

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
БЕРДЯНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІНСТИТУТ ФІЛОЛОГІЇ

С. О. Філоненко

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2008

ББК 82.3(4 Укр)
Ф 54
УДК 821.161.2(09)

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1.4/18-Г-350 від 08.02.2008)*

Рецензенти:

Заверталюк Н. І. – доктор філологічних наук, професор

Дніпропетровського національного університету;

Малинська Н. А. – доктор філологічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Зарва В. А. – доктор філологічних наук, професор Бердянський державний педагогічний університет.

Філоненко С. О.

Ф 54 Усна народна творчість: Навч. пос. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 416 с.

ISBN 978-966-364-744-9

У посібнику подається навчально-методичний комплекс із дисципліни «Усна народна творчість» для студентів першого курсу освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» спеціальності «Українська мова і література», адаптований до умов навчання за кредитно-модульною системою.

Пропонується філологам (студентам, аспірантам, викладачам), усім, хто цікавиться українським фольклором.

ISBN 978-966-364-744-9

© С. О. Філоненко, 2008

© Центр учбової літератури, 2008

ЗМІСТ

Передмова	5
МОДУЛЬНА ПРОГРАМА КУРСУ	11
МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ СТУДЕНТІВ: ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ І САМОСТІЙНА РОБОТА.	41
ЗМІСТ АУДИТОРНОЇ ТА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ	46
<i>Змістовий модуль 1. Фольклор і фольклористика</i>	<i>46</i>
<i>Тема 1. Специфіка фольклору. Фольклористика як наука</i>	<i>46</i>
<i>Тема 2. Розвиток української фольклористики</i>	<i>65</i>
<i>Тема 3. Походження та історичний розвиток фольклору</i>	<i>85</i>
<i>Змістовий модуль 2. Епічні та ліро-епічні фольклорні жанри</i>	<i>107</i>
<i>Тема 4. Народні казки</i>	<i>107</i>
<i>Тема 5. Легенди і перекази</i>	<i>134</i>
<i>Тема 6. Народні оповідання, бувальщини, небилиці, анекдоти, байки і притчі</i>	<i>153</i>
<i>Тема 7. Прислів'я, приказки, загадки.</i>	<i>166</i>
<i>Тема 8. Героїчний епос: билини, думи, історичні пісні, хроніки</i>	<i>184</i>
<i>Тема 9. Народні балади.</i>	<i>204</i>
<i>Змістовий модуль 3. Ліричні фольклорні жанри. Кален- дарна обрядовість</i>	<i>221</i>
<i>Тема 10. Народна лірика. Родинно-побутові пісні</i>	<i>221</i>
<i>Тема 11. Соціально-побутові пісні.</i>	<i>231</i>

Тема 12. Танцювальні пісні. Коломийки	242
Тема 13. Народні пісні літературного походження. Романси	256
Тема 14. Календарно-обрядова поезія	266
Змістовий модуль 4. Народна драма. Родинна обрядовість. Дитячий фольклор	285
Тема 15. Драматизовані календарно-обрядові дійства. Вертеп.	285
Тема 16. Родинно-обрядова творчість	293
Тема 17. Весільна драма	307
Тема 18. Дитячий фольклор	316
ІНДИВІДУАЛЬНЕ НАУКОВО-ДОСЛІДНЕ ЗАВДАННЯ	336
Перелік творів для вивчення напам'ять	338
Контрольні питання з курсу	338
ФОЛЬКЛОРНА ПРАКТИКА: МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ.	342
ДОДАТКИ	354
Вивчення українського фольклору за шкільними про- грамами з української літератури.	354
Інтернет-ресурси	397
Короткий словник термінів.	398
Список використаних джерел.	409
Ключі до тестів	414

ПЕРЕДМОВА

Ми живемо в період глобалізації, яка несе загрозу стирання національного обличчя кожної культури, уніфікації і стандартизації культурних цінностей. Для українців, як і інших народів світу, важливо зберегти етнічну самобутність, не втратити зв'язку з власною історичною традицією. Особлива роль при цьому відводиться фольклору, який завжди виступає як вираження національного духу, свідчить про неповторність і унікальність кожного етносу, має непересічну моральну та естетичну цінність. Вивчення усної народної творчості у вищій школі є надзвичайно важливим з багатьох поглядів, і в тому числі з державницького.

Як стверджує академік Микола Жулинський, «зміцнення Української держави немислиме без формування духовної незалежності суспільства, а духовна незалежність передбачає наявність нової системи комунікацій, механізмів оперативної трансляції нових культурних явищ і традицій власному суспільству і міжнародному культурному співтовариству.

Ми, українці, володіємо колосальним духовним і моральним потенціалом, який зосереджено в українській традиційній культурі. Наш громадянський обов'язок — задіяти цей потенціал у державотворенні, у формуванні національної самосвідомості громадян нової України» [77, с. 10].

Про національні складники навчання й виховання говориться і в такому важливому документі, як Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті: «Система освіти має забезпечувати... збереження і продовження української культурно-історичної традиції, виховання шанобливого ставлення до державних святинь, української мови і культури, історії і культури народів, які проживають в Україні, формування культури міжетнічних відносин; ...етичне та естетичне виховання і формування високої гуманістичної культури особистості, здатної протистояти

проявам бездуховності» [53, с. 3]. Згідно з доктриною, один із пріоритетів державної політики в розвитку освіти — «формування національних і загальнолюдських цінностей» [53, с. 4]. У цьому документі в розділі «Національний характер освіти» наголошується: «Освіта спрямована на втілення в життя *української національної ідеї*. Вона підпорядкована консолідації українського народу в українську політичну націю, яка прагне жити в співдружності з усіма народами і державами світу.

Освіта виховує громадянина і патріота України, прищеплює любов до української мови та культури, повагу до народних традицій. Вона підпорядкована формуванню системи національних інтересів як головних пріоритетів світоглядної культури особистості і разом з тим сприяє оволодінню багатствами світової культури, вихованню поваги до народів світу» [53, с. 4].

Подібні положення зафіксовані і в законодавчих актах: приміром у Законі України «Про освіту» серед основних її принципів названо «органічний зв'язок з світовою та національною історією, культурою, традиціями» [25, с. 13], а Закон України «Про загальну середню освіту» ставить одним із завдань останньої «виховання шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної та рідної мови, національних цінностей українського народу та інших народів і націй» [24, с. 104].

Наведені положення мають бути обов'язково втілені в освітню практику національної вищої школи. Тому в підготовці майбутніх педагогів-словесників така дисципліна, як усна народна творчість, набуває особливого значення. Як стверджують авторитетні фахівці з викладання фольклору у вищій школі, автори ґрунтовного підручника «Українська усна народна творчість» Мар'яна і Зоряна Лановик, «у наш час, коли інтенсивно відбувається переосмислення культурно-історичного спадку українського народу, не можна оминати такої важливої його складової, як фольклор. Усна народна творчість за нині діючими вузівськими програмами викладається як базова дисципліна для філологічних факультетів, спеціальностей «культура і народознавство» у класичних університетах, педагогічних та культурологічних вищих навчальних закладах та ін.» [42, с. 38].

Велике значення цієї дисципліни для формування філолога розуміють і самі студенти, навіть ті, які щойно приступили до вивчення курсу «Усна народна творчість». Ми звернулися до першокурсників із запитанням: «**Для чого студенту-філологу вивчати фольклор?**» — і отримали відповіді, в яких відобразили-

лося повне розуміння навчальних і виховних завдань нашої дисципліни:

Наталя Дузенко: «Для того щоб розвивати власні художні смаки, а також щоб зрозуміти багатство певного регіону на фольклорній практиці».

Ганна Солонська: «У першу чергу, щоб виховати в собі національну свідомість, відчуття приналежності до української нації. І взагалі, старовинні українські обряди дуже цікаві».

Сніжана Нор: «Вивчення фольклору необхідне так само, як і вивчення історії, адже фольклор — це історія розвитку народної культури нашої нації. Фольклорний здобуток нації — це її неповторне обличчя, у фольклорі — серце і душа нашого народу».

Олена Щербіна: «Фольклор треба вивчати обов'язково, тому що це першоджерело всієї нашої літератури. Більшість художніх творів містить фольклорні елементи. Взагалі, знати фольклор свого народу — обов'язок кожного громадянина України».

Світлана Макаренко: «Фольклор треба вивчати для того, щоб розвиватися духовно, усна народна творчість удосконалює пам'ять і образне мислення».

Валерія Кидалова: «Фольклор — невід'ємна складова інтелектуальної освіти філолога. Фольклор — це початок мови, літератури, культури, це безцінне джерело сюжетів, образів, художніх засобів».

Ірина Шаповал: «Перш за все, вивчати фольклор цікаво, через нього ми пізнаємо ментальність народу. Цікаво вивчати фольклор всієї України і кожного регіону зокрема, порівнювати регіональні традиції».

Наталя Трофименко: «Тому що у фольклорі відбиті народні надії, болі й радощі».

Світлана Лисенко: «Для філолога вивчати фольклор так само природно, як водієві розбиратися в авто, лікарю — в ліках, а Президенту — в Конституції своєї країни».

Юлія Дрянєва: «Як можна вивчати набутки мистецтва слова, не торкнувшись його витоків, основи, що віддзеркалює минувшину в конкретних образах!»

Враховуючи багатоманітні освітні завдання вивчення українського фольклору, ми розробили навчально-методичний посібник із цієї дисципліни, адресований як студентам, так і викладачам, які читають курс усної народної творчості. Укладаючи цю книгу, спиралися на досвід попередніх видань такого характеру: переважно на книги Ф. М. Поліщука «Український фольклор. Давня українська література: Практичні заняття» (Київ, 1989),

О. М. Семеног «Український фольклор: Навчальний посібник» (Глухів, 2004), а також на власну десятирічну практику викладання усної творчості на філологічному факультеті (з 2006 року — в Інституті філології) Бердянського державного педагогічного університету.

Оглянемо стисло структуру посібника.

Зміст його адаптований до кредитно-модульної системи навчання, тому до книги включено **модульну програму курсу**, яка апробувалася протягом 2005/06 і 2006/07 навчальних років на першому курсі Інституту філології Бердянського державного педагогічного університету. У програмі з'ясовуються мета і завдання вивчення дисципліни, визначено міждисциплінарні зв'язки, вимоги до знань і вмінь студентів; подається розподіл навчальних годин за певними модулями (структура залікового кредиту), викладається зміст кожного модуля. Також у програмі подано список основної і додаткової літератури з курсу, що рекомендується студентам.

Наступна частина посібника — **методичні рекомендації для студентів щодо організації їх самостійної роботи й підготовки до практичних занять**. На основі узагальнення практики викладання усної народної творчості першокурсникам даються поради, як працювати з підручником, з першоджерелами, з фольклорними текстами, як раціонально організувати роботу з книгами, статтями, довідковою літературою тощо.

Найбільшу частину нашого посібника складає **опис змісту аудиторної роботи**. Ми виділили чотири змістові модулі, кожен з яких містить декілька тем (усього в курсі таких тем 18). У рамках кожної навчальної теми подається **перелік теоретичних питань**, що їх потрібно опрацювати (план), **список основної й додаткової літератури**, рекомендованої студентам. До кожної теми включені **питання й тести**, які допоможуть студентам перевірити й систематизувати отримані знання; також пропонуються **завдання** як репродуктивного, так і дослідницького, творчого характеру. Кількість і різноманітність завдань до кожної навчальної теми дозволить викладачу варіювати форми й методи, прийоми аудиторної роботи зі студентами залежно від рівня їх підготовленості, спеціалізації, пізнавальних інтересів, виконавських здібностей (завдання групові й індивідуальні, такі, що можуть стати основою для організації дискусії, диспуту тощо).

До кожної теми ми подаємо **міні-хрестоматію фольклористичних матеріалів**, які допоможуть студенту зорієнтуватися в ключових питаннях: це визначення провідних понять, класифіка-

ції фольклорних творів, стислі характеристики їх провідних жанрових ознак, висловлювання відомих фольклористів і т. ін. Ми не претендуємо на повноту і вичерпність таких міні-хрестоматій — вони жодним чином не можуть замінити студентів роботи з підручником, текстами, першоджерелами. Подаємо їх в тексті посібника з єдиною метою — щоб студенти мали можливість узагальнити, систематизувати набуті знання, виділити головні позиції в навчальній літературі.

Наступна частина посібника — **опис індивідуального науково-дослідного завдання**, яке студенти обов'язково виконують протягом першого семестру навчання. Подаємо тематику таких завдань разом з вимогами до оформлення і критеріями оцінювання. Наведено також **перелік фольклорних текстів для вивчення напам'ять і переказування**. Завершує основну частину посібника список **контрольних питань** з курсу усної народної творчості.

Ми пропонуємо в посібнику також певні додаткові матеріали. Насамперед, це **методичні рекомендації студентам щодо проходження фольклорної практики**: вони містять загальні положення про практику, опис структури звіту про неї, зразки оформлення матеріалів практики, перелік фольклорних жанрів для записування, основні правила записування фольклорних текстів, складові паспорту записаного твору. Наводиться розгорнутий опитувальник для збирання інформації під час практики. Крім того, ми пояснюємо систему оцінювання матеріалів практики.

У додатки ми включили також **витяги зі шкільних програм з української літератури**, у яких ідеться про вивчення фольклору в різних класах. Це зумовлено тим, що у вищому педагогічному навчальному закладі, де готують не просто філологів, а вчителів для національної школи, в курсі усної народної творчості обов'язково розглядаються питання, як ознайомлювати школярів із фольклором у цілому та з окремими жанрами зокрема на уроках української літератури, мови, історії України, народознавства.

Ми наводимо в посібнику корисні **Інтернет-ресурси**, які стосуються українського фольклору та етнографії. Це, безумовно, стане в пригоді студентам, які часто користуються Всесвітньою мережею як цінним і оперативним джерелом інформації. Можемо принагідно висловити жаль з того приводу, що кількість і обсяг таких ресурсів в українському Інтернеті наразі замалі (порівняно, наприклад, з джерелами із російського фольклору). Сподіваємося, однак, що ситуація покращиться найближчим часом у зв'язку

зі стрімким розвитком інформаційних технологій і українського сегменту мережі.

У додатках є і **стислий термінологічний словник**, де можна знайти визначення ключових понять курсу (окрім визначення жанрів, жанрових різновидів, що подані в міні-хрестоматії в рамках кожної теми). У словник включені терміни фольклористики, а також загальнонаукові поняття (наприклад, теорія, класифікація, специфіка), а також деякі терміни літературознавства (сюжет, мотив, метафора, троп тощо) та українознавства (етнос, етнографічний регіон, етнопедагогіка) — це сприятиме проведенню між-дисциплінарних зв'язків, уточненню слововживання студентів. Відбираючи терміни для словника, ми спиралися на власну практику викладання і знання про ті труднощі з термінологією, які досить часто виникають у першокурсників і є типовими для початкуючих філологів.

Завершують посібник **ключі до тестів**, а також **список використаних джерел**.

Автор посібника буде вдячна за всі висловлені рекомендації, побажання й зауваження щодо змісту й оформлення цієї книги.

МОДУЛЬНА ПРОГРАМА КУРСУ

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

«Усна народна творчість» як філологічна та українознавча дисципліна відіграє велику роль у підготовці вчителя-словесника для роботи в національній школі. В системі філологічної освіти у вищому педагогічному навчальному закладі цей курс посідає особливе місце, знайомлячи студентів із дописемним етапом розвитку словесності. Український фольклор — це унікальне явище народної культури: він акумулював у собі народну мудрість багатьох поколінь українців, свідчить про творчий геній народу, його глибоко поетичне мислення, розкриває ідеали, прагнення, життєві цінності українців, відбиває морально-етичний кодекс народу. Отже, ця дисципліна має неабияке пізнавальне, розвивальне й виховне значення.

Пропонована програма адаптована до кредитно-модульної системи навчання. На неї виділено в першому семестрі першого року навчання за програмою бакалаврату два кредити, відповідно — 72 години. Основний зміст програми включає чотири змістові модулі, в які організовано 18 тем. Перший модуль «Фольклор і фольклористика» охоплює три теми: «Специфіка фольклору. Фольклористика як наука», «Розвиток української фольклористики», «Походження та історичний розвиток фольклору». Другий — четвертий змістові модулі побудовано за жанровим принципом. Другий модуль «Епічні та ліро-епічні фольклорні жанри» включає шість тем: «Народні казки», «Легенди і перекази», «Народні оповідання, бувальщини, небилиці, анекдоти, байки і притчі», «Прислів'я, приказки, загадки», «Героїчний епос: билини, думи, історичні пісні, пісні-хроніки», «Народні балади». Третій модуль «Ліричні фольклорні жанри. Календарна обрядовість» охоплює п'ять тем: «Народна лірика. Родинно-побутові пісні», «Соціально-побутові пісні», «Танцювальні пісні. Коломийки», «Народні пісні літературного походження. Романси», «Календарно-обрядова поезія». Четвертий модуль «Народна драма. Родинна обрядовість. Дитячий фольклор» орієнтує на ви-

вчення чотирьох тем: «Драматизовані календарно-обрядові дієства. Вертеп» «Родинно-обрядова творчість», «Весільна драма», «Дитячий фольклор».

Матеріал курсу будується за двома тематичними рядами: оглядовим і монографічним. Оглядові теми стосуються методологічних і загальнотеоретичних питань, історії науки про фольклор та історії самого фольклору. До програми включені й питання проблемно-дискусійного характеру, передбачається ознайомлення студентів із різними поглядами на одне й те ж явище чи процес (наприклад, проблеми варіативності фольклору, фольклорного жанру, природи фольклорної творчості тощо). У програмі враховуються досягнення не лише української фольклористики, але й науки про фольклор інших країн, зокрема російської, особливо у вивченні таких проблем теоретичного характеру чи жанрів фольклору, які є спільними для усної народної творчості різних народів (казка, легенда, героїчний епос, балада тощо). Особлива увага звернена й на національну специфіку жанрів української усної народної творчості (зокрема, народних дум, коломийок, вертепної драми, весілля). Монографічні теми присвячені вивченню різних фольклорних жанрів. Усна народна творчість розглядається за ідейно-тематичними циклами. Окрема монографічна тема включає в себе характеристику даного жанру, його тематики, поетики, історію збирання і дослідження творів даного жанру фольклористичною наукою. З огляду на специфіку даної дисципліни у вищому навчальному закладі педагогічного профілю, до кожної монографічної теми включені питання про вивчення чи ознайомлення школярів з творами даного жанру. Окремо розглядаються в кожній темі й фольклорно-літературні взаємозв'язки і взаємодії.

Вивчення даного курсу передбачає проведення міжпредметних зв'язків з такими дисциплінами, як вступ до літературознавства, історія української літератури, історія зарубіжної літератури, історія України, етнографія України (українознавство).

Навчальними планами передбачено лекційний курс (20 годин), практичні заняття (12 годин) і польову практику з усної народної творчості. В умовах навчання за кредитно-модульною системою велике значення надається самостійній роботі студентів з опрацювання програми даного курсу, на яку відведено 40 годин.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ

Мета вивчення курсу — ознайомлення студентів з феноменом усної народної творчості, специфікою фольклору, його жанровою

системою, історією і поетикою окремих жанрів, особливостями усної народної творчості кожного історичного періоду, взаємодією фольклору і літератури.

Поставлена мета зумовлює наступні **завдання**:

- Сформувати у студентів систему знань про українську усну народну творчість, її специфіку, закономірності розвитку, спосіб побутування фольклору.
- Ознайомити студентів з жанровою системою українського фольклору, історією і поетикою провідних жанрів.
- Дати студентам уявлення про фольклористику як науку, її методи, завдання, проблематику, ознайомити їх із найвідомішими фольклористичними працями про усну народну творчість взагалі і про окремі жанри зокрема.
- Виробити у студентів вміння аналізу наукової літератури з проблем фольклористики, навички аналізу фольклорного твору.
- Ознайомити студентів з методикою збирання фольклорних творів.

ПЕРЕЛІК ДИСЦИПЛІН, ЗАСВОЄННЯ ЯКИХ СТУДЕНТАМИ НЕОБХІДНО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ:

- Українознавство (народні вірування, звичаї, обряди, народний календар, слов'янська міфологія).
- Історія України (походження українського народу, первісний лад на території України, національно-визвольні війни проти турків і татар, проти польської шляхти, Гайдамаччина, історія українського козацтва, історія українських січових стрільців).
- Вступ до літературознавства (роди, види і жанри літератури, специфіка літератури як виду мистецтва, зображально-виражальні засоби), основи віршування).
- Історія давньої української літератури (вертепна драма, легенди, перекази, паремії та інші жанри фольклору в пам'ятках давньої літератури).

ВИМОГИ ДО ЗНАНЬ І ВМІНЬ СТУДЕНТІВ

Студенти повинні **знати**:

- значення терміна «фольклор», його обсяг у різних наукових традиціях, співвідношення з синонімічними термінами (усна народна творчість, усна народна поетична творчість, словесність тощо);

- специфічні риси фольклору в порівнянні з художньою літературою,
- основні теорії походження фольклору;
- періодизацію історії українського фольклору;
- предмет і завдання фольклористики, її зв'язок з іншими науками, провідні методи;
- основні етапи розвитку української фольклористики, наукові школи української і світової фольклористики, актуальні проблеми фольклористики на сучасному етапі;
- значення наступних понять: фольклорний жанр, фольклорний цикл, синкретичність, міф, міфологія, міфологема, анімізм, антропоморфізм, магія, тотемізм, фетишизм, культ, демонологія, двовір'я, вірування, автентичний фольклор, міський фольклор, дитячий фольклор, псевдофольклор, постфольклор, обряд (ритуал), звичай, обрядовість, свято, обрядовий фольклор, мандрівний сюжет, кумулятивність, формульність, фольклоризм, фольклоризація та ін.;
- складники фольклорного жанру, основні принципи класифікації фольклорних жанрів, жанрову систему українського фольклору;
- визначення, історію назви-терміна, жанрові ознаки, риси поетики, історію, класифікації, спосіб побутування, форму виконання, історію збирання, видання і дослідження, зв'язок з художньою літературою фольклорних жанрів, що вивчаються за даною програмою.

Студенти повинні **вміти**:

- самостійно опрацьовувати наукові першоджерела, збірники фольклорних текстів, періодичні видання з фольклористики, словники, довідники, енциклопедії;
- працювати з бібліотечним каталогом, бібліографічними покажчиками, пошуковими системами Інтернету з метою отримання інформації з дисципліни, укладати і правильно оформляти бібліографію з певного розділу фольклористики;
- виконувати фольклорні твори різних жанрів (зважаючи на наявність вокальних, драматичних і хореографічних здібностей);
- аналізувати фольклорний твір, характеризувати його ідейно-тематичні особливості, визначати його приналежність до певного жанру;
- поірівнювати варіанти одного й того ж фольклорного твору; фольклорний і літературний твори, що мають типологічні зв'язки (сюжет, мотив, образи тощо); фольклорні жанри в усній народній творчості різних народів;

- записувати фольклорні твори, складати їх паспорти;
- аналізувати і порівнювати провідні концепції, підходи до різних фольклористичних питань, визначаючи і аргументуючи власну позицію щодо тої чи іншої проблеми;
- доводити власні думки в ході дискусії, підтверджувати їх переконливими прикладами;
- самостійно узагальнювати і систематизувати знання з певного розділу дисципліни, укладаючи схеми, таблиці, опорні конспекти, розробляючи презентації в електронному вигляді.

ОПИС ПРЕДМЕТА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Предмет: Усна народна творчість

Курс: Підготовка (бакалаврів, магістрів, підвищення кваліфікація)	Напрямок, спеціальність, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни
<p>Кількість кредитів, відповідних ECTS: <i>2 кредити</i></p> <p>модулів: <i>2 модулі + (навчальний проект: ІНДЗ)</i></p> <p>Змістових модулів: <i>4 змістові модулі</i> загальна кількість годин: <i>72 години</i></p>	<p>Шифр та назва напрямку <i>6.030500 Українська мова та література</i></p> <p>шифр та назва спеціальності <i>6.030500 Українська мова та література</i></p> <p>освітньо- кваліфікаційний рівень <i>бакалавр</i></p>	<p>Обов'язкова</p> <p>Рік підготовки: 1</p> <p>Семестр: 1</p> <p>Лекції (теоретична підготовка): <i>20 годин</i></p> <p>Практичні: <i>12 годин</i></p> <p>Самостійна робота: <i>40 годин</i></p> <p>Індивідуальна робота: <i>навчальний проект (ІНДЗ), 0.1 година</i></p> <p>Вид контролю: <i>тестування</i></p>

ЗМІСТ ДИСЦИПЛІНИ

Заліковий кредит 1

Вступ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. ФОЛЬКЛОР І ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Тема 1. Специфіка фольклору. Фольклористика як наука

Походження терміна «фольклор», «широке» і «вузьке» розуміння терміна. Синкретичність, народність фольклору, його наці-

ональна специфіка. Обсяг понять «фольклор України» і «український фольклор». Український фольклор як система регіональних традицій. Сільське середовище побутування фольклору. Фольклор автентичний і вторинний. Особливості побутування фольклору в міському середовищі. Специфіка фольклору (в порівнянні з художньою літературою): усність, колективність, анонімність, традиційність, варіативність, стереотипність, імпровізаційність. Фольклористика як наука, її предмет, завдання, методи, проблематика. Теорія фольклору та історія фольклору. Польова (збиральницька) і теоретична (інтерпретаційна) фольклористика. Фольклорний жанр, його визначення, ознаки. Класифікація фольклорних жанрів: провідні підходи. Система жанрів українського фольклору. Фольклорні жанри та їх класифікація. Поетика і художній метод фольклору. Мова фольклору.

Тема 2. Розвиток української фольклористики

Початковий етап української фольклористики. Відомості про український фольклор до XIX ст. Залишки фольклорних творів у писемних пам'ятках давньоруської літератури. Український фольклор у слов'янських літературних збірниках та граматиках.

Етап становлення української фольклористики як науки. Фольклористична діяльність українських романтиків. Перші збірники українських народних пісень. Фольклористична діяльність «Руської трійці» (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький). Наукові школи фольклористики XIX століття: міфологічна, міграційна, історична; основні теоретичні положення та їх застосування в наукових працях. Фольклористичні дослідження М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, В. Антоновича, П. Чубинського, М. Сумцова, П. Житецького, О. Потебні, І. Франка, В. Гнатюка та ін. Публікації усної народної творчості в періодичних виданнях і фахових часописах. Організація фольклористичної діяльності Південно-Західним відділенням Російського географічного товариства, Науковим товариством ім. Т. Шевченка (Львів). Фольклористична діяльність М. Грушевського.

Українська фольклористика XX століття: етапи розвитку. Західноєвропейські наукові школи XX століття: («фінська» (географічно-історична), соціологічна, психоаналітична, структурна, ритуально-міфологічна (неоміфологічна), семіотична) і українська фольклористика. Збирання, видання, дослідження українського фольклору у XX ст. Проблеми розвитку радянської фолькло-

ристики, її школи. Роль Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського в організації фольклористичної діяльності. Основні фольклористичні видання. Тенденції розвитку і проблеми сучасної української фольклористики.

Тема 3. Походження та історичний розвиток фольклору

Проблема періодизації історії українського фольклору. Теорії походження народної творчості: біологічна, утилітарна, естетична, трудова, ігрова тощо. Поняття про первісне синкретичне мистецтво, його зв'язок з ранніми формами фольклору. Антропоморфізм, анімізм, тотемізм, магія і розвиток фольклору. Утилітарна та естетична функція ранніх форм фольклору. Фольклор і міфологія. Міфологеми, відбиті в різних жанрах усної народної творчості (колядаках, легендах і переказах, казках, замовляннях, весільному обряді тощо). Давні обряди, їх відбиття у фольклорі, словесний супровід. Замовляння, їх тематичні і жанрові різновиди (заклинання, закляття, клятви-присяги). Ворожіння, їх різновиди.

Фольклор Київської Русі, його провідні жанри. Відбиття в ньому «двовір'я». Вплив християнства на фольклор. Відбиття монголо-татарського нашествя у фольклорі. Український фольклор XIV—XVII століть, його жанрова система. Виникнення і розвиток героїчного епосу (народних дум та історичних пісень). Фольклор XVIII—XIX століть. Поява нових жанрів соціально-побутової лірики. Робітничий фольклор. Фольклор XX століття. Проблема новотворчості у фольклорі. Відображення трагічних сторінок української історії XX століття у фольклорі (національно-визвольні змагання, громадянська війна, колективізація, голодомори, друга світова війна тощо). «Псевдофольклор» радянської доби як проблема фольклористики. Сучасний стан українського фольклору. Поняття про «постфольклор».

Змістовий модуль 2. Епічні та ліро-епічні фольклорні жанри

Тема 4. Народні казки

Жанрова система фольклорної прози (казкової і неказкової). Проблема визначення казки, її жанрової домінанти. Свідома настановка на вигадку в казці. Своєрідність казкового сюжету, пригодницький характер дії. Казкова «обрядовість» (зачини, кінців-

ки, сталі казкові формули), вставні елементи в казці: загадки, пісні тощо. Проблема класифікації казок. Показчики казкових сюжетів (А. Аарне, М. Андрєєва). Жанрова специфіка фантастичної (чарівної) казки, проблема її походження в тлумаченні різних шкіл фольклористики. Вплив міфології на сюжет чарівної казки, відмінності казки й міфу. Еволюція жанру чарівної казки. Структура сюжету чарівної казки в дослідженнях О. Веселовського, В. Проппа. Функції і типологія казкових персонажів. Казковий герой, його характерні риси. Чарівні помічники і чарівні предмети. Негативні персонажі (злотворці, кривдники). Основні мотиви чарівних казок, особливості їх хронотопу, символіки. Магічні числа в казці. Національне та інтернаціональне в чарівних казках. Проблема їх порівняльного вивчення. Збирання, видання і дослідження українських чарівних казок. Вивчення жанру чарівної казки в середній школі. Анімалістичні казки, їх походження, зв'язок з тотемістичними міфами, мисливською магією. Своєрідність тваринного образу, алегоричності. Прийоми типізації та індивідуалізації персонажів. Композиція анімалістичних казок. Жанрова диференціація тваринних казок. Збирання, видання, дослідження українських казок про тварин. Кумулятивні казки, проблема їх походження, особливості побудови. Вивчення казок про тварин та кумулятивних казок у середній школі, їх виховний та пізнавальний потенціал. Жанрова специфіка побутових (новелістичних) казок, природа їх умовності. Традиційні образи позитивних і негативних персонажів. Алегоричні образи. Прийом протиставлення в казках і його функції. Соціальний зміст і сатира побутових казок. Особливості поетики побутових казок. Збирання, видання і дослідження українських побутових казок. Вивчення побутових казок у середній школі. Зв'язок народної і літературної казки. Казкові мотиви в художній літературі.

Тема 5. Легенди і перекази

Легенди і перекази як жанри неказкової (історичної) фольклорної прози, відмінність від казки. Походження і розвиток термінів «легенда», «переказ». Жанрові ознаки легенд і переказів, відсутність абсолютної межі між ними. Походження легенд і переказів, їх зв'язок з міфологією, релігією та національною історією. Класифікації легенд і переказів. Мотиви і образи антропоморфічних, зооморфічних, тератоморфічних, етіологічних, демонологічних, космогонічних, антропогенічних, антропологічних, етногонічних, агіографічних, топонімічних, гідронімічних, топо-

графічних, ономотологічних, геортологічних, есхатологічних легенд. Історико-хронологічні цикли переказів (періоди староруських часів та княжої доби, половецьких та турецько-татарських нападів, козаччини та національно-визвольної війни 1648—1654 рр., Руїни та національно-визвольних рухів 18 століття, новітньої доби), провідні мотиви й образи. Поетика історичної прози. Збирання, видання й дослідження українських легенд і переказів. Їх вивчення на уроках української літератури, народознавства, історії України в середній школі.

Тема 6. Народні оповідання, бувальщини, небилиці, анекдоти, байки і притчі

Жанрова своєрідність народних оповідань. Спільне і відмінне з жанрами казки, легенди й переказу. Класифікація народних оповідань: історичні, суспільно-побутові, родинно-побутові. Поширені мотиви народних оповідань. Особливості зображення історичних та особистісних подій у народних оповіданнях, проблема їх історизму. Жанрові ознаки бувальщин, їх мотиви, відмінності від народних оповідань. Поетика народних оповідань і бувальщин. Їх відображення в художній літературі. Жанрова своєрідність небилиці, прийоми створення абсурдного світу. Анекдот: жанрові ознаки, побутування, тематичні групи. Способи вираження комічного в анекдотах. Художні особливості анекдотів. Народна мораль та ідейна спрямованість анекдотів. Визначення жанрів притчі і байки, спільне й відмінне між ними. Тематика українських байок і притч, особливості їх поетики. Сюжети анекдотів, байок і притч і художня література. Збирання, видання, дослідження жанрів народного оповідання, бувальщини, небилиці, анекдоту, притчі і байки в українській фольклористиці. Ознайомлення школярів із цими жанрами.

Тема 7. Прислів'я, приказки, загадки

Місце паремій в українському фольклорі, їх традиційні ознаки: стислість, лаконічність, образність, ритмізованість, народність змісту, узагальнене значення, повчальність. Вживання паремій у живому мовленні. Жанрові різновиди паремій: прислів'я, приказки, загадки, народні побажання, народні порівняння, прикмети, тости, стягнені анекдоти, каламбури, прокльони, етикетні формули тощо. Походження та історичний розвиток паремій. Національне та інтернаціональне у прислів'ях та приказках. Класи-

фікація прислів'їв і приказок, їх художні особливості, структура й ритміка. Сатира й гумор у прислів'ях і приказках. Походження загадок, їх зв'язок з первісними ритуалами (ініціація, весілля тощо). Функції загадок в архаїчних культурах. Визначення жанру загадки в порівнянні з прислів'ями і приказками. Розмаїття тематики загадок. Принципи побудови загадок, двочастинна структура. Поетика загадок, функції метафори. Звукова інструментовка загадок. Здатність включатися до інших фольклорних жанрів (балади, русальні пісні, казки). Використання паремій у художній літературі. Пізнавальне, розважальне, розвиваюче й естетичне значення паремій. Збирання, видання і дослідження українських паремій. Становлення і розвиток пареміології і пареміографії. Принципи укладання збірок паремій (алфавітний, тематичний, опорно-гасловий, історико-тематичний, комбінований). Найвідоміші українські збірники паремій. Вивчення паремійних жанрів у середній школі на уроках української літератури, мови, народознавства.

Тема 8. Героїчний епос: билини, думи, історичні пісні, хроніки

Героїчний епос як явище світової культури, етапи його розвитку. Епос усний та книжний. Проблема віднесення билин до українського героїчного епосу. Визначення, поетика билин, їх цикли. Походження українського героїчного епосу: народних дум та історичних пісень. Зв'язок народних дум з билинами, голосіннями. Історія записування, видання і дослідження народних дум. Проблема фальсифікатів. Походження терміна «дума». Визначення жанру думи. Співвідношення епічного й ліричного первнів у думах, їх реалістичність, гіперболізм. Речитативний спосіб виконання дум, імпровізаційність тексту та мелодії. Традиційна тричастинна композиція думи. Поділ тексту думи на тиради (уступи, періоди). Функції ретардацій у думах. Форми оповіді (монолог, діалог, розповідь). Стилїстика народних дум (домінування епітетів, повторів, дієслівної рими, архаїчної лексики). Кобзарі, бандуристи, лірники як творці та виконавці дум. Кобзарське мистецтво на Україні: його національна та соціальна місія. Кобзарські братства та школи. Типи виконавців (носії, імпровізатори, творці). Найвідоміші українські кобзарі: О. Вересай, А. Шут, М. Кравченко та інші. Трагічна доля українського кобзарства у XX столітті. Кобзарство в сучасній Україні. Історико-хронологічні цикли дум. Відобра-

ження в думках старшого циклу боротьби українського народу проти турецько-татарських поневолювачів. Своєрідність дум-плачів. Думи про боротьбу з польськими поневолювачами. Хмельниччина в народних думках. Образи народних ватажків. Думи ХХ століття, відображення в них трагічних сторінок української історії. Соціально-побутові думи. Особливості їх змісту та ідейної спрямованості. Походження терміна «історична пісня». Жанрові риси історичної пісні в порівнянні з думою. Специфіка історизму пісень, їх ідейне спрямування, проблема конкретності та об'єктивності змісту. Образи народних ватажків, прийом гіперболізації. Цикли історичних пісень. Пісні про боротьбу з турецько-татарськими загарбниками. Пісні про боротьбу з польською шляхтою. Образ Богдана Хмельницького та народних ватажків в історичних піснях. Пісні про Коліївщину, Гайдамаччину. Пісні про стихійні народні повстання. Пісні про зруйнування Запорізької Січі. Історичні пісні ХХ століття. Поетика історичних пісень. Особливості жанру пісні-хроніки. Спільне й відмінне з жанром історичної пісні. Поетика пісень-хронік. Основні мотиви та образи. Використання народних дум та історичних пісень у художній літературі. Збирання, видання й дослідження українського героїчного епосу. Вивчення героїчного епосу в середній школі.

Тема 9. Народні балади

Визначення балади. Походження терміна «балада». Історичний розвиток балад, джерела сюжетики. Особливості тематики та ідейної спрямованості баладних пісень. Сполучення ліричного, епічного та драматичного первнів у баладах. Своєрідність трагічного в баладах. Баладний психологізм. Своєрідність моралізування в баладах. Композиційна й наративна структура балад. Особливості фантастики в баладах. Балада й міф, балада й ритуал. Мотив метаморфози в баладах. Символіка балад. Художні особливості балади. Автологічний стиль. Повтор як типовий прийом у баладах. Форми оповіді в баладах. Принципи класифікації баладних сюжетів. Тематичні групи балад. Балади про дошлюбні стосунки молоді (про кохання), про родинне життя, історичні та соціально-побутові балади. Сюжети фольклорних балад і художня література. Вивчення жанру балади в середній школі. Збирання, видання й дослідження українських народних балад.

Заліковий кредит 2

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3. ЛІРИЧНІ ФОЛЬКЛОРНІ ЖАНРИ. КАЛЕНДАРНА ОБРЯДОВІСТЬ

Тема 10. Народна лірика. Родинно-побутові пісні

Поняття про народну лірику, її жанрові різновиди (цикли), відмінність від літературної лірики. Жанр пісні, його особливості. Поетика ліричної пісні. Узагальненість ліричного переживання. Особливості сюжету й композиції ліричної пісні: послідовність ліричних ситуацій, кожній із яких відповідає певна формульна тема. Репертуар композиційних прийомів: прийом повтору, прийом психологічного паралелізму, його структурні типи, прийоми «поступове звуження образу», «кількісне протиставлення», «виключення одиничного», діалогічна форма, монологічна форма. Основні тропи в ліричних піснях. Поняття «традиційної ліричної формули» як семантичної традиційної одиниці і структуротворчого елементу ліричної пісні. Особливості ритміки пісень. Основні розміри ліричної пісенності. Символіка ліричних пісень. Цикли родинно-побутової лірики. Відображення в них родинного життя. Колискові пісні як жанр родинно-побутової лірики. Їх утилітарне призначення, домінування ритмічного компоненту над смисловим. Мотиви й образи колискових пісень, їх поетика. Специфіка художньої мови колискових пісень. Фольклорні й літературні колискові. Жанрова своєрідність пісень про кохання. Тематичні групи, мотиви та образи. Поетика пісень про кохання, сентиментальний пафос, романтизований пейзаж. Традиційна символіка пісень про кохання. Ліричний герой (героїня) пісень про кохання. Народна мораль у піснях про кохання. Цикл пісень про родинне життя, провідні мотиви й образи. Драматизм пісень про родинне життя (жіноча доля, сирітство, удівство тощо). Поетика пісень про родинне життя. Жанрові особливості жартівливих пісень, способи вираження комічного в них. Прийоми типізації в жартівливих піснях. Народна мораль у жартівливих піснях. Родинно-побутова лірика й художня література. Видання, збирання й дослідження українських родинно-побутових пісень. Ознайомлення школярів із жанрами родинно-побутової лірики.

Тема 11. Соціально-побутові пісні

Жанрова система соціально-побутових пісень: козацькі, чумацькі, кріпацькі, наймитські, бурлацькі, заробітчанські, емігрантські, рекрутські, солдатські, жовнірські, ремісничькі й робітничі: провідні мотиви й образи. Відображення в них явищ суспільного життя, відтворення народних настроїв і поглядів. Відмінність історичних та соціально-побутових пісень. Ідейне спрямування соціально-побутової лірики. Жанрова еволюція соціально-побутових пісень, пісні ХХ століття (стрілецькі, повстанські): проблема їх віднесення до даного циклу. Тюремно-каторжанські, колгоспні, студентські, туристські, скаутські пісні. Збирання, видання й дослідження соціально-побутової лірики. Використання мотивів і образів соціально-побутових пісень у художній літературі. Вивчення цього жанру в середній школі.

Тема 12. Танцювальні пісні. Коломийки

Жанрова система танцювальних пісень. Визначення жанрів коломийок і частівок. Ареал поширення, походження, ритміка, особливості виконання, зв'язок із танцем. Багатство тематики коломийок. Тематичні групи коломийок, основні мотиви і образи. Реалістичність зображення життя в коломийках. Засоби типізації. Символіка коломийок. Психологічний малюнок коломийок і частівок. Специфіка художньої мови коломийок і частівок. Способи вираження комічного в коломийках і частівках. Танцювальні пісні й художня література. Збирання та дослідження танцювальних пісень українськими фольклористами. Вивчення жанрів коломийки й частівки в середній школі.

Тема 13. Народні пісні літературного походження. Романси

Народні пісні літературного походження: проблема визначення. Чинники фольклоризації тексту літературного пісенного твору. Огляд найвідоміших українських пісень літературного походження. Романс, його жанрова своєрідність. Мотиви і образи пісень-романсів. «Жорстокий романс». Романс-баркарола, романси у ритмі вальсу, танго. Збирання, видання і дослідження народних пісень літературного походження і романсів. Ознайомлення школярів із цими жанрами.

Тема 14. Календарно-обрядова поезія

Поняття про обряд (ритуал), звичай, свято, обрядовість. Символічність і стереотипність обрядових дій. Сакральна, побутова, естетична функція обрядової поезії. Місце словесного та музичного фольклору в календарній обрядовості. Склад календарної лірики та її особливості. Походження української обрядової поезії календарного циклу, її зв'язок із заможляннями, трудовими піснями, іграми. Синкретизм календарно-обрядового фольклору. Зв'язок календарно-обрядових пісень із язичницькою міфологією. Магічні елементи в них. Проблема релігійності календарно-обрядових пісень. Основні теми й характер хліборобського календаря. Витіснення магічних сільськогосподарських мотивів любовно-шлюбними. Групи календарно-обрядової поезії за ступенем збереження. Види календарної лірики: колядки й щедрівки, веснянки, риндзівки, русальні пісні, петрівські пісні, купальські й жнивні пісні. Поетика календарно-обрядових пісень. Основні символічні образи (сонце, вода, земля, вогонь тощо). Проблема класифікації жанрів календарно-обрядової поезії (за часом виникнення, за мотивами, за складом виконавців, за адресатом тощо). Соціальні мотиви в календарно-обрядовій поезії. Українська календарно-обрядова поезія і художня література. Збирання, видання й дослідження календарно-обрядових пісень. Вивчення пісень цього жанру в середній школі.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 4. НАРОДНА ДРАМА. РОДИННА ОБРЯДОВІСТЬ. ДИТЯЧИЙ ФОЛЬКЛОР

Тема 15. Драматизовані календарно-обрядові дійства. Вертеп

Поняття про народну драму, її відмінності від професійного театру. Специфіка народної драми, її походження, поширення в різних регіонах України. Зв'язок народної драми й обрядовості. Форми народної драми: драматичні елементи в ліричних та епічних творах, народні ігри, інтермедії, обрядові драматичні дії («Коза», «Маланка» тощо), весілля, вертеп. Вертеп як народний ляльковий театр. Походження вертепу, його списки. Зв'язок вертепу з ляльковим театром інших народів. Будова вертепного короба. Форми виконання вертепу (ляльковий, «живий», мішаний, тіньовий вертеп). Апокрифічні мотиви вертепу. Своєрідність тлумачення біблійних подій. Народний вертеп і українська шкі-

льна драма. Основні сюжетні схеми й персонажі вертепної драми. Принципи індивідуалізації й типізації персонажів. Гумор і сатира у вертепі, фігура Запорожця у функції трікстера. Своєрідність мови вертепу, відмінність мови релігійної й народної частин вертепної драми. Записування, видання і дослідження вертепу. Вертеп та українська художня література XIX—XX століть. Ознайомлення школярів із вертепною драмою.

Тема 16. Родинно-обрядова творчість

Родинна обрядовість. Обряди, пов'язані з народженням дитини. Похоронні обряди. Визначення жанру голосіння, його зв'язок з обрядом. Відбиття в голосіннях язичницьких уявлень про смерть людини. Імпровізаційність голосінь. Їх реалістичність, відбиття тяжких умов життя народу. Традиційні мотиви голосінь. Емоційність та експресивність голосінь. Глибокий ліризм. Види голосінь. Голосіння за живими людьми (рекрутські). Святочні голосіння. Композиція голосінь, їх метрична й ритмічна будова. Речитатив як форма виконання. Обряди, пов'язані з будівництвом дому і новосіллям. Родинно-обрядова творчість і художня література. Збирання, видання й дослідження жанрів родинно-обрядового фольклору, ознайомлення з ним школярів.

Тема 17. Весільна драма

Українське весілля як народна драма. Походження весільного обряду, відбиття в ньому язичницької міфології, первісних форм шлюбу, пізніші християнські елементи. Структура весільної драми. Діалогічний принцип будови. Цикли передвесільних, власне весільних і післявесільних обрядів, їх магічне (попереджувальне, очищувальне й продуктивне) та обрядове наповнення. Весільні чини. Територіальні особливості українського весілля. Сучасний весільний обряд і його зв'язок із традиційним весіллям. Весільні пісні як жанр родинно-обрядової лірики. Ідейний зміст весільних пісень. Цикли весільних пісень. Образи молодої й молодого в них. Символіка весільних пісень. Особливості їх ритміки, стилістики. Природа комічного у весільних піснях. Збирання, видання й дослідження українського весільного обряду. Весілля в українській художній літературі. Пізнавальне й естетичне значення весільних пісень. Ознайомлення школярів із весільним обрядом.

Тема 18. Дитячий фольклор

Проблема визначення дитячого фольклору, його обсягу. Два напрями успадкування фольклорної традиції (від дорослих до дітей і від дітей до дітей). Специфіка дитячого фольклору (пізнавальний і розважальний характер, зв'язок із грою, кумулятивність, звуконаслідування). Жанровий склад дитячого фольклору. Жанрові ознаки закличок, утішок, пестушок, забавлянок, звуконаслідувань, прозивалок (дражнілок), лічилок, мирилок, дитячих пісень, небилиць, скоромовок. Проблема віднесення до дитячого фольклору казок, колискових пісень. Страшилки як жанр дитячого фольклору, його джерела і поетика. Виховне й розвиваюче значення дитячого фольклору. Збирання, видання й дослідження дитячого фольклору. Ознайомлення учнів із його творами в початковій і середній школі.

СТРУКТУРА ЗАЛІКОВОГО КРЕДИТУ КУРСУ

Тема			
	лекції	практичні заняття	самостійна робота
ЗАЛІКОВИЙ КРЕДИТ 1			
Змістовий модуль 1. Фольклор і фольклористика			
Тема 1. Специфіка фольклору. Фольклористика як наука.	2	2	2
Тема 2. Розвиток української фольклористики.	—	—	4
Тема 3. Походження та історичний розвиток фольклору.	2	—	2
Змістовий модуль 2. Епічні та ліро-епічні фольклорні жанри			
Тема 4. Народні казки	2	—	2
Тема 5. Легенди і перекази	2	2	
Тема 6. Народні оповідання, бувальщини, небилиці, анекдоти, байки і притчі	—	—	4
Тема 7. Прислів'я, приказки, загадки		2	2

Тема			
	лекції	практичні заняття	само- стійна робота
Тема 8. Героїчний епос: билини, думи, історичні пісні, пісні-хроніки	2	—	2
Тема 9. Народні балади	2	—	2
Усього:	12	6	20
ЗАЛІКОВИЙ КРЕДИТ 2			
Змістовий модуль 3. Ліричні фольклорні жанри. Календарна обрядовість			
Тема 10. Народна лірика. Родинно-побутові пісні	2	—	2
Тема 11. Соціально-побутові пісні	2	—	2
Тема 12. Танцювальні пісні. Коломийки	—	2	2
Тема 13. Народні пісні літературного походження. Романси	—	—	4
Тема 14. Календарно-обрядова поезія	—	2	2
Змістовий модуль 4. Народна драма. Родинна обрядовість. Дитячий фольклор			
Тема 15. Драматизовані календарно-обрядові дії. Вертеп	2	—	2
Тема 16. Родинно-обрядова творчість	—	—	2
Тема 17. Весільна драма	2	—	2
Тема 18. Дитячий фольклор	—	2	2
Усього:	8	6	20
Усього годин:	20	12	40

РЕКОМЕНДОВАНИЙ СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ З КУРСУ

Основна література

1. *Гнатюк В. М.* Вибрані статті про народну творчість. — К.: Наукова думка, 1966. — 246 с.

2. *Грушевський М.* Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. — Т. 1. — К.: Либідь, 1993. — 392 с.
3. *Дей О. І.* Сторінки з історії української фольклористики. — К.: Наукова думка, 1975. — 271 с.
4. *Дмитренко М.* Українська фольклористика: історія, теорія, практика. — К.: Редакція часопису «Народознавство», 2001. — 576 с.
5. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / Упоряд. Н. С. Шумада. — К.: Веселка, 1989. — 606 с.
6. *Іваницький А.* Українська народна музична творчість. — К.: Музична Україна, 1990. — С.17—32.
7. Калинова сопілка: Антологія української народної творчості / Упор. Н. Шумада. — К.: Веселка, 1989. — 606 с.
8. *Колесса Ф.* Українська народна словесність. — Едмонтон, 1983. — С. 1—154.
9. *Колесса Ф. М.* Фольклористичні праці. — К.: Наукова думка, 1970. — 415 с.
10. *Лановик М., Лановик З.* Українська усна народна творчість: Підручник. — К.: Знання-Прес, 2001. — 591 с.
11. Мифология: Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. Е. М. Мелетинский. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. — 736 с.
12. *Поліщук Ф. М.* Український фольклор. Давня українська література: Практичні заняття. — К.: Вища школа, 1989. — С. 26—32.
13. *Семенов О. М.* Український фольклор: Навчальний посібник. — Глухів: РВВ ГДПУ, 2004. — 256 с.
14. Українська народна поетична творчість / За ред. М. Рильського. — К.: Радянська школа, 1965. — 231 с.
15. Українська народно-поетична творчість / Грицай М. С., Бойко В. Г., Дунаєвська Л. Ф. — К.: Вища школа, 1983. — 357 с.
16. Українське народознавство: Навч. посібник / За ред. С. П. Павлюка. — К.: Знання, 2006. — 568 с.
17. Український фольклор: Критичні матеріали / С. К. Бисикало, Ф. М. Борщевський. — К.: Вища школа, 1978. — С. 180—184.
18. *Франко І.* Вибрані статті про народну творчість. — К.: Видавництво АН УРСР, 1955. — 289 с.

Додаткова література

1. *Азбелев С. Н.* О подразделениях сказочной прозы // Русское народное поэтическое творчество: Хрестоматия / Сост. Ю. Г. Круглов. — М.: Высшая школа, 1986. — С. 90—95.
2. *Аліксійчук О. С.* Дитячий фольклор Поділля (Антологія народної творчості): Навч. посібник. — Кам'янець-Подільський, 2005. — 76 с.
3. *Андреев Н. П.* Фольклор и его история // Русское народное поэтическое творчество: Хрестоматия по фольклористике / Сост. Ю. Г. Круглов. — М.: Высшая школа, 1986. — С. 64—77.

4. Аникин В. П. Волшебная сказка «Царевна-лягушка» // Русское народное поэтическое творчество: Хрестоматия / Сост. Ю. Г. Круглов. — М.: Высшая школа, 1986. — С. 250—261.
5. Аникин В. П., Круглов Ю. Г. Русское народное поэтическое творчество. — Л.: Просвещение, 1983. — 416 с.
6. Аникин В. П. Русская народная сказка. Пособие для учителей. — М.: Госиздат, 1959. — 256 с.
7. Бабишкін С. Д. Дитячий фольклор в історико-педагогічному аспекті // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 1. — С. 58—64.
8. Баканурський А. Українська різдвяна гра «Коза» // Народна творчість та етнографія. — 1991. — № 6. — С. 59—65.
9. Кохання і дошлюбні стосунки / Упор. О. І. Дей, А. Ю. Ясенчук. — К.: Наукова думка, 1987. — 472 с.
10. Балади. Родинно-побутові стосунки / Упор. О. І. Дей та інші. — К.: Наукова думка, 1988. — 528 с.
11. Балади / Упор. О. Дей, А. Ясенчук. — К.: Дніпро, 1987. — 319 с.
12. Балушок В. Елементи давньослов'янських ініціацій в українському весіллі // Народна творчість та етнографія. — 1994. — № 1. — С. 31—35.
13. Березовський І. Українські народні казки про тварин // Казки про тварин. — К.: Наукова думка, 1979. — С. 9—44.
14. Берковець В. Мовні особливості українських народних замовлянь // Українська мова та література (газета). — 1998. — № 18. — С. 10.
15. Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. — К.: Либідь, 1998. — 408 с.
16. Бойко В. Г. Дитячий фольклор // Український дитячий фольклор. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962. — С. 3—16.
17. Борисенко В. Весільні побажання та віншівки // Урок української. — 2002. — № 5—6. — С. 15—16.
18. Боряк О. Міфологічні персонажі — охоронці правил поведінки людей // Народна творчість та етнографія. — 1993. — № 3. — С. 32—38.
19. Бріцина О., Головаха І. Усно-формульна теорія та вивчення українських народних дум // Народна творчість та етнографія. — 1997. — № 2-3. — С. 54—61.
20. Бріцина О. Ю. Традиційні персонажі соціально-побутової казки // Народна творчість та етнографія. — 1983. — № 1. — С. 29—36.
21. Бріцина О. Ю. Українська народна соціально-побутова казка (специфіка та функціонування). — К.: Наукова думка, 1989. — 150 с.
22. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування. — К.: Довіра, 1993. — 414 с.
23. Василик С. Стрілецькі пісні на слова поетів «Молодої музи» // Народна творчість та етнографія. — 2002. — № 3. — С. 89—95.
24. Веселовский А. Н. Психологический параллелизм и его формы в отражениях поэтического стиля // Русское народное поэтическое твор-

чество: Хрестоматія / Сост. Ю. Г. Круглов. — М.: Высшая школа, 1986. — С. 364—374.

25. *Веселовский А.* Синкретизм древнейшей поэзии и начала дифференциации поэтических родов // Русское народное поэтическое творчество: Хрестоматія по фольклористике / Сост. Ю. Г. Круглов. — М.: Высшая школа, 1986. — С. 50—64.

26. *Весілля: У 2 кн. / Передм. О. Правдюк.* — К.: Наукова думка, 1970. — Кн. 1 — 451 с.; Кн. 2. — 476 с.

27. *Воропай О.* Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис: У 2 кн. — К.: Оберіг, 1991. — Т. 1. — 450 с.; Т. 2 — 445 с.

28. *Галей С.* Народознавча спадщина Пантелеймона Куліша // Народна творчість та етнографія. — 2002. — № 4. — С. 62—74.

29. *Гарасим Я. І.* Культурно-історична концепція фольклору в працях Михайла Драгоманова // Молода нація. — 1996. — Вип. 2. — С. 79—109.

30. *Гейзінга Й.* Homo ludens. — К.: Основи, 1994. — С. 127—130.

31. *Герасимчук В.* Міфологічні мотиви у фольклорі та літературі: особливості трансформації // Українська література в загальноосвітній школі. — 2001. — № 1. — С. 37—44; № 2. — С. 53—59.

32. Геройко-фантастичні казки / Упоряд. І. Березовський. — К.: Дніпро, 1984. — 366 с.

33. Героїчний епос українського народу: Хрестоматія / Упор. О. Таланчук, Ф. Кислий. — К.: Либідь, 1993. — 432 с.

34. *Гнатюк В.* Нарис української міфології. — Львів: Ін-т Народознавства Нац. Академії Наук. України, 2000. — 263 с.

35. *Головацький Я.* Фрагменти. Руські народні пісні // Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах. Книга перша: Навч. посібник / Упоряд. П. М. Федченко, М. М. Павлюк, Т. В. Бовсунівська; за ред. П. М. Федченка. — К.: Либідь, 1996. — С. 173—175.

36. Голосіння, тужіння, плачі // Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. — К.: ВІЦ «Академія», 1997. — С. 166—167.

37. *Грабович О.* Думи як символічний код переказу культурних цінностей // Родовід. — 1993. — № 5. — С. 30—36.

38. *Григор'єв-Наш.* Історія України в народних думках і піснях. — К.: Дніпро, 1993. — 271 с.

39. *Гримич М. В.* З історії двох українських народних балад про інцест // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 3. — С. 38—41.

40. *Гримич М. В.* Слідами архаїчного ритуалу в пісенних сюжетах про перевтілення утоплениць // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 5. — С. 40—43.

41. *Грица С. Й.* Фольклор у просторі та часі: Вибрані статті. — Тернопіль: Астон, 2000. — 228 с.

42. *Грицик І.* Символіка образу води в українських баладах // Народна творчість та етнографія. — 1999. — № 1. — С. 124—128.

43. *Грушевський М.* «Малоросійські пісні» М. Максимовича і їх роль в розвитку українознавства // Народна творчість та етнографія. — 1996. — № 5—6. — С. 27—39.
44. *Губко О.* Народна магія з погляду психолога // Берегиня. — 1993. — № 2—3. — С. 124—128.
45. *Давидюк В.* Від «Куці-Баби» до «Діда-Панаса» (культ предків у народній грі) // Берегиня. — 2002. — № 2. — С. 13—17.
46. *Дей О. І.* Поетика української народної пісні. — К.: Наукова думка, 1978. — 251 с.
47. *Дей О.* Поетична панорама народного життя // Коломийки в записях Івана Франка / Упор. О.Дей. — К.: Музична Україна, 1970. — С. 5—11.
48. *Дей О. І.* Українська народна балада. — К.: Наукова думка, 1986. — 263 с.
49. *Денисюк І.* Національна специфіка українського фольклору // Слово і час. — 2003. — № 9. — С. 16—24; № 10. — С. 41—50.
50. *Дзюба В. В.* Уявлення людини про смерть (на матеріалі голо-сінь) // Вісник. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. Вип. 8. — К.: Київський університет, 2002. — С. 73—75.
51. *Дмитренко М.* Монографія про народні родинно-побутові пісні // Народна творчість та етнографія. — 1994. — № 4. — С. 84—85.
52. *Довженко Г.* Вступ // Дитячий фольклор / Упоряди. Г. В. Довженко. — К.: Дніпро, 1986. — С. 5—20.
53. *Довженко Г., Луганська К.* Дитяча поезія // Дитячі пісні та речитативи / Упор. Довженко Г., Луганська К. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 8—36.
54. *Довженко Г. В., Луганська К. М.* Українські народні колискові пісні та забавлянки // Дитячий фольклор. Колискові пісні та забавлянки. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 11—44.
55. *Доманицький В.* Сучасні колядки і щедрівки // Народна творчість та етнографія. — 1999. — № 1. — С. 89—119.
56. *Драгоманов М.* Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880) // Драгоманов М. Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 456—460.
57. *Дубчак В.* Бандура в козацькому війську України // Народна творчість та етнографія. — 1994. — № 1. — С. 70—73.
58. *Дума про репресованих кобзарів* // Народна творчість та етнографія. — 1992. — № 1. — С. 25—27.
59. *Дунаєвська Л. Ф., Таланчук О. М.* Український фольклор у контексті міфології народів світу // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. — 1996. — № 5. — С. 14—18.
60. *Дунаєвська Л. Ф.* Українська народна казка. — К.: Вища школа, 1987. — 128 с.
61. *Єфремов С.* Фольклорно-етнографічний збірник Пантелеймона Куліша «Записки про Південну Русь» в оцінці Тараса Шевченка // Народна творчість та етнографія. — 1997. — № 4. — С. 3—7.

62. Железняк Н. Лінгвосоціокультурний аспект вивчення українського характеру («пісенність») // Дивослово. — 2001. — № 4. — С. 18—20.

63. Жирмунский В. М. К вопросу о международных сказочных сюжетах // Русское народное поэтическое творчество: Хрестоматия / Сост. Ю. Г. Круглов. — М.: Высшая школа, 1986. — С. 244—250.

64. Жулинський М. Національні культури і проблеми глобалізації // Слово і час. — 2002. — № 12. — С. 5—10.

65. Задорожний В. Структурна та змістова еволюція у коляді «Не плач, Рахиле» в новий час // Слово і час. — 2005. — № 12. — С. 41—48.

66. Іваницький А. І. Весільна пісенність на Україні та її обрядова функція // Весільні пісні: У 2 книгах. — Книга 1. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 11—69.

67. Іваницький А., Пальоний В. Радянська фольклористика чи радянський фольклоризм? Політика та культура // Родовід. — 1996. — № 13. — С. 25—30.

68. Іваницький А. Українська музична фольклористика. — К.: Заповіт, 1997. — 392 с.

69. Іваницький А. І. Український музичний фольклор: Підручник для вищих учбових закладів / Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, Нац. Академія Наук України. — Вінниця: Нова книга, 2004. — 315 с.

70. Іваннікова Л. В. Видатний етнограф і громадянський діяч П. П. Чубинський // Українська мова і література в школі. — 1990. — № 5. — С. 50—54.

71. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Історико-релігійна монографія. — К.: АТ «Обереги», 1994. — 424 с.

72. І. Франко — народознавець // Історія української літератури XIX ст. (70—90-ті роки): У 2 кн.: Підручник / О. Д. Гнідан та ін. — К.: Вища школа, 2003. — Кн. 2. — С. 249—260.

73. Календарно-обрядові пісні / Упор. О. Ю. Чебанюк. — К.: Дніпро, 1987. — 392 с.

74. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. — М.: Наука, 1983. — 224 с.

75. Кафарський В. І., Савчук Б. П. Етнологія: Підручник. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 432 с.

76. Кейда Ф. Ф. Український фольклор про гайдамачину. — К.: Вирій, 1999. — 239 с.

77. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 2 кн. — Кн. 1. — К.: Обереги, 1994. — 400 с.

78. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 2 кн. — Кн. 2. — К.: Обереги, 1994. — 528 с.

79. Кисіль О. Український вертеп (Про походження українського вертепу) // Кисіль О. Український театр. — К.: Мистецтво, 1968. — С. 11—31.

80. *Кирдан Б.* З духовної скарбниці народу // Українські народні думи та історичні пісні. Збірник / Упор. О. Таланчук. — К.: Веселка, 1990. — С. 5—32.

81. *Кирчів Р.* Внесок Івана Огієнка в українську етнографію і фольклористику // Народна творчість та етнографія. — 1995. — № 4—5. — С. 9—18.

82. *Киченко О.* Фольклор як художня система: Проблеми теорії. — Дрогобич: НВЦ «Каменяр», 2002. — 212 с.

83. *Кібець Н.* Зимовий цикл святкувань // Народна творчість та етнографія. — 1998. — № 1. — С. 55—60.

84. *Кімакович І.* Традиційний анекдот: виникнення терміна та його еволюція // Народна творчість та етнографія. — 1994. — № 5—6. — С. 45—53.

85. *Кімакович І.* Сміхова культура: проблеми дослідження української традиції // Народна творчість та етнографія. — 1993. — № 1. — С. 48—53.

86. *Клітна Н.* «Наша дума, наша пісня не вмре, не загине...». Зародження і розвиток кобзарства в Україні // Українська література в загальноосвітній школі. — 2005. — № 3. — С. 50—55.

87. *Климець Ю. Д.* Купальська обрядовість на Україні. — К.: Наукова думка, 1990. — 142 с.

88. *Кобальчинська Р.* Поезія звичаїв і обрядів найбільшого народного свята // Народна творчість та етнографія. — 1998. — № 1. — С. 49—54.

89. *Ковальчук О.* Українське народознавство. — К.: Освіта, 1992. — 176 с.

90. *Козар Л.* Монументальне видання українського фольклору кінця ХІХ століття (До питання про наукові основи чотиритомного фольклорного зібрання Б. Д. Грінченка) // Народна творчість та етнографія. — 1997. — № 4. — С. 29—40.

91. *Колосова Н.А.* Загадка как одно из средств познания мира // Русская словесность в школах Украины. — 1997. — № 6. — С. 17—22.

92. *Кононенко В.* Шляхами народних приповідок: Посібник для вчителя. — К.: РВЦ «Проза», 1994. — 208 с.

93. *Костомаров М.* Об историческом значении русской народной поэзии // Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах. Книга перша: Навч. посібник / Упоряд. П. М. Федченко, М. М. Павлюк, Т. В. Бовсунівська; за ред. П. М. Федченка. — К.: Либідь, 1996. — С. 211—216.

94. *Костомаров М.* Слов'янська міфологія. — К.: Либідь, 1994. — 283 с.

95. *Кравцов Н. И., Лазутин С. Г.* Русское устное народное творчество: Учебник для фил. спец. ун-тов. — М.: Высшая школа, 1983. — 448 с.

96. *Круть Ю. З.* Хліборобська обрядові поезія слов'ян. — К.: Наукова думка, 1973. — 208 с.

97. *Кузьменко О.* Стрілецька пісня у повстанському репертуарі // Народна творчість та етнографія. — 2002. — № 1—2. — С. 84—89.
98. *Культура і побут населення України: Навч. посібник / В. І. Наулко та ін.* — К.: Либідь, 1993. — 288 с.
99. *Кухта Н.* Із казкознавчого доробку П. Чубинського // Вісник. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. Вип. 12—13. — К.: Київський університет, 2002. — С. 74—76.
100. *Лановик М., Лановик З.* Вивчення української усної народної творчості у вищій школі // Вища школа. — 2001. — № 6. — С. 38—45.
101. *Легенды и мифы // Мифы народов мира. Энциклопедия (В 2 томах) / Гл. ред. С. А. Токарев.* — М.: Советская энциклопедия, 1982. — Т. 2. — С. 45—47.
102. *Легенды та перекази / Упор. та приміт. А. Л. Іоаніді.* — К.: Наукова думка, 1985. — 400 с.
103. *Лисюк Н.* Егда мимо ночь ходит (про весільний обряд) // Родовід. — 1996. — № 13. — С. 16—24.
104. *Лисюк Н.* Фольклор як політична зброя // Слово і час. — 2005. — № 11. — С. 65—71.
105. *Литвин М.* Розстріляний з'їзд кобзарів // Народна творчість та етнографія. — 1998. — № 4. — С. 95—98.
106. *Лозинський Й.* Українське весілля. — К.: Наукова думка, 1992. — 176 с.
107. *Лозко Г.* Українське народознавство. — К.: Зодіак, 1995. — 366 с.
108. *Максимович М.* Передмова до збірки «Малороссийские песни» // Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах. Книга перша: Навч. посібник / Упоряд. П. М. Федченко, М. М. Павлюк, Т. В. Бовсунівська; за ред. П. М. Федченка. — К.: Либідь, 1996. — С. 111—115.
109. *Малинська Н.* Національний герой в українських прислів'ях та приказках // Вісник. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. Вип. 9. — К.: Київський університет, 2000. — С. 76—80.
110. *Марчук О.* Перший дім дитини (прагмема колиски в контексті колисанки) // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. — 2005. — № 4. — С. 134—139.
111. *Матвійшин С. М.* Ой співанко-коломийко, як тебе не знати... // Українська мова і література в школі. — 1991. — № 4. — С. 30—34.
112. *Мелетинский Е. М.* Герой волшебной сказки. Происхождение образа. — М.: Изд-во восточной литературы, 1958. — 264 с.
113. *Мелетинский Е. М.* «Низкий» герой волшебной сказки // Русская фольклористика. Хрестоматия для вузов / С. И. Минц, Э. В. Померанцева. — М.: Высшая школа, 1965. — С. 364—378.
114. *Мельников М. Н.* Русский детский фольклор. — М.: Просвещение, 1987. — 240 с.
115. *Мишанич С. В.* Усні народні оповідання: питання поетики. — К.: Наукова думка, 1986. — 327 с.

116. *Мушинка М.* Академік Володимир Гнатюк як дослідник фольклорних скарбів Закарпатської України // Народна творчість та етнографія. — 2002. — № 5—6. — С. 3—14.

117. Народні байки / Упоряд. М. Дмитренко. — К.: Редакція часопису «Народознавство», 1994. — 40 с.

118. Народні оповідання / Упор. С. Мишанич. — К.: Дніпро, 1986. — 336 с.

119. Народні усмішки / Упоряд. П. Ф. Гальченко. — К.: Дніпро, 1986. — 310 с.

120. Народ скаже — як зав'яже: Українські народні прислів'я, приказки, загадки / Вст. ст. Н. Шумати. — К.: Дніпро, 1971. — 230 с.

121. *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу (Ескіз української міфології). — К.: АТ «Обереги», 1992. — 88 с.

122. *Новикова М.* Прасвіт українських замовлянь // Українські замовляння / Упоряд. М. Н. Москаленко. — К.: Дніпро, 1993. — С. 7—29.

123. *Нудьга Г.* Українська балада. — К.: Дніпро, 1970. — 258 с.

124. *Нудьга Г.* Українська дума і пісня в світі. Книга 1. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997. — 424 с.

125. *Одарченко П.* Національне відродження України і розвиток фольклористики та етнографії в XIX та на початку XX століття // Народна творчість та етнографія. — 1998. — № 4. — С. 44—50.

126. *Одарченко П.* Упорядник класичної збірки українських народних прислів'їв та приказок (Штрихи до портрета видатного народознавця XIX століття Матвія Номиса) // Народна творчість та етнографія. — 2002. — № 1—2. — С. 37—48.

127. «Ой у лузі червона калина»: Українські січові стрільці в піснях / Упоряд. М. Кришук; Муз. розшифрування М. Запотічного. — Тернопіль, 1990. — 56 с.

128. *Охріменко П.* Максим Рильський про героїчний епос слов'ян // Народна творчість та етнографія. — 1996. — № 1. — С. 3—6.

129. *Охріменко П., Охріменко О.* Морально-етичні ідеали героїв українських народних дум та пісень про козаків // Народна творчість та етнографія. — 1992. — № 3. — С. 3—8.

130. *Павлюк С.* Інститут народознавства Національної Академії наук України // Народна творчість та етнографія. — 1996. — № 1. — С. 40—45.

131. *Павлій П. Д.* Героїчна поезія українського народу // Українські народні думи та історичні пісні / Упор. П. Д. Павлій та інші. — К.: Вид-во АН УРСР, 1955. — С. V—XLVII.

132. *Пазяк М.* Найважливіші фольклористичні праці, видані АНУ (1918—1998) // Народна творчість та етнографія. — 1998. — № 5—6. — С. 130—140.

133. *Пазяк М., Пазяк Н.* Поетика народних дум, її джерела і традиції // Народна творчість та етнографія. — 1998. — № 1. — С. 12—18.

134. *Пазяк М.* Рукописні пареміографічні збірки у фондах інституту ім. М. Т. Рильського // Народна творчість та етнографія. — 1983. — № 1. — С. 53—57.
135. *Пазяк М.* Трансформація паремій у текстах художніх творів // Народна творчість та етнографія. — 1999. — № 5—6. — С. 83—93.
136. *Пазяк М. М.* Українські прислів'я та приказки: Проблеми пареміології та пареміографії. — К.: Наукова думка, 1984. — 204 с.
137. *Панченко І.* Світоглядні ключі до прочитання замовлянь // Сучасність. — 1995. — № 7-8. — С. 210—213.
138. *Панчук О.* Композиційна структура шедрівок // Слово і час. — 2005. — № 12. — С. 49—56.
139. *Петров В.* Методологічно-світоглядні напрями в українській етнографії та фольклористці XIX—XX століття // Народна творчість та етнографія. — 2000. — № 4. — С. 70—74.
140. *Пилинський Я.* Видатний фольклорист і народознавець (До 120-річчя з дня народження Філарета Колесси) // Українська мова та література в школі. — 1991. — № 7. — С. 37—41.
141. *Пилипчик Р.* Дослідник українського вертепу Є. Марковський // Народна творчість та етнографія. — 1994. — № 1. — С. 16—25, № 2—3. — С. 17—27.
142. Під одним небом: Фольклор етносів України / Упор. Л. К. Вахніна. — К.: Голов. спеціал. ред. літ. мовами нац. меншин, 1996. — 255 с.
143. Пісні родинного життя: Збірник / Упоряд. Г. В. Довженок. — К.: Дніпро, 1988. — 359 с.
144. *Пістун Н. Ф.* Поліське весілля // Українська мова і література в школі. — 1991. — № 3. — С. 64—67.
145. *Плачинда С.* Словник давньоукраїнської міфології. — К.: Український письменник, 1993. — 63 с.
146. *Плачинда-Сасина М. С.* «Чумацькі народні пісні» І. Рудченка // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 1. — С. 36—40.
147. *Плисецький М. М.* Взаимосвязи русского и украинского поэтического эпоса. — М.: АН СССР, 1963. — 448 с.
148. *Плісецький М.* Українські народні думи. Сюжети і образи. — К.: Кобза, 1994. — 364 с.
149. Повстанські пісні / Упоряд. і муз. ред. В. Подуфалій. — Тернопіль, 1992. — 78 с.
150. *Погребенник Ф. П.* Наша дума, наша пісня: Нарисидослідження. — К.: Музична Україна, 1991. — С. 95—200.
151. *Пономаренко В.* Міфологема «змій-вода» в українському фольклорі // Українська мова та література (газета). — 1999. — № 12. — С. 9.
152. *Пономарьов А. П.* Українська етнографія: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1994. — 320 с.
153. *Правдюк О.* Стрілецькі пісні в системі жанрів українського пісенного фольклору // Народна творчість та етнографія. — 1995. — № 2—3. — С. 24—35.

154. Прислів'я та приказки. Природа. Господарська діяльність людини / Вст. ст. М. М. Пазяка. — К.: Наукова думка, 1989. — 480 с.
155. Прислів'я та приказки. Людина. Родинне життя. Риси характеру / Вст. ст. М. М. Пазяка. — К.: Наукова думка, 1990. — 528 с.
156. Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми / Вст. ст. М. М. Пазяка. — К.: Наукова думка, 1991. — 440 с.
157. *Пропт В.* Исторические корни волшебной сказки. — Ленінград: ЛГУ, 1945. — 340 с.
158. *Пропт В. Я.* Морфология сказки // Русское народное поэтическое творчество: Хрестоматия / Сост. Ю. Г. Круглов. — М.: Высшая школа, 1986. — С. 228—236.
159. *Пушик С.* Чугайстер: міфічний персонаж народної поезії Карпат // Народна творчість та етнографія. — 1994. — № 2—3. — С. 53—65.
160. Рай-поле: Фольклор і сучасна народна творчість Придніров'я. — Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2001. — 272 с.
161. *Рибалко К.* «Ой ходив чумак...» (Сценарій свята чумацької пісні) // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. — 2000. — № 5. — С. 186—194.
162. *Русин М. Ю.* Фольклор: традиції і сучасність. — К.: Либідь, 1991. — 114 с.
163. *Руснак І.* Думи та історичні пісні: Тексти та їх інтерпретація. — Кіровоград: Степова Еллада, 1999 — 96 с.
164. *Руснак І.* Український фольклор у школі (календарно-обрядова поезія) // Українська література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. — 2000. — № 3. — С. 78—80.
165. Русское народное поэтическое творчество. Хрестоматия по фольклористике: Учебное пособие для филологических специальностей педагогических институтов / Сост. Ю. Г. Круглов. — М.: Высшая школа, 1986. — 536 с.
166. Савур-могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини. — К.: Дніпро, 1990. — 261 с.
167. *Седнев Вл.* Страшні дитячі історії: символізація необхідності // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 9—10. — С. 205—215.
168. *Сисов В. М.* Голосіння (Структура жанру. Система різновидів) // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 5. — С. 47—51.
169. *Сивачук Н.* Український дитячий фольклор: Підручник. — К.: Деміург, 2003. — 288 с.
170. *Сидоренко О.* Як чумаки по сіль ходили // Наука і суспільство. — 1991. — № 11. — С. 60—63.
171. Сказки и мифы // Мифы народов мира. Энциклопедия (В 2 томах) / Гл. ред. С. А. Токарев. — М.: Советская энциклопедия, 1982. — Т. 2. — С. 441—444.
172. *Скуратівський В.* Дідух: Свята українського народу. — К.: Освіта, 1995. — 272 с.
173. *Скуратівський В.* Місяцелік. Український народний календар. — К.: Веселка, 1993. — 207 с.

174. *Скуратівський В. Т.* Русалії. — К.: Довіра, 1996. — 734 с.
175. *Смоляк О. С.* Український дитячий музичний фольклор: підручник-хрестоматія для викладачів та учнів. — Тернопіль: Лілея, 1998. — 78 с.
176. *Степанишин Б.* Давня українська література в школі. — К.: Либідь, 2000. — 504 с.
177. *Сулима М.* Українська драматургія 17—18 століть. — К.: ПЦ «Фоліант»; ВД «Стилос», 2005. — 368 с.
178. *Сулима М., Федас Й.* Український народний вертеп // Радянське літературознавство. — 1989. — № 2. — С. 73—74.
179. *Тайлор Э. Б.* Первобытная культура. — М.: Политиздат, 1989. — 573 с.
180. *Тереженко А. К.* «Чумацькі пісні» Володимира Зубицького // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 3. — С. 10—12.
181. *Удод Л. І.* Вивчення усної народної творчості: Посібник для вчителів. — К.: Радянська школа, 1986. — 108 с.
182. Українська дитяча література. Хрестоматія: У 2 ч.: Навч. посібник / Упор. І.Луценко та інші. — К.: Вища школа, 1992. — Ч. 1. — С. 6—20.
183. Українська народна творчість у поняттях міжнародної термінології / Антонович Є. та ін.: Колективне дослідження за матеріалами Других Гончарівських читань. — К.: НАН України, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського, 1996. — 325 с.
184. Українська художня культура: Навч. посібник / За ред. І. Ф. Ляшенка. — К.: Либідь, 1996. — 416 с.
185. Український фольклор: Хрестоматія для 5—11 класів / Упоряд. О. Ю. Бріцина. — К.: освіта, 1998. — 752 с.
186. Українські замовляння / Упоряд. М. Н. Москаленко. — К.: Дніпро, 1993. — 309 с.
187. Українські народні казки, легенди, анекдоти / Упоряд. В. А. Юзвенко. — К.: Молодь, 1989. — 432 с.
188. Українські народні пісні про кохання / Упор. Ю. Білякова, М. Кагарлицький. — К.: Мистецтво, 1971. — 212 с.
189. Українські перекази / Зібр. М. Возняк. — К.: Абрис, 1993. — 120 с.
190. Українські прислів'я, приказки і таке інше. Уклав М. Номис / Упоряд. М. Пазяк. — К.: Либідь, 1993. — 768 с.
191. Українські символи / За ред. М. Дмитренка. — К.: Редакція часопису «Народознавство», 1994. — 140 с.
192. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К.: Либідь, 1991. — 638 с.
193. *Федас Й.* Термінологія народного театру: вертеп // Вісник. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. Вип. 12—13. — К.: Київський університет, 2002. — С. 78—81.
194. *Федас Й.* Український народний вертеп (у дослідженнях XIX—XX ст.). — К.: Наукова думка, 1987. — 182 с.

195. Федченко П. М. М. О. Максимович — видатний учений-енциклопедист // Радянське літературознавство. — 1984. — № 10. — С. 42—49.

196. Франко О. Діяльність Федора Вовка в Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка // Народна творчість та етнографія. — 1997. — № 5—6. — С. 15—26.

197. Франко І. До історії коломийкового розміру // Вступ до літературознавства: Хрестоматія / Упоряд. Н. І. Бернадська. — К.: Либідь, 1994. — С. 133—134.

198. Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних // Франко І. Твори в 20 тт. Т. 16. Літературно-критичні статті. — С. 154—194.

199. Фрээр Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1980. — С. 676—721 («Европейские праздники огня. Истолкование праздников огня»).

200. Цертелєв М. О старинных малороссийских песнях // Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах. Книга перша: Навч. посібник / Упоряд. П. М. Федченко, М. М. Павлюк, Т. В. Бовсунівська; за ред. П. М. Федченка. — К.: Либідь, 1996. — С. 56—62.

201. Чебанюк О. Релікти архаїчних вірувань і ритуалів у деяких дівочих весняних іграх // Народна творчість та етнографія. — 1991. — № 4. — С. 88—95.

202. Чехівський О. О. Ментальність українців і пісня // Дивослово. — 1996. — № 12. — С. 20—22.

203. Шаблювський В. Є. Один з найдавніших міжнародних казкових сюжетів // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 4. — С. 4—6.

204. Шалак О. «Висип мені, мати, високу могилу...» (уявлення про смерть і потойбічний світ, відображені в українському фольклорі) // Берегиня. — 2002. — № 2. — С. 29—34.

205. Швець І. Вертеп як феномен християнства // Київська старовина. — 1996. — № 2-3. — С. 97—99.

206. Шевченко В. Символіка весільного гільця // Народна творчість та етнографія. — 1996. — № 5-6. — С. 82—85.

207. Шевчук В. Про Йосипа Обонкіна-Батьо, українську вертепну драму та вертепне дійство // Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI—XVIII століть. У 2 кн. — Кн. 2. Розвинене бароко. Пізнє бароко. — К.: Либідь, 2005. — С. 561—578.

208. Шевчук О. Пісні в записах Миколи Лисенка // Народна творчість та етнографія. — 1993. — № 1. — С. 83—88.

209. Шрамко І. Кобза та бандура в контексті світової культури // Народна творчість та етнографія. — 1994. — № 5—6. — С. 73—80.

210. Шумада Н. Коломийка в дослідженнях В. Гнатюка // Народна творчість та етнографія. — 1992. — № 2. — С. 21—26.

211. Шумада Н. Коломийки у взаємозв'язках зі східнослов'янською пісенністю // Народна творчість та етнографія. — 1991. — № 2. — С. 3—13.

212. *Юдкін І.* Ритміка українських веснянок і західноєвропейські фольклорні традиції // Народна творчість та етнографія. — 1994. — № 4. — С. 57—60.

213. *Ющенко О.* Із свідчень про трагічний кобзарський з'їзд // Народна творчість та етнографія. — 1998. — № 4. — С. 99—102.

214. *Яворницький Д. І.* До альбома української старовини (Група кобзарів та лірників на малоруському ярмарку) // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 6. — С. 44—45.

215. *Ятченко В.* Замовляння та їх значення для вивчення ментальності українців // Народна творчість та етнографія. — 1996. — № 1. — С. 15—21.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ СТУДЕНТІВ: ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ І САМОСТІЙНА РОБОТА

Практичні заняття з усної народної творчості і самостійна робота — це важливі форми опанування цієї дисципліни. Вони покликані доповнити, узагальнити й систематизувати лекційний матеріал, розвинути навички роботи з фольклорними текстами й науковими першоджерелами, стимулювати пізнавальну активність і творчий пошук студентів.

Успішне проведення практичного заняття залежить від багатьох чинників. Одним із найбільш істотних є сумлінна підготовка студента до нього.

Насамперед ознайомтеся з **темою** практичного заняття, з'ясуйте, який саме **жанр** (група жанрів) пропонується до розгляду, пригадайте його місце в системі фольклорних жанрів. Уважно прочитайте **план** заняття, ознайомтеся зі **списками основної та додаткової літератури**.

Якщо практичному заняттю передувала **лекція** з тієї самої теми, слід **проглянути її конспект**, який допоможе вам зорієнтуватися в навчальному матеріалі, звернути увагу на проблемні питання й завдання, запропоновані викладачем, на значення нових термінів, на рекомендовані наукові джерела. Приступаючи до підготовки, пригадайте також, **чи вивчався певний фольклорний жанр у шкільному курсі української літератури**. З якими теоретичними поняттями ви тоді познайомилися? Які твори читали та аналізували на уроках?

Після цього можна приступати до **опрацювання літератури**. Під час її читання рекомендується робити **робочі записи** з кожного питання плану (вести конспект). Починаючи конспектувати певне джерело, обов'язково запишіть його назву, автора, вихідні дані в зошит, виділивши їх іншим кольором чи підкреслюванням. Дотримуйтеся всіх вимог до бібліографічного опису (його приклади можна знайти в переліку літератури).

Робота з науковим джерелом має за головну мету **розуміння** прочитаного. Тому, перш ніж робити записи в зошиті, вам слід уважно прочитати текст, усвідомити його логіку, спробувати відділити головне від другорядного, узагальнюючі теоретичні положення — від конкретних прикладів. Працюючи з монографією, слід насамперед проглянути її зміст, який дасть загальне уявлення про композицію книги.

Пам'ятайте, що конспектування в жодному разі не є механічним переписуванням тексту з книги! Конспект наукового джерела має бути стислим, добре структурованим і «читабельним» (адже вам згодом доведеться користуватися ним для повторення, під час підготовки до модульного та підсумкового контролю). Обов'язково використовуйте **раціональні способи конспектування**: виділення головного іншим кольором, підкреслюванням, спеціальними позначками, різноманітне графічне розташування тексту (колонки, таблиці, схеми), позначення стрілками логічних зв'язків між окремими блоками матеріалу. Використовуйте скорочення поширених слів і термінів: як загальноновживані, так і ваші власні, що мають бути зрозумілі насамперед вам самим і повторювані — одне слово слід скорочувати завжди однаково. Список постійних власних скорочень можна скласти на останній сторінці зошита.

Опрацьовуючи певне джерело, звертайте увагу на **нові слова й терміни**. Їх визначення слід записати в зошит, якщо воно подане в роботі. У протилежному випадку зверніться до словників іншомовних слів, тлумачних словників, словників літературознавчих термінів або до стислого термінологічного словника наприкінці цього посібника.

Якщо відчуваєте певні труднощі із розумінням терміна, запитайте його значення в інших студентів або у викладача. У випадку, коли під час конспектування у вас виникають **питання**, занотуйте їх на берегах конспекту, щоб з'ясувати під час підготовки або на самому практичному занятті.

З певної проблеми в науковій літературі ви можете зустріти **різні погляди вчених**, часом протилежні. Обов'язково акцентуйте свою увагу на таких випадках, намагайтеся чітко сформулювати ці різні погляди, відтворіть їх у зошиті. Продумайте і власну відповідь на таке неоднозначне питання, визначте, погляд якого вченого імпонує вам, а який викликає заперечення, і мотивуйте свої думки. Такі контраверсійні (суперечливі) питання часто стають предметом **дискусії** під час проведення практичного заняття.

Окремі джерела можна опрацьовувати і складаючи їх **тези, тезовий план**, роблячи окремі **виписки** (якщо це невелике джерело або таку форму роботи з ним спеціально обумовив викладач).

Чи існує певний **порядок роботи з джерелами**? Звичайно, загального правила немає, але вам рекомендується починати з основного джерела — підручника Мар'яни і Зоряни Лановик «Українська усна народна творчість», після того звернутися до інших підручників, потім — спеціальних монографій і, зрештою, до наукових статей (якщо інший порядок не порекомендував викладач, зважаючи на теоретичне значення певного джерела). Бажано опрацювати всі джерела зі списку основної літератури і більшість — зі списку додаткової літератури.

Осібне місце в підготовці до практичного заняття з усної народної творчості посідає **робота з фольклорними текстами**, ознайомлення з якими є невід'ємною складовою опрацювання певної теми. Обов'язково зверніться до читання творів того жанру, який розглядаєте: використовуйте антології (насамперед «Закувала зозуленька» та «Калинова сопілка»), збірники творів цього жанру, збірники народних пісень. Читайте тексти вдумливо, якщо в них зустрічаються діалектні чи рідковживані слова, то обов'язково з'ясуйте їх значення. Звертайте також увагу, в якому регіоні України зроблені записи цих творів (відомості про це, як правило, подаються в кінці антології чи збірника).

Опрацювавши рекомендовані джерела й тексти творів, перегляньте **список питань для перевірки знань**. Чи на всі ці питання ви знайшли відповіді в науковій літературі? Якщо існують певні «прогалини», ще раз зверніться до джерел (у складніших випадках можна звернутися за порадою до викладача під час індивідуальних консультацій). Спробуйте дати відповіді на запропоновані питання, не користуючись конспектом. Організувати самоконтроль можна і працюючи в парі з товаришем або у невеликій групі студентів (3—4 особи). **Основні визначення, провідні теоретичні положення, класифікації творів певного жанру слід завчити напам'ять.**

Після цього переходьте до виконання **практичних завдань**, які допоможуть вам поглибити знання з певної теми, розвинути філологічні вміння й навички, привести знання в систему, виявити творчі здібності. Уважно прочитайте завдання, продумайте послідовність його виконання. Результат (порівняльна таблиця, відповідь на питання, схема, наведення прикладів, аналіз твору та ін.) має бути зафіксований у зошиті, якщо викладач не обумовив усної форми виконання або якщо це впливає з самої сутності за-

вдання: приміром, читання текстів творів, вивчення їх напам'ять або розігрування (веснянок, забавлянок тощо).

Навчаючись на першому курсі, вам слід тренуватися давати **усну зв'язну розгорнуту відповідь** на кожне питання плану практичного заняття, спочатку — з опорою на конспект, а потім і без нього. Це сприятиме розвитку літературного мовлення майбутнього фахівця, допоможе вам краще запам'ятати матеріал, відтворити його логіку. Використовуйте **традиційну побудову промови**: вступ (стисле окреслення проблеми) — основна частина (виклад провідних тез з аргументами-прикладом) — висновки (лаконічне формулювання провідних узагальнюючих положень). Намагайтеся, щоб ваша зв'язна розповідь була логічною, послідовною, чіткою, присутньою (без «води»), а мовлення — граматично й синтаксично правильним, виразним. Уникайте штамів, слів-паразитів, просторіччя та діалектизмів. Приклади до кожного питання продумуйте наперед: можна зробити закладки у збірнику творів певного жанру або виписати невеличкі уривки з творів у зошит. Корисно попросити ваших товаришів або родичів послухати вашу відповідь, поставити вам питання, зробити зауваження.

Наприкінці кожної теми подається **тест для самоконтролю**, який охоплює ключові питання. Обов'язково виконайте його і перевірте правильність відповідей за ключем наприкінці посібника. Проаналізуйте власні помилки: вони можуть свідчити про певні «прогалини» у ваших знаннях. Заповніть ці «білі плями» і ще раз зверніться до питань тесту.

Безпосередньо **перед практичним заняттям** перегляньте записи в зошиті, повторіть ключові поняття, теоретичні положення. Для повторення також можна використати список питань для перевірки знань. Під час заняття уважно слухайте вступне слово викладача, відповіді товаришів, при цьому можна доповнювати власні записи в зошиті, уточнювати певні поняття, наводити вдалі приклади. Вам слід **бути активними, брати участь в обговоренні**, по можливості **доповнювати відповіді товаришів**. Активна позиція студента, за даними психологів, сприяє кращому усвідомленню й запам'ятання матеріалу.

Не бійтеся помилитися — помилки природні в процесі навчання. Якщо щось лишилося незрозумілим для вас, обов'язково запитайте про це викладача. Наприкінці заняття уважно прослухайте його інструкції і поради щодо підготовки до наступного практичного.

Окремі теми, питання викладач виносить на **самостійне опрацювання**. Методика його суттєво не відрізняється від підготовки до практичного заняття, за тим хіба винятком, що ви повинні самостійно контролювати себе, перевіряючи, чи всі аспекти теми ви засвоїли. Під час індивідуальних консультацій з викладачем ви маєте можливість уточнити певні питання, отримати роз'яснення складних аспектів матеріалу. Результати самостійної роботи обов'язково перевіряються викладачем під час модульного контролю, підсумкової контрольної роботи.

Ваша сумлінна й систематична підготовка до практичних занять, самостійна робота не тільки дозволять отримати глибокі й міцні знання, але й обов'язково відіб'ються у високих балах і відмінних оцінках!

ЗМІСТ АУДИТОРНОЇ ТА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Змістовий модуль 1 ФОЛЬКЛОР І ФОЛЬКЛОРИСТИКА

ТЕМА 1

«СПЕЦИФІКА ФОЛЬКЛОРУ. ФОЛЬКЛОРИСТИКА ЯК НАУКА»

План

1. Походження терміна «фольклор», його «широке» і «вузьке» розуміння; співвідношення з синонімічними термінами (усна народна творчість, усна народна поетична творчість, словесність тощо). Фольклор України і український фольклор.

2. Специфіка фольклорної творчості (колективність, анонімність, усність).

3. Імпровізаційність і традиційність фольклору, його стереотипність, варіативність.

4. Фольклористика як наукова дисципліна: її предмет, завдання, зв'язки з іншими науками, методи.

5. Проблема жанру у фольклористиці. Класифікація фольклорних жанрів: основні підходи.

Основна література

1. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / Упоряд. Н. С. Шумада. — К.: Веселка, 1989. — С. 7—16.

2. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 9—55.

3. Українська народна поетична творчість / За ред. М. Т. Рильського та інших. — К.: Радянська школа, 1963. — С. 5—69.

Додаткова література

1. Аникин В.П., Круглов Ю.Г. Русское народное поэтическое творчество. — М.: Просвещение, 1983. — С. 3—10.
2. Аникин В.П. Фольклор как коллективное творчество народа // Русское народное поэтическое творчество. Хрестоматия по фольклористике: Учебное пособие для филологических специальностей педагогических институтов / Сост Ю. Г. Круглов. — М.: Высшая школа, 1986. — С. 90—95.
3. Денисюк І. Національна специфіка українського фольклору // Слово і час. — 2003. — № 9. — С. 16—24; № 10. — С. 41—50.
4. Жулинський М. Національні культури і проблеми глобалізації // Слово і час. — 2002. — № 12. — С. 5—10.
5. Кравцов Н. И., Лазутин С. Г. Русское устное народное творчество. — М.: Высшая школа, 1977. — С. 7—21.
6. Лановик М., Лановик З. Вивчення української усної народної творчості у вищій школі // Вища школа. — 2001. — № 6. — С. 38—45.
7. Поліщук Ф. М. Український фольклор. Давня українська література: Практичні заняття. — К.: Вища школа, 1989. — С. 26—32.
8. Пропп В. Я. Принципы классификации фольклорных жанров // Русское народное поэтическое творчество. Хрестоматия по фольклористике: Учебное пособие для филологических специальностей педагогических институтов / Сост Ю. Г. Круглов. — М.: Высшая школа, 1986. — С. 110—112.
9. Русин М. Ю. Фольклор: традиції і сучасність. — К.: Либідь, 1991. — 114 с.
10. Українська художня культура / За ред. І.Ф.Ляшенка. — К.: Либідь, 1996. — С. 36—41.

Питання для перевірки знань

1. Звідки походить термін «фольклор»? Хто і коли запровадив його до науки?
2. Яке «широке» і «вузьке» розуміння терміна «фольклор»?
3. Що таке синкретичність фольклору?
4. Як ви розумієте народність фольклору? У чому полягає національна своєрідність українського фольклору?
5. Чи є різниця між поняттями «фольклор України» та «український фольклор»?
6. Назвіть спільні й відмінні риси фольклору й художньої літератури.
7. Яка роль пам'яті у творенні і збереженні фольклору?
8. Як співвідносяться традиції і новаторство в усній народній творчості?

9. У чому полягає сутність проблеми варіантів у фольклорі?
10. Що таке фольклористика? До якої групи наук вона входить? З якими науками пов'язана? Які її завдання й методи?
11. Яких українських фольклористів ви знаєте?
12. Що таке фольклорний жанр? Які його ознаки (за В. Проппом)?
13. Назвіть основні підходи до класифікації фольклорних жанрів.

Матеріали до заняття

«Термін **«фольклор»** запровадив англієць В. Томс, котрий 1846 р. під псевдонімом А. Мертон надрукував у часописі «Атенеум» (№ 982) статтю «The Folklore». Тим самим він щасливо дав ім'я явищу, що його в Європі вивчали вже на протязі століть, але називали по-різному, розпливчасто та описово. «Folk» означало у нього народ, «lore» — мудрість, а ціле вчений визначив як «неписану історію, що фіксує залишки давніх вірувань, звичаїв і подібного в сучасній цивілізації» [72].

«У другій половині XIX ст. набув поширення термін **«фольклор»** (з англійської — народна мудрість, народні знання). Здавалося б, це поняття має ще ширший зміст, ніж «народна творчість»; зрештою, у зарубіжній науці так воно і є: до нього включаються не лише народне мистецтво в усіх його виявах, а й народний побут, народна медицина, вірування тощо. Таким чином, західноєвропейська й американська фольклористика обіймає практично всі аспекти народознавства» (Степан Мишанич) [41, с. 206].

«...Сам **предмет фольклористики** поки що не найшов загальноприйнятого визначення. Фактично ж фольклористи розбилися в цьому питанні на *два табори*: перші приймають широке, або універсальне, розуміння фольклору, другі — вузьке, або літературознавче» [72].

«У розумінні більшості сучасних зарубіжних учених, **фольклор** — сукупність усіх проявів народного побуту, вірувань, навичок, майстерності, звичок, поведінки, обрядів. Тим самим фольклористика перестає бути наукою, яка має свій предмет, оскільки стає сумою елементів різних наук — етнографії, історії релігії, психології, науки про сільську архітектуру, кераміку, рукоділля і т. ін.» (Володимир Анікін) [1, с. 5].

«Пріоритет **широкого розуміння народної творчості** як комплексу матеріальної, духовної культури, відображення світоглядної системи етносу в Україні належав народознавчій школі І. Франка, М. Драгоманова, М. Грушевського, Ф. Вовка, В. Гнатюка, Ф. Колесси, І. Свенціцького та ін. і був репрезентований працями Наукового товариства ім. Шевченка, заснованого у Львові в 1893 р., серійними виданнями «Етнографічного збірника», «Записками Наукового т-ва ім. Шевченка», «Матеріалів до українсько-руської етнології». Прикладом комплексного дослідження народної культури могла б послужити п'ятитомна праця В. Шухевича «Гуцульщина» (1899—1908) (про матеріальну та духовну культуру гуцулів)» (Софія Грица) [76, с. 37].

«...**Звужувати зміст фольклору лише до «усної літератури»** не дозволяє очевидна синтетичність форми його реальної екзистенції — в звуках мовних і музичних, міміці та жестах виконавців та учасників ритуалу, їх костюмах, «реквізиті» та «декораціях» (зокрема, природних ландшафтних), що викликають різноманітні зорові враження в самих учасників виконання твору або ритуалу і в пасивніших його спостерігачів» [72].

«Доволі складну проблему становить **стосунок фольклористики до етнографії**. Здавалося б, усе просто: коли етнографія — це народознавство в цілому або ж наука про народну культуру взагалі, то фольклористика, що вивчає духовну, переважно словесну народну культуру, є її складовою частиною. Проте з таким вирішенням питання не погодяться ні етнограф, ані фольклорист. Реальне співвідношення цих двох наук не можна уявляти собі як два кола, з котрих менше є часткою більшого, скоріше воно нагадує два кола, що накладаються одне на одне в певній площині. При цьому з боку фольклористики до цієї спільної площини увійде насамперед обрядова поезія й міфологічні легенди, а з боку етнографії — такі її області, як родинне та суспільне життя, календарна обрядовість і народні вірування» [72].

«*Естетичні функції* народної творчості вивчає **фольклористика**, *етнічні функції* її — **етнографія** як наука, предметом якої є етнічні процеси, етнічні спільноти. Предметна галузь етнографії — етнос (народ), і все, що вивчається етнографом, сприймається ним «крізь призму виконання» етнічних функцій» (Володимир Анікін) [1, с. 6].

«Терміном **«фольклор»** позначається не все народне мистецтво загалом, а та його сфера, в якій художнє відображення дійсності відбувається в словесно-музично-хореографічних і драматичних формах колективної народної творчості, що виражають світогляд трудящих мас і нерозривно пов'язані з їхнім життям та побутом» (Віктор Гусев) [41, с. 207].

«Народна творчість» — сукупність творчої діяльності народу, яка виявляється у різних видах мистецтва: в усній словесній поезії, музичних вокально-інструментальних творах, танцях, хороводах, сценічній драмі, в народній архітектурі та найрозмаїтіших різновидах малярської, декоративно-ужиткової творчості — вишивання, різьблення, художнє ткання, писанкарство, кераміка, витинання тощо» [48, с. 488].

«У нас якось майже вийшов з ужитку термін **словесність**. Тим часом це дуже місткий і дуже точний термін. Іноді його нічим і не заміниш. От, наприклад, заголовок відомої праці Потебні «Из записок по теории словесности». Як його перекладеш?» (Максим Рильський) [78, с. 84].

«Від деякого часу уникають у нас і терміна **фольклор**... Пишуть і говорять: народна поетична творчість, народнопоетична творчість (останнє здається мені трохи штучним), вживають термін «народна поезія». Але ж у нас на практиці під словом поезія розуміють звичайно творчість віршовану» (Максим Рильський) [78, с. 84].

«...Український фольклор — на відміну, наприклад, від німецького — це фольклор головним чином *селянський*. У ХІХ ст. з селян, насамперед, виходили й такі професіонали фольклору, як кобзарі, лірники, старці — виконавці «псалм» [72].

«Доменою творення фольклору є *сільське середовище*. Це те «общинне» коло, в якому проходить життєвий шлях людини, з яким вона узгоджує дії свого особистого та громадського побуту, формує цілу систему обрядів, ритуалів, котрі стають для неї нормою поведінки. Це не означає, що *місто* не бере участі у творенні фольклору. Стародавні руські міста, зосереджуючи знання, правові закони і звичаї, протягом усього середньовіччя є осередками творчості скоморохів, творення епосу, пісенності, романсів. Принципова різниця поміж середовищами села й міста полягає в

тому, що перше — гомогенне етнічно й соціально компактне («замкнене») — сприяє локалізації традиційної культури; друге — етнічно й соціально гетерогенне («відкрите») — схильне до асиміляції культурних цінностей. Для першого характерне поєднання комунікативних ланок: творець — медіум — реципієнт...: пряля, вишивальниця, гурт на толоці співають для себе; для другого середовища характерна диференціація названих ланок, відокремлення творця від слухача та виконавця. Дихотомія село — місто має принципове значення в профілізації різних форм матеріальної та духовної діяльності, є причиною постійної суперечності поміж так званим *первинним фольклором*, сільським (як його тепер називаємо, аутентичним), *вторинним*, представленим у різних інших формах поза аутентичним, і так званим *фольклоризмом*» (Софія Грица) [76, с. 39].

«Поняття **«фольклор України»** та **«український фольклор»** не тотожні. Так склалося історично, що споконвіку на території теперішньої України жили й представники інших етносів. ...І тепер фольклор України складають, окрім українського, фольклори росіян, білорусів, євреїв, вірмен, поляків, болгар, греків, кримських татар, німців та представників деяких інших народів, що проживають у нашій країні.

...Але ж і сучасний обсяг поняття «український фольклор» досить складний. Знов-таки маємо справу з явищем синтетичним, бо йдеться про усну творчість не лише українців (та іноетнічних носіїв традиційної української культури), що живуть на території України, але й тих, хто, опинившись за її державними кордонами, зберігають свою мову та фольклор. Більш складний, тріадний поділ використовує зарубіжний україніст Ю. Тамаш, що розрізняє «*материк*» (українці у складі національної держави), «*периферію*» (у Польщі, Словаччині) та власне *діаспору*.

...Змістом поняття «український фольклор» є не механічна сума *регіональних усних традицій*, а їх узагальнення. Його утворює діалектична єдність світоглядних, соціально-психологічних, естетичних констант та яскраво своєрідних регіональних їх реалізацій» [72].

«**Фольклор** посідає особливе місце серед інших видів мистецтва... Фольклор — це не лише усна поезія, не лише мистецтво слова. У деяких жанрах він поєднує слово й наспів, як у пісні, тобто зливає воедино словесне й музичне мистецтво. Крім того, всі твори фольклору існують у живому виконанні, тому включа-

ють і елементи театрального мистецтва (жест, міміка, інтонація). Таким чином, фольклор, по суті справи, *синтетичне мистецтво*, що поєднує в собі особливості декількох мистецтв. Не можна забувати й про те, що твори деяких жанрів виконуються під акомпанемент музичних інструментів» (Микола Кравцов) [39, с. 7—8].

«Художнє начало перемогло у фольклорі не одразу. У давньому суспільстві слово зливалось з віруваннями й побутовими потребами людей, а його поетичне значення, якщо воно було, не усвідомлювалося.

Залишкові форми цього стану збереглися в обрядах, замовляннях та інших жанрах пізнього фольклору. Наприклад, танкова гра — комплекс кількох художніх компонентів: слова, музики, мімки, жесту, танцю. Усі вони можуть існувати лише разом, як елементи цілого — танка. Таку властивість прийнято позначати словом «**синкретизм**» (від грецьк. *synkretismos* — «поєднання»).

З часом синкретизм історично згас. Різні види мистецтва подолали стан первісної нерозчленованості і виділилися самі собою. У фольклорі стали виникати їх пізніші поєднання — синтез» (Тетяна Зуєва, Борис Кирдан) [27, с. 8].

«Дослідники одностайно сходяться у тому, що *фольклор є мистецтвом пам'яті*. Щоб полегшити запам'ятовування великої за обсягом інформації, побутовою практикою розроблялися стереотипні фольклорні форми, стабільні структури в межах кожного жанру та всередині їх. Значна увага зверталася на формування образної системи, символіки, що переходила із твору в твір, із покоління в покоління, підтримуючи усну традицію тієї чи іншої місцевості» (Степан Мишанич) [41, с. 207].

«Що ж слід розуміти під **колективністю** в народній поетичній творчості?

Колективність у фольклорі проявляється і в зовнішніх формах творчості, і у внутрішній його сутності, і в процесі складання творів, і в їх виконанні. Вона виражається в тому, що творці й виконавці творів спираються на загальнофольклорний досвід і традицію і разом з тим вносять у твір нові риси й деталі, пристосовуючи його сюжет, образи і стиль до конкретних умов виконання...

Твори можуть складатися й колективом (хором, групою осіб) і окремими особами — співцями й казкарями. Якщо вони відповідають запитам і смакам колективу, народу, то починають побу-

тувати в його середовищі, виконуватися в хорі й окремими співцями.

Колективність фольклору виражається і в тому, що окремі фольклорні твори усвідомлюються як загальний спадок народу, вони довго живуть, передаються від покоління до покоління. Але кожний виконавець може змінювати твір відповідно до свого творчого задуму» (Микола Кравцов) [39, с. 12].

«В. Я. Пропп зазначив, що **«генетично фольклор ближчий не до літератури, а до мови**, котра також ніким не видумана і не має ні автора, ані авторів... Виховані у школі літературознавчих традицій, ми часто не можемо собі уявити, що поетичний твір може виникнути інакше, ніж виникає літературний твір внаслідок індивідуальної творчості. Нам усе здається, що хтось його мав створити або скласти першим» [72].

«Звичайно, завжди існувала якась **окрема особа**, яка усно створила дещо, не кажучи вже про те, що початковий твір також залежав від попередніх, він ще не може вважатися фольклорним. Фольклорним твір стає тоді, коли пройде через «значний шар народного розуміння» [О. Потебня], тобто після того, як буде сприйнятий від першопочаткового творця іншими особами, буде ними перероблений і набуде печаті загальноприйнятого» (Володимир Анікін) [1, с. 8].

«...**Колективність** усної народної творчості є явище вповні реальне. Його механізм Р. О. Якобсон і П. Г. Богатирьов відтворюють таким чином: «Припустимо, що член якогось колективу створив щось індивідуальне. Якщо цей усний, створений цим індивідуумом твір з тієї або іншої причини виявляється непридатним для колективу, якщо інші члени колективу його не засвоюють — він приречений до загибелі». Тут усе вірно, тільки механізм цей має ще й зворотний, суб'єктивний бік, описаний свого часу І. Франком: отой індивідуум «творить свою пісню з того матеріалу вражінь та ідей, яким живе маса його земляків. Творячи її, він не стає і не може стати вище за інших, із скарбів своєї індивідуальної душі він в головних контурах не може зачерпнути ані іншого змісту, ані інших форм, крім тих, що становлять щоденну поживу цілої маси. Його пісня є, отже, якимсь виразом думки, вражінь та стремління цілої маси, і тільки таким чином вона стає здатною до сприйняття і засвоєння її масою» [72].

«Індивідуальна ся літературна творчість скрізь. На найнижчих нам приступних степенях культури, так само як на найвищих, — ми стрічаємось в останнім рахунку таки з талановитою одиницею: імпровізатором, «счинальником», диригентом, що дає вираз певним настроям, які одушевляють колектив. Сі вирази підхоплюються, приймаються, запам'ятовуються, популяризуються, оскільки індивідуум уміє знайти влучну, то значить артистичну форму колективному настроєві. ...**Усна традиція має тенденцію стирати індивідуальні прикмети твору, цінячи його загальний елемент.** Тому, пройшовши через алембик колективного уживання, він затрачує навіть і ту індивідуальність, яку мав...

Твір незаписаний — перепущений через усну традицію покоління, часом довгого ряду їх, — тратить сі контури, обтирається, шліфується, як камінь, несений водою. Колектив, властиво, цілий ряд колективів, через які сей твір проходить, мандруючи з покоління в покоління, з краю в край, як я вище вже одмітив, мають тенденцію стирати все індивідуальне, зв'язане з обставинами місця й моменту, а полишати й розвивати найбільш загальне, яке віддає настрої типові, загальнолюдські, більше-менше спільні різним верствам, часам і місцям» (Михайло Грушевський) [16, с. 56—57].

«**Авторство** твору, що увійшов до народної традиції, не є для народних виконавців важливою річчю. Кожний фольклорний твір сприймається, як навколишня природа: він прекрасний, потрібний, але нічийний, тобто всезагальний» (Степан Мишанич) [41, с. 209].

«**Автора** у фольклорному творі немає не лише тому, що відомості про нього, якщо він і був, утрачені, але й тому, що він випадає з самої поетики фольклору; він не є потрібним з точки зору структури твору. У фольклорних творах може бути виконавець, оповідач, співець, але в ньому немає автора, творця як елементу самої художньої структури» (Дмитро Лихачов) [1, с. 8].

«У побутуванні фольклорного твору **вигасала й пам'ять про його автора** — навіть у тому випадку, коли у відповідній усній традиції авторство у певних жанрах фіксувалося, як це було, наприклад, з поезією скальдів у давніх скандинавів. Проте не слід розуміти цю **анонімність фольклору** механістично. Це — один з канонів хай теоретично не усвідомленого, але об'єктивно існую-

чого у фольклорі певного кодексу про творчу працю, за яким у західній фольклористиці закріпилася досить розпливчата назва «традиційного знання». Коли повернутися до наведеного вже прикладу створення на очах фольклориста голосіння або коломийки, можна перекоонатися, що об'єктивно існуюче авторство щодо імпровізованого (але з використанням готових словесних блоків, формул, музичної «моделі») тексту голосіння абсолютно не усвідомлюється ані самими плакальницями, ані їхніми слухачами. Складачі сучасних коломийок і частівок поширюють свої твори анонімно — і не стільки тому, що воліють не «розшифровуватися» перед сільською владою, скільки через дію названого канону» [1, с. 8].

«Неправильно розуміти під **традицією** щось косне, відстале, консервативне. Головна ознака традиції — не косність, а певний ступінь сталості і неодмінно міцність спадкових зв'язків у розвитку. Традиційність є специфічна форма народного життя, культури, побуту, форма його руху. Всякий фольклорний процес неминуче набуває характеру руху всередині традиції, еволюції та трансформації традиції. На будь-якому відрізку часу фольклор будь-якого народу становить собою динамічну систему, певний стан традиції. Новоутворення, що при цьому виникають, — це перш за все зсунута і змінена традиція» (Борис Путілов) [41, с. 208].

«**Традиція** передбачає вироблення стійких форм, стереотипізацію художніх засобів, створення такої системи жанрів, у межах якої може відбуватися творчий процес загалом. Фольклор поповнюється за рахунок тільки тих творів, які відповідають усталеним естетичним нормам і критеріям. Водночас постійно відбувається розхитування традиції, поповнення її новими елементами, які згодом сприймаються всіма і входять до традиції як її повноцінні складові» (Степан Мишанич) [41, с. 208].

«**Традиційність** у народній поетичній творчості виражається у відносній стійкості словесного тексту, наспіву і характеру виконання, передачі творів, як правило, без значних змін від покоління до покоління, збереженні протягом віків твору з певними сюжетами й героями, формами і виражальними засобами... Традиції — результат колективної творчості і разом з тим форма колективного збереження творів фольклору...» (Микола Крацов) [39, с. 14].

«Принципова традиційність у фольклорі поширюється на словесну та музичну форму. У новітній літературі, як відомо, надто вже заштамповані вирази та словесні блоки (як-от: «Діти оточили вчительку тісним колом») вважаються за нестерпні та — подібно до того, як у музиці «цитати» та алюзії на твори інших композиторів — визнаються лише за специфічний прийом. У фольклорі ж **стереотипність форми**, навпаки, є чи не найголовнішою стильовою домінантою. Вона реалізується у формулах... — словесних, музичних, драматургічних, пантомімічних тощо. Стереотипність тропів та багатобічна формульність фольклору — це своєрідний естетичний «фільтр», через який селянин перепускає враження від дійсності та результати її власної інтерпретації» [72].

«...Фольклорний твір не знає «канонічного», кимось раз назавжди встановленого тексту; фольклорний твір є єдність, що постає в багатоманітті варіювання» (Володимир Анікін) [1, с. 9].

«Ступінь розрізнення двох чи кількох варіантів фольклорного твору може бути неоднаковою.

По-перше, варіанти можуть зовсім не відрізнятися один від одного ні за змістом, ні за формою, ні за ступенем збереженості. Відрізняє їх те, що в них якісь слова замінені іншими, близькими за значенням, одні й ті самі думки мають дещо іншу форму виразу...

По-друге, варіанти, не відрізняючись один від одного на за формою, ні за ступенем збереженості, можуть усе ж відрізнятися за змістом...

По-третє, варіанти одного й того ж фольклорного твору можуть тією чи іншою мірою відрізнятися один від одного за ступенем збереженості.

Один варіант може бути більш повним, інший скороченим, в одному випадку твір побутує в своєму початковому вигляді, в іншому — в уривках чи в контамінації з іншими творами.

По-четверте, варіанти можуть відрізнятися один від одного особливостями художньої форми...» (Микола Кравцов) [39, с. 16—17].

«Кожний запис, кожне конкретне виконання є самостійним фольклорним твором, який у сукупності близьких та більш віддалених зразків складає поняття народної традиції» (Степан Мишанич) [41, с. 209].

«Українська фольклористка С. Й. Грица, запозичивши лінгвістичне поняття, висунула ідею **фольклорної «парадигми»** як **«сукупності варіантів»**, котрі групуються коло однієї моделі інваріанта, а як конкретизацію її — поняття «пісенної парадигми» — певної «сукупності варіантів одного пісенного зразка, що утворилася внаслідок його трансформацій в процесі часово-просторового руху». Розробка цієї концепції дозволила дослідити стосунки слова і мелодії усередині «пісенної парадигми», а також виявити певні закономірності життя словесного і музичного компонентів фольклорного твору в його історії серед певного етнічного середовища та в міграційних процесах» [72].

«Варіативність фольклору могла практично здійснюватися завдяки імпровізації.

Імпровізація (від лат. *improvisio* — «непередбачувано, раптово») — створення тексту фольклорного твору, чи його окремих частин, у процесі виконання.

Між актами виконання фольклорний твір зберігався в пам'яті. Озвучуючись, текст щоразу ніби народжувався заново. Виконавець імпровізував. Він спирався на знання поетичної мови фольклору, відбирав готові художні компоненти, створював їх комбінації. Без імпровізації використання мовленнєвих «заготовок» і застосування уснопоетичних прийомів було б неможливим...

У різних жанрах імпровізація виявлялася з більшою чи меншою силою» (Тетяна Зуєва, Борис Кирдан) [27, с. 8].

«Фольклористика — це наука про закономірності і специфічні особливості розвитку усної словесної творчості трудящих мас, фольклору. Вона тісно зв'язана з музичною фольклористикою, літературознавством, етнографією та історією, з соціологією. В завдання фольклористики входить збирання, видання і дослідження всіх видів і жанрів фольклору...

Коло питань, що їх вивчає фольклористика, дуже широке: це дослідження основних закономірностей розвитку фольклору, його суспільної, ідейної та естетично-виховної функції в різні періоди історичного розвитку народу; вивчення його національних особливостей, місця в міжнародному науковому процесі окремих жанрів, творів, тем; висвітлення фольклорно-літературних взаємозв'язків, місця та ролі народної творчості в розвитку культури» (Олексій Дей) [75, с. 20].

«Фольклор — складне, синтетичне мистецтво; нерідко в його творах поєднуються елементи різних видів мистецтва — словесного, музичного, театрального. Він тісно пов'язаний з народним побутом і обрядами, відобразив у собі особливості різних періодів історії. Саме тому ним цікавляться і його вивчають різні науки: мовознавство, літературознавство, мистецтвознавство, етнографія, історія. Кожна з них досліджує фольклор в різних аспектах: мовознавство — словесну сторону, відбиття в ньому історії мови і зв'язків із діалектами; літературознавство — загальні особливості фольклору і літератури та їх відмінності; мистецтвознавство — музичні й театральні елементи; етнографія — роль фольклору в народному побуті і його зв'язок з обрядами; історія — вираження в ньому народного розуміння історичних подій» (Микола Кравцов) [39, с. 20].

«Українська народна поетична творчість складається з трьох **родів**: епосу, лірики і драматичного мистецтва. Кожний із родів об'єднує подібні за структурою, ідейно-художніми принципами, традиціями, що склались історично, твори. Кожний рід у свою чергу поділяється на **жанри**, що за своєю поетикою і функціональними особливостями мають самостійне значення» (Михайло Грицай) [15, с. 7].

«У фольклористиці **жанр** — це тип словесної (часто також музичної) форми, усталеної в народному побуті та пов'язаної з повторенням певних змістових елементів» [72].

«Рід — найбільш широке явище й поняття; він обіймає різноманітні види, в яких конкретно і здійснюється. У літературознавчій і фольклористичній термінології в наш час майже вийшли з ужитку поняття й термін «вид»; частіше всього вони замінюються поняттям і терміном «жанр», хоча раніше розмежовувалися. Ми також приймаємо як робоче поняття «жанр» — більш вузьку групу творів, ніж рід. У такому випадку під **родом** ми будемо розуміти спосіб зображення дійсності (епічний, ліричний, драматичний), під **жанром** — тип художньої форми (казка, пісня, прислів'я). Але доводиться запровадити і ще більш вузьке поняття — «**жанровий різновид**», що становить собою тематичну групу творів (казки про тварин, казки чарівні, казки соціально-побутові, пісні любовні, пісні сімейно-побутові і т. ін.)...» (Микола Кравцов) [39, с. 24].

«...Предметом вивчення повинна стати традиційна творчість, що склалася в результаті співтворчості багатьох і різних осіб, у формах, зумовлених цією співтворчістю. Це призводить до висування на перший план поняття **жанру** як основної творчої одиниці вивчення. У жанрі якраз і виявляється схожість творів за цілою низкою їх спільних ознак. Жанр важливий і в *літературознавстві*, але літературознавець оперує ним разом з не менш важливими поняттями, такими, як «авторська своєрідність», «письменницька індивідуальність», «школа», «напрямок», «течія», «метод», тобто вивчає спільність творчих устремлінь, авторських манер письменників. Тут завдання полягає у з'ясуванні, як крізь індивідуальну працю художника заломлюється загальна риса історико-літературного процесу. Для *фольклориста*, який не має справи з авторською індивідуальністю, значення поняття «жанр» багатократно зростає. Кожний окремий твір у фольклорі є насамперед конкретним проявом традиційних властивостей і особливостей, притаманних тому «безособовому» жанровому типу, до якого він належить. *Твір у фольклорі може бути правильно осмислений лише із врахуванням властивостей, притаманних його жанру.* У жанрових властивостях творів, що склалися у процесі колективної творчості, виражаються загальні особливості фольклору як сукупної праці поколінь» (Володимир Анікін) [1, с. 23].

«У широкому смислі цього слова **жанр** може бути визначений як низка чи сукупність пам'яток, об'єднаних спільністю своєї поетичної системи. Оскільки фольклор складається з творів словесного мистецтва, насамперед необхідно вивчити особливості і закономірності цього виду творчості, його поетику. ...Під **поетикою** розуміється сукупність прийомів для вираження художніх цілей й емоційного і мислительного світу, чи коротше — форма у зв'язку з її конкретним, фабульним і ідейним, змістом.

...Перша вимога для визначення жанру і з'ясування кількості й номенклатури жанрів — вивчення **поетики** фольклору.

У літературознавстві визначення жанру цим і обмежується. У фольклористиці справи інакші. Хоча сукупність поетичної системи тут також є одним із основних критеріїв для визначення жанру, але необхідно враховувати і ряд інших ознак, яких немає в літературі. У фольклорі є жанри, що характеризуються своїм **побутовим застосуванням**, яке й повинно служити другим критерієм...

Третя ознака, що може виявитися суттєвою для визначення жанру, — **форма виконання**...

...Не виключені випадки, коли **музичне виконання** є вирішальним фактором для визначення жанру...

Таким чином, **жанр визначається його поетикою, побутовим застосуванням, формою виконання і відношенням до музики**» (Володимир Пропп) [64, с. 110—112].

«**Жанр** виникає як тип внутрішньої композиційно-структурної організації твору в нерозривному зв'язку із втіленням і передачею змісту певного суспільного й побутового призначення...

...Жанрова схожість виникає у творів, коли поетична організація, що характеризується відомим співвідношенням змісту й форми, починає жити й завдяки традиції переступає за поріг часу свого початкового буття. Жанр — це тип змістової структури, який, породжений певним часом і конкретними обставинами, набуває ніби позачасових рис і властивостей, створюючи ілюзію позаісторичності» (Володимир Анікін) [1, с. 25].

«**Проблема жанру** є однією з найбільш дискусійних і в літературознавстві, де пропонували до її вирішення підходи соціологічний, історико-типологічний, психологічний, лінгвістичний тощо, але досі не прийшли до загальновизнаного розуміння жанру. У фольклористів тут свої труднощі. На думку С. В. Мишанича, пов'язані вони з тим, що «фольклористи-збирачі та видавці усної творчості йшли здебільшого від *побутових функцій* фольклорного матеріалу, теоретики — від *структурних ознак* того чи іншого жанру. Поєднання цих двох підходів — стихійно-емпіричного і теоретико-літературознавчого — дало загальноприйнятну на сьогодні жанрову систему українського фольклору». Це твердження дещо спрощує реальну ситуацію. Обидва названі С. В. Мишаничем підходи давно вже синтезовані, зокрема, В. Я. Проппом: за його дефініцією 1964 р. специфіка жанру визначається «*його поетикою, побутовим застосуванням, формою виконання і стосунком до музики*»; модифікацію цієї формули подає 1966 р. О. І. Дей. За цим підходом, коротко кажучи, **жанр у фольклорі — це єдність певних структурних ознак і побутової функції**. Але існує ще одне розуміння фольклорного жанру, що є логічним розвитком попереднього: за ним **жанром є сукупність творів, що до нього входять за цими, наперед визначеними критеріями**» [72].

«**Рамки жанрів**, як і до певної міри родів, у фольклорі не абсолютні. Зустрічаються зразки, які належать відразу до двох жа-

прових груп, а є й такі, визначити жанрову належність яких неможливо. Це обумовлено як історичними напластуваннями, усністю побутування, так і відносністю класифікаційних схем. У фольклорі перехід пісень з одних жанрів в інші може відбуватися також з причин втрати приуроченості (для обрядових пісень), змін у змісті тексту, міграції пісні в інше соціальне середовище або в інший регіон. Таке явище називають *міжжанровою дифузією*» (Анатолій Іваницький) [29, с. 16].

Завдання

1. Зробіть виписки з наступних праць фольклористів, зазначаючи, про які специфічні риси фольклору йдеться (усність, традиційність, колективність тощо):

- *Франко І.* Як виникають народні пісні? // Український фольклор: критичні матеріали / С. К. Бисикало, Ф. М. Борщевський. — К.: Вища школа, 1978. — С. 55—62.

- *Грушевський М.* Історія української літератури. У 6 т., 9 кн. — Т. 1. — К.: Либідь, 1993. — С. 55—59 («Словесність усна й писана»).

2. Визначте обсяг наступних термінів: фольклор, усна народна творчість, народна творчість, народне мистецтво, усна народна поетична творчість — і встановіть їх співвідношення. Побудуйте «піраміду» термінів, розташувавши їх сходянками від терміна з найширшим значенням до найвужчого.

3. Заповніть порівняльну таблицю «Специфічні риси фольклору і художньої літератури».

№	Специфічні риси фольклору	Специфічні риси художньої літератури
1	Усність	
2	Колективність	
3	Анонімність	
4	Варіантність	
5	Імпровізаційність	
6	Стереотипність	
7	Традиційність	

4. Дайте письмову розгорнуту відповідь на питання: «Яка мета вивчення українського фольклору майбутніми вчителями-словесниками?»

5. Проаналізуйте шкільні програми з української літератури (зарубіжної літератури) на предмет того, в яких класах і в якому обсязі учні ознайомлюються зі специфікою фольклору в порівнянні з літературою.

6. Прочитайте розділи шкільних підручників з української літератури, в яких учням пояснюються поняття «фольклор», «усна народна творчість». Чи вдалі визначення запропоновані школярам, на вашу думку?

7. Як ви розумієте поняття «етнос», «народ», «нація»? Порівняйте своє тлумачення із науковими визначеннями термінів (див. короткий словник термінів). Знайдіть у фольклористичних працях і підручниках з усної народної творчості пояснення народності фольклору й випишіть їх у зошит. Зіставте різні погляди на цю ознаку усної словесності. Який із поглядів вам ближчий і чому?

8. Випишіть у зошит визначення поняття «історико-етнографічний регіон» (див. короткий словник термінів). Складіть таблицю «Історико-етнографічні регіони України», користуючись наступними джерелами:

- Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 13—15;

- Українське народознавство: Навч. посібник / За ред. С. П. Павлюка. — К.: Знання, 2006. — С. 56—70;

- Пономарьов А. П. Українська етнографія: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1994. — С. 129—144;

- Етнографія України: Навчальний посібник / За ред. А. С. Макарчука. — Львів: Світ, 1994. — С. 120—146.

Позначте в таблиці великі регіони, етнографічні райони в їх складі і які території вони охоплюють, остання графа — додаткові відомості про певний регіон. Вклейте в зошит карту України і позначте на ній різними кольорами всі етнографічні регіони.

Поміркуйте, чому для фольклориста важливо знати етнографічне районування України. Що вам відомо про фольклорні традиції регіону, в якому ви народилися (проживаєте, навчаєтеся)?

9. Наведіть конкретні приклади взаємодії фольклористики з мовознавством, історією, літературознавством, педагогікою, релігієзнавством та іншими гуманітарними науками. Запишіть 3—4 приклади в зошит.

10. Поясніть усно, як ви розумієте висловлювання російського вченого Ю.Соколова: «Фольклорист не може не бути водночас

і певною мірою етнографом». Наведіть приклади зв'язків фольклористики та етнографії. Поясніть, у чому відмінність підходів фольклориста та етнографа до вивчення, наприклад, народних обрядів (колядування, весілля тощо).

11. Проаналізуйте визначення поняття «жанр» у фольклористиці та літературознавстві, зробивши виписки з підручників з усної народної творчості та вступу до літературознавства (або словників літературознавчих термінів). У чому полягають відмінності названих наук у визначенні жанру?

Тест для перевірки знань

1. Що в буквальному перекладі означає термін «фольклор»?

- А) «життя народу»,
- Б) «давна розповідь»,
- В) «історичні свідчення»,
- Г) «народна мудрість».

2. Яке «широке» розуміння терміна «фольклор»?

- А) народна словесність — усна й писемна,
- Б) всі явища матеріальної і духовної культури народу,
- В) народна музика, танець, драма,
- Г) вся народна творчість загалом.

3. Що означає термін «фольклор України»?

- А) це фольклор українського етносу,
- Б) це фольклор української діаспори,
- В) це фольклор всіх етносів, що населяють Україну,
- Г) це фольклор ХХ століття.

4. У якому з варіантів правильно названі специфічні риси фольклору?

- А) усність, індивідуальність, стереотипність, варіантність,
- Б) імпровізаційність, колективність, новаторство,
- В) усність, варіантність, оригінальність, анонімність,
- Г) анонімність, колективність, традиційність, стереотипність.

5. Які форми народного мистецтва включив до визначення фольклору В. Гусев?

- А) словесні і музичні,
- Б) словесні, музичні, хореографічні, драматичні,

- В) словесні, образотворчі; драматичні,
- Г) словесні, образотворчі, музичні, хореографічні.

6. Яке з наступних тверджень є справедливим?

- А) у фольклорі наявні і новаторське, і традиційне начала, але переважає друге з них,
- Б) у фольклорі наявні і новаторське, і традиційне начала, але переважає перше з них,
- В) у фольклорі наявне лише традиційне начало,
- Г) у фольклорі наявне лише новаторське начало.

7. Що об'єднує фольклор з літературою як два види мистецтва?

- А) засіб творення образів — слово,
- Б) індивідуальна природа творчості,
- В) наявність авторів у кожного тексту,
- Г) існування тексту у рівноправних варіантах.

8. З якими двома науками найтісніше пов'язана фольклористика?

- А) з етнографією та естетикою,
- Б) з хореографією та теологією,
- В) з літературознавством та мовознавством,
- Г) з літературознавством та етнографією.

9. Що є основою жанру, на думку В. Проппа?

- А) тематична близькість групи творів,
- Б) поетика,
- В) відношення до обряду,
- Г) форма виконання.

10. Які чотири складові жанру визначив В. Пропп?

- А) поетика, побутове застосування, форма виконання, зв'язок з музикою,
- Б) поетика, зв'язок з літературою, тема, спосіб відображення дійсності,
- В) художні особливості, зв'язок з музикою, зв'язок з життям, форма виконання,
- Г) форма виконання, зв'язок з музикою, вікове призначення, поетика.

ТЕМА 2

«РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ»

План

1. Початковий етап української фольклористики. Нагромадження відомостей про усну народну творчість до XIX століття. Фольклорні твори в писемних пам'ятках.
2. Становлення української фольклористики як науки в першій половині XIX століття. Перші збірники пісень і фольклористичні альманахи.
3. Наукові школи фольклористики XIX століття: міфологічна, міграційна, антропологічна, історична, — та їх відгалуження.
4. Збирання й дослідження усної народної творчості у XX столітті. Проблеми розвитку «радянської» фольклористики.
5. Наукові школи фольклористики XX століття: етнопсихологічна, соціологічна, географічно-історична, структуралізм, ритуально-міфологічна.

Основна література

1. Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. — К.: Либідь, 1998. — 408 с.
2. Дей О. І. Сторінки з історії української фольклористики. — К.: Наукова думка, 1975. — 270 с.
3. Дмитренко М. Українська фольклористика: історія, теорія, практика. — К.: Редакція часопису «Народознавство», 2001. — 576 с.
4. Іваницький А., Пальоний В. Радянська фольклористика чи радянський фольклоризм? Політика та культура // Родовід. — 1996. — № 13. — С. 25—30.
5. Іваницький А. Українська народна музична творчість. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 17—32.
6. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 40—53.
7. Одарченко П. Національне відродження України і розвиток фольклористики та етнографії в XIX та на початку XX століття // Народна творчість та етнографія. — 1998. — № 4. — С. 44—50.
8. Павлюк С. Інститут народознавства Національної Академії наук України // Народна творчість та етнографія. — 1996. — № 1. — С. 40—45.
9. Пазяк М. Найважливіші фольклористичні праці, видані АНУ (1918—1998) // Народна творчість та етнографія. — 1998. — № 5—6. — С. 130—140.

10. *Петров В.* Методологічно-світоглядні напрями в українській етнографії та фольклористці XIX—XX століття // Народна творчість та етнографія. — 2000. — № 4. — С. 70—74.

11. Українська народна поетична творчість / За ред. М. Т. Рильського та інших. — К.: Радянська школа, 1963. — С. 20—60.

Додаткова література

1. *Галей С.* Народознавча спадщина Пантелеймона Куліша // Народна творчість та етнографія. — 2002. — № 4. — С. 62—74.

2. *Гарасим Я. І.* Культурно-історична концепція фольклору в працях Михайла Драгоманова // Молода нація. — 1996. — Вип. 2. — С. 79—109.

3. *Головацький Я.* Фрагменти. Руські народні пісні // Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах. Книга перша: Навч. посібник / Упоряд. П. М. Федченко, М. М. Павлюк, Т. В. Бовсунівська; за ред. П. М. Федченка. — К.: Либідь, 1996. — С. 173—175.

4. *Грушевський М.* «Малоросійські пісні» М. Максимовича і їх роль в розвитку українознавства // Народна творчість та етнографія. — 1996. — № 5—6. — С. 27—39.

5. *Єфремов С.* Фольклорно-етнографічний збірник Пантелеймона Куліша «Записки про Південну Русь» в оцінці Тараса Шевченка // Народна творчість та етнографія. — 1997. — № 4. — С. 3—7.

6. *Жирмунский В. М.* Сравнительно-историческое изучение фольклора // Русское народное поэтическое творчество. Хрестоматия по фольклористике: Учебное пособие для филологических специальностей педагогических институтов / Сост. Ю. Г. Круглов. — М.: Высшая школа, 1986. — С. 124—130.

7. *Іваннікова Л. В.* Видатний етнограф і громадянський діяч П. П. Чубинський // Українська мова і література в школі. — 1990. — № 5. — С. 50—54.

8. *І. Франко* — народознавець // Історія української літератури XIX ст. (70—90-ті роки): У 2 кн.: Підручник / О. Д. Гнідан та ін. — К.: Вища школа, 2003. — Кн. 2. — С. 249—260.

9. *Кирчів Р.* Внесок Івана Огієнка в українську етнографію і фольклористику // Народна творчість та етнографія. — 1995. — № 4—5. — С. 9—18.

10. *Козар Л.* Монументальне видання українського фольклору кінця XIX століття (До питання про наукові основи чотиритомного фольклорного зібрання Б. Д. Грінченка) // Народна творчість та етнографія. — 1997. — № 4. — С. 29—40.

11. *Костомаров М.* Об историческом значении русской народной поэзии // Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах. Книга перша: Навч. посібник / Упо-

ряд. П. М. Федченко, М. М. Павлюк, Т. В. Бовсунівська; за ред. П. М. Федченка. — К.: Либідь, 1996. — С. 211—216.

12. *Кухта Н.* Из казкознавчого доробку П. Чубинського // Вісник. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. Вип. 12—13. — К.: Київський університет, 2002. — С. 74—76.

13. *Максимович М.* Передмова до збірки «Малороссийские песни» // Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах. Книга перша: Навч. посібник / Упоряд. П. М. Федченко, М. М. Павлюк, Т. В. Бовсунівська; за ред. П. М. Федченка. — К.: Либідь, 1996. — С. 111—115.

14. *Мушинка М.* Академік Володимир Гнатюк як дослідник фольклорних скарбів Закарпатської України // Народна творчість та етнографія. — 2002. — № 5—6. — С. 3—14.

15. *Пилинський Я.* Видатний фольклорист і народознавець (До 120-річчя з дня народження Філарета Колесси) // Українська мова та література в школі. — 1991. — № 7. — С. 37—41.

16. Українська художня культура / За ред. І. Ф. Ляшенка. — К.: Либідь, 1996. — С. 32—36.

17. *Федченко П. М. М. О. Максимович* — видатний учений-енциклопедист // Радянське літературознавство. — 1984. — № 10. — С. 42—49.

18. *Франко О.* Діяльність Федора Вовка в Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка // Народна творчість та етнографія. — 1997. — № 5—6. — С. 15—26.

19. *Цертелев М.* О старинных малороссийских песнях // Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах. Книга перша: Навч. посібник / Упоряд. П. М. Федченко, М. М. Павлюк, Т. В. Бовсунівська; за ред. П. М. Федченка. — К.: Либідь, 1996. — С. 56—62.

20. *Шевчук О.* Пісні в записах Миколи Лисенка // Народна творчість та етнографія. — 1993. — № 1. — С. 83—88.

Питання для перевірки знань

1. Які жанри українського фольклору згадуються в писемних пам'ятках давньої літератури?

2. Назвіть перші записи усної народної творчості XVI—XVII століття.

3. У яких московських збірниках друкувалися тексти українських народних пісень?

4. Схарактеризуйте внесок М. Цертелева і М. Максимовича в розвиток української фольклористики.

5. Назвіть фольклористичні збірники й дослідження українських романтиків (І. Срезневського, А. Метлинського, М. Костомарова, П. Куліша).

6. Який внесок зробили діячі «Руської трійці» у збирання й дослідження фольклору?
7. Які відгалуження мала міфологічна школа фольклористики? Назвіть її засновників та представників в українській науці.
8. Схарактеризуйте теоретичні засади міграційної школи фольклористики. Як її положення відбилися у працях М. Сумцова, М. Драгоманова і М. Грушевського?
9. Назвіть українських фольклористів другої половини XIX століття, їх найвидатніші праці.
10. Які теоретичні засади антропологічної (етнографічної) школи фольклористики? Хто був її прихильником в українській науці?
11. Назвіть провідні ідеї історичної школи фольклористики. Як вони відбилися в науковій діяльності М. Дашкевича, П. Житецького?
12. Яку роль у розвитку української фольклористики відіграло Наукове товариство імені Шевченка?
13. Які жанри усної народної творчості збирали й досліджували І. Франко та В. Гнатюк?
14. Назвіть фольклористичні наукові установи та періодичні видання XX століття.
15. Які досягнення і прорахунки «радянського» етапу фольклористики? Чи можна говорити про «радянську школу» фольклористики?
16. Назвіть українських фольклористів XX століття та їх найвідоміші праці.
17. Схарактеризуйте розвиток фольклористики в українській діаспорі. Яких учених-фольклористів діаспори ви знаєте?
18. Схарактеризуйте наукові школи фольклористики, які з'явилися у XX столітті. Який вплив вони мали на українську науку?
19. Назвіть актуальні проблеми сучасної української фольклористики.

Матеріали до заняття

«Зростання національної свідомості українців зумовило посилення інтересу освічених кіл до духовного життя свого народу. Саме на цій хвилі з'явився перший збірник української усної поезії *«Опыт собрания старинных малороссийских песней»* (1819), упорядкований філологом і журналістом **Миколою Цертелєвим (Церетелі)** (1790—1869). Фольклорист записав на Полтавщині дев'ять дум і одну пісню, які виконувалися місцевими кобзарями.

Оскільки твори своїми темами торкалися подій Хмельниччини, М. Цертелєв у передмові зазначав, що українські кобзарі, як стародавні рапсоди, оспівали народних героїв, а виконувані ними думи передали і могутній дух народу, і його поетичний геній» (Петро Хропко) [32, с. 18].

«**Міфологічна школа** (перша половина 19 ст.) виникла в руслі загальноєвропейського романтизму. Її філософською основою стала естетика *Ф. В. Шеллінга* та братів *Августа і Фрідріха Шлегелів*, які трактували міфологію як «*природну релігію*» та необхідну умови виникнення мистецтва. Першим етапом її розвитку стала «теорія символів» німецького вченого *Г. В. Крайцера*, який висунув думку про природне походження міфу і його розуміння як символу природних явищ — сонця, неба, світу, зміни пір року. Крайцер та його послідовники (*Готфрід, Міллер, Швенк, Велькер* та ін.) утворили так звану **символічно-міфологічну школу**. За їх теорією міфологія є низкою символів; символіка та образність мови в усіх народів вважається виявом релігійно-міфічних ідей, міфи і мови окремих народів розглядаються як варіанти єдиного спільного міфу та варіації прамови. У вченні представників цього напрямку домінує погляд, згідно з яким в основі тем та мотивів усної народної творчості лежить первісна таємна релігійна символіка, що сягає найдавніших часів людства і передається з покоління в покоління жерцями» (*Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик*) [43, с. 40—41].

«На місце механічного розуміння міфа Крайцер висуває питання про його природне походження у психологічному процесі народного життя. Міф є взагалі символ, що змальовує астрономічні й фізичні явища — сонце й зоряне небо, світ і півтьму, зміни пір року й ін. З порівняння виходить, що в міфології всіх народів панують ті самі мотиви; перш за все в мові: символіка й образність мови в усіх народів були виявом релігійно-міфічних ідей; міфи й оповідання окремих народів є лише незначні варіації й діалекти одної первісної мови, а власне — східної, об разової мови. Вся міфологія ставала низкою символів; коли ж основні теми й персоніфікації в різних народів повторюються, то в ототожненні символів пропадають характеристичні риси віків і народностей. Міфологія робиться містичною; для зрозуміння ї потрібно вже не самого історичного досліджу, але й особливого почуття. Головна праця, що спочиває на міфологові, казав Крайцер, полягає не в історичній критиці, котра безперечно доконечна, але й у сприй-

манню, якого важко навчитися й до якого тяжко дійти працею, але яка зумовлюється духовною організацією, що творить поета» (Леонід Білецький) [4, с. 74—75].

«Наступним етапом в історії цієї (міфологічної) школи стало виникнення у ній **порівняльно-міфологічної школи**. Її засновниками були Вільгельм та Яків Грімм, які на основі аналізу німецької народної словесності виклали свої погляди у праці «Німецька міфологія» (1835). Згідно з цією теорією жанри усної словесності походять з міфу, з якого розвивається казка, епічна пісня, легенда та інше. Подібні явища у фольклорі різних народів вони пояснювали спільною для них давньою міфологією, вважаючи, що всі народи індоєвропейської групи в далекому минулому творили одне плем'я» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 41].

«У своїх студіях Грімм прийшов до установлення тісного зв'язку між релігією, міфом і їх висловом — поезією первісної людини. І досліди над цією поезією ведуть до розуміння того народного духу, що спочиває в його конкретних основних виявах, у міфах і релігії. Таким чином, *історично-порівняльні дослідження над найосновнішими культурними виявами народного духу в його міфах, у поезії в напрямі лише історичного студювання і творили перший етап історичної школи*» (Леонід Білецький) [4, с. 76].

«Особливо в 1850—60 рр. витворилася в науці авторитетна і популярна т.зв. **міфологічна течія**, яка, за Гріммами, стала шукати в казці звірячій і взагалі фантастичній відгомін первісних міфологічних поглядів індоєвропейських народів і розглядала її як останню верству осадів колишніх міфів про богів: «чудесні, останні відгомони правікових міфів», спільні всім індоєвропейським народам так само, як їх мовний запас. Та, розшукуючи ці відгомони, дослідники сього напружено заганялись, однак, занадто далеко, зводячи трохи не кожного героя до образу сонця або громовика, кожне звіря — до хмари, зле сотворіння — до зими і т. д.» (Михайло Грушевський) [16, с. 349—350].

«Першим представником **міфологічного напрямку** в Україні був професор Київського університету М. Максимович... Цих же принципів дотримувалися молодший сучасник Максимовича, учень П. Й. Шафарика, професор Московського університету Йо-

сип Бодянський, а також професор Харківського університету Ізмаїл Срезневський, Пантелеймон Куліш та ін.

Найбільшого розвитку в Україні ідеї міфологічної школи набули у теоретичних працях Миколи Костомарова...» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 42].

«Першим яскравим представником цієї **школи [порівняльно-міфологічної]** на Україні був професор Київського університету М. Максимович (1804—1873). У передмові до першого видання збірки українських народних пісень (р. 1827) учений ці ідеї формулює так: «Прийшов, здається, той час, коли пізнають справжню ціну народности; починає вже сповнюватися бажання — хай твориться поезія дійсно руська! Ліпші наші поети вже не в основу та зразок своїх творів постачають твори інших племен, але лише засобом до повного розвитку самобутньої поезії, що зародилась на рідному ґрунті, лише її довго приглушували чужоземні пересаджування, через які вона зрідка лише пробивалася. З цього погляду на велику увагу заслуговують пам'ятки, де повніше виявлялась би народність; це є пісні, де звучить душа, порушувана чуттям, і казки, де відбивається народна фантазія. В них часто бачимо міфлогію, повір'я, звичаї, обичаї і нерідко дійсні події, що в інших пам'ятках не доховалися... З цього боку досить визначні, а через те гідні уваги й поваги були б істудії, що вишукували б сліди народної міфології, обрядів, збірки пісень, приказок і ін. Особливо мова стає краща через досліді останків минулого, де вона ближча до свого коріння, а тим самим чистіша структурою і дужча силою. Це особливо можна віднести до пісень слов'янських, які наочно визначаються своєю артистичністю. Ця їхня артистичність може послужити яскравим доказом на те, що поезія — вроджена прикмета людського духу, що лише справжня поезія може бути його властивим твором.

З такими думками я звернув увагу на ці речі на Україні, й не перший раз видаю вибір пісень цього краю, гадаючи, що вони будуть цікаві й навіть із багатьох поглядів корисні для нашої словесності — маючи ту цілковиту певність, що вони мають безсумнівну вартість і між піснями слов'янських племен займають одне з перших місць...» (Леонід Білецький) [4, с. 76—77].

«1856 року Куліш випускає перший том своєї знаменитої праці «Записки о Южной Руси», а через рік, 1857 р., її другий том. Для свого часу це було надзвичайне явище [*Л. Білецький далі цитує працю О. Пипіна «Історія російської етнографії»*]: «присвя-

чені історії, а ще більше етнографії, «Записки» не були ні вченим трактатом, ні голою збіркою творів народної поезії, і становили цілком нову форму етнографічного студіювання. Автор уводив читача в самий процес етнографічного спостереження: він не тільки подавав старовинну думу, казку, пісню, переказ, але й знайомив із самими обставинами, з тими людьми, що в їх осередку він вислухував ці перекази. твір народної поезії виходив не анекдотичним фактом, як квітка, відірвана від свого коріння, а, навпаки, відкривався перед читачем, оточений тими подробицями побуту, індивідуальних народних характерів і розуміння, між якими він існує в дійсності. автор розповідає історію своїх шукань, змальовує картини побуту, подає портрети своїх знайомих, співців і кобзарів, і в результаті ми маємо не ту збірку, які звичайно подавали попередні етнографи, — збірку фактів, одділених від свого ґрунту, а суцільну етнографічну картину»... Поруч із цими образами й посталями народної старовини Куліш підіймає до високої місії й самого збирача та записувача. Він пише: «Спасати від забуття пам'ятку життя свого народу є справжній подвиг, який уже й тепер має повне признание в очах кожної дійсно освіченої людини; але коли не залишиться на світі ані одного бандуриста — а цей час уже близько — і коли слідів старовинного життя будуть шукати лише по книгах та рукописах, тоді ім'я кожного збирача творів народної поезії буде мати щось спільне з їх невідомими творцями. І дійсно, співчувати пісні, що мандрує серед людей, як сирота, і зберегти її від забуття — чи це не є те саме, що і пригорнути живу душу, яка без нашої опіки щезла би з лиця землі? Розширити своїми відкриттями круг історичних відомостей — чи це не значить зробитися самому частиною історії? Довести джерело рідного слова й духа до майбутніх письменників — чи не значить це бути двигуном їх успіхів?...» (Леонід Білецький) [4, с. 83—84].

«Якими принципами кермувався **Куліш**, мандруючи з села в село і збираючи ці твори народні? «Мене захоплювала, — каже він, — поетична сторона народного життя. Я шукав драми, яку відіграє малими вривками ціле українське плем'я. Мені треба було бачити уклад селянського життя на театрі природи; і те, що я вніс у свої записні книжки, становить лише малу частину моїх студій, що при них я постійно керувавсь лише одним почуттям — неясним бажанням бачити й чути народ у різноманітних особливостях його одиниць. Коли в цьому бажанні ховалися прямування й чисто наукові, то джерелом їх усе ж таки була любов до лю-

дини, до її простого сільського життя... і я з хвилюванням у душі серед сучасного населення знаходив сліди й пояснення життя минулих поколінь. Там по виразі обличчя, вибриках і по мові я живіш, аніж звичайно, уявляв собі, яким мусив би бути українець під іншим впливом і серед інших обставин. Тут етнографія для мене зливалась в одну науку з історією, а історія розкривалась переді мною у своїх етнографічних наслідках. Наші кабінетні люди, повторюючи один одного, кажуть, що на Україні не залишилося майже ніяких пам'яток старовини. Але сам народ є такою пам'яткою свого минулого життя, він краще, ніж усякий твір мистецтва, вводить нас у пізнання того, як він існував до сучасного моменту. Треба лише вдивитися в його моральний образ, що його розсіянні риси збирає й пояснює нам етнографія» (Леонід Білецький) [4, с. 84].

«В цій праці [«Записки о Южной Руси»] **Куліш** підіймає і вирішує кілька принципово методологічних питань: 1) народні твори є жива історія народного духа в його минулому; 2) народні твори найкраще зберегли високий ідеалізм глибокоморальної душі українця; 3) народні твори мусять бути основою, на якій повинна відродитися високоморальна поезія цивілізованої верстви українського суспільства і в її історично-побутовій традиції, і в морально-ідеалістичній чистоті; лише такі твори індивідуальних поетів будуть продовжувати те творче й висококультурне діло справжнього українського духа; 4) сучасні українські поети є єдині спадкоємці давніх рапсодів української поетичної творчості» (Леонід Білецький) [4, с. 88].

«Цими двома працями з сорокових років [«Об историческом значении русской народной поэзии», «Славянская мифология»] **Костомаров** поклав тверді основи для майбутньої української науки. Коли в історичному розумінні народної поезії він не розходився зі своїми попередниками (Максимовичем, Бодянським, Срезневським і Кулішем) і далі вів наукову історичну традицію, почату й розроблену ними, то розуміння ролі природи й міфа, як символізації таємного внутрішнього зв'язку, єдності ідеї в явищах життя людей і життя природи, як символізації різних змін астрономічного та фізичного характеру (міф), то ця критично-наукова ідея для свого часу і для пізніших часів була ідеєю цілком новою і то не лише в українській науці, але й у науці інших слов'янських народів. Отже, честь і заслуга щодо піднесення цієї надзвичайно важкої ідеї для нас до певного методологічного

принципу для нашої літературно-наукової критики належить виключно нашому українському вченому Костомарову» (Леонід Білецький) [4, с. 97—98].

«Характеристична й переважлива риса поетичного уявлення... в наших українських народних піснях є символізація природи. Під символом ми розуміємо образний вияв моральних ідей за допомогою деяких предметів фізичної природи, причому цим предметам надається більш-менш певну духовну властивість; такий якийсь погляд міг постати лише в глибокій давнині, в часах юнацького стану народу. Пісня в хвилині свого утворення висловлює лише те, що відчувальна і творча сила душі вважає за правду, в що вірить, а вірити в духовну властивість води, дерева, каміння людина могла, лише перебуваючи в дуже юнацькому стані свого духовного розвитку. Одуховлювання, або, що покривається в молодого народу, обожнення різних явищ фізичної природи становило, видко зі всього, суть нашої міфології. Це, однак, не було вже ознакою первісного, дитячого стану. Ще раніше, поки людина почала надавати якусь духовну прикмету різним предметам, що зустрічалися в довкільній природі, ця людина, таким чином, творила для себе в ній символи, до всієї природи вона відносилася як до чогось цілого, не відрізняючи в ній частини образів, ставлячись до всього цього байдуже» (Микола Костомаров) [Цит. за 4, с. 100].

«Наступним етапом розвитку світової науки про народну творчість була **міграційна школа** (друга половина XIX ст.). Її засновником у Європі став німецький вчений *Т. Бенфей*... Вивчаючи історію, життя і творчість жителів Сходу, Т. Бенфей спостеріг, що подібні сюжети зустрічаються в усній словесності народів незалежно від їх спорідненості...

На противагу арійській теорії Т. Бенфей висунув теорію запозичень чи *«мандрівних сюжетів»*. Її суть полягала в тому, що поширені в багатьох народів сюжети за характером є мандрівними: зародившись в Індії, вони «мігрували» на інші території. Причому це запозичення здійснювалось не через доісторичну спорідненість народів, а внаслідок культурно-історичних відносин між ними...

Учені міграційної школи ввели у науковий обіг велику кількість фольклорних матеріалів, які аналізувалися з погляду культурних взаємин між сусідніми народами, простежуючи шляхи «мандрування» сюжетів. Ідеї прихильників міграційної теорії ма-

ли значний вплив на українських учених. Певної апробації вони набули у науково-дослідницькій діяльності *Миколи Сумцова*...

У ранній період своєї діяльності на ідеї Т. Бенфея спирався й український вчений, історик-сходознавець *М. Драгоманов*... Ці ідеї використовувались і в працях *М. Грушевського*...» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 44—45].

«Паралельно з міграційною школою почала складатися протилежна їй за поглядами **антропологічна (етнографічна) школа**. Її основоположниками були англійські вчені *Е. Б. Тайлор та А. Ланг*, які в 60-х роках XIX ст. виступили з теорією самозародження сюжетів (у працях українських учених, зокрема Ф. Колесси, вона названа *теорією полігенізму*). За нею, усі подібні явища в міфології та фольклорі пояснювалися спільністю для всього людства психологічних законів та закономірностей духовного розвитку. В етнографії ця школа отримала назву еволюціонізму. Вчені, відповідно до антропологічної суті людини, вивели закон *«тотожності людської природи»*. Крім цього, брались до уваги однакові чи подібні умови життя та побуту різних племен на певних етапах їх розвитку. Тому іноді ця концепція оцінювалась як *теорія «побутового психологічного самозародження»*. Її прихильники відстоювали думку, що повторюваність у різних народів сюжетів, мотивів, образів та символів пояснюється не тільки історичними впливами, а й внаслідок єдності психічних процесів, тотожністю побутових форм і релігійних уявлень, що зникли з життя, але збереглися у фольклорі...

Широкого розголосу ці ідеї набули і на українському ґрунті, хоча, як і в багатьох країнах Європи, вона не виявлялась тут «у чистому вигляді». В Україні прихильником цієї теорії був професор Київського університету *О. Котляревський*...» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 45—46].

«Одне з найповажніших місць в історії розвитку української літературно-наукової критики займає **історична школа**. Її початок ховається в тому загальноєвропейському науковому русі наприкінці XVII й початку XIX ст., що прибрав загальну назву в науці — романтизму. Цей рух викликали науково-критичні ідеї Гердера, ідеї, котрі в основних своїх рисах, зводяться до того, що поетична творчість кожного народу містить у собі й дух цього народу; через те студіювання поетичних творів необхідне перш за все для того, щоб у них розкрити той народний дух» (Леонід Білецький) [4, с. 73].

«Коли представники науково-романтичної ідеології переконалися, що народні мистецько-поетичні витвори є надзвичайно важним матеріалом задля студіювання національного світогляду, тоді вирінуло питання, що в цьому світогляді найцінніше — все, чи лише деякі риси, коли лише дещо, то як його виділити з того моря загального й не характеристичного для розуміння самобутнього духу якоїсь нації? Так-то й постає переконання, що чим далі заглиблюватись у минуле народного життя, тим самобутні, істотні риси народного характеру видніші, чистіші, бо історичних упливів у них менш, — таким чином, чим якесь явище народного життя давніше, тим більше воно вражає нас своєю споконвічністю та національністю. На підставі такого переконання постає **принцип історичного досліджу** культурних виявів народного духу» (Леонід Білецький) [4, с. 74].

«Збирацько-дослідницька діяльність М. Максимовича, Й. Бодянського, П. Куліша, М. Костомарова, О. Котляревського та їх сучасників стала першим етапом становлення в Україні **історичної школи фольклористики**. Зазнавши впливу західноєвропейських шкіл та теорій, українські дослідники все ж аналізували усну народну творчість на тлі історичного розвитку з урахуванням усіх процесів, що відбувались у ньому. Відводячи однаково важливе місце світовій та національній історії, вони розглядали твори усної словесності як пам'ятки минулого, в яких відобразились життя та душа народу. Застосовуючи при аналізі історично-порівняльний метод, українські фольклористи першої половини 19 ст. заклали міцні основи для розвитку історичної школи. Цілісне оформлення ці ідеї отримали у вченні видатного українського науковця, професора Київського університету *Миколи Дашкевича*...

Ідеї історизму народної словесності підтримав *Микола Сумцов*, який в цілому стояв на засадах міфологічної школи.

Традиції історичної школи підтримав також у своїх працях *Павло Житецький*... Яскравим представником історичної школи був і *Михайло Драгоманов*...» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 47—48].

«В цій праці [«Хліб в обрядах і піснях»] **проф. Сумцов** став на ґрунт досліджу в обрядах і народних піснях тих колишніх пережитків, що заховалися серед українського народу. Вони, мовляв, допомогли з'ясувати вченому ті історичні етапи розвитку тих культурних пережитків, що їх зв'язувано з хлібом. Це показує, що

вчений став виразно на **історичну дорогу досліду**. Друга риса наукової праці Сумцова є з'ясування ним народнопоетичної символіки і в обряді, і в поезії. Тут учений став на той шлях наукового досліду, який уперше визначили Максимович і Костомаров і так талановито розробив проф. Потебня. Принципи останнього вже яскраво зазначились на студіях проф. Сумцова. А проте історична основа наукового розбору в його працях найсильніша» (Леонід Білецький) [4, с. 154—155].

«...**М. Грушевський** запропонував дуже своєрідну методологію і суто свій погляд на зародження української літератури... Глибокий знавець світової і вітчизняної історії, автор десяти томної «Історії України-Руси», М. Грушевський був переконаний, що українська літературно-художня творчість має за своїми плечима не кілька століть, а щонайменше два тисячоліття. Він доводив це своє переконання глибоким аналізом усної народної творчості; образна мова у ній не здатна спровокувати будь-які фальсифікації, бо пов'язана тільки з певними епохами народних розселень і переселень. Останні ж підтверджуються археологічними пам'ятками матеріальної культури і відтак спростуванню не підлягають. На основі формотворчих елементів фольклору (обрядових пісень, приповідок, легенд, казок, магічних казань, плачів, заклинань тощо) вчений виміркував, за його висловом, кілька епох художнього розвитку українського народу» (Михайло Наєнко) [52, с. 158—159].

«...Наша історія літератури... менше відповідає звичайному розумінню, тому що мусить особливо широко розкривати місце «літератури неписаній»... Словесній творчості, переданій усною традицією, вона мусить давати велике і почесне місце у своїм викладі, так як се не ведеться в літературах найбільш популярних, реномованих, взірцевих...

Тим часом хоч наша писана література не позбавлена творів високо цінних... але все-таки в порівнянні з багатою усною словесністю наша писана традиція аж до останнього відродження XIX віку являється сорозмірно невеликим сегментом, який далеко не виявляє собою словесної творчості в усій повноті. В літературах таких народів з слабшою писаною старою літературою усна словесність повинна займати відповідне місце, а не пропускатись, нижче трактуватись як якийсь другорядний епізод» (Михайло Грушевський) [16, с. 43—44].

«Фольклорний доробок Франка — це збір і систематизація першоджерел, публікація їх, дослідження фольклору, науково-теоретичні праці, рецензії, огляди, проблемні інформації з питань народознавства, «олітературнення» фольклорних жанрів у власній художній творчості. Визначальним тут є принцип наукового підходу до осмислення народознавчих проблем.

...З народної творчості починається духовний розвиток майбутнього письменника, вченого і громадського діяча; фольклором починається і завершується його наукова діяльність.

...Зауважимо, що фольклористичні студії Франка невіддільні від його громадсько-політичної, освітньої, публіцистичної та загально культурологічної діяльності. Заняття етнографічною наукою Франко вважав громадським обов'язком, виконуючи який, етнограф знаходить в «народознавстві могутню підпору і навіть збудження і заохочення, бо ж пізнання народу з його мовою, звичаями, віруваннями і поглядами вчить нас zarazом любити його міцно і працювати для нього дійово і раціонально».

...Франко робив усе, аби залучити до збирання матеріалів широкий загал людей: заохочував до праці, давав методичні поради, складав відповідні анкети і т. ін.

...У своїх дослідженнях вчений широко використовує порівняльний метод, найвиразніше виявлений у фундаментальній праці «Студії над українськими народними піснями», в якій найпереконливіше простежується ідейно-художній взаємозв'язок пісенної творчості українського, болгарського, сербського, хорватського і польського народів. Центральне місце тут посідають історичні пісні і балади XVI—XVII ст. про турецько-татарську навалу. ...Текстологічний аналіз, зіставлення варіантів, розкриття історико-діалектичних контактів дали змогу Франкові створити цілісну наукову систему, що є найвищим досягненням української фольклористики початку XX ст.

...У вивченні народної творчості він спирався на досвід Драгоманова, який досліджував український фольклор у зв'язку з піснями, легендами і повір'ями інших європейських та азіатських народів, полемізуючи з представником міфологічної школи, що вбачала джерела словесного фольклору в міфологічних уявленнях того чи іншого народу.

...Франко глибоко відчував специфіку фольклорного матеріалу як джерела історичних поглядів народу, надаючи великого значення історичним основам народної творчості. Історизм фольклору Франко ставив у безпосередню залежність від своєрідності типізації життєвого матеріалу, яку розглядав як безперервний

процес на всьому шляху побутування фольклорних творів, що йдуть від первинної документалізації дійсності до традиційно-фольклорного широкого (загальнолюдського) її узагальнення.

...Виходячи з розуміння історико-пізнавальної ролі народної творчості, Франко обґрунтував її виховну дидактичну суспільну функцію, виняткову роль у збереженні і передачі історичної пам'яті народу, життєвого досвіду і знань про минуле» [31, с. 249—253].

«...Шлях розвитку фольклористики на українських землях був перерваний у радянський період, коли складалася **радянська школа фольклористики**. Її засади базувались на матеріалістичному розумінні світу, що заперечувало будь-які ідеалістичні трактування явищ дійсності. Суспільно-економічні праці К. Маркса почали штучно залучатись у царині гуманітарних наук. Насадження силоміць марксистсько-ленінське вчення у галузі фольклористики призвело до великої кількості помилок. Твори словесності розглядались як вираження класових ідей «трудового народу». Внаслідок цього фольклористика стала вульгарно політизованою, ідеологізованою, здобутки багатьох передових вчених минулого названо «реакційними, буржуазними», а багатьох дослідників (в тому числі П. Чубинського, М. Грушевського, С. Єфремова, О. Потебню та ін.) проголошено «ворогами народу та соціалістичної держави». багато наукових праць та їх авторів було знищено, багато були несправедливо забуті...

Через заборону багатьох українських наукових праць минулого та неможливість проникнення інших ідей з-за кордону, фольклористика на українських землях була приречена на згасання, деградування, ледь жевріюче існування» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 50—51].

«В історії української радянської фольклористики можна виділити **три періоди**. Перший (від 1920-го року до кінця 1920-х років) позначений збереженням і навіть розвитком досягнень початку XX століття. Другий (з 1930-х років до кінця 1950-х) — тридцятиліття повного паралічу науки, погрому кадрів, підміни наукової методології марксистсько-ленінською. Це час панування антинауки — радянського **фольклоризму**. Третій, останній період, — від 1960-х років і до краху СРСР (фактично безповоротна криза позначилася вже у 1989 році). Специфічна ознака останнього відтинку — розквіт радянського фольклоризму: з'являються ідеологи радянської фольклористики (найвідоміший із них

О. А. Правдюк, фольклористичні статті М. М. Гордійчука також заідеологізовані, а його роль у музикознавстві визначалася партійно-класовими функціями, хоча обидва внесли у справу українознавства й дещо корисне); визначаються ідеологічні орієнтири, серед кадрів нової радянської фольклористики чітко окреслюються функції: над усе — політична безпека, а вже потім — наука; очевидно проступає **двозначність** (російське «двоеmysлие»); за рахунок певних моральних поступок вчений отримує змогу ставити і якісь власні наукові питання (звичайно, обережно і навіть іноді — з застосуванням «езопівської мови»). У Москві (в Росії в цілому) у постсталінський період ці поступки були досить помірні й терпимі для особистого сумління вченого. В Україні ж вимагалось таких ідеологічних камлань, які нерідко супроводжувалися корозією особистості вченого.

Характерною рисою періоду, який розпочався з 1960-х років, є те, що на цей час вичерпується «революційно-реформаторська» енергія партійних ідеологів щодо фольклористики (і не тільки) та розпочинається останній — **інерційний етап радянської науки** про народну творчість...

Аналіз фольклористичних праць останнього періоду існування радянської влади (1960—1980-ті роки) дає змогу вивчити ряд засадничих принципів, якими керувалася тодішня влада у підході до фольклору і фольклористики:

1. послідовне «розмивання» поняття «фольклор», заміна його позбавленим чіткого предмету поняттям «народна творчість»;
2. ідеологічний контроль над процесами «народної творчості»;
3. концентрація уваги на змісті текстів фольклору;
4. як наслідок — перетворення музичної фольклористики на допоміжну дисципліну при словесній фольклористиці;
5. підміна фольклористики фольклоризмом» (Анатолій Іваницький, Володимир Пальоний) [28, с. 29—30].

«Ми пропонуємо поняття **«радянського фольклоризму»** як термін та визначення специфіки тих процесів і явищ, що характеризували ідеологізовані, обслугові форми у фольклористиці радянського періоду» (Анатолій Іваницький, Володимир Пальоний) [28, с. 27].

«...**Етнопсихологічна школа**... виникла в США у 20—30 роки 20 ст. Її основоположником вважається психіатр *А. Кардинер*. Він, базуючись на методах психоаналізу *З. Фрейда*, висунув думку про те, що суть культури кожного народу виявляється в особ-

ливостях «основної» («середньої», «модальної», «сумарної») особистості. На його думку, культура народу є до певної міри проявом індивідуальної психології окремого його представника, але у широких масштабах...» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 51].

«Недовготривалим було також захоплення ідеями **соціологічної школи** кінця 19 — початку 20 ст. (її засновник Е. Дюркгейм пояснював виникнення фольклору, культури, релігії соціальними явищами, їх розвиток — соціальною зумовленістю) та *теорії дифузійонізму* (Ф. Боаз, США). Прихильники останньої (Л. Фробеніус, Ф. Гребнер) ідеї еволюції та єдності історичного розвитку протиставили ідею абсолютної різноманітності культур, що порушуються там, де існують запозичення. Таким чином, вони визнавали не розвиток усної народної творчості в часі, а її поширення у просторі, внаслідок чого спостерігалось «змішування» жанрів, тем, мотивів, образів — своєрідна «культурна дифузія».

Значного поширення у світі набули ідеї представників **географічно-історичної школи** (через її засновників — фольклористів із Фінляндії Ю. та К. Крунів вона отримала назву **фінська школа**). ...Її послідовники (А. Аарне, С. Томсон та ін.), спираючись на історико-етнографічний метод вивчення взаємодії культур, притримувались ідеї географічної зумовленості народу (що впливає на його історичну долю, культурний розвиток, а відтак — на особливості системи усної народної творчості та її побутування). Головним завданням прихильники школи вважали виявлення етнографічної належності, місця і часу виникнення того чи іншого казкового сюжету. Вони провели велику та ретельну роботу: відібрали та класифікували всі варіанти казок, намагались простежити шляхи їх поширення. Ними була висунута теорія про первинну форму казки. Ця теза залишилась гіпотезою.

Ще більшої популярності у багатьох країнах набула **школа структуралізму**. Вона виникла у 20-х роках 20 ст. у Франції і поширилася на ряд гуманітарних наук. Її головними представниками були етнолог *Леві-Строс*, історик культури *М. Фуко*, літературознавець *Р. Барт*, психоаналітик *Ж. Лакан*. В основі їх дослідження — структуральний метод, який орієнтує на виявлення структурних закономірностей об'єктів вивчення, з'ясування синхронного та діахронного зв'язків між ними... Культура та фольклорна творчість розглядається структуралістами як сукупність знакових систем, таких, як мова, релігія, міфологія, звичаї тощо...

Надзвичайного поширення з початку — до середини 20 ст. набула **ритуально-міфологічна (неоміфологічна) школа**. Вона виникла на основі синтезу *ритуально-міфологічної теорії* (Р. Сміт, Дж. Дж. Фрезер і т.зв. «кембриджська група», Великобританія; їх послідовники Д. Гаррсіон, А. Б. Кук, Ф. М. Корнфорд) з *аналітичною психологією та вченням про архетипи* К. Г. Юнга.

В основі цього вчення було багато ідей міфологічної школи, але тут утверджувалась перевага ритуалу над міфом... Представники школи... розглядали ритуально-міфологічні моделі не як джерело поетичної фантазії, а як її структуру. У фольклорних творах вони простежували міфологічні мотиви, символи, метафори; а також відшукували відтворення певних ритуальних схем, особливо обряду ініціації (посвячення) як психологічного архетипу смерті і нового народження. Н. Фрай висловив ідею про абсолютну єдність ритуалу, міфу, архетипу, що відображається на рівні образів, жанрів та цілісного світогляду. Це простежується шляхом метафоричного ототожнення чи асоціацій за аналогією...» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 51—53].

Завдання

1. На основі запропонованих джерел складіть хронологічну таблицю «Історія української фольклористики», назвавши в ній дати найголовніших подій (вихід фольклористичних праць, збірників усної народної творчості, експедиції, створення фольклористичних установ тощо).

2. Дайте письмову розгорнуту відповідь на питання: «Які чинники впливали на розвиток української фольклористики?» (наведіть конкретні приклади).

3. Законспекуйте уривки з праць М. Цертелєва «О старинных малороссийских песнях», М. Максимовича «Передмова до збірки «Малороссийские песни» і М. Костомарова «Об историческом значении русской народной поэзии» за джерелом «Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах. Книга перша». З'ясуйте, які наукові питання розглядали ці вчені, які оцінки вони дали жанрам українського фольклору. Чому ці праці написані російською мовою?

4. Прочитайте статтю А. Іваницького, В. Пальоного «Радянська фольклористика чи радянський фольклоризм? Політика та культура». Складіть її тези. З якими положеннями статті ви погоджуєтесь або не погоджуєтесь?

5. Складіть таблицю «Наукові школи фольклористики» (з графами: назва школи, її походження, час і місце зародження школи, представники, провідні ідеї), спираючись на розділ підручника Мар'яни і Зоряни Лановик «Українська усна народна творчість» (с. 40—53).

6. Поміркуйте над питанням: які праці українських учених XIX століття (XX століття) слід було б включити до «Золотої бібліотеки української фольклористики»? Мотивуйте свій вибір праць.

7. Підготуйте повідомлення «Усна народна творчість у пам'ятках давньої української літератури».

8. Підготуйте повідомлення «Фольклористична діяльність діячів «Руської трійці».

9. Підготуйте реферат про одного з видатних українських фольклористів: М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, П. Чубинського, О. Потебню, І. Рудченка, М. Драгоманова, М. Сумцова, П. Житецького, М. Дашкевича, М. Номиса, Б. Грінченка, І. Франка, В. Гнатюка, Ф. Колессу, М. Лисенка, М. Грушевського, М. Рильського або іншого за вашим вибором.

10. Упорядкуйте бібліографічний покажчик з історії української фольклористики за матеріалами часопису «Народна творчість та етнографія».

11. Поміркуйте над питанням: як розкривається історія розвитку вітчизняної фольклористики у шкільних курсах української літератури та історії України? Проаналізуйте шкільні підручники на предмет висвітлення в них фольклористичної діяльності, зацікавлень українських письменників (Марка Вовчка, Т. Шевченка, П. Куліша, Б. Грінченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського та ін.). Письмово сформулюйте свої пропозиції щодо ознайомлення школярів із найвидатнішими українськими фольклористами та їх працями у профільних гуманітарних класах з поглибленим вивченням мови і літератури.

Тест для перевірки знань

1. Яка українська народна пісня зафіксована в «Граматичі» Яна Благослова?

- А) «Ще не вмерла Україна»,
- Б) «Дунаю, Дунаю, чого смутен течеш»,
- В) «Пісня про Байду»,
- Г) «Засвистали козаченьки».

2. Кому належить перший рукописний збірник прислів'їв XVII століття?

- А) Яну Дзвонівському,
- Б) Івану Прачу,
- В) Василю Трутовському,
- Г) Климентію Зиновієву.

3. Як називалася перша збірка українських пісень М. Цертелєва?

- А) «Голоси народів у піснях»,
- Б) «Опыт собрания старинных малороссийских песней»,
- В) «Малороссийские песни»,
- Г) «Исторические песни малорусского народа».

4. Яка з названих тенденцій не була характерною для розвитку української фольклористики кінця XIX століття?

- А) створення наукових товариств з дослідження фольклору,
- Б) поява перших фольклористичних періодичних видань,
- В) створення державних програм з видання й дослідження фольклору,
- Г) поява перших синтетичних праць про фольклор.

5. Якого вченого називають «батьком української фольклористики»?

- А) М. Максимовича,
- Б) М. Костомарова,
- В) П. Чубинського,
- Г) І. Франка.

6. Які розгалуження має міфологічна школа фольклористики?

- А) символічно-міфологічна та порівняльно-міфологічна,
- Б) соціально-міфологічна та порівняльно-міфологічна,
- В) міфологічно-естетична та міфологічно-етична,
- Г) структурно-міфологічна та міфопоетична.

7. Яка школа фольклористики розробила вчення про «ма-ндрівні сюжети»?

- А) історична,
- Б) антропологічна,
- В) міграційна,
- Г) порівняльно-міфологічна.

8. Представниками якої школи були українські вчені М. Дашкевич та П. Житецький, почасти М. Драгоманов?

- А) історичної,
- Б) міфологічної,
- В) антропологічної,
- Г) структурної.

9. Якими ідеями характеризуються фольклористичні праці М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського?

- А) полігенізму,
- Б) еkleктизму,
- В) структуралізму,
- Г) марксизму.

10. Які з названих шкіл фольклористики виникли у ХХ столітті?

- А) міфологічна, історична, неоміфологічна,
- Б) етнопсихологічна, ритуально-міфологічна, міграційна,
- В) міфологічна, міграційна, історична,
- Г) етнопсихологічна, структурна, ритуально-міфологічна.

ТЕМА 3

«ПОХОДЖЕННЯ ТА ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ФОЛЬКЛОРУ»

План

1. Періодизація фольклору.
2. Особливості ранніх форм фольклору, їх синкретичність.
3. Форми міфологічного мислення та їх відображення у фольклорі.
4. Світоглядні системи українського фольклору (язичництво і християнство).
5. Словесний супровід ритуалів. Своєрідність замовлянь і ворожінь.

Основна література

1. *Веселовский А.* Синкретизм древнейшей поэзии и начала дифференциации поэтических родов // Русское народное поэтическое творчество: Хрестоматия по фольклористике / Сост. Ю. Г. Круглов. — М.: Высшая школа, 1986. — С. 50—64.

2. *Грушевський М.* Історія української літератури. В 6 т. 9 кн. — Т. 1. — К.: Либідь, 1993. — С. 59—77, 137—145.
3. *Лановик М., Лановик З.* Українська усна народна творчість: Підручник. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 29—40, 55—105.
4. *Новикова М.* Прасвіт українських замовлянь // Українські замовляння / Упоряд. М. Н. Москаленко. — К.: Дніпро, 1993. — С. 7—29.
5. *Панченко І.* Світоглядні ключі до прочитання замовлянь // Сучасність. — 1995. — № 7—8. — С. 210—213.
6. Українська народна поетична творчість / За ред. М. Т. Рильського та інших. — К.: Радянська школа, 1963. — С. 61—82, 92—97.
7. Українські замовляння / Упоряд. М. Н. Москаленко. — К.: Дніпро, 1993. — 309 с.
8. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К.: Либідь, 1991. — 638 с.
9. *Ятченко В.* Замовляння та їх значення для вивчення ментальності українців // Народна творчість та етнографія. — 1996. — № 1. — С. 15—21.

Додаткова література

1. *Андреев Н. П.* Фольклор и его история // Русское народное поэтическое творчество: Хрестоматия по фольклористике / Сост. Ю. Г. Круглов. — М.: Высшая школа, 1986. — С. 64—77.
2. *Аникин В. П., Круглов Ю. Г.* Русское народное поэтическое творчество. — Л.: Просвещение, 1983. — С. 74—81.
3. *Берковець В.* Мовні особливості українських народних замовлянь // Українська мова та література. — 1998. — № 18. — С. 10.
4. *Блок А. А.* Поэзия заговоров и заклинаний // Русское народное поэтическое творчество. Хрестоматия по фольклористике: Учебное пособие для филологических специальностей педагогических институтов / Сост. Ю. Г. Круглов. — М.: Высшая школа, 1986. — С. 147—152.
5. *Булашев Г. О.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування. — К.: Довіра, 1993. — 414 с.
6. *Герасимчук В.* Міфологічні мотиви у фольклорі та літературі: особливості трансформації // Українська література в загальноосвітній школі. — 2001. — № 1. — С. 37—44; № 2. — С. 53—59.
7. *Губко О.* Народна магія з погляду психолога // Берегиня. — 1993. — № 2—3. — С. 124—128.
8. *Дунаєвська Л. Ф., Таланчук О. М.* Український фольклор у контексті міфології народів світу // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. — 1996. — № 5. — С. 14—18.
9. *Іваницький А.* Українська народна музична творчість. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 7—17.
10. *Костомаров М.* Слов'янська міфологія. — К.: Либідь, 1994. — 283 с.

11. *Кравцов Н. И., Лазутин С. Г.* Русское устное народное творчество. — М.: Высшая школа, 1977. — С. 68—74.
12. *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу (Ескіз української міфології). — К.: АТ «Обереги», 1992. — 88 с.
13. *Плачинда С.* Словник давньоукраїнської міфології. — К.: Український письменник, 1993. — 63 с.
14. *Русин М. Ю.* Фольклор: традиції і сучасність. — К.: Либідь, 1991. — С. 32—39.
15. Український фольклор: критичні матеріали / С. К. Бисикало, Ф. М. Борщевський. — К.: Вища школа, 1978. — С. 110—112.

Питання для перевірки знань

1. Які епохи й періоди виділяють у розвитку українського фольклору? Які жанри усної народної творчості з'явилися в ці періоди?
2. Поясніть поняття «синкретизм ранніх форм фольклору».
3. Яку роль у ранніх формах фольклору відігравав ритм?
4. Дайте визначення поняття «міф». Які різновиди міфів вам відомі?
5. У яких жанрах фольклору наявні міфологічні образи?
6. Поясніть поняття «повір'я», «забобон».
7. Розкрийте сутність поняття «анімізм» (антропоморфізм, фетишизм, тотемізм, магія). Як відбилися у фольклорі ці форми міфологічного мислення?
8. Що таке культ? Назвіть поширені дохристиянські культу. У яких фольклорних жанрах вони відбилися?
9. Що таке демонологія? Як вона відбилася в усній народній творчості?
10. Поясніть поняття «двовір'я» і його зв'язок з фольклором.
11. Які існували види та форми давніх обрядів?
12. Що таке табу? З якої мови походить цей термін? Які види табу існували в язичницькій культурі? Як вони відбилися в українському фольклорі?
13. Дайте визначення замовляння (заклинання, присяги, ворожіння).
14. Які існують тематичні групи замовлянь?
15. Схарактеризуйте риси поезики замовлянь. Які символи вживаються у них?
16. На які свята і ким виконувалися ворожіння?
17. Назвіть риси поезики замовлянь і ворожіння.

Матеріали до заняття

«Процес зародження і розвитку українського фольклору поділяється на дві великі епохи. Перша — **доісторична (міфологічна)**. Вона обіймає час, про який, окрім археологічних знахідок, матеріальних предметних доказів, не існує жодних писемних свідчень. Друга — **історична** — тобто епоха, події якої зафіксовані в писемних джерелах. Ці епохи ще називають дохристиянською та християнською і поділяють на періоди, кожному з яких властиві свої умови життя, культурно-історичні особливості, а відтак — специфічні форми зародження і функціонування фольклорних форм, своя система жанрів усної народної творчості» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 29—30].

«Ранньотрадиційний фольклор, класичний фольклор, пізньотрадиційний фольклор — художні системи, які історично змінили одна одну» (Тетяна Зуєва, Борис Кирдан) [27, с. 8].

Періодизація фольклору (за підручником Мар'яни Лановик, Зоряни Лановик «Українська усна народна творчість»):

I. Міфологічна епоха.

1. Палеоліт: мисливські культи, магія полювання, що виражалась у драматично-танцювальних формах.

2. Мезоліт, чи кам'яний вік: система культів тварин, рослин, природних стихій, форми поклоніння предметам, культ вшанування вогню.

3. Протонеоліт: астральні культи, міфи про природу, людину та світ.

4. Неоліт, чи мідний вік (4—3 тис. до н. е.): культ домашнього вогнища, культ померлих предків, поховальний ритуал спалення померлих, культи води, сонця, землі, місяця, зернових культур та виробів із них; календарна обрядовість та первісні форми релігії, культ хліба; культ змій, людські жертвоприношення. Трипільська культура (3—2 тис. до н. е.).

5. Епоха бронзи, чи бронзовий вік (2 тис. до н. е. — 8 ст. н. е.): поховання в землю з ритуальною тризною та насипанням кургану; похоронні голосіння, обрядові свята вшанування померлих; календарно-обрядові пісні — колядки, щедрівки, веснянки, купальські, жниварські пісні.

6. Залізний вік (8 ст. до н. е. — 4 ст. н. е.): елементи героїчного епосу, інших епічних жанрів (легенди, казки); жанри родинної

обрядовості (весільні, родильні). Скіфська культура (7—6 ст. до н.е.).

7. Праслов'янський період (від 6 ст. н.е.): язичницька віра, поклоніння сонцю, світилам, явищам природи і стихіям та їх божественним втіленням-ідолам; міфи, магія, календарно-обрядові, родинно-обрядові ритуали.

II. Історична епоха.

1. Княжий період: змішування старих культів з церковними християнськими канонами, героїчний пісенний епос, думи, історичні пісні, розвиток весільного обряду.

2. Доба козаччини (Запорізька січ, Гетьманщина, Гайдамаччина): розвиток героїчного епосу (думи, історичні пісні); історико-героїчні легенди і перекази; розвиток балади, соціально-побутових і родинно-побутових пісень, народної драми.

3. Період бездержавності (XVIII—XIX ст.): соціально-побутові мотиви в епічних жанрах; розвиток фольклористики; взаємозв'язок фольклору з літературою: пісні літературного походження, романси.

4. Час новітнього розвитку усної народної творчості (XX ст.): фольклор національно-визвольних змагань; «радянський» фольклор; емігрантський фольклор; тюремний, в'язничний, таборовий фольклор; жанр політичного анекдоту.

5. Сучасний етап розвитку усної народної творчості: відновлення забутих звичаїв; піднесення магії і демонології; спроби відновлення язичницьких культів [43, с. 29—40].

«Мистецтво було невід'ємним складником практично-пізнавальної діяльності людей первісного суспільства. Через це воно мало дві відзнаки, що не властиві професійному мистецтву і лише частково збережені у фольклорі. По-перше, первісне мистецтво було одночасно і *художнім*, і *нехудожнім* явищем, бо не відділялося від практичної діяльності — трудової, ідеологічної (міфологічної), комунікативної та ін. Ніщо не створювалося «заради мистецтва», все виникало із життєвої практики. Тобто, мистецтво мало прикладний, утилітарний характер. Але в той же час справляло й емоційно-психологічний вплив. Внаслідок такої двоїстості його природи первісному мистецтву притаманна *біфункціональність* (сплав художніх і нехудожніх елементів).

Друга риса — *синкретичність* (первісна нерозчленованість). Тобто, в первісному мистецтві ще не було поділу на види мистецтва (поезію, музику, танець, живопис), не існувало жанрів (на-

приклад, не було розподілу мелодій на пісенні, танцювальні, маршові тощо), не виділялися роди (епос, драма, лірика). Інакше кажучи, первісне мистецтво відзначалося *жанро-родо-видовою аморфністю*. Отже існувало у вигляді сукупності усіх можливих засобів і було частиною трудових процесів, магічних дій та обрядів, які влаштовувалися з метою впливу на природу, тваринний світ і суспільство» (Анатолій Іваницький) [29, с. 8].

«...Слід сказати, що *фольклорові* властиві (хоч і меншою і різною мірою) такі ж риси, як і для *первісного мистецтва*: біфункціоналізм, синкретизм, усність, колективність, імпровізаційність, варіативність (у вигляді варіантності і варіаційності)» (Анатолій Іваницький) [29, с. 12].

«Для первісної людини слова не були, як для нас тепер, тільки знаками, котрі нічого не говорять, себто символами. Такими стали слова наслідком їх частого уживання, наслідком забуття їх первісного поетичного значення, наслідком зміни самих поглядів народу на ті чи інші явища й факти. Для первісної людини кожне слово було живим проблеском думки, почування, висловом того враження, котре викликали предмети та явища у первісної людини. Мова була повна образів, поетичних метафор, які для первісної людини творили цілий світ живих, реальних істот. Збагачуючи себе словами, народ творив. Поетична, немов живими істотами наповнена мова, була першим фактом духовної діяльності народу, відбивала в собі ціле початкове духовне життя первісної людини, діяльність її розуму, почувань і фантазії, — словом, *мова стала першим фактом поетичної творчості, першою пам'яткою народної літератури, поезії*» (Михайло Возняк) [7, с. 53].

«Релікти (пережитки) міфологічних уявлень у фольклорі трапляються в старовинних піснях, зокрема, в баладах, де зображено чари (свекруха перетворює невістку в тополію; дівчина стає пташкою, щоб відвідати свій далекий рід). У весільних піснях та обрядах зустрічаються різні фетиші: рута-м'ята, що нею квітчають молоду на Поділлі, відганяє «злих духів»; коровай символізує майбутній достаток молодої сім'ї; звичай дарування дівчиною парубкові вишиваної хустки, про який часто згадується у весільних і петрівчаних піснях — це акт «привороту» (як і інші дарунки та «приворотне зілля»).

Подібне ставлення до природи надавало первісному мисленню картинного, образного характеру. Хоч міфологія і пояснювала

оточуючу дійсність за допомогою фантастики, але це був перший крок, зроблений людиною на шляху до опанування природою. Не маючи інших можливостей, людина вдавалася до уяви» (Анатолій Іваницький) [29, с. 9].

«**Анімізм** (від лат. *animula* — душа) — віра у наявність душі чи духу в явищах природи, речах та предметах навколишнього світу...

Тотемізм — сукупність уявлень та вірувань у надприродний зв'язок між людьми (племенем, общиною, родом) та окремими видами рослин, птахів і звірів...

Фетишизм — система уявлень про надприродні властивості предметів і речей та поклоніння їм» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 56—57].

«**Магія** (лат. *magia*, від гр. *mageia* — чародійство) — система обрядів, пов'язаних з віруваннями у здатність надзвичайним чином впливати на людей, тварин, сили природи, а також на божества та духовний світ з користю для світу живих» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 56—57].

«**Культ** (від лат. *cultus* — вшанування) — інститут вшанування та поклоніння речам, явищам, істотам, божествам».

Найпоширеніші культи:

• культ предків	• культ небесних світил
• культ вогню	• люнарний культ
• культ коваля	• солярний культ
• культ «вогняного напиту»	• астральний культ
• культ води	• культ світла
• культ грози	• культ предметів
• культ вітрів	• культ землеробських знарядь, плуга
• культ землі	• культ ритуального посуду
• культ орача	• культ музики та музичних інструментів
• культ зерна та хліба	• культ руху, танцю
• культ дерев, тварин, рослин	
• культ змія	

(Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 57—62].

«**Демонологія** — вчення про духів-демонів, які шкодять або сприяють людині в її справах» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 68].

«Двовір'я» — ...поєднання у свідомості народу язичницького та християнського світоглядів» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 71].

«Вірування» — це релігійні уявлення людей, які сприймаються без логічного пояснення, на віру і становлять основу релігійного світогляду, обрядів та ритуалів» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 77].

«Ворожіння» — це система словесно-обрядових дій, в основі яких лежить віра у зв'язок людей з потойбічним світом, які здійснюються з метою дізнатись про майбутнє та впливати на нього чи змінювати його» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 88—89].

«Замовляння (діалектне «заговори», «закликання», «заклинання») — жанр словесного фольклору, усталені вислови, речитативні, переважно віршовані тиради, що супроводжують магичні дії, рухи їх виконавців — знахарів (від «знати»), відьом чи відьмаків (від давнього «відати» — знати), чарівників, ворожбитів, шептук тощо і виражають їх бажання вплинути на природу, на людину і її стосунки з оточенням у відповідному напрямку (доброму або злому)» [48, с. 278].

«Замовляннями (заговорами, заклинаннями) називають такі поетичні твори, яким в минулому приписувалася чудодійна сила впливу на зовнішній світ — на природу і соціальне оточення людей. Найхарактернішою ознакою замовлянь є наявність в них словесно-образних формул, якими висловлювали різні доброзичливі або недоброзичливі побажання: «привороти», «присуди» або, навпаки, — «відвороти», «відсуди», «прокляття» (Галина Сухобрус) [75, с. 92].

«Замовляння» — словесна формула усної творчості, якою супроводжувались обряди та ритуали і яка, начебто, мала магичну силу та здатність впливати на оточуючий світ людей та духів з метою отримання певної користі для їх виконавця (виконавців)» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 82].

«Заклинання» — це замовляння, у яких вимагається виконання певної дії, що супроводжується певними погрозами або можливими негативними наслідками у разі його невиконання. У цьому плані вони подібні до залять.

Закляття (прокляття) — це магічні словесні формули, дія та вплив яких спрямовані на те, щоб завдати шкоди іншому. У цьому і полягає їх основна відмінність від замовлянь» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 87].

«Клятва (присяга) — це словесна формула, якою людина скріплює правоту своїх слів чи виконання даної обіцянки» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 87].

«Замовляння — за визначенням відомого російського фольклориста П. Богатирьова, замовляння — це словесна формула, яка має репутацію невідворотного засобу для досягнення певних результатів (порятунк від хвороби і т. ін.). Здавна замовляння були пов'язані з уявленнями про магічну силу і дію слова на стихійні, ворожі людям явища природи і первісно поєднувались з різними обрядами (мисливськими, землеробськими та ін.)» (Григорій Бостан, Ігор Зварич) [45, с. 213].

«Заговор — це формула побажання, з якою зв'язується в розумінні примітивної людини така непереможна магічна сила, що проти неї ніщо не годне встояти, коли лише при заговорюванні заховано всі вимагані чарами умови. Для психології заговорів дуже знаменне є напруження волі й зосередження її на побажанні та наївна віра в магічну силу символічної дії і віщого слова. Початки заговору в'яжуться з дуже давніми стадіями в розвитку людської думки: вони могли з'явитися ще перед сформуванням ідеї божества...

Основою заговору була обрядова дія «чародіяння», причім обходилося без слів, або слова грали лише незначну роль пояснення дії. В дальшому розвитку словесний елемент стає нарівні важливим з дією; з часом обрядова дія тратить домінуюче значення, натомість заговірна формула вибивається на перший план, врешті набирає самостійного значення вже й без обрядової дії. Це така ж еволюція, яку помічаємо при виділенні пісні із синкретичної гри, обрядового хороводу» (Філарет Колесса) [78, с. 111—112].

«Досі вчені-фольклористи нарікають на те, як **важко збирати замовляння та заклинання**, як неохоче інформанти повідомляють шукані тексти й описують дії, які їх супроводять. Отже, ще й донині — нехай у неясній, «забобонній» підсвідомості — замовляння оберігаються народною культурою від стороннього погляду, чи то буде холодно-аналітичний погляд ученого, чи люто-

викривальний — «борця проти пережитків», чи зацікавлений — нашого атеїстичного сучасника. Так бережуть і охороняють лише святині» (Марина Новикова) [79, с. 7].

«Дослідники первісної культури людства показали: що давніша та чи інша культура (або її етап), то частіше зображуються в ній: **звір, а не людина; жінка, а не чоловік; мертвий, а не живий...** Критерій вибору... цілком певний: зображується найбільш значиме. А найбільш значиме для стародавніх людей — це найбільш впливове. Могутнє. Повновладне.

Мертвий могутніший від живого: духи предків забезпечують добробут роду своїх живих нащадків, — не навпаки. Звір могутніший від людини: від наявності звіра залежить існування людини, — не навпаки. Жінка могутніша від чоловіка: вона дає відродження та примноження життя; роль чоловіка довгий час або не усвідомлюється зовсім, або вважається супутньою, другорядною. Нарешті, мертвий, звір, жінка ближчі до природних першопочатків: мертвий — тому що він «повернувся» в землю, ліс, небо (варіанти змінювались); звір або птах — тому що вони одвічно там живуть; жінка — тому що її біоцикли наочно збігаються з «місячним», місяцевим космічним ритмом, і тому, що саме вона не менш наочно носить у собі й «повертає» у світ живих — живе життя, дитину.

Досить хоча б побіжно проглянути тексти замовлянь, щоб переконатися: у них діє та сама закономірність. До мертвих, до звірів, птахів, рослин, до жіночих істот у замовляннях звертаються частіше, ніж до їх антиподів» (Марина Новикова) [79, с. 9—10].

«Народне уявлення про вплив слова на реальні життєві прояви особливо виразно відобразилося в такому старовинному жанрі, як **замовляння**, характерною ознакою яких є наявність образних формул. За тематикою їх можна згрупувати таким чином: *господарські замовляння*, покликані поліпшувати добробут; *лікувальні*, спрямовані на одужання хворих; *родинно-побутові* — «приворотти», «відвороти», насилання на недругів усілякої біди; *соціально-громадські* — прокльони на адресу панів, неправих суддів і т. п.» (Наталя Шумада) [26, с. 18].

Класифікація замовлянь (за Мар'яною Лановик, Зоряною Лановик):

1. Лікарські:

- замовляння кровотечі;
- замовляння зубного болю;

- замовляння укусу змії;
- замовляння окремих хвороб чи хворобливих станів;
- замовляння вроків;
- замовляння з побажанням загального здоров'я і довголіття.

2. Любовні замовляння:

- замовляння дівчини (жінки) з метою «привернути» парубка (чоловіка);
- замовляння парубка (чоловіка) з метою «привернути» дівчину (жінку).

3. Господарські замовляння: землеробські, скотарські, бджільницькі, пов'язані з будівництвом.

4. Сімейно-побутові замовляння:

- спрямовані на дитину, її зростання;
- проти переляку та дитячого плачу;
- пов'язані з процесами людського організму: чханням, гикавкою;
- замовляння, приурочені до певних ритуалів, пов'язаних із календарно-обрядовими святами.

(Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 82—85].

«М.Новикова подає класифікацію українських замовлянь на основі їх форми. За цим принципом вона поділяє їх на такі різновиди: *замовляння-звертання, замовляння-моління, замовляння-описи* ритуальних дій та *епічні замовляння*...

На нашу думку, доцільніше виділити такі групи: *звертання-монологи, діалоги, оповіді*» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 85].

Михайло Грушевський щодо класифікації замовлянь:

«Читач помічає, що я не маю охоти йти слідами дослідників, які старались докладно розмежувати різні категорії молитов-заклять: побажання, прокльони, замовляння, закляття, молитви (передхристиянського характеру). Я вважаю, що все се тільки нюанси одної магічної гадки, котрі доволі тяжко класифікувати по таким розділам, і не бачу навіть потреби такої систематизації. Важніше було б розложити їх в різних ступенях еволюції, але для сього тепер ще не бачу твердих підстав» [16, с. 138].

«Оригінальна **композиція замовлянь**. Класичний тип замовляння складається з п'яти частин — *вступу, зачину, епічної частини, закріпки і заамінювання*. Замовляння починаються зі **вступу**, наприклад зі слів «В ім'я отця й сина і святого духа», що є відгомонам християнських молитов. Далі йде **зачин**, основне

призначення якого в тому, що за його допомоги той, хто замовляє, наче вбирав у себе сили природи, тваринного світу («Звездами отычусь, зарей подпояшусь», «Силу львиную возьму, злость волка возьму»).

Підготувавши себе таким чином до заклинання, виконавець згодом формулював сутність самого заклинання (**епічна частина**)... Далі, щоб заклинання здійснилося, ішла **закріпка** — закріплювальна формула: «Все мои слова будьте благословенны, сильны и крепки — крепче железа и булата, Острее острого ножа и костей орлиных!» І нарешті, **заамінювання**: замовляння закінчувалося словом «амінь», яке могло потворюватися тричі» (Юрій Круглов) [1, с. 77].

«У слов'янських народів... спостерігаємо **схожість і загальні місця** у системі зображувальних засобів, у тому числі у конкретних аспектах загальновідомих мотивів: пряме звертання (триразове) до хвороби, наявність магічних образів з однаковими кольоровими нюансами (чорна, сіра, біла корова, віник, чорний ворон), «закріпки» чи описання результатів магічної процедури (звичайно порівняння: «як роса на траві», «як сонце ясне», «як піна на воді»), спільність і велике поширення таких стилістичних прийомів, як анафора та внутрішнє зчеплення образів, а також ступінчасте їх звуження. У багатьох варіантах спостерігається постійне вживання формули неможливості, заперечного паралелізму у схожих контекстах. Це дає право говорити про спільність поетичних фактур найдавнішої поезії споріднених (слов'янських) народів» (Григорій Бостан, Ігор Зварич) [45, с. 214].

«Заговори» мають форму рецитацій із свobodною будовою віршів, які не виявляють ніякої означеної ритмічної схеми, лучаться в більші й менші групи в найбільшій частині на основі так званої риторичної рими, тобто аналогічного укладу слів у паралельних рядках.

Правильні звукові рими з'являються доволі рідко; найчастіше виступають асонанси та однозвучність (парисон), і то не лише в закінченнях віршів, але також у словах, що наступають по собі безпосередньо» (Філарет Колесса) [78, с. 112].

«...Склад сих **молитов, заклять і замовлянь** дуже складний. На первісну стихію сильно налягла верства християнська — завдяки вище вказаній обставині, що християнський ритуал був широко використаний для магічних завдань, і християнське ду-

ховенство дуже радо пішло назустріч сим бажанням, творячи безконечну систему різних обрядів, молитов і заклять на виличення, очищення, благословення в усяких обставинах і випадках життя. Через те християнські постаті і терміни дуже глибоко по-врізувались в сю сферу, і справа не скінчилась на рецепції самої номенклатури — очевидно, з нею були прийняті і різні форми, запозичені, знов-таки, християнською практикою з різних джерел: вавилонських, юдаїстичних і т. д. . .

...Наші закляття становлять все-таки настільки визначну частину нашої старої усної словесності, що повинні дочекатись літературного аналізу.

Як видно навіть з наведеної маленької вибірки, вони одним крилом глибоко врізуються в стару обрядовість, в сферу колективних магічних дій і їх поглядів на людину і доохресний світ, другим тісно заходять в поетичну творчість, орудуючи тими ж поетичними образами, що народна пісня, та піддаючи їй не раз взірці і провідні мотиви. Але zarazом сі замовляння, закляття та їх мотиви належать, без сумніву, до тих галузей нашого старого мистецтва, які особливо були приступні широким запозиченням: магічна формула для людини, яка вірить силі таких формул, річ дуже цінна, а що при своїй короткості вона досить легко запомінається, то й легко переноситься» (Михайло Грушевський) [16, с. 143—144].

Завдання

1. Проаналізуйте періодизацію українського фольклору, подану в підручнику Мар'яни і Зоряни Лановик «Українська усна народна творчість» (с. 29—40). Який критерій покладено в її основу? Користуючись цією періодизацією, складіть схему «Послідовність виникнення фольклорних жанрів». Зверніть увагу на те, які жанри українського фольклору є найбільш архаїчними, а які виникли нещодавно.

2. Складіть у зошиті словничок наступних термінів: синкретизм, міф, анімізм, антропоморфізм, фетишизм, магія, тотемізм, культ, демонологія, табу. З'ясуйте походження цих термінів та їх значення.

3. Проаналізуйте опис ритуального колективного танцю індідейців, зроблений Е.Тейлором у книзі «Первісна культура». Які особливості ранніх форм фольклору виявилися в цьому дійстві?

«Кожен індієць виносить із свого житла спеціально зроблену на цей випадок маску, виготовлену із буйволової голови, з рогами та з хвостом, який висті іззаду, й усі починають танцювати «буйвола». Десять чи п'ятнадцять танцюючих утворюють коло, барабанячи при цьому й стукаючи тріскачками, з піснями та завиваннями. Коли один із них стомлюється, він починає демонструвати пантоміму, вдаючи, що його вбили стрілою з лука й після зняття шкіри розділили на частини, тоді як інший, котрий стоїть наготові із своєю буйволовою головою на плечах, займає місце того, що вибув із танцю» [Цит. за 63, с. 11].

4. Проаналізуйте поданий нижче твір ескімоського фольклору. Які особливості ранніх форм усної народної творчості виявилися в його змісті і формі?

Як же мені чатувати на звіра?
(в перекладі Юрія Косача)

Біля лежбища чатувати мені треба,
Тож як прибратися?
Чи в шкурі лисячій чатувати?
Чи краще одягнути шкуру
Білого ведмедя?
Чи на чатах стати
У шкурі вовка?
Як зодягнутися мені,
Щоб тюленя спіймати? [73, с. 624].

5. Складіть таблицю «Тематичні цикли міфів». Поясніть за цією схемою тематику героїчних, космогонічних, антропогонічних, антропологічних, тотемічних, теогонічних, анімістичних, календарних, історичних, есхатологічних міфів.

6. Знайдіть приклади міфологічних образів у казках та календарно-обрядовій поезії.

7. Законспектуйте уривок з праці О. Веселовського «Синкретизм древнейшей поэзии и начала дифференциации поэтических родов». На основі конспекту поясніть, як відбувалося виділення усної народної творчості в окремий вид мистецтва.

8. Знайдіть визначення жанру замовляння в різних наукових джерелах. Зіставте їх між собою. Яке із визначень ви вважаєте найбільш вдалим?

9. Законспекуйте статті В. Ятченка «Замовляння та їх значення для вивчення ментальності українців»; І. Панченко «Світоглядні ключі до прочитання замовлянь»; М. Новикової «Прасвіт українських замовлянь». Які жанрові особливості замовлянь пояснюють ці вчені?

10. Випишіть у зошит одне замовляння (на вибір), виділіть у ньому епічну оповідну частину та кульмінацію-зіставлення, наскрізні епітети, детальні описи-ряди, антропоморфні образи (прийоми персоніфікації), язичницькі і християнські символи (якщо є). Вивчіть це замовляння напам'ять.

11. Проаналізуйте два лікарьські замовляння: українське — зубного болю і шумерське — від хвороби голови, перекладене Іваном Франком. Які спільні риси цього жанру виявилися в цих текстах? Чи помітили ви в замовляннях ознаки національного колориту?

Українське замовляння зубного болю:

«Місяцю-князю! Вас три у світі: один на небі, другий на землі, третій в морі, камінь білий. Як вони всі не можуть докупити зійтись, так не можуть у мене, раба Божого Івана, зуби боліти! Нехай тобі золота корона, а мені щастя й здоров'я!» [43, с. 83].

Шумерське замовляння (в перекладі Івана Франка):

«Нехай розв'яжеться помішання
З отсеї голови людської!
Нехай хвороба голови,
Що туманить її, немов мара,
Віддалиться від неї!
Нехай слово Інкі
Прожене її від нього!
Нехай богиня Дамгалнунна
Приверне тобі здоров'я!
Нехай подоба Мірі-Дугги,
Первородного сина безодні,
Буде все прихильна тобі!» [73, с. 301—302].

12. Випишіть із текстів українських замовлянь приклади «формул неможливості». У яких ще фольклорних жанрах зустрічаються подібні формули?

13. Прочитайте наведені замовляння і визначте, який художній засіб у них використовується? Яку художню функцію він виконує в замовлянні?

«Було собі красне море. Їхав чоловік красним возом, красними волами, красні колеса, красне ярмо, красна війя, красні притики, красне море рубати, хрещеному, народженному, молитвенному Івану кров замовляти» [79, с. 62].

«Кам'яні сіни, кам'яні стіни, кам'яні столи, кам'яні пани, кам'яне вино п'ють. Коли вони будуть те вино пожирати, тоді на мене будуть роти роззявляти і очі витріщати» [79, с. 184].

14. Поясніть відмінність язичницьких замовлянь і християнських молитов. Чи правомірно називати замовляння «молитвословом язичництва» (М. Новикова)?

15. Прочитайте «Плач Ярославни» у «Слові о полку Ігоревім». Чи можна віднести цей твір до жанру замовлянь? Дайте письмову відповідь на це питання.

Плач Ярославни (у перекладі Бориса Яценка)

«Кому співають на Дунаї?

То Ярославнин голос чується,
зегзицею, незнаний, рано кличе:

«Полечу, — казала, — зегзицею по Дунаєві,
омочу бєбрян рукав у Каялі-ріці,
утру князеві криваві його рани на гарячім його тілі».

Ярославна рано плаче в Путивлі на забралі, мовлячи:

«О Вітре-Вітрило!

Чому, Господине, насильно вієш ти?

Чому несеш хиновські стрілки на своїх невтомних крильцях
на воїв мого лада?

Хіба мало тобі було гір під хмарами віяти,
леліючи кораблі на синім морі?

Чому, господине, мою радість по ковилі розвіяв?»

Ярославна рано плаче в Путивлі-городі на заборолі,
мовлячи:

«О Дніпре-Словутичу!

Ти пробив кам'яні гори

крізь землю Половецькую.

Ти леліав на собі Святославові носаді до полку Кобякового.
Взлелій, Господине, мого лада до мене,
аби не слала йому сліз на море рано».
Ярославна на зорі плаче в Путивлі на забралі,
мовлячи:
«Світлеє і Трисвітлеє Сонце!
Всім тепле і красне ти.
Чому, Господине, простерло гаряче проміння своє на лада воїв?
В полі безводнім спрагою їм луки спрягло,
тугою їм сайдаки заткало» [70, с. 293—294].

16. Прочитайте уривки з повістей Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма», М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» і з'ясуйте, які особливості виконання замовлянь відобразили ці письменники. Визначте тематичні різновиди наведених у творах замовлянь, знайдіть характерні для цього жанру формули.

а) «От і ввійшли у велику хату, позашіпали і двері, і вікна, а вже і сонечко стало заходити; панночка затопила у печі, сама сходила по воду, а йшла по воду, як бабуса її навчила: не прямо до криниці, а вулицями обходила навпаки сонця; прийшла до криниці, набрала відро води та й вилила на схід сонця; друге набрала і вилила на захід сонця, а третє набравши, — що є духу, не оглядаючись, і вп'ять не прямо, а вулицею за сонцем. От як принесла, та й настановила кашник з водою; а бабуса достала з-за пазухи зілля: любистку, материнки, чорнобривцю, цвіту папороті, терличу та усього по пучечці всипала в кашник та й пристановила до вогню; а сама узяла муки пшеничної, замісила водою, та й вийняла з калитки у папірці кошачого мозку, відколупала пальцем та положила у те тісто; далі достала у себе з хустки, що був зав'язаний, слід пана Забрюхи та й розділила пополам і одну часточку всипала у те ж таки тісто, замісила і скачала коржик, посадила в піч спектись, і усе з приговорками та спльовуванням, а хорунжівні звеліла сидіти на полу, підібравши ноги під себе, не жахатись, і, що вздрить, не боятись нічого, і усе думати про свого милодана.

От як коржик спікся, вона й дала його з'їсти Олені за три рази, запиваючи з водянчика водою, що нашептала бабуса; а затим і горщик з зіллям став закипати. Бабуса, гукнувши на Йосиповну, щоб нічого не жахалась, узяла другу частку сліду Уласовичевого та й всипала у кип'ячий горщик і стала мішати, а сама аж у піч мов улізла, та що є духу і кричить: *«Терлич, терлич! десятьох*

приклич, а з десятих дев'ятих, а з дев'ятих восьмих, а з восьмих семих, а з семих шестирих, а з шестирих п'ятирих, а з п'ятирих чотирьох, а з чотирьох трьох, а з трьох двох, а з двох одного, та доброго». Та й примовила нищечком, щоб хорунжівна не чула: «Пана сотника конопського Забрюху, Уласовича Микиту; а хто жде та дожда, так нехай собі дріма». Та й дмухнула на Олену, а та ні з сього ні з того і стала собі дрімати.

Вп'ять вража баба стала горщик мішати і вп'ять кричить у комин тієї ж речі: *«Терлич, терлич! десятих приклич...»* — та й звела на одного, усе-таки пана Уласовича, далі й примовила нищечком: *«А хто сидить та жде, той нехай собі засне»*. Та вп'ять дмухнула на хорунжівну, а вона, сердешна, так і заснула... Стала бабуса утретє мішати зілля і вже що є духу у трубу кричить на терлич; і як довела до одного, так аж запищала від натуги, кричачи зо всієї сили та зовучи пана Уласовича, а на хорунжівну дмухнула і говорить: *«А хто спить та сопє, так нехай і захропє»*. А від сього панна Йосиповнй бебєх у подушки та й захропіла на всю хату... А тут щось із сіней у хатні двері — геп! та й стогне, і щось мурниче, — і охка... Побачим опісля, що то там було...» [35, с. 83—84].

б) «А над головою уже шуміло. Там, в Чорногорі, чорнокнижники сікли десь лід по замерзлих озерах, а душі страчених нагло збирали той лід у міхи і мчались з ними на хмарах, щоб розсівать по землі. «Пропадуть сіножаті, засипле їх ледом, і буде плакати голодна худібка», — думала гірко. Але не встигла скінчити думки, як вдарив грім. Захиталися гори, гаджуги впали верхами на землю, земля піднялась, і все закрутилось у вихрі. Палагна ледве встигла вхопитись за стовбур і, мов крізь туман, побачила раптом, як дряпавсь на гору якийсь чоловік. Боровся з вітром, розкидав ноги, неначе рак, хапався руками за камінь і все дерся на верх. Ось він вже близько, зігнувся удвоє, біжить — і врешті став на вершку. Палагна пізнала Юру.

— Цес, певно, до мене... — налякалась Палагна, але Юра, видимо, її не бачив.

Став проти хмари, одна нога наперед, і склав руки на грудях. Закинув назад бліде обличчя і вперся похмурим оком у хмару. Стояв так довгу хвилину, а хмара ішла на нього. І раптом сильним рухом він кинув кресаню на землю. Вітер зараз звів її в долину і підхопив на голові в Юри довге волосся. Тоді Юра підняв до хмари ціпок, що тримав у руці, і крикнув у синій клекіт:

— *Стій! Я тебе не пускаю!..*

Хмара подумала трохи і пустила в відповідь вогняну стрілу.

— Ой! — закрила Палагна очі рукою, як розсипались гори.

Але Юра так само міцно стояв, і кучері вились на голові в нього, як у гнізді гадюки.

— *Ага! Ти так!* — крикнув Юра до хмари. — *То я мушу тебе заклинати. Я заклинаю вас, громи й громовенята, тучі і тученята, я розганяю тебе, фортуно, наліво, на ліси й води... Іди рознесися, як вітер по світі... Розсядься і розситися, ти тут сили не маєш...*

Але хмара тільки моргнула зневажливо лівим крилом і почала завертати направо, понад царинки.

— Нещастя! — стиснула руки Палагна. — Чисто виб'є сіна...

Однак Юра не хотів піддатись. Він лиш зблід дужче, лиш очі потемніли у нього. Коли хмара направо — то й він направо, хмара наліво — і він наліво. Він бігав за нею, борючись з вітром, махав руками, грозив ціпком. Він вився, як в'юн, по горі, завертаючи хмару, моцувався із нею, спирав... Ось-ось, ще трошки, ще з сього краю... Чув в грудях силу, метав громи з очей, здіймав руки угору і закликав Вітер розвіяв його кептар та бив у груди, хмара гарчала, плюскала громом, завертала у очі дощем, драгліла над головою, готова впасти, а він, залитий потом, ледве переводячи дух, метався грунем в нестямі, боячись втратить останні сили. Чув, що сили вже слабнуть, що в грудях пусто, що вітер рве голос, дощ залива очі, хмара перемагає, і вже останнім зусиллям підняв до неба короткий ціпок:

— *Стій!..*

І хмара раптом спинилась. Підняла здивовано край, сперлась, як кінь на задні ноги, заклекотіла внутрішнім гнівом, одчасем знесилля і вже просила:

— Пусти! Де ся подіну?

— *Не пуцу!*

— Пусти, бо гинем! — кликали жалібно душі, згинаючись під вагою переповнених градом мішків.

— *Ага! Тепер ти просиш!.. Я тебе заклинаю: іди у безвісті, у провалля, куди коні не доіржуть, корови не дорікують, вівці не доблеюють, ворони не долітають, де християнського гласу не чути... Туди пускаю тебе...*

І дивна річ — хмара скорилась, покірно повернула наліво і розв'язала мішки над рікою, засипаючи густим градом зарінок. Біла завіса закрила гори, а в глибокій долині щось клекотіло, ла-

малось і глухо шуміло. Юра упав на землю і важко дихав» [38, с. 236—237].

в) «Так само Палагна не трималася хати, так само марнів Іван. Його шкура зчорніла та обліпила кості, очі запалились ще глибше, його жерли гарячка, роздратовання і неспокій. Він навіть втратив охоту до їжі.

«Не інакше, як мольфарова справа, — гірко думав Іван, — наважився на життя, хоче з світу мя звести та й сушить...»

Він ходив до ворожки, та одвертала, — не допомогло: відай, мольфар сильніший.

Іван навіть упевнився у тім. Проходячи якомсь повз хату Юри, він почув голос Палагни. Невже вона? Йому сперло у грудях.

Притиснувши серце рукою, Іван приклав вухо до брасі ми. Не помилився. Там була Палагна. Шукаючи шпари, щоб зазирнути у двір, Іван тихо посувався попід баркан. Нарешті йому удалось знайти якусь дірку у баркані, і він побачив Палагну і мольфара. Юра, зігнувшись, тримав перед Палагнуою глиняну ляльку і тикав пальцями в неї од ніг до голови.

— *Б'ю кілок тут, — шептав зловісно, — і сохнуть руки та й ноги. В живіт — карається на живіт; не годен їсти...*

— *А екби у голову вбив?* — питала цікаво Палагна.

— *Тоді гине в той мах...*

Се ж вони на нього змовлялись!...» [38, с. 239].

17. Підготуйте повідомлення «Збирання і дослідження українських замовлянь».

18. Розкажіть про ворожіння, які поширені на різні народні свята у вашій місцевості.

19. Проаналізуйте «Програми для середньої загальноосвітньої школи з поглибленим вивченням української літератури у 8—11 класах, для класів з гуманітарним профілем, гімназій, ліцеїв та коледжів» (уклад. Г. Ф. Семенюк, В. І. Цимбалюк) і з'ясуйте, в якому обсязі ознайомлюються учні з питаннями походження і розвитку українського фольклору?

Тест для перевірки знань

1. Які дві доби виділяють у розвитку українського фольклору?

- А) ранню і сучасну,
- Б) доісторичну та історичну,
- В) бездержавності та державності,
- Г) дорадянську та радянську.

2. Які жанри сформувалися в дохристиянську епоху?

- А) народні думи, історичні пісні, балади,
- Б) календарна обрядовість, казки, легенди,
- В) билини, казки, робітничий фольклор,
- Г) ліричні пісні, календарно-обрядова поезія, народна драма.

3. У чому сутність синкретизму первісного мистецтва?

- А) це поєднання елементів відображення землеробства та скотарства,
- Б) це вираження міфологічної свідомості,
- В) це поєднання елементів різних мистецтв: танцю, музики, поезії, драми тощо,
- Г) це поєднання язичницького та християнського начал.

4. У чому полягає сутність фетишизму?

- А) це віра в наявність душі в явищах природи, речах та предметах навколишнього світу,
- Б) це сукупність вірувань в надприродний зв'язок між родом та окремими видами тварин / рослин,
- В) це віра в надприродні властивості предметів та поклоніння їм,
- Г) це віра в можливість надприродного впливу на людину чи природу.

5. У чому полягає сутність магії?

- А) це віра в наявність душі в явищах природи, речах та предметах навколишнього світу,
- Б) це сукупність вірувань в надприродний зв'язок між родом та окремими видами тварин / рослин,
- В) це віра в надприродні властивості предметів та поклоніння їм,
- Г) це віра в можливість надприродного впливу на людину чи природу.

6. Який термін відповідає визначенню: «Інститут вшанування та поклоніння речам, явищам, істотам, божествам»?

- А) тотем,
- Б) фетиш,
- В) релігія,
- Г) культ.

7. У чому сутність двовір'я?

- А) поєднання пантеїзму та політеїзму у свідомості народу,
- Б) поєднання православ'я та католицизму у свідомості народу,
- В) поєднання язичництва та християнства у свідомості народу,
- Г) поєднання демонології та космогонії у свідомості народу.

8. До якої тематичної групи відносять замовляння вроків?

- А) до лікарських,
- Б) до суспільно-громадських,
- В) до господарських,
- Г) до сімейно-побутових.

9. Яке з поданих визначень характеризує ворожіння?

- А) словесна формула, у якій вимагається виконання певної дії, що супроводжується погрозами або негативними наслідками,
- Б) словесна формула, якою людина скріплює правоту слів чи виконання обіцянки,
- В) система словесно-обрядових дій, що здійснюються з метою дізнатися про майбутнє чи впливати на нього,
- Г) словесна формула, якою супроводжувалися ритуали і яка, начебто, мала магичну силу впливати на людей та світ.

10. Який принцип побудови характерний для жанрів магії?

- А) тричастинність,
- Б) вільна композиція,
- В) кумулятивність,
- Г) двочленність.

Змістовий модуль 2

ЕПІЧНІ ТА ЛІРО-ЕПІЧНІ ФОЛЬКЛОРНІ ЖАНРИ

ТЕМА 4

«НАРОДНІ КАЗКИ»

План

1. Жанрові ознаки казки. Класифікація казок.
2. Проблема походження казки, її ритуально-міфологічна основа. «Мандрівні» казкові сюжети.
3. Сюжетна будова і поетика чарівних казок.
4. Жанрові особливості казок про тварин. Поетика кумулятивних казок.
5. Художня своєрідність побутових казок.

Основна література

1. *Березовський І.* Українські народні казки про тварин // Казки про тварин. — К.: Наукова думка, 1979. — С. 9—44.
2. *Бріцина О. Ю.* Українська народна соціально-побутова казка (специфіка та функціонування). — К.: Наукова думка, 1989. — 150 с.
3. *Грушевський М.* Історія української літератури. Т. 1. — К.: Либідь, 1993. — С. 330—368.
4. *Дунаєвська Л. Ф.* Українська народна казка. — К.: Вища школа, 1987. — 128 с.
5. Калинова сопілка: Антологія української народної творчості / Упор. Н. Шумада. — К.: Веселка, 1989. — С. 34—246.
6. *Лановик М., Лановик З.* Українська усна народна творчість: Підручник. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 403—465.
7. *Мелетинский Е. М.* Герой волшебной сказки. Происхождение образа. — М.: Изд-во восточной литературы, 1958. — 264 с.
8. *Пропп В.* Исторические корни волшебной сказки. — Ленинград: ЛГУ, 1945. — 340 с.
9. *Пропп В. Я.* Морфология волшебной сказки. Исторические корни волшебной сказки. (Собрание трудов В. Я. Проппа) / Комментарии Е. М. Мелетинского, А. В. Рафаевой; Составление, научная редакция, текстологический комментарий И. В. Пешкова. — М.: Лабиринт, 1998. — 512 с.

10. *Пропп В. Я.* Морфология сказки // Русское народное поэтическое творчество: Хрестоматия / Сост. Ю. Г. Круглов. — М.: Высшая школа, 1986. — С. 228—236.

11. Сказки и мифы // Мифы народов мира. Энциклопедия (В 2 томах) / Гл. ред. С. А. Токарев. — М.: Советская энциклопедия, 1982. — Т. 2. — С. 441—444.

12. Українська народна поетична творчість / За ред. М. Т. Рильського та інших. — К.: Радянська школа, 1963. — С. 143—156.

Додаткова література

1. *Аникин В. П.* Волшебная сказка «Царевна-лягушка» // Русское народное поэтическое творчество: Хрестоматия / Сост. Ю. Г. Круглов. — М.: Высшая школа, 1986. — С. 250—261.

2. *Аникин В. П.* Русская народная сказка. Пособие для учителей. — М.: Госиздат, 1959. — 256 с.

3. *Бріцина О. Ю.* Традиційні персонажі соціально-побутової казки // Народна творчість та етнографія. — 1983. — № 1. — С. 29—36.

4. Геройко-фантастичні казки / Упоряд. І. Березовський. — К.: Дніпро, 1984. — 366 с.

5. *Жирмунский В. М.* К вопросу о международных сказочных сюжетах // Русское народное поэтическое творчество: Хрестоматия / Сост. Ю. Г. Круглов. — М.: Высшая школа, 1986. — С. 244—250.

6. *Кравцов Н. И., Лазутин С. Г.* Русское устное народное творчество. — М.: Высшая школа, 1977. — С. 96—121.

7. *Мелетинский Е. М.* «Низкий» герой волшебной сказки // Русская фольклористика. Хрестоматия для вузов / С. И. Минц, Э. В. Померанцева. — М.: Высшая школа, 1965. — С. 364—378.

8. *Поліщук Ф. М.* Український фольклор. Давня українська література. Практичні заняття: Навч. посібник. — К.: Вища школа, 1991. — С. 40—48.

9. *Пономаренко В.* Міфологема «змій — вода» в українському фольклорі // Українська мова та література. — 1999. — № 12. — С. 9.

10. Український фольклор: Критичні матеріали / С. К. Бисикало, Ф. М. Борщевський. — К.: Вища школа, 1978. — С. 167—180.

11. *Шаблювський В.Є.* Один з найдавніших міжнародних казкових сюжетів // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 4. — С. 4—6.

Питання для перевірки знань

1. До якої групи жанрів фольклорної прози належить казка?
2. Звідки походить термін «казка»?
3. Назвіть жанрові ознаки казки. Яку з них вважають домінують?

4. Дайте визначення казки.
5. Які існують найпоширеніші класифікації казок?
6. Хто з науковців склав міжнародний покажчик казкових сюжетів?
7. Які фольклористи досліджували проблему походження казки? Назвіть їхні праці.
8. Які форми міфологічного мислення відбилися в казках?
9. У чому полягають відмінності казки й міфу?
10. Назвіть міфологічні образи (міфологеми) в казках.
11. Які язичницькі ритуали відображені в казках?
12. Поясніть сутність «мандрівних» казкових сюжетів. Представники якої з наукових шкіл фольклористики запровадили цей термін до науки? Як пояснюють спільність казкових сюжетів різних народів представники інших наукових шкіл фольклористики (міфологічної, антропологічної, історичної тощо)?
13. Яке походження анімалістичних казок?
14. На які групи поділяються анімалістичні казки?
15. У чому своєрідність образу тварини в анімалістичних казках?
16. Які особливості композиції і стилю анімалістичних казок?
17. Назвіть риси поетики кумулятивних казок.
18. Дайте визначення чарівних (фантастичних) казок. Яка природа вимислу в них? Чи можна всі чарівні казки зарахувати до героїко-фантастичних?
19. Які архаїчні образи збереглися в чарівних казках?
20. На які типи поділяються персонажі чарівної казки?
21. Опишіть схему сюжету чарівної казки, складену В. Проппом.
22. Які символи використовуються в чарівних казках?
23. Що таке казкові формули? На які групи вони поділяються?
24. Чому побутові казки також називають «новелістичними»?
25. На які групи поділяються побутові казки?
26. Які персонажі характерні для побутових казок?
27. Які українські письменники використовували сюжети народних казок у своїй творчості?
28. Хто з науковців XIX століття збирав і видавав українські народні казки?
29. Які дослідження вчених XX століття про українську народну казку вам відомі?
30. У якому класі вивчаються українські народні казки? З якими теоретичними відомостями знайомляться школярі?

Матеріали до заняття

«Поняттям **«казка»** традиційно об'єднується широке коло творів, різноманітних за походженням, образною системою, специфікою вимислу та поетикою. Недаремно серед носіїв побутують різні їх назви, зокрема фантастичні казки з їх розлогою епічністю, багатоепізодністю, динамізмом дії часто визначаються як «довгі», а побутові, близькі за своїм характером до оповідей анекдотичного типу, — як «короткі» казки» (Степан Мишанич) [33, с. 6].

«**Казка** — один із основних жанрів народної творчості, епічний, повістувальний, сюжетний художній твір усного походження. В основі казки — захоплююча розповідь про вигадані події і явища, які сприймаються і переживаються як реальні» [48, с. 330].

«**Казка** — це епічний твір народної словесності, в якому відображені різночасові вірування, погляди та уявлення народу у формі структурованої, хронологічно послідовної сюжетної оповіді, яка має чітку композиційну будову, яскраво виражену колізію (в основі якої лежить протиставлення між добром і злом, що завершується перемогою добра)» (Зоряна Лановик, Мар'яна Лановик) [43, с. 405].

«**Казки** — це епічні оповідання чарівно-фантастичного, алегоричного і соціально-побутового характеру із своєрідною системою художніх засобів, підпорядкованих героїзації позитивних, сатиричному викриттю негативних образів, часто гротескному зображенню їх взаємодії.

Термін «казка» як рівнозначний поняттям «баснь», «байка» вперше тлумачиться в граматиці Лаврентія Зизанія «Лексисъ сиречь реченія» (1596), а як ідентичний поняттям «баснь», «байка», «вимисел» — у словнику Памви Беринди «Лексикон славенороскій і імен тлькованіє» (1627). Приблизно в цей же час (1649) у грамоті Верхотурського воєводи Рафа Всеволжського вперше задокументований російський термін «казка» (Лідія Дунаєвська) [22, с. 6].

«Як епічне оповідання **казка** характеризується **специфічними жанровими особливостями**. Насамперед у живому фольклорному процесі вона сформувалася як твір усний, має своєрідний

стиль і сюжет. Сюжети казок завжди викінчені, ідея торжества добра над злом утверджується оптимістичними за змістом, веселими кінцівками, які найчастіше висловлені традиційними формулами... Ці формули певною мірою є свідченням жанрової ознаки казки — установки на вигадку і розважальність, що в числі інших виконує і дидактичну функцію» (Лідія Дунаєвська) [22, с. 6].

«...**Казка** має й чимало відмінного від суміжних з нею жанрів оповідального фольклору. Це, зокрема, притаманна їй своєрідна внутрішня установка на вимисел. Якщо в легенді або, скажімо, переказі основним є підкреслення «достовірності» чи «імовірності» того, про що йдеться у творі, то казка завжди розповідає явну «вигадку», яка цікава не сама по собі, а передусім своїм більш або менш прозорим натяком на якесь конкретне життєве явище, захоплює своєю алегоричністю, і це завжди усвідомлюється як самим творцем казки, так і її виконавцем і слухачем.

Установка на вимисел в казці перебуває в органічному зв'язку з іншою не менш характерною ознакою — розважальністю. «Коли казку, — слушно підкреслює російський фольклорист О. Никифоров, — розповідають не для розваги, а, напр., з метою дидактичною, повчальною, вона перетворюється в чисту легенду, повчання і при цьому набуває часто навіть нових особливостей побудови» (Іван Березовський) [3, с. 10].

«Як вказує В. Гнатюк, «казки належать до найдавніших витворів людського духу і сягають у глибину таких далеких від нас часів, якої не досягає жодна людська історія». Тому єдиного погляду щодо **походження казок** нема. Кожен із фольклористичних напрямів вирішує цю проблему по-своєму: прихильники *міфологічної школи* вважали основою казки міф та систему давніх уявлень; *міграційна* школа розвинула теорію запозичень, поширення казкових сюжетів зі Сходу (зокрема Індії); представники *антропологічної школи* висловлювали думку про самозародження подібних сюжетів на певному етапі розвитку різних народів; дослідження в руслі *ритуально-міфологічної школи* поклали в основу виникнення казки систему давніх язичницьких релігійних ритуалів...» (Зоряна Лановик, Мар'яна Лановик) [43, с. 403].

«Як вказує Дж. Фрезер, «народні казки є зліпком зі світу в тому вигляді, в якому він поставав у розумі первісних людей, і не виникає сумніву, що всі уявлення, якими б абсурдними вони нам

не здавались, у свій час були звичними догматами» (Зоряна Лановик, Мар'яна Лановик) [43, с. 404].

«На думку дослідників, казка є найбільш древнім жанром, який застиг у той період, коли перестав відповідати пізнішим формам мислення. Від того часу перестали виникати нові сюжети, припинилась еволюція жанру. Казка набула естетичної функції та сталої форми, що до цього часу залишилась незмінною. Як підтверджують спостереження, це було не пізніше 16—17 ст. Усі трансформації жанру та зміни у сприйманні казкової оповіді пов'язані із втручанням дійсності у її сферу» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 405].

«У жанрі казки сформувалося *своєрідне ставлення до дійсності*, відтак — особливість *хронотопу* (часово-просторових зв'язків). *Час* у казці поняття умовне: ні вік, ні часові періоди не простежуються... Зміна у віці відбувається не через перебіг років. Це швидше перехід з одного вікового стану в інший... Герой проводить у дорозі 3, 5, 7, 9, 12 років, але ніколи не вказується, що він змінюється, навпаки — він повертається додому таким, яким покинув свою оселю. Час відлічується лише дією героя, і ніколи не переривається, — а тому безперервно пов'язаний з простором.

Простір у казці теж величина умовна. Тут ніколи не подається детальних описів природи, житла, оточення. Це — тло, на якому відбувається дія, що завжди знаходиться у центрі уваги. У багатьох творах *простір ділиться на два виміри — цей світ і той світ* — реальність і «тридев'яте царство». *Між цими вимірами плинна межа... Простір і час тут нерозривно зв'язані між собою*» (Зоряна Лановик, Мар'яна Лановик) [43, с. 406].

«...В ході свого розвитку казка значно видозмінилась, змінились її функції — якщо *первісно вона виконувалася з магічно-заклинальною метою* (накликати удачу на полюванні, вберегти від ворогів, забезпечити перемогу в битві тощо), то з часом, *втративши ритуальне призначення, казка набуває виключно естетичного, рідше — повчально-дидактичного, розважального характеру*. Змінюється і ставлення людини до казкової оповіді — вона вже не сприймається з точки зору її сакральності, віри в магічну силу сказаного слова, замовляння природних явищ та духів. Незвичайні події, герої та явища позбуваються магічного трактування» (Зоряна Лановик, Мар'яна Лановик) [43, с. 404].

«**Казка** — усне оповідання фантастично-романтичного чи реалістично-новелістичного характеру з усталеною композиційною будовою.

В жанровому відношенні казки не однотипні. Серед них розрізняють: *казки про тварин, фантастично-героїчні і соціально-побутові казки*» (Галина Сухобрус) [75, с. 143].

«Традиційним, прийнятим в сучасній вітчизняній фольклористиці, є поділ казок на **казки про тварин** (птахів, рослин, комах); **чарівні** (їх іноді називають **героїчні** чи **фантастичні**) та **суспільно-побутові (реалістичні, новелістичні)** з окремими розгалуженнями чи підвидами у кожній з названих груп. Така класифікація є цілком прийнятною, тому беремо її за основу в цій книзі, долучивши пласт казок з міфологічними мотивами (окрему групу яких виділяє М. Грушевський), умовно називаємо їх **культово-анімістичні (міфологічні)** казки» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 407].

«...Звісним фінським фольклористом **Анті Арне** була предложена така **класифікація казкового матеріалу**...:

1. Казки звіринні: звірі лісові, лісові і домашні, людина і лісові звірі, звірі домашні самі, птахи, риби, інші звірята.

2. Казки властиві:

А) Казки чудесні... — надприродні противники, надприродний або зачарований чоловік або жінка, чи інший свояк, надприродні завдання, надприродні помічники, надприродні предмети, надприродна сила або знання, інші надприродні моменти (надприродний порід, безрука дівчина, золоті діти й т. ін.).

В) Казки легендарного характеру: де виступає Бог, святі, чорти (сюди ж занесені такі мотиви, як надприродні свідки злочину: чудесна дудка, кості, що співають, і т. д.).

С) Казки-новели (сватання до королівни, дівчина виходить за королевича, вірність і невинність, научування злих жінок, мудрі хлопці і дівчата, казки про долю, зручні злодії і розбійники).

Д) Казки про дурного чорта або велетня.

3. Анекдоти...

Незалежно від того, як осуджувати раціональність сього поділу, я вважаю його основною помилкою те, що він класифікує не прості мотиви, а доволі складні комбінації їх, і притім занадто притримується германських казкових тем, так що при класифікації світового матеріалу ся схема, здається мені, покажеться нездатною» (Михайло Грушевський) [16, с. 330—331].

«Одним з найважливіших завдань науки про народну творчість є здійснення **наукової класифікації фольклору**, що має передусім пізнавальне значення...

Інший характер мають класифікації, які здійснюються емпіричним шляхом і знаходять специфічне застосування (зокрема, використовуються при укладанні збірників), виробляються з метою попереднього групування, робочого каталогізування різноманітного фольклорного матеріалу тощо...

Одним з прикладів такої класифікації є відомий *«Показчик казкових типів»*, складений фінським фольклористом Антті Аарне (1867—1925) і виданий ним у 1910 р. Незважаючи на певні недоліки запропонованої Аарне систематизації народних казок за їх сюжетами та мотивами (нечіткість окремих рубрик, деяка довільність при віднесенні ряду творів до того або іншого сюжету чи мотиву та ін.), цей показчик все ж міцно увійшов у міжнародну практику фольклористів-казкознавців при укладанні ними збірників народної оповідальної творчості. У 1929 р. російський фольклорист М. П. Андреев (1892—1942) доповнив показчик новими сюжетами та мотивами і видав його окремою книгою [Н. П. Андреев. Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне]. Відтоді цей довідник широко використовується (для зіставлень, порівняльного вивчення творів народної прози) вченими, зокрема видавцями та дослідниками казок різних народів.

Показчик А. Аарне був пізніше також доповнений американським фольклористом С. Томпсоном, який зафіксував та увів до нього чимало нових мотивів з епічної творчості багатьох народів світу» (Іван Березовський) [3, с. 13—14].

«...За ідейно-смісловою значущістю **персонажів казок** можна розділити на три основні категорії, які складають єдину систему... Це — *злотворці, знедолені та добротворці*» (Лідія Дунаєвська) [22, с. 19].

«Російський дослідник **В.Пропп** виділив **сім основних типів персонажів**: 1) *герой*; 2) *суперник* (той, проти кого бореться герой); 3) *лжегерой* (той, хто присвоює результат героя); 4) *чудопомічник* (людина, тварина чи предмет); 5) *дарувальник* (той, хто дарує гевеві чарівний предмет; може відноситись до категорії помічника); 6) *об'єкт, якого шукає герой* (жива істота чи предмет); 7) *відправник* (той, хто ставить умови, виряджає героя в дорогу; як правило, виконує епізодичну роль). Поряд з головними образами діє значна кількість персонажів для зв'язку дії — ска-

ржники, наклепники, зрадники і т. п.» (Зоряна Лановик, Мар'яна Лановик) [43, с. 428].

«Головніші казкові мотиви» (за Михайлом Грушевським):

«В систематичнім порядку головніші мотиви нашої фантастичної казки можемо зібрати так:

Космічні сили: сонце, місяць, вітер, мороз, град. Людина терпить від них, правується з ними, доходить свого. Особливо популярні два мотиви: доходження знищеного урожаю і розшукання жінки, котру хапає сонце, вітер або інша сила...

Фантастичні надприродні земні ества: дух землі, або лісовик, «Ох», що живе в могилі або в пеньку і забирає до себе людей, котріх потім приходиться різним способом виручати, чи їм виручатись...

Баба-людойдка, «Баба-яга...» В сучасній казці вона — лиха баба, особливо небезпечна для дітей, котрих хоче поїдати, але ті різними способами рятуються від неї або її обдурюють...

Мотив змія... зв'язався він з мотивами добування жінки з власті змія, що стереже дівчини-царівни. З другого боку, ...образ Змія зв'язався з контрастом і боротьбою хрещеного, слов'янського, оселого світу з степовою ордою...

В інших темах образ змія проходить в інших формах: змії прилітає до дівчини або молодиці як інкуб-перелесник...

«Кошій безсмертний» — образ, паралельний змієві... В казковім образі Кошія дослідників особливо займала його душа, захована в яйці, що лежить в скрині, у дереві...

Кобиляча голова — паралель до кістяка-Кошія...

Одноокий людойд, або людойдка, від якого людина рятується, хитро вибравши йому й останнє око...

Образ «одноокого Лиха» в'яже сю статтю з дальшою групою.

Доля, Недоля, Злидні — комплекс образів, доволі хитких і складних, які то наближаються до чисто поетичних персоніфікацій людського життя і незрозумілого збігу обставин, що його ломить, то переходять в більш конкретизовані, фантастичні образи істот з самостійним існуванням... стають об'єктом казки — як людина позбувається недоброї долі або направляє її. Людина вишукує свою «долю», б'є її, чи іншими способами змушує змінити свій характер і поведіння, чи добивається від неї доброї поради або позбувається, хитрим способом утікає, заб'є в пень, заднить в бочку, утопить або закопає в якім-небудь посуді...

Фатальні, чудесно роджені, для великих діл призначені, чудесними прикметами наділені герої. Вони родяться з костей, з

попілу, з дерева, пташачих яєць (качачих або чайних), з юшки золотоперої шуки і т. д. Побічний мотив — товариші, роджені царицею, сучкою, кіткою або іншим звірятем з одного й того самого чудесного зародку...

Герой малоліток («семиліток») вибирається на подвиги — чи то з власної волі, чи то під впливом якоїсь біди, яка насувається на батьківщину, і з нею не можуть дати собі ради старші, випробувані вояки, напр. старші брати або батьки героя.

...**Тяжкі завдання** герой мусить виконати для того, щоб урятувати собі життя, доступити чогось йому потрібного, особливо — здобути дівчину або вернути втрачену жінку собі або комусь другому.

Чудесний, богатирський кінь являється одною з перших проб сили і щастя нового героя...

Чудесні помічники героя, з різними надприродними здібностями і силами: «Вернигора», «Верни-вода», «Вирви-дуб», або «Счави-дуб», «Прудиус», «Мороз», «Голод» і «Посуха», котрі можуть всі заморозити, все висушити, все з'їсти, скороходи і далеко види, люди з незвичайним зором і слухом, які сими здібностями своїми виручають героя з біди або допомагають йому сповняти різні тяжкі роботи — особливо при добуванні жінки...

Вдячні звірята допомагають героєві чи героїні в біді, в трудній роботі, в подвигах: птахи, гади, ссавці, комахи. котрим герой поміг, виручив з біди або дарував життя...

Бичок (волик, теличка, корова) — добродій і опікун, і його метаморфози...

Метаморфози добровільні — оборотнів, «виучених» в школі підземного духа чи у інших чародіїв...

Метаморфози недобровільні, наслані злими чародіями... Мати з гніву на дітей обертає їх в гайворонів; але частіше в ролі такої злої чарівниці виступає мачуха, нерідна сестра («бабина донька»), нарешті, жінка-чарівниця...

Оборотні і люди з подвійним існуванням, котрі являються то в людських, то в звіриних постатях... Один з популярніших мотивів: такий оборотень жениться або виходить заміж за людину і веде подвійне існування, поки не перейде на виключно людську істоту...

Як типові чудодійні акти і засоби, котрими досягаються метаморфози і різні чуда, годиться одмити ще кілька мотивів, окрім знищення звіриного покрову, тільки що згаданого: **жива і мертва вода... Вода (або інше пиття) «сильна і безсила»**, котра додає або відбирає силу... **Чудодійне зілля**, котрим оживляє гадина

убитого товариша, а герой то підглядає... **Палення волосся з якогось чудодійного єства** (коня, велетня й ін.). **Перелазання з одного уха в друге чудодійного звіря або просто заглядання до уха**, де знаходяться всякі багатства. **Звірине молоко** — «перша отрута»... котрої вживають на чарування. **Молодильне молоко**, в котрім треба скупатися, щоб відмолодитись або перемінитись, **молодильні яблука** і т. ін.

Чудесні показники... се плин, який починає кипіти, червоніти, стає кров'ю і т. д., показуючи, що діється з неprisутнім. Таку ж роль грає перстін, що пітніє, ніжик, що ржавіє, на знак того, що діється з тим неprisутнім, який його лишив, і йому треба помощи, і т. под...

Чудесна дудка й інші чудесні свідки та обвинувачі вчиненого злочину...

Чудодійні предмети, які по сказаному слову автоматично виконують різні роботи, приносять їжу, гроші — всякі стільчики, столики, застілки, баранчики, бубончики і т. д...

...Зла мачуха і її донька, її злоба проти дітей від попередньої, померлої жінки, особливо дівчини від першого подружжя: «дідова донька», котру кривдять, виганяють з дому або всякими способами силкуються звести з світу «баба» і «бабина донька»...

Недобра жінка або сестра, котра в змові з якимсь надприродним злим єством, напр. змієм, хоче позбутися свого чоловіка або брата, з власної злоби чи з намови летючого змія...

Добра і вірна жінка, котрої місце займає, якимись чарами, її недобра сестра (також часом «бабина дочка»), саму жінку обертає в звіря, відбирає очі, душу і тому подібне, потім оббріхує перед чоловіком, який її каже вбити або нагнати жінку, забирає її дітей і т. ін., поки якимсь способом, більш або менш чудесним, не відкривається правда й вірність доброї жінки і злоба її конкурентки...

Сватання або відшукування викраденої жінки...

Засуджені на смерть, викинені і чудесними або природними заходами урятовані і виховані діти...

Діти уопліджені: попелюхи-хлопці і попелюшки-дівчата...

Три брати, менший брат — щасливий дурень; широко розповсюджена і популярна тема, яка об'єднує в собі, властиво, два мотиви: а) дурням щастя, б) менший брат, котрим помітують старші браття, виявляє далеко більше і мудрості, і моральної вартості (відваги, пильності, обов'язковості), тому знаходить прихильників і протекторів і здобуває успіх...

Суперництво двох братів: зависного і багатого старшого та доброго молодшого...

Поза кругом родинних відносин лежать такі теми, як: **неми-лосердний і гордий цар та його покарання; зручні злодії, які виконують крадіж в неможливих умовах; мудрий і сильний або нелюдськими силами наділений робітник, котрого бере, злакомившись на малу плату, скупий та зависний хазяїн і від того гине; розбійники — переважно дурні... дурні народи і дурні взагалі...**» [16, с. 335—348].

«Найбільшу групу казкового народного епосу становлять **чарівні (героїчні) казки**. Інколи їх ще називають **фантастичними**...

Означення «*чарівні*» щодо цього виду казок може вживатися лише умовно, оскільки елемент чарівності зустрічається і в інших жанрах усної народної творчості (у плані незвичайних персонажів чи подій). Але у казковому епосі до цього виявляється неабиякий інтерес, а чари, чарівні речі, чарівні персонажі набувають найширшого потрактування. Незвичайність є обов'язковим елементом цього жанрового різновиду. Серед чарівних казок виділяється велика група творів, які окреслюються терміном «героїчні казки». **Героїчними** вони називаються тому, що у центрі зображення в них знаходиться образ героя-богатиря, лицаря, завдяки доблесті, мудрості та звитязі якого відбуваються всі описувані події. *Геройзм обов'язковий для казок цього типу, оскільки вони виникли та розвинулись у передкняжій та княжій періоди слов'янської історії...*

Але серед чарівних казок є й такі, що майже позбавлені або й зовсім позбавлені героїки. Це — твори типу «Дванадцять місяців», «Про дідову та бабину дочку», «Казка про гоніння мачухи». У них центральним персонажем постає знедолена героїня, яка, подібно до лицаря з героїчних казок, потрапляє в інший світ (дивний ліс, підземне чи морське царство), і там з нею відбуваються незвичайні події. Багато з цих творів з часом набули нових рис, тому деякі з них можуть сприйматись як перехідні до соціально-побутових.

Вирішальною та обов'язковою ознакою всіх вище згаданих груп чарівних казок є *незвичайність описуваного, надприродність, таємничість, чудесність подій, динамічність їх розгортання*. Центральним мотивом кожної казки, яку зараховують до цього жанрового різновиду, є *зображення подорожі, дороги її головного персонажа*» (Зоряна Лановик, Мар'яна Лановик) [43, с. 426—427].

«Значить, дітоньки любі, не тим цікава байка, що говорить неправду, а тим, що під лущиною тої неправди криє звичайно ве-

лику правду. *Говорячи ніби про звірів, вона одною бровою підморгує на людей, немов дає їм знати:*

— Та чого ви, братчики, смієтеся? Адже се не про бідних Баранів, Вовків та ослів мова, а про вас самих з вашою глупотою, з вашим лінівством, з вашою захланністю, з усіма вашими звірячими примхами та забагами. Адже ж я навмисне даю їм ваші рухи, ваші думки, ваші слова, щоб ви якнайкраще зрозуміли — не їх, а себе самих!» (Іван Франко) [78, с. 174].

«Українські народні **казки про тварин**, як і казки інших народів, зберегли сліди різних епох. В опублікованому досі матеріалі можна виділити такі *фактори*, що визначають *стиль* цього жанрового різновиду: 1) алегоризм (або соціальний алегоризм) та сатиричне спрямування; 2) повчально-розважальна функція. В. Анікін виділяє три фактори в стилі російських народних казок про тварин: 1) соціальний алегоризм та сатиричне спрямування; 2) зв'язок казки з давніми міфологічними віруваннями; 3) дитяче начало» (Лідія Дунаєвська) [22, с. 72].

«Вважається, що **казки про тварин** це в історичному плані найдавніший пласт народного казкового епосу. У праслов'янських племен, як і в багатьох інших народів, у період зародження та розвитку мисливства з'явилися прозові оповіді про звірів. Спершу вони носили *магічний характер* і мали на меті замовляти тварин — тотемних предків...

Більшість учених схиляється до думки, що *замовляння, міфічні оповіді, пов'язані з повір'ями про тварин, які передували відповідній групі казок, в минулому не мали алегоричного звучання: в образах тварин зображалися самі тварини*. Ці оповіді мали вузьке практичне призначення. Існує думка, що, окрім накликання успіху перед полюванням, подібні оповіді про життя тварин створювалися і розповідалися з метою передачі молодому поколінню знань про поведінку і поведінку звірів, щоб, зустрівшись з тією чи іншою твариною, людина знала, як їй поводитись» (Мар'яна і Зоряна Лановик) [43, с. 408].

«В.Анікін справедливо зауважував, що *в художньому стилі казки виявляються особливості національного мистецтва слова*, природно пов'язаного з побутом, психологією народу. Для підтвердження цієї думки учений аналізує національну специфіку російських та українських казок про лисицю та вовка і приходять до висновку: «Інтонація лисиці в українській казці нагадує той

спритний тип українки, над яким підсміювався ще М. Гоголь в «Сорочинському ярмарку». Дійсно, якою б близькою не була тематика казок різних народів, мовна, інтонаційна організація, сюжетні мотиви, деталі побуту, антропонімія їх — різні» (Лідія Дунаєвська) [22, с. 72].

«В українських народних казках алегорія часто переростає в соціальну. В одних творах вона наближується до байкової, в інших — лише умовна, є своєрідною формою казкової фантастики. В першому випадку тварини, як і в байках, діють відповідно до свого «характеру», але разом з тим наділені людськими рисами, втілюють різні типи людей... У цій групі казок умовні характери тварин та птахів виконують певну смислову функцію. Їх дії залишаються в рамках відомих аналогій до людських дій. Таким чином, ці казки становлять певну групу, яку умовно можна назвати **алегоричною**.

В інших казках про тварин алегорія є основною формою їхньої фантастики. Характер кожного персонажа в цих оповідях найповніше розкривається в дії. Головне для таких казок не інкомовність, не соціальний чи побутовий підтекст, а виховання пізнавального інтересу дітей щодо властивостей тварин та певних життєвих істин... Якщо в алегоричних казках маємо метафору «люди — як звірі», то в цій групі спостерігаємо протилежне — «звірі — як люди». Таке зображення тварин — у життєвих людських стосунках — є однією з умов комічного, що проявляється в гумористичному повчально-розважальному змісті цих казок. Це дає підстави виділити їх окремо, умовно назвавши **повчально-розважальними**» (Лідія Дунаєвська) [22, с. 73—74].

Класифікація казок про тварин, за Мар'яною і Зоряною Лановик:

- *казки про диких (лісових) звірів*: про вовка, лисицю, ведмедя, про стосунки хижаків з людиною, про помсту лісових хижаків людині;

- *казки про свійських тварин*: про допомогу домашніх тварин у господарстві, про їх сприяння у битві з хижаками, про втечу домашніх тварин до лісу та їх пригоди;

- *про диких та свійських птахів*;

- *про рибу і земноводних та комах*.

(Мар'яна і Зоряна Лановик) [43, с. 410—415].

«У казках східних слов'ян дуже поширений образ вовка...

Порівняно часто в українських казках про тварин фігурує й ведмідь...

Широко представлені в українському «звіриному епосі» й інші дикі тварини — лисиця, заєць, дикий кабан («дик»), їжак, птахи (орел, сова, горобець, ворона), комахи, земноводні (жаба, черепаха), водяні тварини (щука, в'юн, рак) тощо. Чимало з цих образів теж виникають у часи стародавніх вірувань людей. Проте у казках — як у творах словесного мистецтва — вони мають передусім алегоричний зміст, уособлюють певну рису характеру, вдачі людини (наприклад, лисиця — хитрість, підступність, улесливість, пронозливість, заєць — боягузтво, орел — силу, пихатість, щука — хижацтво, зажерливість, черепаха, рак — повільність, незграбність)» (Іван Березовський) [3, с. 17, 20, 22].

«Фігурують в українських казках також представники фауни інших географічних районів світу (лев, мавпа, слон, верблюд тощо). Це, безперечно, наслідок пізніших культурних запозичень з казкового епосу різних народів» (Іван Березовський) [3, с. 23].

«В українській фольклористичі ототожнення певних **казок та байок** має давню традицію. Згадаймо, що взагалі термін «казка» фігурував у ранніх українських джерелах як «баснь», «байка», «казка», «вигадка». І. Франко і В. Гнатюк казки про тварин вважали байками. Не випадково у збірнику В. Гнатюка «Українські народні байки (звіриний епос)» (Львів, 1918) опублікований цілий ряд байок, що про них як про казки, на думку І. Березовського, можна говорити лише умовно, бо в них відчувається сильне імпровізаційне начало.

Байками вважала казки про тварин з яскраво вираженим сатиричним звучанням і Г. С. Сухобрус.

Поза сумнівом, що для багатьох творів «тваринного епосу», як і для байок, характерні глибокий філософський смисл, соціальна загостреність, моралізування. ...Якщо байка відкрито підкоряє дидактиці, моралізуванню дії й особливо мову своїх персонажів, то казка про тварин відображає взаємовідносини людей у значно складнішій інакомовній формі. Алегорія казки про тварин, на наш погляд, історично передувала алегорії байки, яка істотно відрізняється від казкової. У розвитку байкового алегоризму відбувся той самий процес шліфування, ототожнення певних людських рис та поведінки тварин, що і в багатьох художніх засобах фольклору, наприклад, при переході порівняння в метафору, символіку, комічного — в сатиру, сарказм тощо. Від широкого епі-

чного опису, ілюстрацій людських проблем в умовах, природних для життя тварин, до прямого іносказання в байці — такий, на наш погляд, процес переформування казкової алегорії в байкову. Не випадково у художній літературі байкові персонажі завжди обмежені у своїх діях та своїй комедійності, повністю підпорядковані головній дидактичній меті, викривальній ідеї твору.

Якщо казка... багатоепіодна, то байка найчастіше розгортає один епізод, один випадок, факт. У казці діє група персонажів, які говорять, борються, хвилюються. Конфлікт казки базується на взаємодії їхніх стосунків. Конфлікт у байці — це результат зіткнення двох прямо протилежних за характером образів, до того ж один із них головний, другий — переважно коментує його вчинок...» (Лідія Дунаєвська) [22, с. 75—76].

«Повчально-розважальна казка розрахована переважно на *дитячу аудиторію*, тому її етично-естетична система дуже тонко враховує особливості дитячої психології. Зміна інтонації, імітація голосів різних тварин — це ті засоби, за допомогою яких увага слухачів, особливо дітей, постійно перебуває в напруженні. Ритмізовані пісеньки тренують пам'ять дітей» (Лідія Дунаєвська) [22, с. 83—84].

«Особливу групу повчально-розважальних становлять **докучливі**, або так звані **кумулятивні, казки**. Вони повністю будуються на діалогах, введенні в сюжет усе нових і нових персонажів, що додаються за їх потенціальними можливостями — від найменшого до найбільшого. Така послідовність визначається художньою логікою казки, традицією сюжетоскладання. В. Пропп, звертаючи увагу на цей факт, підкреслював, що введення в оповідь різних тварин продиктоване саме жанровою своєрідністю, а не причиново-наслідковим людським мисленням...

Переважно в докучливих казках відсутнє психологічне вмотивування дій персонажів» (Лідія Дунаєвська) [22, с. 84].

«Великою групою культово-анімістичних творів, що примикають до звіриного епосу, є **кумулятивні казки** (віл лат. *simulatio* — збільшення, *simulare* накопичення, нагромаджувати, посилювати). Композиційно-структурними ознаками вони відрізняються від казок інших типів, що дає підставу виділяти їх в окрему групу. *Кумулятивні казки будуються на багаторазовому повторі однієї ланки, за допомогою чого відбувається нагромадження: вибудовується ланцюг, послідовний ряд зустрічей чи ві-*

дсилань, обмінів тощо. Ланцюг, створений внаслідок повторення одних і тих самих дій чи елементів, вкінці обривається або розплутується у зворотному порядку» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 420].

«**Побутова казка** нерідко носить назву «коротка», цим підкреслюється її спорідненість з *анекдотом*. Часто одні й ті ж мотиви формують і казкові й анекдотичні тексти, декілька пов'язаних тематично епізодів, що цілком можуть мати і самостійне функціонування, тобто оповідатись як анекдот, об'єднуються у казкову оповідь. Що ж до змісту, тематики побутових казок та анекдотів, то тут провести межу майже неможливо. Тому єдиним і основним критерієм залишається поетика, художня структура творів. Порівняно невелика за розміром, побутова казка все ж має риси епічності, їй властивий сюжет, іноді й досить розвинений, але в ній дуже рідко зустрічаються традиційні формули, характерні для поезики фантастичної казки. Формули побутової казки вражають своєю буденністю...

У анекдотичних оповідях, які не мають, як правило, розвинутого сюжету, дія розвивається динамічно, часто через короткий діалог, що вражає несподіваністю логіки та гостротою сатиричного звучання» (Степан Мишанич) [33, с. 10].

«Існує кілька поглядів щодо **походження соціально-побутової казки**. Одні вважають, що цей жанровий різновид виник на основі чарівної казки. оскільки сюжети ряду чарівних казок пізнього походження будуються на конфлікті між мачухою та пасербицею; є твори, що відображають сімейні чвари та непорозуміння, міжособистісні конфлікти. На думку інших, соціально-побутова казка сформувалась як самостійний жанр, що згодом увібрав фантастичні та чарівні елементи. Але безперечним є тісний зв'язок цих різновидів...» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 458].

«**Соціально-побутова казка** — пізніший за походженням жанровий різновид цієї епічної групи, що й зумовлює її особливості. Вона виникла в період уже розвинених суспільних відносин, що характеризувалися чітко вираженою ієрархічною розшарованістю народу. Ф. Колесса у своїй класифікації називає цей жанровий різновид новелою, вважаючи, що «новеля — це оповідання, основане на побутовому підкладі, ...часом пройняте тенденцією соціальною, рідше національно-політичною або церковно-

конфесійною (віросповідною)». Новелами ці казки називав і В. Гнатюк, вважаючи їх відмінними від власне казок: «1) всі казки дуже старинні і поставали в часах на кілька тисяч літ перед Христом; 2) всі казки мандрівні; 3) всі казки пересипані фантастичним елементом і коли б його вилучено з них, вони перестали би бути казками. До новел не можна сих прикмет прикласти» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 457—458].

«Нерідко у казкових збірниках поряд з терміном **«побутові казки»** зустрічаємо й визначення **«новелістичні»**. Обидва терміни вживаються як синоніми, та в такий спосіб часто й виокремлюються казки, що займають проміжне місце між побутовою та фантастичною казкою, оскільки фантастика в них уже не відіграє значної ролі, а за особливостями композиції вони наближаються до фантастичних. Новелістичними казками називають також окремі побутові казки з метою підкреслити їх спорідненість з літературним жанром — новелою» (Степан Мишанич) [33, с. 10].

«За характером головного конфлікту **казки цієї групи [соціально-побутові]** можна поділити на: 1) *дидактичні*, в яких відображені уявленні пригніченого буржуазним суспільством селянина про його залежність від Долі, Щастя, Злиднів, від якихось надприродних сил; 2) *сімейно-антагоністичні* (про старшого та молодшого братів, деякі реалістичні казки про пасербицю та бабину дочку); 3) *гумористичні* (про дурнів, ледарів, брехунів, п'яниць, про витівки солдат тощо); 4) *сатиричні* — казки про боротьбу двох антагоністичних соціальних сил — трудящих та правлячої верхівки, духівництва, тих, хто намагається будувати своє благополуччя на стражданнях селянина та робітника» (Лідія Дунаєвська) [22, с. 90].

Поділ соціально-побутових казок на групи, за Мар'яною і Зоряною Лановик:

1. Родинно-побутові казки:

- твори про двох братів, один з яких багатий, а другий — бідний;
- твори, в основі яких лежить сімейний конфлікт — між батьком та сином (рідше дочкою та матір'ю) чи між чоловіком та його дружиною;
- казки. сюжет яких побудований на конфлікті між чоловіком та жінкою, про пошуки чоловіком жінки, дурнішої, ніж його дружина, мотив про невірну жінку.

2. Суспільно-побутові казки:

- казки про конфлікт між наймитом і господарем;
- казки про шахраїв;
- казки про несправедливих суддів;
- казки про попів-брехунів, злодіїв, грошолюбів, залицяльників, дурнів;
- казки про чорта;
- казки про змагання брехунів» [43, с. 460—465].

Завдання

1. Прочитайте наступні казки: «Рукавичка», «Колобок», «Лисичка-сестричка і вовк-панібрат», «Пан Коцький», «Солом'яний бичок», «Коза-дереза» «Телесик», «Котигорошко», «Царівна-жаба», «Летючий корабель», «Яйце-райце», «Ох!», «Мудра дівчина», «Язиката Хвеська», «Дідова дочка і бабина дочка», «Названий батько», «Правда і Кривда», «Калинова сопілка». Визначте жанровий різновид кожної з них.

2. Проаналізуйте визначення казки, подані в різних наукових джерелах, а також у шкільних підручниках з української, зіставте їх між собою. Дайте власне визначення казки, яке б ви запропонували учням 5 класу під час вивчення українських народних казок.

«Народне оповідання про незвичайні, часом фантастичні події називається **казкою**» (Підручник «Українська література. 5 клас» Н. Й. Волошиної, О. М. Бандури) [9, с. 19].

«**Народна казка** — це усне народне оповідання, що розповідає про вигадані чи фантастичні події, які сприймаються як реальні» (Підручник «Українська література. 5 клас» О. Івасюк, Н. Гуйванюк, В. Бузинської) [30, с. 11].

«**Казка** — це твір, у якому розказується про вигадані, фантастичні події. Казка, придумана батьма людьми, — народна казка, жанр фольклору» (Підручник «Українська література. 5 клас» Р. Мовчан) [50, с. 50].

«**Казка** — це фольклорний розповідний твір про вигадані, а часом і фантастичні події» (Підручник «Українська література. 5 клас» Л. Шабельникової) [85, с. 49].

3. Випишіть у зошит різні класифікації казок. З'ясуйте, які критерії лежать в основі кожної класифікації. У чому переваги й недоліки кожної класифікації? У чому складність класифікації казкового матеріалу? Якою класифікацією традиційно користуються шкільні вчителі?

4. Проаналізуйте вибір казкових текстів, що пропонуються для вивчення учням 5 класу за програмою з української літератури. Які казки подані в шкільних підручниках? Чи вдалий їх вибір, на вашу думку? Запропонуйте альтернативний варіант вибору українських казок для вивчення школярами, обґрунтуйте його.

5. Підготуйте повідомлення на одну із тем: «Образ Яги в чарівних казках та його походження», «Образ змія в чарівних казках та його походження», «Образ Кося в чарівних казках та його походження».

6. Законспекуйте уривок з праці В. Проппа «Морфология сказки» за джерелом «Русское народное поэтическое творчество: Хрестоматия / Сост. Ю. Круглов». Випишіть основні функції дійових осіб казки, визначені дослідником. Уточніть саме поняття «функція» в розумінні В. Проппа. Складіть власну чарівну казку на основі сюжетної схеми, запропонованої російським фольклористом.

7. Прочитайте японську народну казку «Момотаро, або Хлопчик-Персик». Яку українську казку вона нагадує вам і чому? (назвіть спільні мотиви, образи). Поясніть, чому подібні казкові сюжети в таких віддалених народів, як японський та український. Які образи створюють національний колорит у наведеній казці? У подібній українській казці?

Момотаро, або Хлопчик-Персик

Давно колись жили собі дід і баба. От одного дня дід і каже:

— Чуєш, стара? Я б так хотів, щоб у нас були діти!..

— Авжеж, старий, це була б невимовна радість! — відповідає баба.

Зітхнули вони і взялися до роботи: дід пішов збирати хмиз у гори, а баба — прати білизну в річці.

Пере вона білизну, пере, коли дивиться — злегка погойдуючись, пливе річкою великий-великий персик.

«Мабуть, дуже смачний!» — подумала баба і, виловивши персик з води, понесла додому.

Прийшов дід увечері з хмизом.

— Гарний персик, чудовий!

— То, може, покуштуємо? — запитала баба і взялася різати персик ножем.

Та раптом сталося чудо — щойно торкнулася вона персика, як щось закричало: «Ой, болить!» — і з персика вистрибнув опецькуватий хлопчик.

— Ото несподіванка! — вигукнув дід.

— Це, певно, боги нам його послали! — зраділа баба.

Дід і баба назвали хлопчика Момотаро, тобто Хлопчик-Персик.

Момотаро ріс як на дріжджах: з'їсть одну чашку рису — стає вищим, з'їсть другу — стає ще вищим. По недовгім часі він перетворився у прегарного юнака.

Одного дня впав Момотаро на коліна перед дідом і бабою та й каже:

— Я вирушаю підкоряти Острів Чудовиськ. Спечіть мені, будь ласка, найбільших у Японії просяних коржів.

— Ну що ж, щасливої тобі дороги! Тільки пильнуйся!

Баба спекла хлопцеві найбільших у Японії смачних коржів, а дід подарував йому хустину — зав'язувати голову, щоб піт не стікав на чоло, шаровари і меч.

На околиці села Момотаро зупинив собака й спитав:

— Момотаро, куди це ти вирядився?

— Підкоряти Острів Чудовиськ.

— Тоді і я піду з тобою. Тільки дай мені найбільшого в Японії коржа.

— Гаразд, будь моїм слугою, — сказав Момотаро, вийняв з торби просяного коржа і дав собаці.

Тепер вони йшли вдвох.

У передгір'ї зустрівся їм фазан.

— Момотаро, дай і мені просяного коржа, — попросив він.

— Гаразд, бери коржа і будь моїм слугою!

Коли Момотаро з двома слугами опинився глибоко в горах, трапилася їм по дорозі мавпа.

— Момотаро, і я хочу стати твоїм слугою!

— Гаразд, ось тобі корж!

Нарешті добулися вони вчотирьох до Острова Чудовиськ.

Перед великою чорною брамою стояв вартовий — червоношкіре чудовисько.

Фазан злетів у повітря і видзьобав йому око. А тим часом мавпа перестрибнула через браму і відсунула засув.

— Я — найсміливіший у Японії Момотаро! Чудовиська, приготуйтеся до бою! — піднявши меч, закричав Момотаро і вбіг у двір.

— Рятуйте! — заверещав вартовий і, затуляючи око лапою, побіг до своїх.

— Що це за Момотаро?! Ану забирайся геть! — закричали чудовиська, вистромивши уперед залізні списи.

Та фазан кинувся дзьобати їм очі своїм довгим дзьобом, мавпа — дряпати обличчя кігтями, а собака — кусати за ноги.

— Ой, болить!.. Рятуйте!.. — волали переможені чудовиська.

Їхній вожак упав навколішки перед Момотаро і заблагав:

— Прошу тебе, не вкорочуй нам життя! Віднині ми перестанемо чинити людям зло. А за це віддамо тобі всі скарби.

— Гарзд, нехай буде по-твоєму, — погодився Момотаро.

Чудовиська навантажили візок скарбами, і троє слуг Момотаро притягли його в село.

— А таки наш Момотаро найсміливіший у Японії! — раділи дід і баба, плескаючи в долоні [89, с. 107—110].

8. Знайдіть приклади фантастичних образів у чарівних казках. На які групи їх можна поділити? У чому полягають особливості фантастики в чарівних казках?

9. Складіть таблицю «Казкові формули» за джерелами: Л. Дунаєвська «Українська народна казка» (с. 53—62) або З. і М. Лановик «Українська усна народна творчість» (с. 444—448). Наведіть у ній приклади всіх видів формул. Прочитайте одну із українських чарівних казок (за власним вибором), випишіть із неї приклади ініціальних, медіальних і фінальних формул.

10. Складіть узагальнюючу таблицю «Жанрові різновиди українських народних казок» з такими графами: походження, природа вимислу, персонажі, сюжет і композиція, стильові особливості. На основі таблиці підготуйте стислу порівняльну характеристику чарівних, анімалістичних і побутових казок.

11. Прокоментуйте вислів І.Франка: «Говорячи ніби про звірів, вона (казка) одною бровою підморгує на людей». Про яку рису анімалістичних казок говорив учений?

12. Доведіть на конкретних прикладах, що анімалістичні казки розраховані на сприймання найменших дітей. Навчіться виразно розповідати казку про тварин (за власним вибором). Чи використовуйте ви елементи драматизації тексту казки?

13. Порівняйте образи звірів (лисиця, вовк, заєць, ведмідь тощо) у казках про тварин різних народів. Чи існують національні відмінності в зображенні цих образів?

14. На конкретних прикладах доведіть моралістичний характер побутових казок.

15. Поміркуйте над значенням казок для формування духовного світу дитини. Продовжіть речення: «Я буду розповідати своїй дитині казки, для того щоб...».

16. Прочитайте уривки з підручників з української літератури для 5 класу, в яких ідеться про відмінності фольклорної і літературної казки. Зіставте ці уривки: який, на ваш погляд, більш зрозуміло і повно пояснює цю різницю?

Підручник «Українська література. 5 клас» Н. Й. Волошиної, О. М. Бандури:

Про літературну казку

Казки, створені письменниками, називаються літературними, або авторськими. Вони мають здебільшого ті ж ознаки, що й народні. У них фантастичне переплітається з реальним, діють казкові герої, відбуваються неймовірні події, використовуються чудодійні предмети. У деяких є зачин, кінцівка, трикратність подій.

Одні літературні казки написані на основі народних, інші створені самими письменниками. Ці твори також бувають різних видів. Найбільше письменники створюють фантастичних казок та про тварин; побутових — менше. Отже, літературні казки відрізняються від народних тим, що вони написані письменниками. Крім того, народні казки розповідають про події прозовою мовою, а серед літературних — немало написаних віршами. Ви, мабуть, уже читали такі віршовані казки, як «Лис Микита» І. Франка, «Лев і Пролев» С. Руданського та інші. Відомі вам і віршовані казки О. Пушкіна. Чимало прозових і віршованих казок написані й сучасними письменниками: Н. Забілою, О. Іваненко, М. Пригаєю, Б. Чалим та іншими.

Особливості виразного читання літературних казок ті ж самі, що й народних.

1. Які казки називаються літературними? Наведіть приклади.
2. Чим подібні літературні казки до народних і чим відрізняються?
3. До якого виду казок слід віднести твір І. Франка «Фарбований лис»? Доведіть свою думку.
4. Пригадайте особливості виразного читання казок.

Завдання додому. Виразно прочитайте батькам якусь літературну казку. Виявіть у ній казкових героїв, фантастичні події, чудодійні предмети. Визначте, до якого роду казок її слід віднести. Розкажіть про це своїм слухачам і обґрунтуйте висловлені твер-

дження. Це допоможе вам добре засвоїти жанрові особливості казок [9, с. 64].

Підручник «Українська література. 5 клас» О. Івасюк, Н. Гуйванюк, В. Бузинської:

Літературні казки

Літературні казки — це казки, створені письменниками. Їх називають **авторськими**.

Літературні казки мають такі ж ознаки, як і народні: 1) реальні події переплітаються в них з фантастичними, неймовірними, вигаданими; 2) казковими героями можуть бути люди, тварини, рослини, чудодійні предмети. Літературні казки — це переважно казки про тварин і фантастичних персонажів. Менше серед них казок на соціально-побутові теми.

Літературні казки можуть мати як прозову, так і віршовану форму. Цим вони відрізняються від народних казок, які мають тільки прозову форму.

Казки писали такі українські письменники, як Іван Франко, Леся Українка, Степан Руданський, Наталя Забіла, Оксана Іваненко, Платон Воронько, Марія Пригара, Василь Симоненко та ін.

Ознайомимося ближче з літературною казкою Івана Франка «Фарбований лис».

Хто? Що? Коли? Чому? Як?

1. Що називається літературною казкою? 2. Чому літературні казки називають авторськими? 3. Які ознаки літературних і народних казок є спільними? 4. Чим літературні казки відрізняються від народних? 5. Назвіть персонажів літературних казок. 6. Як називаються казки, в яких персонажами є чудодійні предмети? 7. Хто з українських письменників писав казки? 8. Які літературні казки ви знаєте? [30, с. 47].

Підручник «Українська література. 5 клас» Р. Мовчан:

Подумаймо разом

На твою думку, чи можуть вийти з народної казки її герої й зажити іншим, новим життям. Що могло б трапитися з Лисичкою-Сестричкою, Кирилом Кожум'якою чи Мудрою дівчиною,

якби вони опинилися поруч із тобою? Чи пробував ти сам коли-небудь складати казки?

Є письменники, які гарно фантазують, захоплюються різними вигаданими історіями і дуже люблять казки — тому й самі пробують їх писати.

Запам'ятай!

Казка, складена однією людиною — письменником, називається літературною казкою.

Пригадай!

Яких ти знаєш відомих у всьому світі письменників-казкарів та їхні казки?

Серед них **Іван Франко (1856—1916)** — видатний український письменник, відомий у Європі свого часу вчений, громадсько-культурний діяч...

Книжку казок про тварин **«Коли ще звірі говорили»** Іван Франко написав спочатку для власних дітей — Андрія, Тараса, Петра та Ганни. Всі 19 казок, що ввійшли до першого видання, створені на основі казок різних народів світу: сербських, російських, німецьких, грецьких, індійських та ін. У другому виданні додалася ще одна казка **«Як звірі правувалися з людьми»** [50, с. 52—53].

Підручник «Українська література. 5 клас» Л. Шабельникової

Літературні казки

Чимало казок, на відміну від народних, мають свого автора, тому їх називають **авторськими**, або **літературними**. Серед авторів казок — знані майстри слова: І. Франко, Леся Українка, В. Симоненко, Н. Забіла, В. Нестайко, О. Іваненко, Ю. Ярмиш.

Із зарубіжної літератури відомі казки Г. К. Андерсена, Ш. Перро, братів Грім, О. Пушкіна та багатьох інших.

Джерелом натхнення для письменників зазвичай була народна творчість, тому літературні казки здебільшого мають ті самі ознаки, що й народні. Однак літературна казка має свої особливості. Якщо народна казка побутує в усній формі, то

літературна має **писемну форму**. Народна казка може мати кілька варіантів. **Текст літературної казки постійний**, незмінний. На відміну від народної казки, у літературній казці мова може бути як прозовою, так і віршованою. У початковій школі ви вже читали написані віршами казки Н. Забіли про вовка і козенят, «Безконечні казочки» Марійки Підгірянки, історію про море В. Скомаровського, а також російських поетів — О. Пушкіна та П. Єршова.

Народна і літературна казка — це школа народної моралі. Мудрість і сила починаються з найпростішого: уміння шанувати старших, допомагати ближньому і захищати слабшого.

1. Які казки називаються літературними? Наведіть приклади.
2. Які літературні казки зарубіжних авторів ви читали?
3. Назвіть спільні та відмінні ознаки літературних і народних казок.
4. Як потрібно читати казку, щоб її було цікаво слухати? [85, с. 52].

17. Підготуйте повідомлення «Сюжети народних казок у творах українських письменників» на прикладі одного з творів: П. Мирний «Казка про Правду і Кривду», М. Коцюбинський «Хо»; І. Франко «Фарбований лис».

Тест для перевірки знань

1. Яка з шкіл фольклористики пояснює подібність казкових сюжетів різних народів законом «тотожності людської природи»?

- А) міфологічна,
- Б) міграційна,
- В) історична,
- Г) антропологічна.

2. Коли вперше зафіксований термін «казка» на позначення цього жанру в українській мові?

- А) XIII століття,
- Б) кінець XVI — початок XVII століття,
- В) XVIII століття,
- Г) кінець XVIII — початок XIX століття.

3. Хто з названих учених склав перший міжнародний покажчик казкових сюжетів?

- А) В. Грімм,
- Б) Е. Тейлор,
- В) В. Пропп,
- Г) А. Аарне.

4. На які три групи поділив усі казки О.Афанасьєв у збірнику «Народні російські казки»?

- А) казки про людей, казки про тварин, казки про фантастичних істот,
- Б) казки про тварин, чарівні казки, побутові казки,
- В) казки про тварин, анекдотичні казки, власне казки,
- Г) казки, казки-легенди; казки-новели.

5. Якими є образи тварин у казках про тварин?

- А) алегоричними й типізованими,
- Б) фантастичними й героїчними,
- В) алегоричними й тотемічними,
- Г) антропоморфічними й кумулятивними.

6. Яка ознака є підставою для виділення кумулятивних казок в окрему групу?

- А) природа фантастики,
- Б) герої та їх типи,
- В) природа конфлікту,
- Г) особлива будова сюжету як ланцюжка.

7. Хто поділив персонажів чарівної казки на злоторців, добротворців і знедолених?

- А) В. Пропп,
- Б) І. Франко,
- В) Л. Дунаєвська,
- Г) О. Бріцина.

8. Яка робота В. Проппа присвячена розгляду функцій діювих осіб у чарівній казці?

- А) «Історичне коріння чарівної казки»,
- Б) «Морфологія казки»,
- В) «Українська народна казка»,
- Г) «Низький» герой чарівної казки».

9. Які три групи казкових формул виділила Л. Дунаєвська на основі досліджень Н. Рошияну?

- А) чарівні, кумулятивні, побутові,
- Б) язичницькі, християнські, формули двовір'я,
- В) ініціальні, медіальні, фінальні,
- Г) тотемістичні, анімистичні, магічні.

10. Яким терміном часто позначають соціально-побутові казки?

- А) новелістичні,
- Б) легендарні,
- В) тотемістичні,
- Г) кумулятивні.

ТЕМА 5

«ЛЕГЕНДИ І ПЕРЕКАЗИ»

План

1. Система жанрів фольклорної прози, місце легенд і переказів серед них.
2. Жанрові ознаки легенди та її походження.
3. Проблема класифікації легенд в українській фольклористиці.
4. Тематичні групи легенд: міфологічні, апокрифічні, історико-героїчні: сюжети і образи.
5. Переказ як жанр народної прози, його відмінності від легенди. Класифікація переказів: тематичний і хронологічний принципи.
6. Огляд провідних історико-хронологічних циклів переказів.

Основна література

1. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування. — К.: Довіра, 1993. — 414 с.
2. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 484—521.
3. Легенди та перекази / Упор. та приміт. А. Л. Іоаніді. — К.: Наукова думка, 1985. — 400 с.

4. Українська народна поетична творчість / За ред. М. Рильсько-го. — К.: Радянська школа, 1965. — С. 161—172.
5. Український фольклор: Критичні матеріали / С. К. Бисикало, Ф. М. Борщевський. — К.: Вища школа, 1978. — С. 180—184.

Додаткова література

1. *Азбелев С. Н.* О подразделениях сказочной прозы // Русское народное поэтическое творчество: Хрестоматия / Сост. Ю. Г. Круглов. — М.: Высшая школа, 1986. — С. 90—95.
2. *Боряк О.* Міфологічні персонажі — охоронці правил поведінки людей // Народна творчість та етнографія. — 1993. — № 3. — С. 32—38.
3. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. — Т. 4. Кн. 1—2. — К.: Либідь, 1993.
4. Калинова сопілка: Антологія української народної творчості / Упор. Н. Шумада. — К.: Веселка, 1989. — С. 248—388.
5. *Кравцов Н. И., Лазутин С. Г.* Русское устное народное творчество. — М.: Высшая школа, 1977. — С. 122—136.
6. Легенды и мифы // Мифы народов мира. Энциклопедия (В 2 томах) / Гл. ред. С. А. Токарев. — М.: Советская энциклопедия, 1982. — Т. 2. — С. 45—47.
7. *Пушик С.* Чугайстер: міфічний персонаж народної поезії Карпат // Народна творчість та етнографія. — 1994. — № 2—3. — С. 53—65.
8. Савур-могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці. — К.: Дніпро, 1990. — 261 с.
9. Українські перекази / Зібр. М. Возняк. — К.: Абрис, 1993. — 120 с.
10. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К.: Либідь, 1991. — 638 с.

Питання для перевірки знань

1. Які жанри фольклорної прози вам відомі? Як їх класифікують різні дослідники?
2. У чому полягають суттєві відмінності казкової і неказкової прози, за В. Проппом?
3. Поясніть терміни «меморати», «хронікати», «фабулати», запропоновані Х. Седовим.
4. Звідки походить термін «легенда»? Як змінювався зміст цього терміна на різних етапах його побутування?
5. Назвіть основні джерела легендарних сюжетів.
6. Як пов'язані легенди і перекази з міфами?
7. Які жанрові ознаки легенди і переказу?

8. У чому суттєві відмінності між легендою і переказом?
9. Які класифікації легенд вам відомі і які критерії покладені в їх основу?
10. Які вам відомі жанрові різновиди міфологічних, апокрифічних, історико-героїчних легенд?
11. Назвіть підходи, які застосовують до класифікації переказів.
12. Які риси поезики характерні для жанрів легенди і переказу?
13. Які українські фольклористи досліджували жанри легенди і переказу? Назвіть їх провідні праці.
14. В основу яких творів української художньої літератури покладено легенди і перекази?

Матеріали до заняття

«Казка й неказка, чи **художня й документальна проза**, черпає сюжети й характери з дійсності, тільки робиться це в кожному із цих видів по-своєму. В **казці** маємо художньо трансформовану дійсність: фактична вірогідність зображуваного пройшла через колективний досвід творців і, зрештою, стала для них, а відповідно й для слухачів, естетично незалежною, відкріпленою. Саме тому про казкових героїв можна говорити як про символи з набором характерних усталених рис та функцій. Казковий персонаж не потребує детальної характеристики, — вона успадкована нами з дитинства разом з мовою. В образах-символах народ опосередковано узагальнює досвід поколінь — соціальний, класовий, психологічний та ін.

Приблизно те ж саме маємо і в **легендах**, з тією тільки різницею, що легендарні постаті не вважаються плодом вимислу, а реальними, хоч і з далекого минулого, постатями. Отже, образи легенди — це такі ж образи-символи, як і в казці, з набором усталених рис, тільки з установкою на їх реальне існування.

У **переказах і оповіданнях** інший принцип узагальнення, оповідач не може довільно творити події та предмети, характери й географічні реалії, розпоряджатися часом і простором, як казкар. Події дані йому самим життям, і в цих конкретних фактах і подіях він повинен відшукати їх приховану енергію історичних, філософських, етичних та естетичних узагальнень, наближаючи їх за рівнем художнього узагальнення до символів казки. Не всякий переказ чи оповідання можуть автоматично набути рис художнього твору. Тільки талановиті оповідачі можуть прокласти шлях від конкретного предмета, факту, події до їх ширшого уза-

гальнення, до віднайдення аналогій, які роблять ці факти й події подібними до багатьох інших, роблять їх суспільно значимими явищами» (Степан Мишанич) [33, с. 12—13].

«**Легенда** (лат. *Legenda* — те, що належить прочитати) — 1. Найпоширеніший жанр європейського середньовічного письменства (починаючи з VI ст.), що сформувався у католицькій писемності переважно як житіє святого, написане в день його пам'яті, або як збірник повчальних оповідань про життя святих мучеників, ісповідників, святителів, преподобних, пустинників, стовпників, який називали «Патериком» <...> 2. Усне народне оповідання про чудесну подію, що сприймається як достовірна. Легенди дуже близькі до переказів, відрізняються від них найбільше тим, що в основі їх — біблійні сюжети» [48, с. 396—397].

«Якщо термін «переказ» народного походження, то слово «**легенда**» — книжне. У давнину легендами називали писемні твори з релігійними сюжетами або книги про життя святих тощо. Книги ці призначалися для обов'язкового прочитання ченцями, служителями культу. Легендами називали ще написи на монетах, фортечних брамах, географічних картах, малюнках тощо. Перепишувачі житій святих вносили в канонічні тексти свої зміни, використовуючи при цьому елементи усної оповідної традиції. Так виникала апокрифічна література, твори якої разом з багатьма сюжетами церковних книг почали проникати в народний побут, змішуючись тут з усними легендами та переказами язичницької міфології» [33, с. 304].

«**Легенди** — це оповідання із церковно-релігійним підкладом та моралізаційним напрямком. Вони спираються звичайно на книжні джерела, розсновують мотиви, зачерпнуті з християнської біблійної, легендової та апокрифічної літератури, сплутуючи дійсне з чудовним. Легенди основуються переважно на мандрівних темах, які на українському ґрунті підлягають переробці під впливом місцевих культурно-історичних обставин» (Філарет Колесса) [Цит. за 43, с. 486].

«**Народна легенда** — це прозова художня розповідь, поширена в народі, зміст якої прямо чи опосередковано пов'язаний з панівною релігією. Для легенди характерний зв'язок не з тотемічною чи іншою добожеською релігією (такий зв'язок мають первісні міфи) чи з релігією багато божеською (античні міфи), а з

релігією єдино божеською, якою в Європі є християнство» (Володимир Пропп) [Цит. за 43, с. 486].

«В широкому розумінні **фольклорна легенда** — це прозовий твір, який фантастично осмислює (на основі поширених у народному середовищі міфологічних, релігійних, етичних, соціальних, утопічних, історичних та інших поглядів) події, що стосуються явищ природи, стихій, фауни, флори, міфологічного або історико-героїчного минулого племен, народів, окремих осіб, котрі відігравали вирішальну роль в становленні тієї чи іншої етнічної групи, надприродних явищ та істот (Бог, Ісус Христос, Богородиця, святі, янголи, нечисті духи). На відміну від **казок** легенда сприймалась в народі як достовірна розповідь» (Григорій Бостан) [45, с. 286].

«...Дослідники вважають **народними легендами** епічні малосюжетні фантастичні оповідання історико-героїчного, міфологічного та апокрифічного змісту з обов'язковою установкою на достовірність зображеного факту, явища» (Лідія Дунаєвська) [15, с. 243].

«**Легенди** — малосюжетні фантастичні оповіді міфологічного, апокрифічного чи історико-героїчного змісту з обов'язковою спрямованістю на вірогідність зображуваних подій та специфікою побудови сюжету на основі своєрідних композиційних прийомів (метаморфози, антропоморфізації предметів і явищ природи та ін.). Їм притаманні драматизм, стійкість і завершеність сюжету» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 487].

«Окрему жанрову групу оповідальної творчості українського народу становлять **легенди**. Умовно їх поділяють на *міфологічні легенди, легенди апокрифічного змісту, історичні легенди*.

До **міфологічних легенд** відносять короткі фантастичні оповідання про чудодійні перетворення людей у звірів, птахів, у різні квіти й рослини, оповідання про домовиків, водяників, перелесників, русалок, вовкулаків і т. ін...

Під **апокрифічними легендами** розуміють усні оповідання, в яких досить вільно (не канонічно), а часом пародійно, трактуються біблійні та євангельські теми...

Історія українського народу, його світогляд і характер найбільш яскраво та повно відображені в **героїчних легендах**» (Галина Сухобрус) [78, с. 181].

Класифікація легенд Михайла Драгоманова у праці «Малорусские народные предания и рассказы. Свод М. Драгоманова» (1876):

«1) природа; 2) міфологія, мерці; 3) люди, наділені чудесною силою; 4) скарби; 5) родинне і суспільне життя; 6) особи й події історичні; 7) місцевість; 8) бувальщини» [Цит. за 43, с. 488].

Класифікація легенд Георгія Булашева у праці «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування» (на основі етнографічних матеріалів М. Драгоманова, П. Куліша, П. Чубинського, Б. Грінченка, теоретичної праці М. Костомарова «Слов'янська міфологія»):

«Українські легенди про створення світу.

Українські легенди про створення Адама і Єви.

Українські легенди про гріхопадіння перших людей та їхнє вигнання з раю.

Українські легенди про життя перших людей по вигнанні їх з раю та про рукописання Адамово.

Українські легенди про «триблаженне древо», смерть Адама та главу його.

Українські легенди про походження та характеристичні особливості деяких народностей.

Українські легенди та перекази про житло, господарські будівлі, знаряддя й деякі винаходи.

Українські народні оповіді та перекази про легендарних людей і народи.

Українські легендарні оповіді про надприродних істот:

I. Доля.

II. Злидні.

III. Уособлення хвороб.

IV. Уособлення днів тижня:

1. Святий Понеділок.

2. Свята Неділя.

3. Свята П'ятниця.

Українські легенди та перекази про небо і світила небесні.

Українські легенди та перекази про різні атмосферні явища.

Українські легенди та перекази про землю.

Українські легенди та перекази про воду, вогонь і початок винокуріння.

Українські космогонічні легенди та перекази про різні трави, квіти, хлібні злаки і городину.

Українські легенди та перекази про дерева й кущі.
Українські легенди та перекази про свійських тварин.
Українські легенди та перекази про диких звірів.
Українські легенди та перекази про свійську птицю.
Українські легенди та перекази про диких птахів.
Українські легенди та перекази про риб і раків.
Українські легенди та перекази про гадів.
Українські легенди та перекази про комах» [5, с. 413—414].

Поділ легенд на групи Філарета Колесси залежно від тем апокрифів, з яких вони виникли:

- «1) легенди старозавітні (про початок світу, Бога й сатану, Адама і Єву, Давида, Соломона та ін.);
- 2) новозавітні (про Христа, Богородицю, Петра й Павла, їх мандрівки й чуда);
- 3) про святих (Миколу, Варвару та ін.);
- 4) про позагробове життя й кінець світу;
- 5) легенди-притчі на теми роздумів про щастя, долю, гріх, смерть, вічність, віру й т. ін.» [Цит. за 43, с. 488].

Класифікація легенд Володимира Проппа:

- «1) книжні легенди (в основі яких сюжети Біблії та апокрифічної літератури);
- 2) легенди казкового походження, які виникли шляхом переробки і переосмислення казок;
- 3) космогонічні, чи легенди про творення світу, які відривані і від Біблійної, і від міфологічної традиції і є самостійним фольклорним утворенням, продуктом народної фантазії;
- 4) легенди про мандрівне божество (мандрівки і діяння Христа);
- 5) легенди про святих, де діє не Христос, а Його апостоли і святі» [Цит. за 43, с. 488].

Класифікація легенд Михайла Грушевського у праці «Історія української літератури»:

- «1) космогонія;
- 2) перші люди;
- 3) старозавітні легенди;
- 4) Христологія;
- 5) апостоли і святці;
- 6) легенди, прив'язані до України;
- 7) святкування (геортологія);

- 8) про кінець світу (есхатологія);
- 9) моралістичні теми» [Цит. за 43, с. 488—489].

Класифікація легенд О. Дея та за виданням «Легенди та перекази» (Київ: Наукова думка, 1985):

- «1) міфологічні;
- 2) антропоморфічні;
- 3) апокрифічні;
- 4) топонімічні;
- 5) історико-героїчні;
- 6) соціально-побутові;
- 7) космологічні;
- 8) гідронімічні;
- 9) зоологічні;
- 10) етіологічні та інші» [Цит. за 43, с. 489].

«**Легенди та перекази** — споріднені жанри народної прози, які відрізняються від казок насамперед посиленням на вірогідність зображуваного. Якщо в **переказах** зображуване не виходить за межі дійсного, реального, можливого, то основу **легенди** становить вигадка і фантастика. На відміну від казкової фантастики у легендарну вигадку та фантастику вірили як у можливу. У народному побуті *легенди й перекази не мають чіткого розмежування*, перекази часто насичені легендарними мотивами, а дивовижне та неможливе у легенді виступає в органічній єдності з повсякденним і звичайним. Фантастика і вимисел легенди були тими чинниками, за допомогою яких неясне ставало зрозумілим, неможливе — досяжним» [33, с. 303].

«**Перекази** — це невеликі усні оповідання про визначні історичні події та їх героїв» (Лідія Дунаєвська) [15, с. 243].

«**Перекази** — усні оповіді про життєві факти, явища, драматичні ситуації, пов'язані з конкретними історичними подіями, інформація про які передається не очевидцями, а шляхом переповідання почутого (звідси і назва — переказ)» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 516].

«В порівнянні з легендами, **перекази** відзначаються більшою документальністю змісту, більшою реалістичністю художніх засобів. Якщо в легендах типовим художнім засобом змалювання образу героя і його діяльності є поетичний домисел, який найчас-

тіше виявляється в такому засобі, як гіпербола, то в переказах гіперболічне зображення майже відсутнє. Створювані по гарячих слідах подій перекази містять в собі насамперед достовірні дані про події, і тому змальована в них дійсність підпорядковується історичній конкретності» (Галина Сухобрус) [78, с. 184].

«Відповідно до тематики та сюжетотвірного компонента виділяються такі **головні цикли переказів**: *топонімічні* (про походження географічних назв), *етимологічні* (походження назв предметів та явищ), *ономатологічні* (походження імен), *етнонімічні* (походження назв національних груп) та ін.» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 516].

Хронологічна класифікація переказів:

- 1) перекази староруських часів і Київської Русі (княжого періоду);
- 2) перекази періоду половецьких та турецько-татарських нападів;
- 3) перекази доби козаччини та національно-визвольної війни 1648-1654 рр.;
- 4) перекази періоду руїни та національно-визвольних змагань 18 ст. (Коліївщина, Гайдамаччина, опришківський рух);
- 5) перекази про національно-історичні події новітньої доби (національно-визвольні армії і рухи УСС, УГА, УПА; події Першої та Другої світових воєн)» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 516—517].

«**Переказ історичний** — жанр, у якому оповідається про події та особистостей, що зафіксовані в письмових історичних джерелах. Однак характерною рисою переказу історичного є те, що в ньому вимисел переважає над фактами... До переказів історичних відносять оповіді про предків, династичні перекази та перекази про етнологічний родовід. Останні, часом, набувають міфологічного характеру...» (Ігор Зварич) [45, с. 403].

«**Переказ місцевий** — жанр, який дуже близький за своїм змістом та жанрологічним характером до переказу історичного. Різниця між ними полягає в більшій широті побутування переказу історичного. Окрім цього, звичайно, події та історичні постаті переказу місцевого рідко коли фіксуються в історичних письмових джерелах. Їх значення локальне. Вони відомі лише в якомусь окремому населеному пункті чи невеликому регіоні... Перекази

місцеві охоплюють собою також всі оповіді, які пояснюють назви місцевих географічних та етнічних об'єктів» (Ігор Зварич) [45, с. 403].

«Переказ міфологічний — різновид жанру переказів, головні персонажі якого міфологізовані народною уявою. Ця міфологізація відбувається згідно зі своєрідністю архетипного міфологічного мислення того чи іншого етносу. Як правило, перекази міфологічні присвячені видатним постатям та великим подіям далекої давнини. Характерною особливістю таких переказів є те, що вони претендують на історичність та правдивість. Останнє є важливою ознакою цього жанрового різновиду переказів, бо міфічність завжди передбачає беззастережну віру в розказувань. Дії героїв переказів міфологічних завжди глобальні та гіперболізовані й здебільшого ідеалізуються» (Ігор Зварич) [45, с. 403].

Завдання

1. Складіть схему «Жанри української народної прози». Визначте критерій, за яким ви розподіляєте прозові жанри на окремі групи.

2. Прочитайте українські народні легенди (по 2-3 кожної тематичної групи). Підготуйте усний переказ однієї з них.

3. Складіть порівняльну таблицю «Жанрові ознаки легенд і переказів». Відзначте в ній спільне й відмінне для обох жанрів.

4. Проаналізуйте наступні тексти фольклорних творів. Визначте, до якого жанру їх треба віднести — легенд чи переказів. Мотивуйте свою думку.

Змієві вали

Вали ці зроблені змієм, який пожирав людей. Якось цей змій побачив двох святих — Кузьму й Дем'яна, погнався за ними, щоб їх з'їсти. Кузьма й Дем'ян (вони були ковалями) встигли сховатися в кузню, де й заперлися. Змій пролизав залізні двері кузні й просунув туди язика. Тоді Дем'ян схопив кліщами змія за язика. Змій почав просити, щоб його відпустили.

— Досить, — сказав він, — будемо миритися: хай буде вашою половина світу, а половина мою. Я не буду чіпати вашої сторони, а ви — моєї. Переділимося!

— А як же ділитися, — кажуть Кузьма і Дем'ян, — ми можемо не узнати межі: ти будеш показувати, що це твоя половина, а

ми — що наша. Краще переорати пополам землю, щоб ти не перелазив на наш бік брати людей: бери тільки своїх!

Кузьма й Дем'ян сказали тут же, що самі вони не в силі орати плугом. Тоді змій сказав, що він переоре світ сам. На тому й погодились.

Кузьма і Дем'ян запрягли змія в плуг, а самі пішли за ним і переорали так світ раз від моря й до моря. Та виявилося, що борозна була невелика, мало помітна. Тоді змій повернув удруге «всклад» орати по тому місцю, так що вал вийшов вдвічі вище попереднього. Дотягнувши до синього моря, змій дуже стомився, його мучила така сильна спрага, що він обпився води і тріснув [44, с. 165—166].

Татарське зілля

Жили колись в одному селі брат і сестра. батьки їхні помирали, а вони самі собі хазяйнували і нікому нічого поганого не робили. Одного разу, як брат орав у полі, татари на село напали. Людей пограбували, сестру разом з багатьма іншими забрали в полон.

Приїхав брат додому і не застав сестри. Тоді кинувся він доганяти, щоб відбити її в них. А татари саме посідали в лісі полуднувати, далеко спереду поставили варту. От той парубок і попався їм у руки. Привели вони його до головного, а той хотів його зразу вбити, але вирішив посміятись з бідного парубка. Каже йому, якщо він переможе їхнього силача, то віддадуть сестру і пустять їх живими додому. А якщо ні, то вб'ють обох.

І вирішив хлопець битися. «Все одно помирати», — думає він. І от почався бій. Виступає той татарин, сильний, як бугай. Взяли вони шаблі і почали битися. Зразу татарин ніби перемагав. Але брат і сестра так стояли одне за одним, що не можна було парубкові не перемогти. І таки він вбив татарина. Головний відпустив брата і сестру, як і обіцяв.

А на тому місці, де був вбитий татарин, виросло зілля, яке називають татарським [44, с. 198—199].

Звідки пішло прізвище й ім'я Богдана Хмельницького

Батьків Богдана Хмельницького не знав і не бачив ніхто. А на горі, де зараз церква, жив собі дід з бабою. Біля них ріс густий-густий хміль. У діда й баби не було дітей, і вони цьому журилися.

Якось ранком вийшов дід з хати, почув ніби дитячий голос. Дід почав пробирати руками хміль і пішов туди, звідки чув голос. У густому-прегустому хмелю він знайшов хлопчика. Дитина лежала перед ним, а в голові в неї сяло сонце. Дід перехрестився, взяв дитину і поніс до хати, а сонце теж пішло за ним. Тільки дід увійшов у хату, як побачив, що стіни розступилися, і на місці старої хати виросли палати, і в усіх палатах ясно-ясно стало.

Дід і баба назвали цю дитину Богданом Хмельницьким. Це тому, що вони думали, що сам бог послав їм цю дитину, а Хмельницький тому, що знайшли хлопчика в хмелю.

Ріс Богдан не по днях, а по часах... Скоро виріс і до нього з усіх усюдин сходились козаки, а він що скаже, то так ті козаки і слухають його.

Богдан з своїми козаками побудував церкву неподалік від своїх палат, а під церквою викопав льохи, якими водив свої коні до Тясмина напувати, а як напали на нього вороги, то він уходив з козаками у ті льохи, а потім зненацька виходив, звідти і переміг ворогів. Сильна людина була Богдан Хмельницький [44, с. 208—209].

5. Поясніть тезу Г. Сухобрус: «Жанрове розмежування легенд і переказів є досить умовним». Знайдіть приклади творів, у яких поєднано ознаки легенд і переказів.

6. Проаналізуйте класифікації легенд М. Драгоманова, М. Грушевського, Ф. Колесси, Г. Булашева, В. Проппа, О. Дея, подані в матеріалах до заняття. Визначте критерії, покладені в основу кожної класифікації. На прикладі класифікації Ф. Колесси поясніть залежність між визначенням жанру легенди і поділом творів на групи.

7. Складіть у зошиті словничок «Жанрові різновиди легенд»: назва різновиду, походження терміна, тематика. Поясніть у ньому такі терміни: антропоморфічна, зооморфічна, тератоморфічна, етіологічна, демонологічна, космогонічна, антропогенічна, антропологічна, етногонічна, агіографічна, топонімічна, гідронімічна, топографічна, оноματοлогічна, геортологічна, есхатологічна легенда.

8. Проаналізуйте класифікації переказів за тематичним і хронологічним принципами, подані в матеріалах до заняття. Який із підходів ви вважаєте більш обґрунтованим?

9. Порівняйте жанри легенди і казки. У чому специфіка використання фантастики в кожному з цих жанрів? Наведіть відповідні приклади.

10. Підготуйте реферат на тему «Дослідження легенд українською фольклористикою».

11. Підготуйте повідомлення на тему «Народні легенди і перекази як сюжетна основа творів української літератури» на прикладі одного з творів: «Конотопська відьма» Г. Квітки-Основ'яненка, «Марко Проклятий» О. Стороженка, «Гайдамаки», «Марія» Т.Шевченка, «Тіні забутих предків» М.Коцюбинського, «Лісова пісня» Лесі Українки або іншого за вашим вибором.

12. Прочитайте легенду, наведену в повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків», визначте, до якої тематичної групи вона належить. Які риси поетики жанру виявилися в цьому творі?

«Микола був сиротою і виріс у полонині. «Плекали мя вівці», — говорив він про себе, пригладжуючи непокірні кучерики.

Упоравшись, лягав спузар біля Івана, весь чорний, пересичений димом, й блищав молодими зубами при вогні ватри. Іван присувався ближче до нього, ловив Миколу за шию й прохав:

— Оповіж, браччіку, казку якус, ти їх багато знаєш...

З чорного неба капали зорі, й пливла по ньому білим шумом небесна ріка.

В долинах дрімали гори.

— Відай, ростут, — кидав наче до себе Іван.

— Хто?

— Гори.

— Перше росли, тепер перестали...

Микола мовкне, але потім додає стиха:

— З первовіку не було гір, лише вода... Така вода, гейби море без берегів. Та й бог ходив водою. Але раз він уздрів, що на воді крутиться шум. «Хто ти є?» — запитав. А воно каже: «Не знаю. Живий сме, а ходити не можу». А то був аридник. Бог про него не знав, бо він був, як бог, з первовіку. Дав бог йому руки та й ноги, і ходять вже разом оба побратими. От вкучилось їм все по воді ходити, схотів бог землю зробити, а як дістати з дна моря глини — не знає, бо бог все знав на світі, лише нічого не вмів зробити. А аридник мав силу до всього — та й каже: «Я бих туди про- нир». — «Пронри». От він пірнув на дно, згріб в жменю глини, а решту сховав до рота для себе. Узав бог глину, розсіяв. «Більше нема?» — «Нема». Поблагословив бог ту землю, та й почала вона рости. А та, що в роті у сотони, росте й собі. Росте та й росте, вже й рота розперла, не можна йому дихати вже, очі на лоба лізуть. «Плюй!» — радить бог. Зачав він плювати, та й де лиш плоне, там виростають гори, одна вище за другу, до самого неба дохо-

дять. Вони б і небо пробили, коли б бог не закликав. Відтоді перестали гори рости...

Дивно Іванові, що такі красні гори, такі веселі, а сотворив їх злий.

— Кажі, браччіку, далі, — просить Іван, а Микола знов починав:

— Арідник був здатний до всього, що надумав — зробив. А бог, як що хотів мати, мусив вимудровувати в нього або украсити. Поробив арідник вівці, зробив си скрипку і грав, а вівці пасуться. Побачив бог та й вкрав того в него, і вже обоє пастушат. Що є на світі — мудрощі, штудерація всяка, — то все від нього, від сотони. Де що лиш є — віз, кінь, музика, млин або хата, — все вигадав він... А бог лиш крав та давав людям. Таке-то...

Раз арідник змерз та й, щоб загіртість, вигадав ватру. Прийшов бог до ватри і дивиться на вогонь. А той вже знав, чого він. «Все ти, каже, у мене покрав, а сього не дам». Але дивиться арідник, а бог кладе вже ватру. Так йому стало досадно, що він озьмив та й плюнув у божу ватру. А з тої слини і знявся над вогнем дим. Перше ватра була без диму, чиста, а відтоді курить...

Довго Микола оповідає, а коли ненароком згадає чорта, Іван хрестить груди під кептарем. Микола ж тоді плює, аби нечистий не мав над ним сили...» [38, с. 225—226].

13. У чому, на ваш погляд, полягають відмінності між фольклорною і літературною легендою? Порівняйте народну легенду про євшан-зілля і її літературну обробку в поемі М.Вороного «Євшан-зілля».

Євшан-зілля

Він же [йдеться про великого князя Романа] кинувся на поганих, як той лев, а сердитий був, як та рись, і нищив їх, як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він пильно слідував предкові Мономахові, який знищив ізраїльтян, згаданих уже половців, вигнав Отрока в Обези за Залізній ворота, а Сирчан залишився при Доні, живлячись рибою.

Тоді Володимир Мономах пив золотим шоломом із Дону, забравши їх землю всю і загнавши окаянних агарян. Після ж смерті Володимирової лишився у Сирчана лише один музика Ор, і послав він його в Обези, кажучи: «Володимир умер уже. То ж повертайся, брате, приходь в землю свою. Перекажи ж ти йому ці

слова мої, заспівай йому пісень половецьких. Якщо ж він не хоче, дай йому понюхати зілля, яке зветься євшаном».

А як той відмовився і вертатися, і слухати, дав він йому зілля, і той, понюхавши і заплакавши, сказав: «Краще ж на своїй землі кістками лягти, ніж на чужій славному бути». І прийшов він у землю свою. Від нього народився Кончак, що понищив Сулу, пішоходячи, котла носячи на плечах» [44, с. 180—181].

Микола Вороний. Євшан-зілля (Поема)

*До лучче єсть на своей земли костью лечи,
ине ли на чюже славну быти.*

(Літопис, за Іпатським списком)

В давніх літописах наших
Єсть одно оповідання,
Що зворушує у серці
Найсвятіші почування.

Мономах, князь Володимир,
Взяв його під час походу
З ясирем в полон і потім
При собі лишив за вроду.

Не блищить воно красою
Слів гучних і мальовничих,
Не вихвалює героїв
Та їх вчинків войовничих.

Оточив його почотом
І розкошами догідно —
І жилось тому хлоп'яті
І безпечно, і вигідно.

Ні, про інше щось говорить
Те старе оповідання.
Між рядками слів таїться
В нім якесь пророкування.

Час минав, і став помалу
Рідний степ він забувати,
Край чужий, чужі звичаї
Як за рідні уважати.

І воно живить надію,
Певну віру в ідеали
Тим, котрі вже край свій рід-
ний
Зацурали, занедбали...

Та не так жилося хану
Без коханої дитини.
Тяжко віку доживати
Під вагою самотини.

* * *

Жив у Києві в неволі
Ханський син, малий хлопчина,
Половецького б то хана
Найулюблена дитина.

Зажурився, засмутився...
Вдень не їсть, а серед ночі
Плаче, бідний, та зітхає,
Сну не знають його очі.
Ні від кого він не має
Ні утіхи, ні поради.
Світ увесь йому здається

Без краси і без принади.

Кличе він гудця до себе
І таку держить промову,
Що мов кров'ю з його серця
Слово точиться по слову:

«Слухай, старче, ти шугаєш
Ясним соколом у хмарах,
Сірим вовком в полі скачеш,
Розумієшся на чарах.

Божий дар ти маєш з неба
Людям долю вішувати,
Словом, піснею своєю
Всіх до себе привертати.

Ти піди у землю Руську —
Ворогів наших країну,—
Відшукай там мого сина,
Мою любую дитину.

Розкажи, як побиваюсь
Я за ним і дні, і ночі,
Як давно вже виглядають
Його звідтіль мої очі.

Заспівай ти йому пісню
Нашу, рідну, половецьку,
Про життя привільне наше,
Нашу вдачу молодецьку.

А як все те не поможе,
Дай йому евшана-зілля,
Щоб, понюхавши, згадав він
Степу вільного привілля».

І пішов гудець в дорогу.
Йде він три дні і три ночі,
На четвертий день приходить
В місто Київ опівночі.

Крадькома пройшов, мов злодій,
Він до сина свого пана
І почав казати стиха
Мову зрадженого хана.

Улещас, намовляє...
Та слова його хлопчину
Не вражають, бо забув вже
Він і батька, і родину.

І гудець по струнах вдарив!
Наче вітер у негоду,
Загула невпинна пісня —
Пісня вільного народу.
Про славетнії події —
Ті події половецькі,
Про лицарські походи —
Ті походи молодецькі!

Мов скажена хуртовина,
Мов страшні Перуна громи,
Так ревли-стогнали струни
І той спів гудця-сіроми!

Але ось вже затихає
Бренькіт дужий акордовий
І замість його чути
Спів народний, колисковий.

То гудець співає тихо
Пісню тую, що співала
Мати синові своєму,
Як маленьким колисала.

Наче лагідна молитва,
Журно пісня та лунає.
Ось її акорд останній
В пільмі ночі потопає...
Але спів цей ніжний, любий,
Ані перший, сильний, дужий,
Не вразив юнацьке серце,—
Він сидить німий, байдужий.

І схилилася стареча
Голова гудця на груди —
Там, де пустка замість серця,
Порятунку вже не буде!..

Але ні! Ще є надія
Тут, на грудях в сповиточку!..
І тремтячими руками
Роздирає він сорочку,

Із грудей своїх знімає
Той євшан, чарівне зілля,
І понюхать юнакові
Подає оте бадилля.

Що ж це враз з юнаком ста-
лось?
Твар поблідна у небоги,
Затремтів, очима блиснув
І зірвавсь на рівні ноги.

Рідний степ — широкий, віль-
ний,
Пишнобарвний і квітчастий —
Раптом став перед очима,
З ним і батенько нещасний!..

Воля, воленька кохана!
Рідні шатра, рідні люди...
Все це разом промайнуло,
Стисло серце, сперло груди.

«Краще в ріднім краї милім
Полягти кістками, сконати,
Ніж в землі чужій, ворожій
В славі й шані пробувати!» —

[10, с. 323—327]

Так він скрикнув, і в дорогу
В нічку темну та пригожу
Подались вони обоє,
Обминаючи сторожу.

Байраками та ярами
Неутомно проходили —
В рідний степ, у край веселий
Простували, поспішали.

* * *

Україно! Мамо любя!
Чи не те ж з тобою сталося?
Чи синів твоїх багато
На степах твоїх залилось?

Чи вони ж не відцурались,
Не забули тебе, неньку,
Чи сховали жаль до тебе
І кохання у серденьку?

Марна річ! Були і в тебе
Кобзарі — гудці народні,
Що співали-віщували
Заповіти благородні,

А проте тієї сили,
Духу, що зрива на ноги,
В нас нема і манівцями
Ми блукаєм без дороги!..

Де ж того євшану взяти,
Того зілля-привороту,
Що на певний шлях напра-
вить,—
Шлях у край свій повороту?!

14. З'ясуйте за шкільними програмами з української літерату-
ри, в якому класі учні ознайомлюються з жанрами легенди і пе-

реказу, які твори їм пропонується вивчити. Проаналізуйте розділи підручників, присвячені жанрам легенди і переказу:

- *Волошина Н. Й., Бандура О. М.* Українська література: Підручник для 5 класу. — К.: Освіта, 1992. — С. 27—40.

- *Івасюк О., Гуйванюк Н., Бузинська В.* Українська література: Підручник для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням російською мовою. — Львів: Світ, 2005. — С. 29—35.

- *Мовчан Р. В.* Українська література: Підручник для 5-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. — К.: Генеза, 2005. — С. 13—26.

- *Шабельникова Л. П.* Українська література: Підручник для 5 кл. — К.: Грамота, 2005. — С. 10—18.

Які визначення цих жанрів подаються авторами підручників, як пояснюється різниця між переказом і легендою, чи вдало дібрані тексти фольклорних творів, які питання і завдання пропонуються учням, чи використана в підручниках наочність? Зробіть висновок, в якому з підручників жанри легенди і переказу представлені більш цілісно і цікаво для школярів.

15. Чи відомі вам легенди і перекази, пов'язані з вашим рідним краєм? Чи зустрічали ви такі твори, записані у вашій місцевості, у фольклорних збірниках? Розпитайте своїх рідних, знайомих, сусідів, чи знають вони місцеві легенди і перекази. Запишіть кілька прикладів таких творів, навчіться виразно розповідати один із них.

16. Складіть легенду на одну із запропонованих тем:

- Звідки взялися бджоли?
- Звідки у верблюда горб?
- Чому жалить кропива?
- Чому ворогують кіт із собакою?
- Звідки взялася веселка?
- Чому у негрів чорна шкіра?

Намагайтеся дотриматися жанрових ознак легенди. Які версії народних легенд на ці сюжети вам відомі?

Тест для перевірки знань

1. Що означає в буквальному перекладі термін «легенда»?

- А) те, що треба записати,
- Б) те, що треба прочитати,
- В) те, що треба прослухати,
- Г) те, що треба розповісти іншому.

2. Яка з наступних ознак не властива легенді?

- А) вільна будова,
- Б) мала кількість персонажів,
- В) точна вказівка на час і місце подій,
- Г) використання гіпербол.

3. За якою ознакою розрізняють легенди й перекази сучасні фольклористи?

- А) в легендах порушується життєподібність, а переказ — реалістичний,
- Б) легенди завжди більші за обсягом, ніж перекази,
- В) легенди за часом творення давніші, ніж перекази,
- Г) для легенди властива струнка композиція з трьох частин, а для переказу — вільна побудова.

4. Як називають легенди про походження назв міст, селищ?

- А) міфологічні,
- Б) етіологічні,
- В) топонімічні,
- Г) антропологічні.

5. Який шлях утворення легенди описав С. Азбелєв?

- А) з казки,
- Б) з переказу,
- В) з міфу,
- Г) з байки.

6. Хто із названих учених поділив легенди на три групи: міфологічні, апокрифічні, історико-героїчні?

- А) Г. Сухобрус,
- Б) І. Франко,
- В) М. Драгоманов,
- Г) М. Грушевський.

7. Яка композиція властива легендам і переказам?

- А) така сама, як і казці,
- Б) двочастинна: реальний та фантастичний плани,
- В) вільна, найчастіше — малоепізодність,
- Г) лірично-описова — як плин настроїв, почуттів, думок.

8. Що таке апокрифічні легенди?

- А) це легенди на біблійну тематику,
- Б) легенди, де по-народному трактується біблійна сюжетика,
- В) заборонені легенди,
- Г) легенди про попів і ксьондзів.

9. До якої групи легенд відносять легенди про стосунки людини з нечистою силою?

- А) до апокрифічних,
- Б) до міфологічних,
- В) до топонімічних,
- Г) до історико-героїчних.

10. Хто з названих учених досліджував українські народні легенди і перекази?

- А) М. Драгоманов, І. Франко, Г. Булашев,
- Б) Л. Дунаєвська, О. Бріцина, В. Юзвенко,
- В) М. Пазяк, Н. Шумада,
- Г) П. Житецький, М. Костомаров, М. Сумцов.

ТЕМА 6

«НАРОДНІ ОПОВІДАННЯ, БУВАЛЬЩИНИ, НЕБИЛИЦІ, АНЕКДОТИ, БАЙКИ І ПРИТЧІ»

План

1. Жанрова своєрідність народних оповідань.
2. Бувальщини як жанр фольклору.
3. Анекдоти й небилиці, їх поетика.
4. Художні особливості байок і притч.

Основна література

1. Калинова сопілка: Антологія української народної творчості / Упор. Н. Шумада. — К.: Веселка, 1989. — С. 448—570.

2. Кімакович І. Традиційний анекдот: виникнення терміна та його еволюція // Народна творчість та етнографія. — 1994. — № 5—6. — С. 45—53.

3. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 416—420, 465—472, 521—526.

4. Мишанич С. В. Усні народні оповідання: питання поетики. — К.: Наукова думка, 1986. — 327 с.

5. Народні байки / Упоряд. М. Дмитренко. — К.: Редакція часопису «Народознавство», 1994. — 40 с.

6. Народні оповідання / Упор. С. Мишанич. — К.: Дніпро, 1986. — 336 с.

7. Народні усмішки / Упоряд. П. Ф. Гальченко. — К.: Дніпро, 1986. — 310 с.

8. Українська народна поетична творчість / За ред. М. Рильського. — К.: Радянська школа, 1965. — С. 156—161.

9. Український фольклор: критичні матеріали / С. К. Бисикало, Ф. М. Борщевський. — К.: Вища школа, 1978. — С. 185—190.

Додаткова література

1. Воронай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис: У 2 кн. — К.: Оберіг, 1991. — Т. 1. — С. 42—46.

2. Кімакович І. Сміхова культура: проблеми дослідження української традиції // Народна творчість та етнографія. — 1993. — № 1. — С. 48—53.

3. Лисюк Н. Фольклор як політична зброя // Слово і час. — 2005. — № 11. — С. 65—71.

4. Українські народні казки, легенди, анекдоти / Упоряд. В. А. Юзвенко. — К.: Молодь, 1989. — 432 с.

Питання для перевірки знань

1. До якої групи жанрів фольклорної прози відносять народні оповідання та бувальщини?

5. Дайте визначення народного оповідання. У чому його відмінність від легенд і переказів?

6. Назвіть жанрові ознаки народних оповідань.

7. Як класифікують народні оповідання?

8. Дайте визначення бувальщини. Назвіть її жанрові ознаки.

9. У чому полягає спільність і відмінність народних оповідань і бувальщин?

10. Які сюжети є поширеними в бувальщинах?

11. Які фольклористи досліджували жанри народного оповідання й бувальщини?

12. До якої групи жанрів фольклорної прози належать анекдоти і небилиці?

13. Звідки походить термін «анекдот»? Як змінювався його зміст? Які народні терміни використовувалися на позначення цього жанру?

14. Назвіть жанрові ознаки народних анекдотів.

15. На які тематичні групи поділяються анекдоти?

16. Дайте визначення жанру небилиці.

17. Які риси поетики небилиць?

18. До якої групи жанрів фольклорної прози належать байки і притчі?

19. Які відмінності байки від анімалістичної чи побутової казки?

20. Схарактеризуйте композицію народної байки. Які форми висловлення моралі зустрічаються у байці?

21. Назвіть спільні й відмінні риси фольклорних байок і притч.

22. Дайте визначення жанру притчі.

23. Назвіть жанрові ознаки притчі.

24. На які групи поділяються притчі за тематикою?

25. З якими жанрами фольклору пов'язані притчі?

26. Схарактеризуйте вплив народних байок і притч на розвиток української літератури.

27. Які українські фольклористи збирали й досліджували народні байки і притчі?

Матеріали до заняття

«Народні оповідання» — образні оповіді та розповіді про різноманітні події та випадки із життя, що ведуться здебільшого від імені першої особи, учасника або очевидця цих подій...

Причин всюдисущості й популярності народних оповідань багато. Найважливіша з них — універсальність. Народний оповідач спирається на реальні факти й події, розкриваючи приховану енергію історичних, психологічних та інших узагальнень, пробуджуючи в них естетичне життя. Спогади тим і різняться від інших видів та жанрів народної прози, що в них головне не тільки те, що оповідач бачив і пережив, а й намагання розібратися у фактах та подіях разом зі слухачами. Згадуючи яскраві епізоди минулого, оповідач не приховує своєї участі в них, а прямо говорить, таке сталося саме з ним, він усе це бачив на власні очі, тому й знає краще за інших...

Усні оповідання спрямовані на пізнання дійсних подій та фактів. Це спогади із особистого життя, що іноді настільки глибоко

сягають суті явища, характеризують конкретних людей з такою проникливістю, на яку не завжди здатен художній вимисел» (Степан Мишанич) [33, с. 16—17].

«Основне, що відрізняє **оповідання** від суміжних різновидів народної прози — **переказів та легенд**, — це те, що події не виходять хронологічно за межі того, що міг бачити чи учасником чого міг бути оповідач, а нерідко й слухачі. Оповіданням не властиве залучення міфічних персонажів і фантастики загалом. А якщо й зустрічаються їх елементи, особливо в оповіданнях дожовтневої доби, то вони мають лише епізодичний характер» (Степан Мишанич) [33, с. 17].

«**Бувальщина** — усне оповідання, що правдоподібно пояснює реальні факти минулого, назви окремої місцевості, побутові події. Обов'язковою диференційною ознакою бувальщини є зверненість у минуле, що поєднує її з **легендою**, надто це стосується історичної та топографічної бувальщини. На відміну від архайзованої легенди бувальщина сприймається як правдива розповідь» (Наталя Лихоманова) [45, с. 75].

«**Анекдот** (грецьк. *anekdotus* — невиданий) — коротка усна оповідь гумористичного чи сатиричного ґатунку з дотепним фіналом» [48, с. 41].

«**Анекдоти** — це короткі побутові оповідання, в яких засобами сатири і гумору замальовується незвичайна подія, випадок, ситуація, людський вчинок, моральні вади, певні риси характеру» (Лідія Дунаєвська) [15, с. 236].

«**Анекдот** (грец. *Anekdotus* — небачений, невиданий) — коротка, усна оповідь гумористичного або сатиричного характеру з несподіваною й дотепною розв'язкою. В основі анекдоту звичайно покладений неординарний, потішний і повчальний випадок, який суперечить традиційним уявленням про життєві явища» (Григорій Бостан) [45, с. 24].

«**Анекдоти** — це коротенькі жартівливі оповідання про незвичайну, смішну подію, пригоду чи ситуацію, рису людського характеру або вчинок. Смішний бік типових життєвих фактів тут настільки загострено, що вони виступають на грані між реальним, імовірним і неможливим. При цьому іноді добираються такі

кумедні моменти, які за своєю суттю і змістом не підлягають широкому розголошенню і можуть розповідатись тільки в певному товаристві і в атмосфері цілковитого довір'я» (Олексій Дей) [78, с. 187].

«**Анекдот** — це короткий прозовий фольклорний твір, що типізовано подає самотні явища, події, вчинки, ситуації у вигляді загального коду, де момент кульмінації збігається з розв'язкою (або вони максимально наближені), а прихований зміст розказаного вступає в конфлікт із задалегідь очікуваним, внаслідок чого здобувається ефект сміхової «вибухівки». Анекдотові властиві алогізм, переакцентовування слова чи фрази з одного значення на інше чи перенесення суті цього значення на інший об'єкт, гра слів, парадоксальність думки. Анекдоти, як правило, односюжетні, односитуативні, одноподієві. За формою викладу анекдоти бувають описовими, монологічними (самореклама), діалогічними, полілогічними, іноді кілька названих компонентів поєднуються (найчастіше — опис і діалог). В анекдоті надзвичайно велика роль кожного слова (іноді — звуку, жестикуляції, міміки), художньої деталі» (Микола Дмитренко) [19, с. 134].

«Для народного анекдоту як оригінального фольклорного жанру характерна **своєрідна система художніх засобів**. На відміну від казок, легенд, переказів — це твори стислі, одноактні, такі, що складаються з одного сюжету. Більшість з них побудовані в *гротескному стилі* — навмисному карикатурному поєднанні різних контрастів...

Каламбурне обігрування слова, фрази зумовлює сатиричний чи гумористичний підтекст низки творів.

Одним з типових засобів комічного в анекдотах є *алогізм*, непередбачене попереднім змістом завершення дії...

Анекдоти — жанр, що побутує в усному виконанні, в гурті найчастіше використовується як розважальний, іноді — для певного порівняння, зіставлення, повчання. На відміну від байки в ньому *немає відвертого моралізування*. Його дидактичний підтекст захований у комічному, в акцентуванні уваги на певному негативному явищі, рисі характеру. Для виразнішого підкреслення ідеї оповідачі часто вживають *гіперболу і антитезу*...

Особливості виконання анекдота, багата інтонаційність, прагнення викликати у слухачів бажану реакцію (сміх чи осуд) зумовили основну композиційну особливість жанру — *інтенсивну діалогізацію*» (Лідія Дунаєвська) [15, с. 239].

«У широкому розумінні жанр **анекдоту** охоплює різні види дрібних жартівливих прозових фольклорних творів: лаконічні за формою смішні оповідання, вигадки й жарти з коротенькими сюжетами й дотепними чи несподівано комічними розв'язками, художньо завершені каламбури, нісенітниці, дитячі смішинки, зарисовки-усмішки, жартівливі й нескінченні діалоги, каламбури тощо. Поруч з узагальнюючою жанровою назвою «анекдот» у живому побуті і в фольклористичній науці, особливо в ХІХ ст., існували також інші збірні назви цих народнопоетичних творів. П. Сфименко називав їх «*можжебилицями*», а Ю. Федькович «*придабашиками*»; К. Шейковський у 1875 році так назвав збірку, що складалась переважно з смішних народних творів: «*Руські народні казки й приказки, байки й прибаютки, брехеньки й побрехеньки, билиці й небилиці, прикладки й нісенітниці*». Нерідко, особливо в періодичних виданнях — гумористичних журналах і газетах, — зустрічалися терміни «*сміховини*», «*гуморески*», «*вигадки*» або просто «*смішне*» чи «*всячина*». В сучасній українській періодиці такі твори найчастіше називають «*народними усмішками*» (Олексій Дей) [78, с. 187—188].

«**Анекдоти** умовно можна поділити головним чином на суспільні-побутові... та родинно-побутові» (Лідія Дунаєвська) [15, с. 236].

«**Байка** — коротке, переважно віршоване, алегоричне оповідання, в якому закладено дидактичний зміст; один з різновидів ліро-епічного жанру» [48, с. 75].

«**Байка** (лат. *fabula* — оповідь) — мала ліро-епічна форма оповідного характеру, у віршах або прозі, що має алегоричний інакомовний зміст, пов'язаний з повчанням, напучуванням, моралізаторством, який втілюється в образах людей, тварин, рослин, предметів і явищ навколишнього світу» (Петро Рихло, Юрій Клим'юк) [45, с. 53].

«У порівнянні з **казкою байка** здебільшого невелика за розміром; увага оповідача тут зосереджується переважно на одному якомусь моменті із життя звірів; образи у байці більш абстрактні, менш індивідуалізовані, сповнені передусім філософського змісту. Характерним для байок є не широта охоплення життєвого матеріалу, не епічність відображення різних сторін життя звірів, а філософське осмислення й оцінка якогось яскравого факту. Так

закономірно з'являється у байці узагальнення у формі більш або менш чітко сформульованої «моралі», що здебільшого наводить-ся в кінці твору» (Іван Березовський) [3, с. 30].

«**Притча** — повчальна алегорична оповідь, в якій фабула підпорядкована моралізаційній частині твору. На відміну від багатозначності тлумачення байки, у притчі зосереджена певна дидактична ідея» [48, с. 572—573].

«**Притча** (від давньорус. *притьча* — історія, нещасливий випадок, а також приклад) — оповідний, алегорично-повчальний твір філософського, релігійного, морального змісту з двоскладовою композицією, в основі якої лежить приклад і його пояснення... Повчальність, алегоричність, філософічність, зовнішня подібність побудови — це ті риси, що єднають притчу з **байкою**. Однак притча має низку специфічних ознак, що в комплексі роблять її стійкою художньою структурою. У більшості жанрів, як правило, ідея впливає із зображуваних подій; притча йде від протилежного: до наперед заданої ідеї підбираються події. Тому сюжет і образи притчі надзвичайно схематизовані, прямують до певного зразка, тобто архетипічності. Стандартність сюжету і широка узагальненість образів дає можливість їх традиціоналізації, а також багаторазового використання у художніх творах, вони легко піддаються інтерпретації та переосмисленню. Отже, притча є полісемантичним твором» (Юрій Клим'юк) [45, с. 444].

«**Небилиця** — невелике оповідання розважального змісту, комізм якого будується на дотепно скомпонованих алогізмах та каламбурі. Інколи має форму розмовного вірша. Прийоми творення комічного в небилиці дали підстави для народних назв «побрехенька», «нісенітниця» [48, с. 500].

«Справіку шанували в Україні речників усного слова, балянд-расників, сільських мудрагелів, які могли прикрасити одноманітність виснажливої праці, розрадити в безнадії, веселою, доброзичливою розповіддю піднести людину над побутовими реаліями, винести за межі часу та простору на крилах сміху в щасливу повноту народно-святкової стихії. Особливу нагоду продемонструвати свій талант мали майстри-слволюби на сільських вечорницях та на «вулицях». Саме тут і поширився звичай розповідати жартівливі народні оповідання-перевертні-**небилиці**, сміх яких був ритуально-скоморошним, кордоцентрично-альтруїстичним:

оповідач сміявся над собою, над пригодами, що нібито сталися з ним та його оточенням, але не ображав присутніх, служив камертоном доброго настрою. Сміх об'єднував громаду, гуртував, викликав потік здорових позитивних емоцій. І в годину сліз, і в годину слави наш народ не полишав природного оптимізму і міг розридатися сміхом, вдаривши лихом об землю...

Народ називає небилиці перевертнями, баляндрами, побрехеньками, нісенітницями...

З усної творчості дорослих небилиці перемандрували до дитячого фольклору. Вони є перехідним типом між віршованими і прозовими жанрами...» (Наталія Сивачук) [66, с. 133—135].

«Залучаючи дитину у перевернутий світ, ми не тільки не завдаємо шкоди її інтелектуальній роботі, але навпаки сприяємо їй, оскільки у дитини є прагнення створити собі такий перевернутий світ, щоб ще більше утвердитися в законах, що правлять світом реальності. Ці **небилиці** були б небезпечні дитині, якби вони заслонили їй дійсно реальні взаємозв'язки ідей і речей, але вони не тільки не заслоняють — вони висувають, відтіняють і підкреслюють їх. Вони посилюють (а не послаблюють) в дитині відчуття реальності» (Корній Чуковський, стаття «Лепые нелепицы») [Цит. за 66, с. 141].

Завдання

1. Прочитайте по 5—6 творів кожного жанрового різновиду: народні оповідання, бувальщини, анекдоти, байки, притчі, небилиці.

2. Підготуйте реферат за монографією С.Мишанича «Усні народні оповідання: питання поетики».

3. Зіставте між собою жанри переказу та народного оповідання. Відзначте спільні й відмінні рис цих жанрів.

4. Чи відомі вам бувальщини про представників чорної і білої магії; про зустрічі з померлими родичами; про зв'язок людей з нечистою силою; про пошуки скарбів? Перекажіть їх. На які джерела інформації вказується в цих бувальщинах?

5. Наведіть приклади анекдотів кожної тематичної групи. Поміркуйте, чи змінилася тематика анекдотів за останнє століття?

6. Пригадайте визначення такого літературного жанру, як співомовка, з яким ви познайомилися в школі на уроках української літератури, коли вивчали творчість Степана Руданського:

«Співомовка — невеликий вірш сатиричного або гумористичного змісту, в основі якого лежить народний анекдот, приказка. Жа-

нрові особливості твору такі: описується один комічний або трагі-комічний випадок, події зображуються стисло, динамічно. Героїв небагато. Кінцівка — дотепний афористичний вислів» [12, с. 331].

Проаналізуйте, як використав сюжет народного анекдота Степан Руданський у співомовці «Добре торгувалось».

Степан Руданський. Добре торгувалось

Чи в Києві, чи в Полтаві,
Чи в самій столиці
Ходив чумак з мазницею
Помежи крамниці.

І в крамницях, куди глянеш, —
Сріблом-злотом сяє, —
А йому то і байдуже:
Він дьогтю питає!

Реготять купці дурнії,
А він тільки спілюне
Та й до другої крамниці,
Багатшої, суне.

В найбагатшій крамниці
Два купці сиділо,
І туди чумак заходить

З мазницею сміло:

«Добридень вам, добрі люди!»
Та й зачав питати,
Чи нема у них принаймні
Дьогтю де продати.

«Нету, нету! — купці кажуть
Та й, шельми, сміються: —
Здесь не дьоготь — тільки ду-
рні
Адні продаються!»

А чумак їм: «То нівроку ж,
Добре торгувалось,
Що йно два вас таких гарних
На продаж осталось».
[62, с. 32—34].

Ознайомтеся з визначенням такого літературного жанру, як гумореска:

«**Гумореска** — невеликий віршований, прозовий чи драматичний твір з комічним сюжетом, відмінний від сатиричного твору легкою, жартівливою тональністю... Літературна гумореска живиться джерелами фольклору, в яких зосереджено віковий досвід сміхової культури...» [48, с. 176—177].

Прочитайте гумореску Павла Глазового «Онучок» і визначте, як письменник обробив у ній сюжет народного анекдоту:

Павло Глазовий. Онучок

— Є у вас, дідусю, зуби? —
Онучок питає.
Дід журливо посміхнувся:

— Вже давно немає... —

І зраділо, це почувши, хлопчєня без краю:

—Тоді прѣник потримайте,

А я пострибаю! [13, с. 77].

7. Підготуйте повідомлення «Сюжети і образи народних анекдотів в українській літературі» (за творами Г. Квітки-Основ'яненка «Салдацький патрет», «Пархімове снідання», «Мертвецький великдень», С. Руданського «По чому дурні», «Пан і Іван у дорозі», «Добре торгувалось», «Чи високо до неба», «Варєна сокира», «Циган на сповіді», «Найкращий сон» та ін.).

8. Проаналізуйте поданий нижче текст і визначте, до якого жанру його слід віднести: казки, анекдоту, небилиці, бувальщини, народного оповідання. Відповідь мотивуйте, посилаючись на конкретні ознаки жанру.

«Як був мій дід маленький, а батька ще на світі не було, так ми з дідом чумакували. У нас було дві пари волів чужих, а третя не наша; три рижих, а один четвертий. Так ми з дідом ловим по лісу ведмедів. дід було вія застриже, а я з-за куща як тюкну на ведмедя, так він з переляку роззявить рота та так на вію і наштрикнеться, то я ззаду кілочком і закладу, то ми тоді з дітом як заходимось, то так, мовляв, шкуру й знімем. Так ми тоді як почали з дідом багатіти, то почали орать по печі, і по пічурках, і по запічках, і під припічком, та як виорали дванадцять десятин по печі та по пічурках, та як уродив у нас хліб! Так ми на комині поклали дванадцять стогів. Та як унадились миші; а в нас був кіт здоровий, та як понався за мишами — миші під стіг, а кіт на стіг, та так і повалив їх у помийницю. Так ми з дідом вистругали три токи: на одному молотили мак, на другому так, а на третьому запалили той стовп, що ціпи вішали. А в нас було коров багато! Так за погребом коров доїли, кобилою масло колотили, а молока було так багато, що в мре возили» [80, с. 419].

9. Знайдіть приклади «поетики абсурду» в поданій нижче небилиці, яку включив до своєї книги «Звичаї нашого народу» Олекса Воропай (записану ним від Степана Галушки):

«...Виліз я на вербу, а верба висока. Ото я й почав ще далі лізти: ліз, ліз, та й аж на небо виліз. Дивлюсь, а там циган лопатою гроші віє. Я поздоровкався з ним і пішов далі своєю дорогою. Коли слухаю, аж це: телень-телень... «Ну, — думаю собі, — це чорти станового несуть, дасть він мені на горіхи!» Під'їжджає ближче, дивлюсь, аж це сам благородіє в короні: в шлеях не про-

стих, а золотих, та ще й загнuzданий, мов жеребець. Письмоводитель на пристяжці — кумедія! ...А коні, бач, панами в кареті сидять — понадувалися, тільки очима лупають: чисте тобі панство! ...Я до них по-жереб'ячому заржав: це так, як «добрий день» понашому, та й пішов собі далі...

Іду, дивлюсь: кум Грицько, що торік помер, в казані сидить, а в тому казані смола кипить — такий сморід іде, аж у носі крутить!... «Добрий день, — кажу, — куме, як ви тут, не змерзли?» — «Ба ні, — каже, — тут тепло, як на печі в гарячому поросі!» — «А за що ж, — питаюся, — вам кара така?» — «За те, — каже, — що в панів за ланового був». «Хай йому біс, — думаю, — не піду більше до панів служити, бо ще й мені те буде»...

Пішов далі, йду та йду... дійшов до самісінького раю, а в раю річка сметани тече: така густа сметана, що аж сама до рота проситься. Над річкою — дерева, замість листя — гречані вареники: пухкі та свіжі, ніби тільки що з печі мати витягнули. Під тими деревами люди лежать, і як тільки котрий їсти захоче — рота роззявив, а вареник з дерева та в сметану — бовть! Впірнув, перевернувся, а тоді прямісінько в рот; тільки встигай жувати. «Ось, — думаю, — життя. Це, мабуть, той сіцілізм (соціалізм), що про нього скубенти (студенти) з міста говорили. Вирішив і собі до них пристати. Підходжу до крайнього — таке розпаслося, що й дихати йому важко — питаюся: «Чи не можна, пане-брате, і мені коло вас тут прилягти?» А він — луп очима та й каже: «А ти хто такий, твій батько чим займався?» — «Та звісно, — кажу, — хлібороб». А він як визвіриться на мене: «Іди геть звідси, тут самі нероби лежать!...» [11, с. 44—46].

10. Спробуйте вигадати власну небилицю.

11. Порівняйте жанри анімалістичної казки і байки. Що спільне й відмінне в цих жанрах? Прочитайте наступний текст і визначте, до якого жанру — казки чи байки — можна його віднести. Аргументуйте свою думку.

Хворий лев і лисиця

Коли лев постарівся вже і не зміг зловити для себе ніякої звірини, зробився хворим і почав йойкати. Інші звірі йшли на те дивитися. Котрий прийшов до його печери дивитися, він з'їв кожного і тим піддержував собі життя. Чекав він, чи не прийде й

лисиця, але лисиця була така мудра, що до печери не йшла, лише з ним здалека бесідувала.

Каже до неї лев:

— Вже всі звірі відвідували мене в моїй недузї, а ти ні!

На те відповіла лисиця:

— Багато приходить, але мало відходить, тому я настільки розумна, що не йду близько тебе, бо ти не так хворий, як голодний [51, с. 13].

12. Проаналізуйте шкільні програми з української літератури: в яких із них представлено жанри народної байки та анекдота? Чи доцільно ознайомлювати школярів із цими жанрами, на ваш погляд? Мотивуйте свою відповідь про виховне, пізнавальне, розвивальне значення народних байок та анекдотів. Складіть фрагмент шкільної програми, присвяченим цим жанрам: зазначте, які теоретичні відомості отримують учні, з якими творами ознайомлюються на уроках, з якими — самостійно, які вміння й навички виробляються в них під час вивчення байок та анекдотів.

13. Прочитайте кілька літературних байок (Григорія Сковороди, Леоніда Глібова, Євгена Гребінки) і зробіть висновок про спільні й відмінні рис фольклорних і літературних байок.

Тест для перевірки знань

1. Які жанри належать до казкової прози?

- А) казки, анекдоти, притчі, небилиці,
- Б) казки, легенди, притчі, бувальщини,
- В) казки, народні оповідання, анекдоти, притчі,
- Г) казки, легенди, перекази, анекдоти.

2. Які жанри належать до неказкової прози?

- А) легенди, анекдоти, притчі, небилиці,
- Б) легенди, притчі, бувальщини, анекдоти,
- В) казки, народні оповідання, анекдоти, притчі,
- Г) легенди, перекази, народні оповідання, бувальщини.

3. Назва якого жанру походить від грецьких слів «неопублікований», «невиданий»?

- А) легенда,
- Б) паремія,
- В) анекдот,
- Г) балада.

4. Що є визначальною рисою анекдотів, на думку Ф. Колесси?

- А) комічність,
- Б) локальний колорит,
- В) політична загостреність,
- Г) підтекст.

5. Який жанр відповідає визначенню: «Твори народної словесності, у яких витворений своєрідний незвичайний і абсурдний світ зі свідомо викривленою «перевернутою» дійсністю»?

- А) паремія,
- Б) анекдот,
- В) замовляння,
- Г) небилиця.

6. Яка спільна риса байок і притч?

- А) кумулятивність,
- Б) алогічність,
- В) алегоричність,
- Г) місцевий колорит.

7. Яке провідне джерело сюжетів українських притч?

- А) Святе Письмо,
- Б) «Повість минулих літ»,
- В) «Києво-Печерський патерик»,
- Г) Коран.

8. Який жанр відповідає визначенню: «Розповіді про події сучасного або недавнього часу, учасником або очевидцем яких був сам оповідач»?

- А) анекдот,
- Б) народне оповідання,
- В) переказ,
- Г) небилиця.

9. Що таке «бувальщини»?

- А) розповіді про події сучасного або недавнього часу, учасником або очевидцем яких був сам оповідач,
- Б) усні розповіді про сучасні події, в яких розповідається про дивовижні явища, істот,

В) словесна формула, якою супроводжувалися ритуали і яка, начебто, мала магічну силу впливати на людей та світ,

Г) усне народне оповідання зі свідомою настановою на вигадку.

10. Для якого з жанрів характерна розповідь від 1-ї особи?

А) притча,

Б) легенда,

В) народне оповідання,

Г) переказ.

ТЕМА 7

**«ПРИСЛІВ'Я,
ПРИКАЗКИ, ЗАГАДКИ»**

План

1. Жанрові ознаки прислів'їв і приказок, їх місце в системі фольклорних жанрів.

2. Походження й розвиток жанру прислів'їв і приказок.

3. Жанрові різновиди паремій.

4. Художні особливості паремій: композиція, ритміка, зображально-виражальні засоби.

5. Українська пареміологія і пареміографія: провідні проблеми, історія розвитку. Принципи укладання пареміографічних збірників.

6. Жанрові ознаки загадок, проблема їх походження. Поетика загадок.

Основна література

1. *Кононенко В.* Шляхами народних приповідок: Посібник для вчителя. — К.: РВЦ «Проза», 1994. — 208 с.

2. *Лановик М., Лановик З.* Українська усна народна творчість: Підручник. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 536—566.

3. *Пазяк М. М.* Українські прислів'я та приказки: Проблеми пареміології та пареміографії. — К.: Наукова думка, 1984. — 204 с.

4. Прислів'я та приказки. Природа. Господарська діяльність людини / Вст. ст. М. М. Пазяка. — К.: Наукова думка, 1989. — 480 с.

5. Прислів'я та приказки. Людина. Родинне життя. Риси характеру / Вст. ст. М. М. Пазяка. — К.: Наукова думка, 1990. — 528 с.

6. Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми / Вст. ст. М. М. Пазяка. — К.: Наукова думка, 1991. — 440 с.

7. Український фольклор: Критичні матеріали / С. К. Бисикало, Ф. М. Борщевський. — К.: Вища школа, 1978. — С. 152—167.

Додаткова література

1. Аникин В. П., Круглов Ю. Г. Русское народное поэтическое творчество. — Л.: Просвещение, 1983. — С. 116—130.

2. Гейзінга Й. Homo ludens. — К.: Основи, 1994. — С. 127—130.

3. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / Упоряд. Н. С. Шумада. — К.: Веселка, 1989. — С. 526—552.

4. Колосова Н. А. Загадка как одно из средств познания мира // Русская словесность в школах Украины. — 1997. — № 6. — С. 17—22.

5. Кравцов Н. И., Лазутин С. Г. Русское устное народное творчество. — М.: Высшая школа, 1977. — С. 75—95.

6. Малинська Н. Національний герой в українських прислів'ях та приказках // Вісник. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. Вип. 9. — К.: Київський університет, 2000. — С. 76—80.

7. Народ скаже — як зав'яже: Українські народні прислів'я, приказки, загадки / Вст. ст. Н. Шумади. — К.: Дніпро, 1971. — 230 с.

8. Одарченко П. Упорядник класичної збірки українських народних прислів'їв та приказок (Штрихи до портрета видатного народознавця XIX століття Матвія Номиса) // Народна творчість та етнографія. — 2002. — № 1—2. — С. 37—48.

9. Пазяк М. Рукописні пареміографічні збірки у фондах Інституту ім. М. Т. Рильського // Народна творчість та етнографія. — 1983. — № 1. — С. 53—57.

10. Пазяк М. Трансформація паремій у текстах художніх творів // Народна творчість та етнографія. — 1999. — № 5—6. — С. 83—93.

11. Рыбникова М. А. Загадка, ее жизнь и природа // Русское народное поэтическое творчество. Хрестоматия по фольклористике: Учебное пособие для филологических специальностей педагогических институтов / Сост. Ю. Г. Круглов. — М.: Высшая школа, 1986. — С. 176—185.

12. Українські прислів'я, приказки і таке інше. Уклав М. Номис / Упоряд. М. Пазяк. — К.: Либідь, 1993. — 768 с.

Питання для перевірки знань

1. Чому прислів'я і приказки називають «народним золотом»? У чому полягає пізнавальне, розвивальне, виховне значення паремій?

2. Що таке паремія? Які жанри включає це поняття?
3. Яке місце посідають паремії в системі фольклорних жанрів?
4. У чому різниця прислів'їв і приказок? Які їх спільні риси?
5. Назвіть тематичні групи прислів'їв і приказок.
6. Які художні особливості прислів'їв і приказок? Схарактеризуйте їх композицію, ритміку. Які художні засоби вживаються в пареміях?
7. Що таке пареміологія і пареміографія?
8. Опишіть шляхи виникнення паремій.
9. Які принципи укладання збірників паремій? Який із них ви вважаєте оптимальним? Які найбільші українські пареміографічні праці вам відомі?
10. Що таке загадка? Назвіть її жанрові ознаки. У чому спільність і відмінність загадок і прислів'їв?
11. Схарактеризуйте походження загадок. У чому полягав їх зв'язок з ритуалами?
12. Назвіть структурні моделі загадок, наведіть приклади.
13. Які класифікації загадок вам відомі?
14. Хто з українських фольклористів вивчав паремії? Назвіть їх провідні праці.
15. З якою метою вживаються прислів'я, приказки, загадки в художніх творах? Наведіть приклади.

Матеріали до заняття

«Пареміографія» — розділ фольклористики: збирання, систематизація та оприлюднення друком паремій. Пареміографія невіддільна від пареміології.

Пареміологія, або приказкознавство, — розділ фольклористики, що займається мовним і структурним аналізом паремій — прислів'їв і приказок» (Анатолій Волков) [45, с. 397].

«Пареміографія» — це частина фольклору, яка об'єднує найкоротші жанри, що в образній формі відтворюють найістотніші явища і реалії дійсності: прислів'я, приказки (приповідки) та їх жанрові різновиди — вітання, побажання, прокльони, порівняння, прикмети, каламбури, тости. Це — словесні мініатюри, що в процесі формування закріпились як своєрідні усталені форми, образні кліше» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 536].

«Паремія (грец. *pareimia* — прислів'я) або проverbsіум (лат. — приказка, прислів'я) — 2) Видове позначення фольклорних малих жанрів афористичного спрямування (прислів'я, приказки). Часом пареміями звать також інші малі жанри фольклорної прози: загадки, заклики, зичення, прикмети, примівки, прокляття, скоромовки» (Людмила Волкова) [45, с. 398].

«...В сучасній науці паралельно із термінами «прислів'я» і «приказка» на означення жанру вживається термін «паремія» (від гр. *paroimia* — притча).

Від цього слова утворились назви **«пареміографія»** — записування, збирання прислів'їв та **«пареміологія»** — наука про прислів'я, їх дослідження, пояснення. Проте обидва терміни часто вживаються паралельно чи взаємозамінюють один одного. Окрім фольклористики прислів'я і приказки вивчає мовознавство (фразеологія). Але між цими дослідженнями існує істотна різниця. Фольклористи розглядають паремії як жанр народної словесності, аналізують їх з точки зору композиції, художньо-образної структури, ідейного навантаження. Мовознавці розглядають лише лінгвістичний аспект: відносять їх до розряду мовних фразеологізмів, пояснюють лексичне значення (пряме і переносне), вивчають вживання у живому мовленні та ін.» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 536—537].

«Прислів'я — це короткі сталі афористичні вислови, в яких у художній формі виражено судження народу про життєві явища... Прислів'я справедливо вважають вираженням народної мудрості і народної філософії... На відміну від інших жанрів прислів'я охоплюють найрізноманітніші аспекти дійсності...

Прислів'я досить стійкі, менше від інших жанрів піддаються варіантності. Основою цього є той факт, що вони правдиво відтворюють життєві спостереження і дають оцінку певним явищам. Стійкість підсилюється і тим, що прислів'я є творами афористичними і легко запам'ятовуються.

Характерна ознака прислів'їв та приказок виявляється в можливості передавати загальне в конкретному» (Михайло Грицай) [15, с. 74—75].

«Прислів'я і приказки — це стійкі афористичні вислови, що у стислій, точній формі висловлюють думку про певні життєві явища, реалії дійсності, людські риси, вчинки і т.п. у їх характерних і специфічних ознаках. Узяті з різних джерел

народної словесності на основі безпосередніх спостережень над навколишнім життям, вони відзначаються влучністю вислову і загущеністю думки; увібравши світогляд народу і його багатовіковий досвід, становлять невід'ємний пласт народної філософії — скарбницю мудрості» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 537].

«Прислів'я та приказки схожі між собою і становлять по суті один жанр народної творчості. *Відмінність між ними* полягає, головним чином, в тому, що прислів'я висловлюють більш повні твердження, які містять у собі певне міркування і висновок, а приказка — лише натяк на висновок... Приказка може перетворитись на прислів'я, коли міркування, дане натяком, набуде розширеності, узагальненості» (П. Попов) [75, с. 133].

«На відміну від прислів'я **приказка** не висловлює повне твердження й висновок з нього, не дає узагальнення, а підкреслює особливість конкретного предмету чи явища, дає в дотепній образній формі спостереження над цим явищем. З цього випливає те, що на противагу синтаксичній двочленній завершеності прислів'я, приказка — одночленна з синтаксичного погляду. Вона переважно є неповним реченням або частиною речення» (Людмила Волкова) [45, с. 442].

«Відносячись до одного жанру, прислів'я і приказки відрізняються певними структурними особливостями. **Прислів'я** — *довершений за змістом вислів, який становить граматично й інтонаційно оформлене судження, як правило, у формі складного речення, що має двочленну структуру*: «Поженешся за двома зайцями — жодного не здоженеш». За визначенням В. Даля, прислів'я — це коротка притча, в якій висловлено судження, присуд, повчання. Приказка, за Далем, — це простий вислів без притчі, без судження, без висновку. **Приказка** — *це образний вислів чи мовний зворот, який влучно характеризує людину, її вчинки, явища життя і т. ін., і є елементом широкого судження*: «Гнатися за двома зайцями». *Прислів'ям властиве повне вираження думки, приказка висловлює думку неповно, часто є частиною прислів'я*» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 537].

«Принципи творення образу в прислів'ях мають свою специфіку. Оскільки судження тут виражається однією фразою і то-

му немає змоги дати розгорнуте змалювання явищ життя, автори прислів'їв шукають місткої образності. Саме тому в творах цього жанру використані з великою віддачею різні поетичні засоби» (Михайло Грицай) [15, с. 80—81].

Жанрові різновиди паремій (за Мар'яною і Зоряною Лановик):

1. Вітання — сталі вислови-кліше, які говорять при зустрічі знайомої людини. Окрему групу становлять святкові вітання, тобто усталені фрази, якими вітають один одного лише у певені свята.

2. Побажання — словесні мініатюри зичення добра, щастя, матеріального статку.

3. Тости — застільні побажання, висловлені господарям дому або гостям.

4. Побажання-подяки.

5. Прощання.

6. Формули-побажання до певних нагод: з нагоди народження дитини, застосовані у похоронному обряді.

7. Прокльони — своєрідні форми вираження почуття незадоволення, обурення, досади, гніву з висловленням побажання зла чи загибелі іншій людині.

8. Присяги — словесні формули, якими людина підтверджує правоту своїх слів із зазначенням, що у разі обману чи невиконання обіцяного, лихо чи нещастя повинно впасти на неї.

9. Приказки-застереження — формули, якими один співрозмовник спиняє іншого (або й самого себе), щоб не сказати зайвого.

10. Прикмети — сталі вислови, в яких певні явища природи відповідно до змін пір року пов'язуються з кліматичними чи погодними змінами, які впливають на наслідки хліборобської праці.

Народний календар — перелік прикмет на кожен день року і пов'язана з ним народна мудрість.

11. Народні порівняння — стійкі словесні формули, в яких одні предмети, явища або дії зіставляються з іншими предметами, явищами або діями на основі спільності, подібності, спорідненості.

12. Афоризми — короткі влучні оригінальні вислови, в яких узагальнена, глибока думка висловлена у стислій лаконічній формі, подеколи несподівано парадоксальній.

13. Каламбури — сталі фрази, побудовані на зіставленні чи поєднанні непокєднуваних, несумісних понять та явищ, що набуває форми нісенітниць. Вони вживаються здебільшого в сатиричному, іронічному контексті.

14. Діалогічні каламбури чи стягнені анекдоти, які в лаконічній формі в кількох репліках передають комічну ситуацію. Як й інші каламбури, вони побудовані на мовних парадоксах чи використанні прийому невідповідності.

15. Казкові зачини і кінцівки.

16. Дитячі примовки, скоромовки, дражнилки (жанри дитячої пареміографії).

[43, с. 541—546].

«Загадка (від *«гадати»* — *думати, вгадувати*) — жанр фольклору, дотепне запитання, часто у віршованій формі» [48, с. 276].

«Загадки — бистроумні й дотепні питання, в яких повинна критися також відповідь на них» (Володимир Гнатюк) [78, с. 158].

«Загадка — це афористичний твір, що складається з стислого поетичного, часто ритмізованого вислову, в якому певний предмет чи явище зображується через його метафоричний еквівалент» (Лідія Дунаєвська) [15, с. 65].

«Загадками називаються короткі, стислі поетичні твори, в основі яких є метафоричні запитання. Найчастіше в загадках на основі названих однієї чи кількох рис відомих предметів або явищ належить одгадати інші («загадані») предмети або явища» (П. Попов) [75, с. 127].

«Загадки — це стислі поетичні запитання, мудрі сентенції, які в «прихованій», часто нарочито завуальованій формі зображають окремий предмет чи явище через інші — на основі їх певної спорідненості, подібності, часом ледве вловимої і навіть далекої» (Іван Березовський) [78, с. 159].

«Загадки — це короткі твори, в основі яких лежить дотепне метафоричне запитання, що передбачає відповідь на нього. Щоб знайти відповідь — відгадку, потрібно вміти зіставляти життєві явища на основі їх спорідненості чи подібності за певними ознаками, рисами, характеристиками. Звідси й назва «загадка» від «гадка» — думка, «гадати» — думати, мислити.

Специфіка загадок полягає в тому, що в них у завуальованій алегоричній формі зашифровано якийсь предмет чи явище і тре-

ба відшукати його первісне значення. Тому деякі учені [Іван Березовський], аналізуючи художню форму загадок, твердять, що «кожна загадка композиційно — одночленний паралелізм, другим членом якого є відгадка» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 558].

«Загадка» — це короткий афористичний фольклорний твір, побудований на інакомовності, метафорі, алегорії, описові предметів, явищ, живих істот у хитромудрій запитальній чи стверджувально-констатуючій формі (де це питання відчувається) і потребує відгадки, відповіді, розшифрування зумисне закодованої символічної інформації з метою:

- *активізації пізнавальної діяльності;*
- *формування навичок логічного, абстрактного мислення;*
- *розвитку кмітливості, спостережливості;*
- *естетичної насолоди;*
- *розваги, гри*

і опосередкованого виховання чи випробування розумових здібностей людини за певних обставин» (Микола Дмитренко) [19, с. 185].

«Створити загадку» — значить дуже стисло описати за допомогою певних яскравих метафоричних образів кілька найхарактерніших для предмета чи явища ознак (матеріал, форму, звук, колір, кількість, дію, призначення, застосування, оточення)... Відгадати її можна лише шляхом логічної заміни зображених метафоричних образів реальними.

Загадки-метафори складають основу жанру» (Лідія Дунаєвська) [15, с. 65].

Класифікація загадок за І.Франком («Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних»):

анімістичні (в яких неживі предмети, сили і явища природи представлені як живі істоти, тобто персоніфіковані або одухотворені);

зооморфічні (загадки, де сили природи зображені у вигляді звірів);

антропоморфічні (такі, де явища природи і реалії дійсності порівнюються з людьми і людськими взаєминами);

четверта група (в яких явища чи предмети порівнюються з іншими явищами чи предметами) [43, с. 559—561].

«Українські народні **загадки** відзначаються багатством тематики і художньої форми. Предметом, об'єктом художнього від-

творення тут є навколишній світ: від зоряного неба, оточуючої природи, картин виробничого та родинного побуту аж до абстрактних понять (радість, журба) та образів з громадського життя (десяцький, швець, солдат, ледар)» (Іван Березовський) [78, с. 159].

Класифікація загадок за тематичними рубриками (за Іваном Березовським):

1. Природа: небо, земля, явища природи, рослинний світ, тваринний світ.

2. Людина: фізична природа людини: будова житла, життя і смерть, матеріальне життя людини: їжа, одяг, взуття, речі домашнього вжитку.

3. Трудова діяльність людини: освіта, музика, звичаї та обряди, абстрактні, загальні, умовні та зібрані поняття; головоломки, шаради та різноманітні запитання.

4. Різні [43, с. 561].

«Російська дослідниця М. О. Рибникова цілком справедливо зауважувала, що **загадки позначають видові, а не родові поняття**, тобто в них описуються морква, буряк, цибуля, а не овочі; вівця. Баран, корова, кінь, кіт, а не домашні тварини» (Лідія Дунаєвська) [15, с. 66].

«Найголовнішими ознаками художньої специфіки жанру **загадок** є конкретність теми, лаконізм, конденсованість думки, надзвичайна стійкість традиції та велика усталеність образності. І. Франко саме цю усталеність вважав головною причиною того, що саме в жанрі загадки найбільше збережені давній зміст і форма. Він зазначив, що загадки «уложені в дуже узлукатій, стереотипній формі і менше, ніж всякі інші твори народні, підлягають змінам, а затим докладніше переховують сліди далекої старини» (Іван Березовський) [78, с. 164—165].

«Основними рисами художньої форми **загадок** є стислість, лаконічність, сконденсованість думки й вислову. Характер образності в загадках максимально конкретний, пов'язаний з реальним навколишнім життям і побутом народу...

Будучи багатими на мальовничі, пластичні елементи, загадки відзначаються різноманітністю ритму, рим, багатством асонансів і алітерацій. Своїм оформленням загадки, як і прислів'я, займають проміжне місце між поезією і прозою, однак ближчі до поезії» (П. Попов) [75, с. 131].

«Лексика **загадок**, їх образний світ відображає моральні, філософські, соціально-історичні погляди їхніх творців. Через загадку можна побачити побут українського селянина, конкретні предмети вжитку, визначити форми трудової діяльності, господарські інтереси, етнографічні деталі певного часу. Загадка дуже тісно прив'язана до своєї доби з її історико-етнографічними особливостями. Проходять роки, зникають з ужитку певні предмети, з'являються нові. Відповідно відживають архаїчні, з'являються нові загадки, переосмислюються старі» (Лідія Дунаєвська) [15, с. 66].

«Одне із перших міркувань стосовно **загадки** належить Арістотелю, який вважав її різновидом метафори («метафори включають в себе загадку»). Термін «загадка» у східних слов'ян зафіксовано 1649. Визначення загадки в українській фольклористиці вперше запропонував І. Срезневський: «Загадки. Плод народного остроумия. Они вообще носят отпечаток какой-то обдуманности и затейливости». Сучасні авторитетні пареміологи Р.Джорджес і А. Дандіс кваліфікують загадку як «вербальне висловлення, яке містить один, два або більше дескриптивних елементів (ДЕ). Ці дескриптивні елементи можуть знаходитись в опозиції, і референт їх повинен бути відгаданий» (Федір Євсєєв) [45, с. 210].

«**Загадкам** надавали на ранньому етапі їх розвитку *магічного значення*, тобто приписували їм певний вплив на стан господарства, родини, на розквіт або занепад життя. Вдале одгадування загадок вважалося ознакою розуму і щастя людини. Навпаки, невміння одгадувати загадки вело, за народними уявленнями, до невдач, нещастя, навіть до загибелі людини» (П. Попов) [75, с. 128].

Завдання

1. Наведіть письмово 2—3 приклади ситуацій, у яких доречно вжити такі прислів'я і приказки: «Хто високо несеться, той низько падає», «Куй залізо, поки не загасло», «Біда розуму навчить», «Хто другому яму копає, сам до неї попадає», «Краще синиця в руках, ніж голуб у стрісі», «За чужою щокою зуб не болить» (або інші за вашим вибором). Скористайтесь власним життєвим досвідом, розповідями знайомих, матеріалами преси, художньою літературою.

2. Проаналізуйте відмінності між прислів'ями і приказками за поданими матеріалами до заняття. Як би ви пояснили ці відмін-

ності учням 5 класу? Запишіть свої пояснення і порівняйте їх з відповідним розділом шкільного підручника.

3. Розподіліть наступні вислови на прислів'я і приказки.

- Від чого кіт гладок? Поїв та набок.
- Працює до сьомого поту.
- Нагадав козі смерть.
- Де свої собаки сваряться, хай чужі не мішаються.
- Ремесло — не коромисло, плеч не відтягне. А саме прогодусь.
- Рябої кобили сон.

4. Ознайомтеся з тематичними класифікаціями прислів'їв і приказок, визначте їх позитивні риси і недоліки. Запропонуйте власну тематичну класифікацію прислів'їв і приказок.

5. Знайдіть українські (та / або російські) відповідники до наступних висловів інших народів:

• Птаха визнають за польотом, а людину — за її роботою (вірменський).

- Три чоловіки знають — узнають і всі тридцять (бенгальський).
- Підступна людина губами цілує, а зубами кусає (дагестанський).
- Скупість вбиває душу в людині (індонезійський).
- Якщо троє людей єдині у своїх прагненнях, то вони легко можуть перетворити звичайну глину на золото (китайський).

• Легше вбити людину, ніж відучити її від шкідливих звичок (фінський).

• Нікчемні люди — мов барабани: всередині порожньо, а галасу багато (корейський).

6. Визначте письмово, про яку ваду людини йдеться в наступних прислів'ях і приказках:

- Стукотить, гуркотить — комар з дуба летить.
- Не клади в рот пальця, бо руку відкусить.
- Робить, як мокре горить.
- Розказав три мішки гречаної вовни.
- В очі — лисицею, поза очі — вовчицею.
- Моя хата скраю, нічого не знаю.
- Хоч кілка на голові теши, а він своє.

7. Доповніть народні порівняння:

- Багатий, як ...
- Величається, як ...
- Вискочив, як
- Захистив, як ...
- Водить, як ...
- Робить, як ...
- Розуміється, як ...

- Тихо, хоч ...
- Дивиться, як ...
- Глухий, як ...
- Поможе, як ...
- Сухий, як ...
- Чистий, як ...

Матеріали для відповідей: сльоза; мертвому кадило; земля; Пилип з конопель, перець; тетеря; куций віл у череді; вовк овець; мокре горить; циган сонцем; кіт на сало; цап в апельсинах; мак сій.

Знайдіть приклади народних порівнянь у творах художньої літератури.

8. Прочитайте наступні уривки з художніх творів, визначте, який паремійний жанр використано в них, з якою естетичною метою?

Олександр Довженко, «Зачарована Десна»: «Отак як дід любив сонце, так його мати, що її, як я теж уже аж потім довідався, звали Марусиною, любила прокльони. Вона проклинала все, що попадалось їй на очі, — свиней, курят, поросят, щоб не скугикали, Пірата, щоб не гавкав і не гидив, дітей, сусідів. Кота вона проклинала щодня по два—три рази, так що він трохи згодом був якось захворів, аж поки не здох десь у тютюні.

Вона була малесенька й така прудка, і очі мала такі видючі й гострі, що сховатись од неї не могло ніщо в світі. Їй можна було по три дні не давати їсти. Але без прокльонів вона не могла прожити й дня. Вони були її духовною їжею. Вони лились з її вуст потоком, як вірші з натхненного поета, з найменшого приводу. У неї тоді блищали очі й червоніли щоки. Це була творчість її палкої, темної, престарілої душі.

— Мати божа, царице небесна, — гукала баба в саме небо, — голубонько моя, святая великомученице, побій його, невігласа, святим твоїм омофором! Як повисмикував він з сирої землі ту морковочку, повисмикуй йому, царице милосердна, і повикручай йому ручечки й ніжечки, поламай йому, свята владичице, пальчики й суставчики. Царице небесна, заступнице моя милостива, заступись за мене, за мої молитви, щоб ріс він не вгору, а вниз, і щоб не почув він ні зозулі святої, ні божого грому. Миколаю-угоднику, скорий помочнику, святий Юрію, святий Григорію на білому коні, на білому сидлі, покарайте його своєю десницею, щоб не їв він тієї морковочки, та бодай його пранці та болячки з'їли, та бодай його шашіль поточила...

Баба хрестилася в небо з такою пристрасстю, аж торохтіла вся од хрестів» [20, с. 435—436].

Пантелеймон Куліш, «Чорна рада». Січові діди проклинають Брюховецького:

«— Так ви, бачу, усі одним миром мазані! — каже тоді батько Пугач. — Пропадайте ж, ледащиці! Щоб вас так щастє-доля покинула, як ми вас покидаємо! Пху! Плюю й на той слід, що топтав із паливодами! Плюйте й ви, батьки, — каже своїм товаришам, — а на прощання скажем сьому Іродові, чого ми йому бажаємо: воно ж йому й не минеться.

От і почали діди один за одним виходити з колеса. І зараз перший, обернувшись, плюнув на свій слід да й каже:

— Щоб же тебе побив несвітський сором, як ти нашу старість осоромив!

І другий плюнув да й каже:

— Щоб на тебе образи падали!

І третій:

— Щоб тебе пекло та морило! Щоб ти не знав ні вдень ні вночі покою!

І четвертий:

— Щоб тебе, окаянного, земля не прийняла!

І п'ятий:

— Щоб ти на страшний суд не встав!

І, вийшовши з радного колеса, забрали свої коні з чурами да й рушили до Низу» [40, с. 138—139].

8. Який тип людини узагальнений у кожній із наступних паремій? Зробіть висновок про роль власних імен в загадках.

- Для нашого Федота не страшна робота.
- На людях Ілля, а вдома — свиня.
- Без Гриця і вода не освятиться.
- Розказав Мирон рябої кобили сон.
- Торохтить Солоха, як діжка з горохом.
- Як у поле, Анці в боці коле, як до танцю — вже не коле Анцю.
- Забагатів Кіндрат, забув, де його брат.
- Спекла Луця, що не їсть і цюця.

9. Складіть розгорнуту таблицю «Жанрові різновиди паремій» за відповідним розділом підручника з підручника М. і З. Лановик (с. 541—546) з такими графами: жанровий різновид — 3—4 приклади. Схарактеризуйте у таблиці такі різновиди жанру: вітання, тости, побажання, прощання, прокльони, присяги, застереження, прикмети, народні порівняння, афоризми, каламбури, казкові зачини і кінцівки.

10. Прочитайте розділи підручників з української етнографії, присвячені народному етикету, і встановіть, яку роль відіграють паремії в ритуалах вітання, шанування та ін.

- Українське народознавство: Навч. посібник / За ред. С. П. Павлюка. — К.: Знання, 2006. — С. 182—187;

- Пономарьов А. П. Українська етнографія: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1994. — С. 255—267.

Складіть невеликий словничок народних етикетних формул для школярів.

11. Письмово наведіть приклади вживання в пареміях епітетів, порівнянь, метафор, метонімії, гіпербол, літот та інших тропів (по 2—3 приклади на кожний троп).

12. Підготуйте реферат «Проблема походження загадок у науковій літературі».

13. Проаналізуйте визначення загадки, що подаються у шкільних підручниках для 5 класу. Яке ви вважаєте найбільш вдалим і чому? Порівняйте їх із визначеннями загадок в науковій літературі.

«**Загадка** — невеликий твір, в якому в прихованій формі описується задуманий предмет, який слід назвати» (Підручник «Українська література. 5 клас» Н. Й. Волошиної, О. М. Бандури) [9, с. 50].

«**Загадка** — це невеликий за розміром твір, в якому в прихованій формі описуються предмет або явище, які потрібно назвати (вгадати), тобто знайти відгадку або розгадати загадку» (Підручник «Українська література. 5 клас» О. Івасюк, Н. Гуйванюк, В. Бузинської) [30, с. 38].

«**Загадка** — влучне, образне запитання, в якому натякається на відповідь, або прихований опис предметів і явищ, який потребує відповіді» (Підручник «Українська література. 5 клас» Р. Мовчан) [50, с. 97].

«**Загадка** — це короткий дотепний опис предмета, події, явища, які потрібно впізнати та відгадати» (Підручник «Українська література. 5 клас» Л. Шабельникової) [85, с. 110].

14. Визначте моделі, за якими складені наступні загадки (неповний перелік ознак, пряме запитання, послідовне виключення окремого із загального, зіставлення предметів за певною ознакою). Розгадайте загадки.

- Через вікно суне золоте сукно.
- Хто тче без станка і рук?
- Маленьке, сіреньке, а хвостик, як шило.
- Що було вчора і буде завтра?
- Залізна кобила, мотузяний хвіст.

- Біле, а не молоко, холодне, а не крига, без крил, а літає.
- Маленьке, легеньке, через хату не кинеш.
- По току-току ходить пан у червонім сюртуку.
- Не куш, а з листками, не сорочка, а зшита, не людина, а розказує.

15. Визначте письмово, який художні прийоми використано в наступних загадках:

- Чорніше, як вугіль, біліше, як сніг.
- На одній Марущі семеро кожушків.
- Повна піч білих поросятток.
- Живе — лежить, а помре — побіжить.
- Всі його люблять, всі його чекають, а хто подивиться, кожен скривиться.

- Куций Степан по хаті скавав.
- Сірі гуси всеньке поле вкрили.

16. Поясніть письмово, як ви розумієте вислів російського фольклориста С. Лазутіна: «Метафора — душа загадки». Наведіть 4—5 прикладів вживання метафор у загадках.

17. Знайдіть приклади вживання загадок в інших фольклорних жанрах: казках, баладах, русальних піснях; випишіть ці приклади в зошит.

15. Складіть 4—5 загадок про наступні предмети (на вибір): сонце, зорі, веселка, дощ, кіт, яблуко, кавун, троянда, книга, букви або про інші за вашим вибором.

16. Прочитайте фольклорні і літературні загадки. Зробіть висновки про спільні риси і відмінності між ними.

а) Про місяць:

Серед двора-двора лежить червона сковорода.

Лисий віл через ворота дивиться.

Світить, а не гріє.

Що то світить без прозору?

Дмитро Вітюк

Він удень кудись щезає.

Зате поночі гуляє

У нас з вами на очах —

Ним пільми не знаний жаж.

І як вправний чарівник,

Повсякчас міняє лик:

Раз серпочка вдасть тонкого,

Тоді човника хисткого,

А то стане мов кругляк —
Чисто з тризубом п'ятак!

б) Про сонце:

Серед моря-моря, стоїть червона комора.
За лісом, за пралісом червона плахта.
Стоїть дуб-стародуб, на тім дубі птиця-вертинця — ніхто її
не дістане, ні цар, ні цариця.
Стоїть дерево серед села, а в кожній хатці по гілячці.
Висить золоте яблуко, а дістати не можна.

Віталій Юречко

Наче золотом облите,
Наче жовте-жовте сито —
Диво-соняшник неначе!
Хто подивиться — заплаче.

в) Про дорогу:

Лягла Гася, простяглася. Як устане, то й неба дістане.
Що лежить, не маючи кінця?
Така я довга, що й кінця нема. Лежу собі тихесенько, нікого не
займаю. Тільки одні добрі люди день і ніч топчуть мені груди.

Леонід Глібов

Раз пішов я на отаву
І наткнувся на прояву:
Довга-довга і страшенна,
Мов гадюка здоровенна,
Голова десь за горами,
Ноги вперлись між лісами.
Став я, швертом в боки взявся
І до неї обізався:
«Де ти в біса узялася
І чого тут розляглася?»
Чую — десь щось загуділо,
Буйним вітром зашуміло:
«Схаменися, дурню сивий,
Прикуси язик брехливий!

Я не відьма, не проява, —
По всім світі моя слава;
Мене люди поважають
І до мене учащують...
Ось устану, коли треба,
Підніму тебе до неба,
Через море перекину
У далеку чужину!...»
Засмутився я, злякався
І насилу одбрехався:
«Вибачай, вставать не треба,
Бо не хочу я до неба, —
Там ognями зорі палять,
Мені бороду обсмалять,

А як часом покочуся —
На шматочки розіб'юся;
Любі діточки заплачуть:
Діда більше не побачуть!»
Я побіг, не оглядався
І у хату заховався,
А у хаті баба мила
Мені кваші наварила.
Їв я квашу солоденьку;
Здумав загадку стареньку;
Покіль другу скомпоную —
Розгадайте перше сюю.
[14, с. 146—148].

Правду загадка сказала,
Мене трохи налякала:
То не відьма, не проява,
Бо про неї всюди слава;
То всесвітня *дорога*,
І далека, і розлога.
Її всякий добре знає,
Ніхто в світі не минає:
По дорозі щастя скаче,
По дорозі горе плаче.
Так було воно і буде,
Покіль будуть жити люде.

Тест для перевірки знань

1. Який із термінів охоплює приказки, прислів'я, народні побажання, народні порівняння тощо?

- А) паремія,
- Б) приказка,
- В) приповідь,
- Г) приповідка.

2. Який принцип лежить в основі збірника М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше»?

- А) історичний,
- Б) тематичний,
- В) опорно-гасловий,
- Г) алфавітний.

3. Які два шляхи утворення прислів'їв описав О.Потебня?

- А) розвиток переносного значення на основі життєвого спостереження; згортання у прислів'я великого твору (байки, казки),
- Б) розвиток переносного значення на основі життєвого спостереження; утворення прислів'я із філософських джерел,
- В) згортання у прислів'я філософського твору; згортання у прислів'я міфологічної історії,
- Г) життєве спостереження і згортання у прислів'я історичного переказу.

4. Який характер мали архаїчні загадки?

- А) антропоморфічний,
- Б) тотемічний,

- В) космогонічний,
- Г) есхатологічний.

5. За якою моделлю створена загадка «Сидить баба серед літа в сто сорочок одіта» (капуста)?

- А) пряме запитання,
- Б) неповний перелік ознак,
- В) поступове виключення конкретного із загального,
- Г) зіставлення двох предметів, явищ.

6. Як співвідносяться зміст прислів'їв і зміст загадок?

- А) вони обидва мають енциклопедичний характер,
- Б) зміст прислів'їв енциклопедичний, а зміст загадок — космогонічний,
- В) загадки присвячені уявним речам, а прислів'я — реальним предметам,
- Г) загадки цікавлять типові, а прислів'я — нетипові в житті.

7. Як називається розділ фольклористики, що вивчає прислів'я і приказки?

- А) пареміологія,
- Б) історіографія фольклористики,
- В) пареміографія,
- Г) поетика.

8. Чим відрізняються прислів'я і приказки?

- А) прислів'я — це двочастинна завершена за змістом конструкція, що містить висновок, а приказка — це незавершена за змістом конструкція, що містить натяк на певний образний контекст,
- Б) прислів'я містять у собі яскравий художній образ, а приказка лише натякає на певний образ,
- В) прислів'я завжди оформлені як складне речення, а приказки — як просте речення,
- Г) джерела прислів'їв — це стародавня міфологія, право, мораль, філософія, а джерело приказок — це повсякденний побут людини.

9. Яка паремія тлумачиться в «Повісті временних літ»?

- А) «Єдин камінь много горнцев ізбіває»,
- Б) «Погибоша, аки обри»,
- В) «Правда очі коле»,
- Г) «Добриня хрестив мечем, а Путята вогнем».

10. За якою моделлю створена загадка «Маленьке, легеньке, через хату не кинеш» (пир'їна)?

- А) пряме запитання,
- Б) неповний перелік ознак,
- В) поступове виключення окремого із загального,
- Г) зіставлення двох предметів, явищ.

ТЕМА 8

«ГЕРОЇЧНИЙ ЕПОС: БИЛИНИ, ДУМИ, ІСТОРИЧНІ ПІСНІ, ПІСНІ-ХРОНІКИ»

План

1. Билини як найстарша форма героїчного епосу. Проблема вивчення билин українською фольклористикою.
2. Історична основа народних дум. Кобзарі — творці й виконавці дум.
3. Провідні тематично-хронологічні цикли дум: сюжети і образи.
4. Поетика жанру думи: композиція, ритміка, художня мова.
5. Жанрова своєрідність історичних пісень (у порівнянні з думами).
6. Цикли історичних пісень, їх провідні мотиви.
7. Пісні-хроніки, їх художні особливості.

Основна література

1. *Бріцина О., Головаха І.* Усно-формульна теорія та вивчення українських народних дум // Народна творчість та етнографія. — 1997. — № 2—3. — С. 54—61.
2. Героїчний епос українського народу: Хрестоматія / Упор. О. Таланчук, Ф. Кислий. — К.: Либідь, 1993. — 432 с.
3. *Григор'єв-Наш.* Історія України в народних думах і піснях. — К.: Дніпро, 1993. — 271 с.
4. *Грушевський М.* Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. — Т. 4. — Кн. 1. — К.: Либідь, 1994. — 336 с.
5. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / Упоряд. Н. С. Шумада. — К.: Веселка, 1989. — С. 122—193.

6. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 243—300.

7. Охріменко П., Охріменко О. Морально-етичні ідеали героїв українських народних дум та пісень про козаків // Народна творчість та етнографія. — 1992. — № 3. — С. 3—8.

8. Плісецький М. Українські народні думи. Сюжети і образи. — К.: Кобза, 1994. — 364 с.

9. Рильський М. Героїчний епос українського народу // Український фольклор: критичні матеріали / С. К. Бисикало, Ф. М. Борщевський. — К.: Вища школа, 1978. — С. 203—213.

10. Руснак І. Думи та історичні пісні: Тексти та їх інтерпретація. — Кіровоград: Степова Еллада, 1999 — 96 с.

11. Українська народна поетична творчість / За ред. М. Рильського. — К.: Радянська школа, 1965. — С. 172—235.

Додаткова література

1. Дума про репресованих кобзарів // Народна творчість та етнографія. — 1992. — № 1. — С. 25—27.

2. Дубчак В. Бандура в козацькому війську України // Народна творчість та етнографія. — 1994. — № 1. — С. 70—73.

3. Грабович О. Думи як символічний код переказу культурних цінностей // Родовід. — 1993. — № 5. — С. 30—36.

4. Іваницький А. Українська народна музична творчість. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 134—161, 172—179.

5. Кирдан Б. З духовної скарбниці народу // Українські народні думи та історичні пісні. Збірник / Упор. О. Таланчук. — К.: Веселка, 1990. — С. 5—32.

6. Клітна Н. «Наша дума, наша пісня не вмре, не загине...». Зародження і розвиток кобзарства в Україні // Українська література в загальноосвітній школі. — 2005. — № 3. — С. 50—55.

7. Литвин М. Розстріляний з'їзд кобзарів // Народна творчість та етнографія. — 1998. — № 4. — С. 95—98.

8. Охріменко П. Максим Рильський про героїчний епос слов'ян // Народна творчість та етнографія. — 1996. — № 1. — С. 3—6.

9. Павлій П. Д. Героїчна поезія українського народу // Українські народні думи та історичні пісні / Упор. П. Д. Павлій та інші. — К.: Вид-во АН УРСР, 1955. — С.V—XLVII.

10. Пазяк М., Пазяк Н. Поетика народних дум, її джерела і традиції // Народна творчість та етнографія. — 1998. — № 1. — С. 12—18.

11. Плісецький М. М. Взаимосвязи русского и украинского поэтического эпоса. — М.: АН СССР, 1963. — 448 с.

12. Шрамко І. Кобза та бандура в контексті світової культури // Народна творчість та етнографія. — 1994. — № 5—6. — С. 73—80.

13. Ющенко О. Із свідчень про трагічний кобзарський з'їзд // Народна творчість та етнографія. — 1998. — № 4. — С. 99—102.

14. *Яворницький Д. І.* До альбома української старовини (Група кобзарів та лірників на малоруському ярмарку) // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 6. — С. 44—45.

Питання для перевірки знань

1. Які жанри охоплює поняття «героїчний епос»?
2. Які два типи героїчного епосу розрізняють науковці?
3. Чи можна розглядати билини як жанр українського фольклору? Чому українська фольклористика тривалий час оминала їх розгляд?
4. Дайте визначення жанру билини.
5. Яка історична основа билин? Як сполучаються в них історичне й фантастичне начала?
6. Доведіть, що билини є богатирським епосом.
7. Назвіть цикли билинного епосу, наведіть приклади творів кожного циклу.
8. Які характерні риси поетики билин?
9. Звідки походить термін «дума»? Коли він зафіксований уперше?
10. Яка історична основа українських народних дум?
11. Хто виконував українські думи? Назвіть найвідоміших українських кобзарів. Які звичаї й обряди існували в їхніх братствах і школах?
12. Дайте визначення жанру думи. Яка форма її виконання?
13. Схарактеризуйте композицію та сюжет думи.
14. Які художні засоби характерні для дум?
15. Назвіть відомі вам класифікації народних дум.
16. Наведіть приклади дум кожного з основних історико-тематичних циклів.
17. Хто з українських фольклористів збирав і досліджував думи та історичні пісні? Назвіть їх основні праці.
18. Дайте визначення жанру історичної пісні. Яке походження цього терміна?
19. Назвіть жанрові ознаки історичної пісні. Які спільні й відмінні риси в історичній пісні й думи?
20. Назвіть основні цикли історичних пісень і наведіть приклади творів кожного циклу.
21. Дайте визначення жанру пісні-хроніки. У чому його своєрідність?
22. Які тематичні групи пісень-хронік виділяють фольклористи?

23. У яких творах української літератури відбилися сюжети народних дум та історичних пісень?

24. У якому класі учні ознайомлюються з історичними піснями й народними думами? Які твори цих жанрів запропоновані в шкільних підручниках?

Матеріали до заняття

«Героїчний епос — (грец. *epos* — слово, оповідання, нім. *Epos* в розумінні «епопея»). Найбільш суттєві типологічні характеристики народного епосу (на відміну від балади) — героїчна ідеалізація історичного минулого народу (народності, етносу) шляхом створення монументальних образів богатирів, захисників його волі та незалежності в боротьбі проти історичних ворогів і поневолювачів, втілення в поетичній формі кращого народного характеру, «розуміння і оцінки народом свого минулого» (Д. Лихачов). Як фольклорний жанр героїчний епос не знає якоїсь універсальної форми. У різних народів він не ідентичний, що зумовлено особливостями епічних традицій і фольклорної культури назагал. В **архаїчних формах епосу** (наприклад, карельські і фінські руни «Калювали», якутські «Олонхо», богатирські поеми тюрко-монгольських народів Сибіру, південно-кавказький нантський епос, північно-американське «Сказання про Гайавату», окремі частини вавилонського «Гільгамешу», ісландської Едди Старшої, англосаксонської поеми про Беовульфа та ін.) героїка представлена в казково-міфологічних образах (епічним ворогом народного героя виступають фантастичні страховиська, що уособлюють ворожі людині сили природи). Ці пам'ятки виникли на основі міфологічної традиції і богатирської казки. **Інший стадіальний ряд творів героїчного епосу** об'єднує такі різні народні творіння, як, наприклад, «Давид Сасунський» у вірменів, «Манас» у киргизів, «Керогли» у азербайджанців, *Chansons de geste* у французів, *Heldenlied* у німців, російські билини, окремі південно-слов'янські юнацькі пісні, східно-романські войнацькі, албанські богатирські пісні та інші «історизовані поеми». Історичний героїчний епос несе в собі ідеї самоствердження народності, боротьби за незалежність проти чужоземного іга. **Третій стадіальний ряд епічних творів** — історичний епос, — що охоплює не менш широке коло явищ від українських дум до історико-героїчних пісень народів Кавказу чи балканських гайдуцьких пісень, від ранніх російських історичних пісень до пісень разінського і пугачовського циклів. На цьому етапі зміст героїчного епо-

су суттєво збагачується соціальними мотивами» (Григорій Бостан) [45, с. 119].

«**Билина** — жанр російської епічної пісні. Билина не співалася, але виконувалася речитативом, первісно в супроводі гри на гусях, пізніше без музичного супроводу. Слово билина для позначення жанру було запроваджено в 40-х рр. І. П. Сахаровим, який запозичив його зі «Слова о полку Ігоревім: «...по *былинам* сего времени». Незважаючи на помилковість такого ототожнення, слововживання Сахарова закріпилося в фольклористиці як термін (у сучасному українському перекладі М.Рильського билина — «бувальщина»). Були витіснені інші терміни: «старина», або «старинка», як мовилося в народі, недиференційоване «пісня», яким користувався, наприклад, П. Киреевський, «вищі епічні пісні» (на відміну від «нижчих епічних пісень» — духовних віршів та історичних пісень). Билини часто визначають як героїчні пісні, але поряд з тим є багато билин міфологічного, новелістичного, авантюрного змісту» (Людмила Волкова) [45, с. 65].

«В Україні билини як такі не існують. Є однак багато даних про колишнє поширення тут билинних протосюжетів. Наймення героїв билин та розповіді про їхні подвиги зустрічаються в українських героїчних казках: «Ілля-Муромець і Соловей-розбійник», «Кирило Кожум'яка», «Про Івана Голика і його братів», а також переказах, легендах: про Михайлика і Золоті ворота, баладах. Деякі казки зберегли згадку про героїнь-войовниць, котрі певною мірою нагадують «поляниць удалих» з билин (казка «Про Марусю — козацьку дочку»). У піснях є відгомони билини про Дюка Степановича. Традиції билин Київської Русі мали вплив на виникнення в XIV—XV ст. українських дум, хоча ґрунт, на якому вони постали, були пізніші події. Низка дослідників визнавала відгомони билини про Альошу Поповича та Садка в думі «Олексій Попович» (О. Міллер, М. Дашкевич, П. Житецький, В. Базанов та ін.), проте ще М. Сумцов гостро заперечував ці твердження. Герої-лицарі дум: козаки Матяша старого, вдовин син юнак Івась Удовиченко (Коновченко), Самійло Кішка, козак-нетяга Ганжа Андибер, козак Голота — всі нагадують воїнів з билин» (Людмила Волкова) [45, с. 66—67].

«*Причина щезнення билин на Україні*. Коли київські билини в більшості постали на Україні, виринає питання, чому вони там досі не збереглися. Билина дає поетичний відгомін події, що дійсно відбулася, і як така співається на місці свого народження до-

ти, доки не наступить нова подія, що силою свого враження заглушить попередню подію і відверне увагу сучасників, між ними й поетів, від давньої події, зате прикує її до нової події. Коли ті події змінюються, як в калейдоскопі, й, зокрема, коли настають події, які все переходять своєю вагою, бо зосереджуються до-вкруги питання: бути — не бути, — тоді легко пам'ять про давні події затирається, тим більше. коли в нових обставинах життя ніщо не піддержує згадок про давні події. По часах, що дали тему билинам, прийшов ряд лихоліть на Україну: татарське, польське, турецьке, московське, кріпацьке тощо. Нові враження були такі сильні, що дали поштовх до народження довгих серій нових пісень, передовсім козацького епосу. Крім того, не зашкодити пригадати, що билини це поетична творчість класу дружинників і з упадком Київської держави й її витвору — дружинного класу не стало на місці народження билин їх носіїв і декламаторів чи співців. Занесені з України в Московщину, билини збереглися там тим краще, чим даліше від культурних осередків лежала якась околиця і чим менше була вона виставлена на враження свіжих історичних подій» (Михайло Возняк) [7, с. 220].

«**Билини** — епічні речитативні пісні, які в княжі часи виконували в Україні народні співці-музики» [48, с. 83].

«**Дума** — жанр (вид) суто українського речитативного народного героїчного ліро-епосу, який виконували мандрівні співці-музики: кобзарі, бандуристи, лірники в Центральній і Лівобережній Україні» [48, с. 218].

«Термін «дума» у фольклористику ввів М. О. Максимович.

Самі виконавці дум називали їх по-різному: *пісні про старовину, козацькі притчі, запорозькі псалми, лицарські пісні* тощо» (Анатолій Іваницький) [29, с. 134].

«**Думи** — це народні епічні і ліро-епічні пісенні твори героїчного і соціально-побутового змісту. Їх виконували речитативом під акомпанемент бандури (кобзи) або ліри» (Михайло Грицай) [15, с. 84].

«**Фантастичний, казковий елемент** майже зовсім відсутній у думах, тоді як у російських билинах, сербських та болгарських піснях йому відведено чимале місце. Це, безперечно, пояснюється часом і умовами творіння» (Максим Рильський) [78, с. 208].

«Ф. М. Колесса говорив про **походження дум від голосінь**. Це твердження зараз уявляється правильним з одним уточненням: мелодико-речитативна манера і трагедійний виконавський стиль дум (особливо давнього пласта) пов'язані не з побутовими голосіннями, а з героїчними поховальними співами, які мали місце в певну історичну — *героїчну* — епоху у індоєвропейських народів, в тому числі і у слов'ян. Свого часу вони перелилися в драматичні поеми дружинного епосу Київської Русі, а потім героїчні плачі знайшли продовження в козацькій історії» (Анатолій Іваницький) [29, с. 142].

«**Дума** — це віршований твір, виконуваний (як правило, соло) речитативом, що інколи переходить у більш співучий мелодичний малюнок, під акомпанемент кобзи, або бандури... або — рідше — ліри. Рядки в цьому вірші дуже різні довжиною (точніше, кількістю складів). Рима (здебільшого дієслівна) майже обов'язкова, причому часто-густо римується по декілька рядків поспіль» (Максим Рильський) [78, с. 204].

«**Дума** — вид ліро-епосу... Національний самобутній вид українського фольклору, ліро-епічні твори про життя козачої України XVI—XVII ст., які виконували народні напівпрофесійні співці — кобзарі... Думи споріднені з іншими ліро-епічними видами (історичні пісні, балади), але відрізняються низкою жанрових відмінностей. 1) Дума не співається, але виконується речитативом, тобто проказується на розтяг у музичному супроводі на бандурі, кобзі або лірі. 2) Дума має астрофічну будову, вона розпадається на нерівні періоди. Період функціонально відповідає пісенному куплету, становить завершене семантико-синтаксичне ціле, залежно від плину оповіді визначається довжина періоду... 3) Віршування думи — своєрідний український національний верлібр з кількістю складів у рядку від чотирьох до сорока... 4) Велику роль відіграє рима, переважно дієслівна, котрою об'єднується кілька рядків. 5) Мелодія музичного супроводу різноманітна, залежна від змісту. 6) У поетичному та музичному стилі сполучено особливості середньовічної канонічності з бароковою орнаментальною риторикою. 7) Багато урочистих архаїзмів та церковнослов'янізмів» (Анатолій Волков) [45, с. 162—163].

«**Речитатив** (*італ. recitativo, від лат. recitare — читати вголос, виголошувати*) — наспівна декламація, що характеризується емоційно забарвленою інтонацією, зміщенням, посиленням чи

зниженням логічних та ритмічних наголосів, смисловим наповненням пауз, застосуванням стилістичних фігур тощо» [48, с. 592].

«Виконуються думи своєрідним індивідуальним співом-оповіддю в супроводі музичного інструмента — кобзи або ліри. Цей своєрідний спів дум називається **речитативом** і полягає в музично-мелодійній декламації, яка відмінна від сольного або багатоголосного хорового співу пісень. Отже, виходить так, що думу співають, проказуючи її. Таке співання-проказування дум народні співці називають *«говорком»* (П. Павлій) [75, с. 174].

«Часто підкреслювані дослідниками **ліричні елементи в думках**, які старовинні кобзарі називали *«жалощами»*, справді сильніше виявлені в цих творах, ніж в епосі інших народів. Особливо яскраво виступають ці елементи у невідьницькому циклі, що навіть дало привід деяким дослідникам виводити думи взагалі з похоронних плачів, *«голосінь»*... Висловимо припущення, що, може, все-таки не слід вважати ліризм винятковою особливістю дум, хоч у них він і виступає сильніше, ніж в епічних творах інших народів» (Максим Рильський) [78, с. 209].

«Специфічна особливість **поетичної форми українських народних дум** полягає насамперед в тому, що ця форма досить струнка і стала щодо композиції, але водночас і досить гнучка та вільна щодо словесного та музичного виразу, така, що нібито завжди народжується знову, тобто **імпровізується**. Тому-то думи і належать до імпровізаційних видів фольклору...» (П. Павлій) [78, с. 173].

«**Імпровізація** — суттєва риса дум. Кобзар запам'ятовує текст не слово в слово, а здебільшого смислові віхи сюжету, які потім *«наживляє»* в процесі виконання. Це не значить, що співак створює текст думи кожного разу заново: він користується готовими фольклорними образами, блоками слів, епічною лексикою тощо, які містяться в його пам'яті. При цьому його вторча свобода залишається досить значною: дума ніколи не повторюється буквально» (Анатолій Іваницький) [29, с. 137].

«**Композицію дум** можна сміливо називати традиційною, бо вона в абсолютній більшості текстів зберігає одні й ті ж складові елементи, а саме: **заспів** (початок), що має часто в собі так звану *«заплачку»*; **власне думу** (розгортання сюжету зі всіма епічними

повтореннями і ліричними відступами) і **кінцівку**, або заключення, так зване **славословіє**. Ця композиційна структура сприяє імпровізації, а також дотриманню певної послідовності в змалюванні типових подій, характерів героїв. Вона також допомагає зберегти епічну величність розповіді і дозволяє вводити ліричні відступи.

Епічність розповіді досягається різними засобами уповільнення: **повторенням** близьких мотивів і епізодів і спеціальними уповільненнями — **ретардаціями**. Щоб підкреслити й підсилити те чи інше місце розповіді, вводяться ліричні відступи, що мають велике значення для художньої цілісності твору. Художня цілісність думи не мислима також без поетичного заспіву (вступу) і кінцівки (славословія)» (П. Павлій) [75, с. 173].

«**Ретардація** (лат. *retardation* — затримка, уповільнення) — композиційний прийом, властивий епічним та драматичним творам; гальмування прямого розвитку сюжетної дії, уповільнення розповіді про зображувану подію» [48, с. 589].

«Не можна не помітити в **мові дум** книжних, церковнослов'янських елементів говірки... У багатьох випадках, наприклад, співець відступає від звичного російського повноголосся, замінюючи слова: *голос, голова, золото, городи* словами: *глас, глава, злото, гради*, — або ж просто вживає церковнослов'янські слова замість народних: *перст, прах, уста, смирення, собраніє, розлюбити, воздыхати, вкушати, аще, паче, найпаче* та ін. Навіть формам церковнослов'янським нерідко він надає перевагу перед народними: *од сустав, під нозі, будеш, рече і т. д.*

Бажаючи зберегти церковнослов'янський колорит мови, співець переробляє іноді слова таким чином, що вони одержують не то книжковий, не то народний вигляд, наприклад: *опрошеніє, олгати, у руцях, олци*. З приводу останнього слова відомий виконавець дум Вересай відзначив: «усе одно вовки, тільки тут не можна так казати». ...У свідомості пізніших кобзарів мова дум не є звичайна, проста річ. Без сумніву, так само дивилися на неї і найдавніші кобзарі в епоху створення самих дум» (Павло Житецький) [78, с. 199].

«**Поетична мова кобзарської рецитації** укладається в довші й коротші вірші, залежно від синтаксичного розподілу на речення та укладу частин у довших складних реченнях; кожний вірш замикає суцільну синтаксичну одиницю. Вірші думи не під-

ходять під якусь означену ритмічну міру, не виявляють ні однакового розміру, ні однакового числа складів та правильного поділу на частини. Довші вірші — дванадцяти-, п'ятнадцятискладові чергуються з короткими — п'яти-, шести-, семискладовими; це-зура не має ніде стало визначеного місця; одним словом, вірші думи нерівномірні й суцільні...

Довші й коротші вірші... вільно лучаться у більші й менші групи, періоди або тиради, зазначувані в мелодії характерними закінченнями з протяжною нотою, за якою слідує перегра на кобзі. Одні з цих періодів вміщають по два-три, інші — по шість-десять і більше віршів. Кожний період, подібно як строфа в пісні, замикає заокруглений образ, закінчену думку, однаке кожний має іншу форму, навіть неоднакове число віршів, так що в найдовший думи не знайдемо двох періодів, що виявляли б зовсім однаковий склад віршів, однакову схему ритмічну» (Філарет Колесса) [78, с. 201—202].

«Кілька рядків (в середньому 4—8), окреслюючи певну думку, становлять **уступ** або **тираду** (своєрідний нерегламентований за кількістю рядків строфойд...). Істотні ознаки тиради — поява розспівної мелодики на останніх складах, деяке уповільнення темпу, іноді — вигук «гей»... а також перегра на бандурі (це може бути музична фраза чи один акорд)...

Кількість тирад в різних думках коливається від 15—20 до 40—50 і навіть більше» (Анатолій Іваницький) [29, с. 138].

«**Кобзар** — виконавець дум, історичних та ліричних пісень у супроводі кобзи — одного з найдавніших струнних щипкових інструментів (3—12 струн). Історичні згадки про кобзу в Україні починаються з XI ст.. Аналоги: а) **бандурист** — виконавець на бандурі — близькому до кобзи, але досконалішому інструменті західноєвропейського походження (12—20 струн), що закорінився в Україні з кінця XVI ст.; б) **лірник** — виконавець на лірі — клавішно-смичково-струнному інструменті теж західноєвропейського походження, що поширився в Україні з XV ст.» (Анатолій Волков) [45, с. 254].

«**Кобзарство** було дуже шанованим, надто на Запорізькій Січі. Кобзарі сприймалися як провідці і носії слова правди. Вони брали участь у козацьких походах та гайдамацьких повстаннях, у національно-визвольних рухах. Роля й місце кобзарів були надзвичайно вагомими. У період Хмельниччини (1648-54) вони закликали на-

род до боротьби, виражали його сподівання, ушляхетлювали героїв. Після поразки повстання Коліївщини (1768) активних його учасників-кобзарів Прокопа Скрягу, Василя Марченка було страчено. Із занепадом козацтва занепадає і кобзарство. Кобзарі змішались з жебраками-лірниками. Але й у ХІХ ст. були визначні митці: А. Шут, Т. Пархоменко, О. Вересай, якого високо цінував Т. Шевченко й подарував йому 1860 свій «Кобзар». Недарма збірник своїх віршів поет називає цим словом. Образ кобзаря стає улюбленим наскрізним мотивом Шевченкової творчості. Він оспівує кобзарів як втілення духу українського народу у літературних і малярських творах. Серед видатних кобзарів ХХ століття М. Кравченко, Г. Гончаренко» (Анатолій Волков) [45, с. 254].

«Головна нота в **думах** — це ідея свободи від пригнічень усякого роду над особою людини. Представником і захисником цієї свободи був козак, і в цьому слові полягає основний нерв поетичного настрою, який панує в думах» (Павло Житецький) [78, с. 200].

«Співець стояв на висоті народно-національного саморозуміння, представником якого було в свій час **козацтво**, — на висоті ідеалів козацького життя з його гучною славою, з його недовготривалою волею і зрадливою долею. Саме слово *козацький* для нього рівнозначно було з словами: *рідний, свій*, тому він вживає це слово для того, щоб відрізнити своє од чужого: *козацька земля, віра, душа, голова, козацьке тіло, козацькі церкви, шляхи, торги, ріки*. Але, незалежно від цього козацького світогляду, він почуває в собі здатність відгукуватися на всі радощі і прикрощі козацького життя живим творчим словом, у якому чуються найрізноманітніші і до того ж складні почуття: є в цьому слові всі відтінки сміху, як і всі відтінки горя, що переплелися між собою в найрізноманітніші сполучення» (Павло Житецький) [78, с. 198—199].

«Кобзарі чітко розрізняли «лицарські псалми» від інших виконуваних ними пісень. Існувала навіть своєрідна **шкала цінностей фольклорних творів**. Найвищу сходинку займали думи. Далі йшли історичні, козацькі, чумацькі пісні (тобто, соціально-побутові), потім — побутові (насамперед моралізаторські — такі, як «Нема в світі правди»), і замикали цю шкалу жартівливі і танцювальні пісні. Кобзар Андрій Шут шанобливо ставився до дум і зневажливо — до любовних, обрядових, побутових пісень. Не

співав їх і Остап Вересай (хоч і знав). Гнат Гончаренко оцінював побутовий репертуар скептично» (Анатолій Іваницький) [29, с. 141].

«**Кобза** заховує у собі певну небезпеку, бо надто міцно зв'язана з націоналістичними елементами української культури, з романтикою козацькою й Січі Запорізької» (Юрій Смолич) [45, с. 255].

«**Історичні пісні** — ліро-епічні фольклорні твори про конкретні історичні події, процеси та історичні особи. Історична конкретність змісту є найвагомішою підставою для виділення історичних пісень в окрему групу, що за структурними ознаками є сукупністю різнотипних жанрів, пов'язаних з історією» [48, с. 326].

«**Історичні пісні** — це епічні чи ліро-епічні твори, в яких розповідається про справжні події та історичних осіб, розкривається ідейно-емоційне ставлення народу до них. В історичних піснях часто оспівуються безіменні герої, але їхня діяльність пов'язана з конкретним історичним періодом» (Михайло Грицай) [15, с. 120].

«**Історичні пісні** — це твори героїчного епосу, які розповідають про конкретні, типові для певної історичної епохи події, про дії відомих в історії осіб, що виступають під власним чи прибраним ім'ям. В історичних піснях нерідко йдеться і про безіменних героїв, які, проте, пов'язані з характерними подіями того чи іншого періоду суспільного життя, з подіями, конкретність яких з бігом часу стерлась і набрала узагальнення» (В. Хоменко) [75, с. 209].

Микола Гоголь про історичні пісні: «Історик не повинен шукати в них вказання дня і числа битви або точного пояснення місця... Але коли він захоче пізнати справжній побут, стихії характеру, всі найтонші відтінки почуттів, хвилювань, страждань, радощів описуваного народу, коли захоче вдихнути дух минулого віку, загальний характер всього цілого і кожного окремого, то він буде задоволений цілком: історія народу розкриється перед ним у ясній величі» [26, с. 193].

«**Історичні пісні** становлять собою художній літопис історії українського народу. Цей літопис не завжди документально точний, бо пересипаний елементами художнього вимислу, ліричними

відступами, народнофілософськими узагальненнями тощо. Однак у ньому події в загальному хронологічно окреслені. Тобто історичні пісні відображають історію народу в художніх образах, які відповідають зображуваним періодам і подіям, випливають з них, допомагають чіткіше збагнути їх суть» (В. Хоменко) [75, с. 209].

«Залежно від того, яка міра історизму властива пісні і який історичний зміст відображено в ній, **історичні пісні поділяються на чотири класи:**

1. З конкретно-історичною підосновою — згадуються дійсні події та імена історичних осіб...

2. Пісні з загальноісторичною підосновою — збережено не так деталей, як загальний колорит, дух епохи...

3. Пісні з соціально-побутовою підосновою. Насамперед це деякі з пісень про козацтво, чумацтво, наймитівання, кріпацтво, наймитство. Вони склалися за цілком певних історичних умов, тому в деяких з них більш-менш ясно проступають риси історії побуту, торгівлі, військової справи, соціальних заворушень, правових відношень...

4. Пісні з соціальною, класовою підосновою. Це переважно творчість другої половини XIX — початку XX ст. Зокрема, сюди зараховуються деякі західноукраїнські «гамерицькі» пісні...» (Анатолій Іваницький) [29, с. 149—150].

«Віки мужності і звитяги, віки з шаблею в боях і за плугом на крові политому полі, віки мук на невольничих торговицях трьох материків і віки боротьби проти татарських, турецьких, ногайських та інших орд, віки надії в очах і сльози на віях, віки журби в серці і нескореної думи на чолі, грозові ночі повстань і тугою пересновані дні жіночого чекання, дівочої вірності — така наша народна пісня. Вона, як і наша доля, виростала на чорному хлібі історії. На страшних пожарищах, у чорних азовах, козлових, салтирях та коднях гинули її геніальні творці. Ромашка і житечко проростали з їхніх сердець, а їхні пісні розходилися по всій Україні, вrostали у вічність і ставали для нащадків хвилюючою історією» (Михайло Стельмах) [78, с. 213].

«Героїко-патріотичним характером народні **історичні пісні близькі до дум**, але в них йдеться переважно про конкретні історичні події і явища, про історичних осіб, які виступають під своїм власним ім'ям (Хмельницький, Кривоніс, Нечай, Довбуш, Кобилиця, Кармалюк тощо). **На відміну від дум пісні** мають чітку

строфічну (куплетну) ритмомелодичну будову, правильне римування. Пісенна строфа складається здебільшого з чотирьох або двох рядків, які мають однакову кількість складів. Рядки строфи римуються. Мелодія єдина для всіх строф, правда, у великих за розміром епічних піснях можливі певні музично-інтонаційні варіації. Виконуються історичні пісні і соло, і хором.

Елементи епосу і лірики в історичних піснях поєднуються то з перевагою розповідного начала, то ліричного. Епічність зближує історичні пісні з думами» (В. Хоменко) [75, с. 209—210].

«Засоби художнього зображення дійсності в **історичних піснях**... характеризуються *поєднанням елементів героїчного епосу і ліричної пісні*» (В. Хоменко) [75, с. 233].

«**Пісні-хроніки** дуже близькі за жанром до історичних пісень і до балад... З історичними піснями хроніки єднає достовірність зображуваного, дійсні факти, покладені в їх основу, але, як правило, пісні-хроніки обмежуються зображенням якогось одного випадку, найчастіше трагічного, свідком або й учасником якого був співак. Якщо прирівняємо історичні пісні до картин, змальованих крупними яскравими мазками олійними фарбами, то пісні-хроніки можна уподібнити до детальної прорисовки олівцем. Крім того, пісні-хроніки легко впізнати за чисто формальними ознаками: багато з них починається звертанням до слухачів: *«Послухайте, добрі люди, що маю казати, а я хочу про (ім'я) співанку співати»*, а закінчується запевненням у цілковитій правдивості співаного:

*Сіло потя на воротях, на вітер си здуло,
Я би того не співала, якби так не було*» (Наталя Шумада) [26, с. 215].

«Серед «довгих» пісень особливе місце займають пісні, що їх в Карпатах звуть **«новинами»**. Як і коломийки, новини належать до найбільш продуктивних жанрів наших днів, виконуючи роль усного щоденника. В новинах відображуються події місцевого життя, переважно драматичного і трагічного змісту. Набагато рідше предметом зображення бувають побутові, легендарні, епічні, сатиричні або гумористичні теми.

Новини — народна назва. У фольклористиці ці пісні називають **«співанками-хроніками»**. Термін був запропонований О. І. Деєм у 1969 р. ...Термін відтінює головні риси жанру — здатність у пісенній формі (*співанки*) швидко і з документальною

достовірністю (*хроніка*) відгукуватися на явища, які привертають увагу.

...В противагу баладам, співанки-хроніки реєструють самі факти і подають їх майже без прикрас.

Розквіт жанру співанок-хронік припадає на XIX—XX ст., хоч окремі з них відомі з XVI—XVII ст. За змістом співанки-хроніки утворюють **три тематичні розділи**: з історичною підосновою, соціально-побутової, побутової» (Анатолій Іваницький) [29, с. 172—173].

Завдання

1. Підготуйте повідомлення «Проблема віднесення жанру билини до українського героїчного епосу».

2. Складіть таблицю «Тематичні цикли билин».

3. Дайте письмову відповідь на питання: чому в українських народних думах майже відсутні фантастичні образи?

4. Прочитайте тексти таких народних дум: «Козак Голота», «Хмельницький та Барабаш», «Маруся Богуславка», «Самійло Кішка», «Іван Богун», «Буря на Чорному морі», «Невольницький плач», «Про смерть Богдана Хмельницького», «Проводи козака до війська», «Смерть козака бандуриста», «Втеча трьох братів із города Озова, з турецької неволі», «Перемога Корсунська». Визначте, до якого історико-тематичного циклу належить кожна з цих дум.

5. Повторіть ознаки епосу та лірики. Дайте письмову відповідь на питання: «Яким жанром: епічним чи ліро-епічним — є народна дума?» Знайдіть у запропонованих джерелах різні точки зору вчених на це питання.

6. Прочитайте початкові уривки з билини «Ілля-Муромець і Соловей-Розбійник» та з думи «Козак Голота». Які спільні й відмінні жанрові риси ви помітили? Зверніть увагу на ритміку билини і думи.

Ілля-Муромець і Соловей-Разбойник

Из того ли то из города из Муромля,
Из того села да с Карачарова
Выезжал удаленький дородный добрый молодец.
Он стоял заутрену во Муромле,
А й к обеденке поспеть хотел он в стольный Киев-град.
Да й подъехал он ко славному ко городу к Чернигову.

У того ли города Чернигова
Нагнано-то силушки черным-черно,
А й черным-черно, как черна ворона.
Так пехотою никто тут не прохаживат,
На добром коне никто тут не проезживат,
Птица черный ворон не пролётыват,
Серый зверь да не прорыскиват.
А подъехал как ко силушке великоей,
Он как стал-то эту силушку великую,
Стал конем топтать да стал копьём колоть,
А й побил он эту силу всю великую [56, с. 250].

Козак Голота

Ой полем, полем Килиїмським,
То шляхом битим Гординським,
Ой там гуляв козак Голота,
Не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота.
Правда, на козакові шати дорогії —
Три семирязі лихії:
Одна недобра, друга негожа,
А третя й на хлів незгожа.
А ще, правда, на козакові постолы в'язові,
А онучі китайчані —
Щирі жіноцькі рядняні;
Волоки шовкові —
Удвоє жіноцькі щирі валові.
Правда, на козакові шапка-бирка —
Зверху дирка,
Травою пошита,
Вітром підбита,
Куди віє, туди й провіває,
Козака молодого прохолоджає.
То гуляє козак Голота, погуляє,
Ні города, ні села не займає, —
На город Килию поглядає [26, с. 147].

7. Зробіть виписки зі статті М.Рильського «Героїчний епос українського народу», які ілюструють ознаки жанру думи.

8. Розкажіть про походження сюжету однієї з народних дум на основі праці М. Плісецького «Українські народні думи. Сюжети і образи».

9. Проаналізуйте стилістичні особливості однієї з наступних дум на вибір: «Самійло Кішка», «Козак Голота», «Маруся Богуславка» (письмово), випишіть приклади епітетів, порівнянь, повторів, старослов'янizmів, дієслівних рим. Знайдіть у думі зачин і кінцівку, випишіть їх в зошит.

10. Підготуйте реферат «Кобзарські звичаї і обряди».

11. Проаналізуйте визначення народної думи, подане в шкільному підручнику «Українська література» для 7 класу Василя Цимбалюка:

«Оригінальним і популярним видом усної народної творчості в Україні є **думи**. Це великі пісенно-розповідні твори переважно героїчного змісту про важливі історичні події» [83, с. 28].

Чи відповідає це визначення критерію науковості, на вашу думку? Запропонуйте власне визначення думи для семикласників. Прочитайте розділ «Народні думи» за названим підручником, складіть 5—6 питань для бесіди з учнями на цю тему. Які тексти дум наводяться в підручнику В. Цимбалюка, які питання і завдання пропонуються учням для їх аналізу? Придумайте 2—3 творчі завдання для семикласників під час вивчення народних дум.

12. Складіть порівняльну таблицю «Дума та історична пісня». Відзначте в ній спільні й відмінні риси цих жанрів. Зверніть увагу на історичну основу, історизм подій і образів, обсяг, ритмічну будову, форму виконання і склад виконавців, стильові особливості, сюжет і композицію дум та історичних пісень. Поміркуйте, як би ви пояснили різницю між історичними піснями й народними думами на уроках української літератури у 8 класі?

13. За поданими в додатках програмами з'ясуйте, в якому класі школяри ознайомлюються з таким жанром, як історична пісня. Які теоретичні відомості мають отримати учні на уроках, які тексти історичних пісень прочитати? Проаналізуйте розділ «Історичні пісні» в підручнику «Українська література» для 6 класу Євгена Пасічника, Ольги Слоньовської [57, с. 28] за таким планом:

а) визначення історичних пісень (за критеріями доступності, науковості);

б) пояснення історизму історичних пісень;

в) вибір творів для прочитання;

г) питання і завдання для учнів, спрямовані на аналіз конкретних історичних пісень;

д) матеріали для словникової роботи (пояснення архаїзмів, історизмів та ін.);

є) теоретичні поняття, що пояснюються на матеріалі історичних пісень.

Висловіть власні пропозиції для удосконалення цього розділу. Яку наочність (картини, музичні записи, відеофрагменти тощо) ви б використали на уроках із вивчення українських історичних пісень?

14. Конкретними прикладами доведіть тезу П.Житецького: «Головна нота в думках — це ідея свободи від пригнічень усякого роду над особою людини. Представником і захисником цієї свободи був козак, і в цьому слові полягає основний нерв поетичного настрою, який панує в думках».

15. Напишіть твір-мініатюру «Драматизм образу Марусі Богуславки» (за однойменною думою). Прочитайте літературні твори на основі фольклорного сюжету про Марусю Богуславку: М. Старицький «Маруся Богуславка», І.Нечуй-Левицький «Маруся Богуславка», П.Куліш «Маруся Богуславка». У чому своєрідність інтерпретації цього образу письменниками? Ознайомтеся з поезією Л.Костенко «Чадра Марусі Богуславки» і усно порівняйте образи героїні народної думи і ліричної героїні сучасного твору:

Ліна Костенко. Чадра Марусі Богуславки

Вузьенька вуличка. Стіна, повита хмелем.
Татари сплять, сьогодні в них байрам.
Високий дуб, по-українськи — нелинь.
Святе письмо, по-їхньому — Коран.

Чого я тут? Ще й, кажуть, Богу слава,
що я жива, що в мене муж паша.
А я — Маруся. Я — із Богуслава.
У мене є непродана душа.

О, як він любить, як він мене палить!
Як він мене цілує уночі!
Каблучки нанизав по дві на кожен палець,
Браслети на руках, на шії дукачі.

І я ходжу, володарка темниці.
Скриплять у тиші двері за дверми.
Блищать очима слуги темнолиці,
мені у ноги стелять килими.

Ох, килими, барвисті килимочки!
Фонтан, кальян і сльози на зорі.
Носила я і плахту, і віночки, —
Ну, як мені, чи гарно у чадрі?

І меч, і правда — цноти не жіночі.
Люблю чадру — і чорна, і густа.
Коли татарам брешуть мої очі,
ніхто не бачить, як тремтять вуста.

Мого лица не видно під чадрою.
Мій муж поїхав. Тоскно мені. Жду.
А то б я їм здавалася чудною, —
чого я зблідла і куди іду.

Чого дивлюся в море, у тумани.
Чого, як тінь, блукаю уночі.
...Бряжчать мені невільницькі кайдани.
А я шукаю сховані ключі [36, с. 376].

16. Підготуйте повідомлення про «розстріляний кобзарський з'їзд» за вказаними джерелами: М.Литвин «Розстріляний з'їзд кобзарів»; О.Ющенко «Із свідчень про трагічний кобзарський з'їзд»; «Дума про репресованих кобзарів».

17. Поміркуйте над питанням: про які сучасні події (героїчні, трагічні, драматичні) могли б співати кобзарі? Напишіть стислий твір-роздум на цю тему.

18. Підготуйте повідомлення: «Мотиви і образи народних дум в українській літературі».

19. Складіть таблицю «Цикли історичних пісень» з прикладами творів.

20. Прочитайте такі історичні пісні: «Максим козак Залізняк», «За річкою вогні горять», «Засвіт встали козаченьки», «Чи не той то хміль», «Ой, Морозе, Морозенку», «У Глухові у городі», «Пісня про Байду», «Ой летить куля з ворожого поля», «Гей не дивуйтесь, добрі люди», «Ой, ще ж не світ», «Ой був у січі старий козак», «Гей ви, хлопці січові!», «Ой видно село», «Зажурилась Україна», «Ой там на горі Січ іде», «Наварили ляхи пива». Визначте, до якого циклу належить кожна пісня.

21. Підготуйте відповідь на питання: «До якої групи пісень — історичних чи соціально-побутових — слід відносити стрілецькі та повстанські пісні?»

Тест для перевірки знань

1. У якому з варіантів названо правильний порядок виникнення наступних жанрів?

- А) билини, думи, балади,
- Б) балади; думи, билини,
- В) билини, балади, думи,
- Г) думи, балади, билини.

2. Яке твердження відбиває правильно зміст билин?

- А) це козацький епос,
- Б) це богатирський епос,
- В) це «епос нещасливих людських доль»,
- Г) це панорамний жанр.

3. Які два жанри фольклору вплинули найсильніше на поетику дум?

- А) балади і легенди,
- Б) ліричні пісні і обрядова поезія,
- В) голосіння і билини,
- Г) казки і перекази.

4. Як в народі називають думи як жанр?

- А) козацька пісня, пісня про старовину, поважна пісня, псальма,
- Б) легендарна пісня, балада, старовинна пісня, козацька пісня,
- В) історична пісня, пісня про старовину, героїчна пісня, псальма,
- Г) голосіння, билина, поважна пісня, козацька пісня.

5. Які ознаки об'єднують билини і думи?

- А) форма виконання, композиція, наявність гіпербол,
- Б) елементи фантастики; композиція, історична основа,
- В) регіон поширення, форма виконання, наявність гіпербол,
- Г) час виникнення, елементи фантастики, регіон поширення.

6. Як називаються фрагменти, на які поділено текст думи?

- А) строфи,
- Б) куплети,
- В) тиради,
- Г) співанки.

7. Хто з названих фольклористів запровадив термін «історична пісня»?

- А) М. Грушевський,
- Б) Ф. Колесса,
- В) М. Гоголь,
- Г) І. Франко.

10. Хто є персонажами історичних пісень?

- А) фантастичні особи,
- Б) легендарні та історичні особи,
- В) історичні особи,
- Г) міфологічні персонажі.

11. Назвіть варіант, у якому названі лише історичні пісні:

- А) «За річкою вогні горять», «Самійло Кішка», «Пісня про Байду»,
- Б) «Максим козак Залізняк», «Козак Голота», «Наварили ляхи пива»,
- В) «За річкою вогні горять», «За Сибіром сонце сходить», «Ой, Морозе-Морозенку»,
- Г) «Козак Голота», «Маруся Богуславка», «За Сибіром сонце сходить».

12. Які вчені видали 2-томний збірник «Історичні пісні малоруського народу»?

- А) М. Драгоманов та В. Антонович,
- Б) І. Франко та В. Гнатюк,
- В) М. Грушевський та Ф. Колесса,
- Г) Л. Дунаєвська та О. Бріцина.

ТЕМА 9

«НАРОДНІ БАЛАДИ»

План

1. Жанрові ознаки балади. Поєднання епічних, ліричних і драматичних елементів у ній.
2. Проблема класифікації балад.
3. Міфологічні витоки баладних сюжетів. Мотиви метаморфози, інцесту, чаклування і «тройзілля».

4. Історичні та соціально-побутові мотиви в баладах.
5. Зв'язок народних балад і художньої літератури.

Основна література

1. Балади. Кохання і дошлюбні стосунки / Упор. О. І. Дей, А. Ю. Ясенчук. — К.: Наукова думка, 1987. — 472 с.
2. Балади. Родинно-побутові стосунки / Упор. О. І. Дей та інші. — К.: Наукова думка, 1988. — 528 с.
3. Балади / Упор. О. Дей, А. Ясенчук. К.: Дніпро, 1987. — 319 с.
4. *Дей О. І.* Українська народна балада. — К.: Наукова думка, 1986. — 263 с.
5. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / Упоряд. Н. С. Шумада. — К.: Веселка, 1989. — С. 193—216.
6. *Іваницький А.* Українська народна музична творчість. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 161—172.
7. *Лановик М., Лановик З.* Українська усна народна творчість: Підручник. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 301—321.
8. *Нудьга Г.* Українська балада. — К.: Дніпро. 1970. — 258 с.
9. Українська народна поетична творчість / За ред. М. Рильського. — К.: Радянська школа, 1965. — С. 235—247.
10. Український фольклор: Критичні матеріали / С. К. Бисикало, Ф. М. Борщевський. — К.: Вища школа, 1978. — С. 216—226.

Додаткова література

1. *Аникин В. П., Круглов Ю. Г.* Русское народное поэтическое творчество. — Л.: Просвещение, 1983. — С. 249—256.
2. *Гримич М. В.* З історії двох українських народних балад про інцест // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 3. — С. 38—41.
3. *Гримич М. В.* Слідами архаїчного ритуалу в пісенних сюжетах про перевтілення утоплениць // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 5. — С. 40—43.
4. *Грицик І.* Символіка образу води в українських баладах // Народна творчість та етнографія. — 1999. — № 1. — С. 124—128.
5. *Кравцов Н. И., Лазутин С. Г.* Русское устное народное творчество. — М.: Высшая школа, 1977. — С. 193—203.

Питання для перевірки знань

1. До якої групи жанрів українського фольклору відносять балади?
2. Яке походження терміна «балада»? Які народні терміни використовувалися на позначення цього жанру?

3. Дайте визначення балади і назвіть її жанрові ознаки.
4. Який характер мають баладні конфлікти?
5. Яка естетична мета використання фантастики в баладах?
6. Схарактеризуйте художній стиль балад?
7. Назвіть риси епічного, драматичного та ліричного родів у баладі.
8. Що спільне й відмінне в баладі та ліричній пісні?
9. Які класифікації балад вам відомі?
10. Назвіть тематичні цикли балад про кохання й дошлюбні відносини; про сімейні взаємини й конфлікти; балад з відгомонами соціального та історичного життя (за класифікацією О.Дея).
11. Поясніть сутність прийому метаморфози в баладах.
12. Наведіть приклади балад з мотивом кровозмішення.
13. Схарактеризуйте тему чаклунства і «тройзілля» в баладах.
14. Які історичні мотиви наявні в українських баладах?
15. Наведіть приклади балад про нещасливе сімейне життя, про зведення дівчини.
16. У творчості яких українських письменників використано сюжети й образи народних балад?
17. У чому спільні й відмінні риси народних і літературних балад?
18. Назвіть перші записи українських народних балад.
19. Хто з українських фольклористів збирав і досліджував народні балади? Назвіть основні праці.
20. У якому класі учні ознайомлюються з жанром балади? Які твори їм пропонується вивчати текстuallyно?

Матеріали до заняття

«**Балада** (фр. *ballade* від прованс. *ballar* — танцювати) — жанр ліро-епічної поезії фантастичного, історико-героїчного або соціально-побутового ґатунку з драматичним сюжетом» [48, с. 77].

«**Пісні-балади** — це ліро-епічні твори на родинно-, рідше соціально-побутову тематику з динамічними сюжетами, що завершуються трагічною, часто фантастичною розв'язкою» (Лідія Дунаєвська) [15, с. 84].

«Здавна під терміном **балада** (від італійського слова *ballare* — танцювати, що відповідає давньоруському «играть песни») розуміли ліро-епічні твори про трагічні події переважно з родинного життя» (А. Кінько) [75, с. 235].

«**Термін «балада»** — не народного і не українського походження. Його стали вживати на Україні на початку XIX ст., в добу романтизму на означення жанру народних пісень (а також літературних творів) ліро-епічного характеру. Етимологічний корінь слова «балада» виводиться з грецького «ballo» — рухатися, від якого пішли і латинське слово «ballo» — танцюю, італійське «ballure» — танцювати, а далі французьке «ballade» — на означення поетичного віршованого жанру. Вперше цей термін до поетичних творів був застосований у провансальській літературі XII ст. і означав: пісня до танцю. Тільки у XVIII ст. баладами стали називати ліро-епічні пісні з виразною драматичною фабулою, з трагічними сюжетами і фантастичним способом викладу» (Григорій Нудьга) [78, с. 220].

«В українській народній традиції **термін «балада»** на позначення окремого жанру пісень не вживається. Іноді серед співаків можна почути: «сумні пісні», «довгі пісні» або «пісні про... отруєння невістки, вбивство когось тощо». У фольклористиці терміном «балада» в Україні послуговувалися в першій половині XIX ст. М. Максимович, М. Маркевич, М. Костомаров та ін.» (Микола Дмитренко) [19, с. 141].

«**Балада** — ліро-епічний жанр фольклорної і літературної поезії. У фольклористиці ще не вироблено єдиного критерію для чіткого визначення жанру народної балади, її рамки «дуже невиразні і приблизні» (М. Андреев). Іноді терміном балада позначають всю розповідну поезію, включаючи героїчний епос та історичну пісню (наприклад, Е. Земанн «Європейська народна балада», Копенгаген, 1967, англійською мовою; М. Амзулеску «Героїчна епічна пісня», Бухарест, 1981, румунською мовою). Типологічні дослідження російських (М. Кравцов, Б. Путілов), українських (П. Лінтур, О. Дей), болгарських (М. Арнаудов), словацьких (І. Горак), німецьких (М. Браун) та інших фольклористів дозволяють виокремити баладу як невелику ліро-епічну поему, що трактує гострі, трагічні конфлікти з приватного життя звичайних «рядових» людей (богатирі велетенської сили в баладах не виступають). Суспільні, історичні колізії заломлюються в баладі крізь призму родинно-особистих стосунків і долі. У баладі «не державний і не національний, а моральний критерій оцінки героїв, до того ж це мораль сім'ї (Кравцов). Ці особливості реалізуються у завершеному сюжеті, чого немає в ліричній пісні» (Григорій Бостан) [45, с. 57].

«**Балада** — сукупність епічних пісенних творів гостро драматичної і трагічної сюжетності, що реалістично художньо узагальнюють виняткові, незвичайні до екстремальності та сенсаційності за своєю внутрішньою конфліктністю життєві події, вчинки та фатальні збіги обставин в особистій, сімейній і громадській сферах, освітлюючи все це з позицій традиційної родинно-побутової моралі, переважно від протилежного стверджуючи та відстоюючи її принципи, чим зумовлені психологічна напруженість сприйняття балад і їх виховна та дидактична дієвість» (Олексій Дей) [18, с. 13].

«**Балада** — це ліро-епічний пісенний твір з гостро драматичним сюжетом, що виражає з точки зору народної моралі трагічні конфлікти, породжені надзвичайними чи фантастичними подіями, вчинками та фатальними збігами обставин в особистому, сімейному чи суспільному житті звичайних людей» (Зоряна Лановик, Мар'яна Лановик) [43, с. 305].

«**Баладу** визначали то як «нижчу епічну пісню», то як «пісню оповідального характеру» (М. Сперанський), то як пісню з розвинутим драматичним сюжетом, у якому розкриті незвичайні події, або як поему у віршах. За визначенням сучасного дослідника російських народних балад Д. Балашова, «балада — це епічна (оповідна) пісня драматичного характеру». Загалом це так, але у визначенні підкреслено тільки дві характерні риси жанру — епічність і драматичність, тоді як у баладі наявні всі три «першоеlementи» літератури — епічність, драматизм, ліризм, на що звернув увагу ще Гете. Тримаючись переконання, що всяке визначення є умовним, ми все-таки запропонуємо і свою формулу: **балади** — це епічно-ліричні пісні, з драматично напруженим сюжетом, у яких розповідається про фантастичні або незвичайні події. У центра балади завжди перебуває індивідуальна, але суспільно значима людська доля» (Григорій Нудьга) [78, с. 220].

«Напружений драматичний сюжет, чітко окреслені конфлікти, стики конкретних характерів, діалогізований виклад, кульмінативність — усе це помітно відрізняє **баладу** як жанр од віршованої пісенної новели і в той же час наближає її до драми... Сюжет балади стислий, оповідь зосереджується головним чином навколо одного, найважливішого вузла фабули і ведеться швидко, без уповільнень і ретардацій, як маємо в думках» (Григорій Нудьга) [78, с. 221].

«У **баладі**, мабуть, більше, як в інших жанрах, елементів фантастики, чудодійних моментів та незвичайних ситуацій, у зв'язку з чим і героями їх є не тільки люди, а й фантастичні істоти. Та вже давно дослідники відзначили, що українська балада, на відміну від інших, має найменше фантастичних, загалом містичних елементів. Вона тісно пов'язана з реальним життям народу, особливо з його історією і з цього погляду є частиною поетичного літопису» (Григорій Нудьга) [78, с. 221].

«Відповідно до народної етики й моралі майже всі **балади** закінчуються заслуженою карою або запізнілим каяттям злочинців чи призвідців трагедії. Цей момент, як і деякі інші, споріднює баладу з казкою, але кожен із жанрів у розв'язці має і певну специфіку: якщо казка наприкінці обов'язково компенсує страждання героя, винагороджуючи його статками і щасливим одруженням, а слухача — розповіддю про торжество справедливості, то балада викликає складніші й тонші емоції, змушуючи нас співпереживати трагічній долі тих, що постраждали безвинно. Ідейно-образний світ балад ліричніший, емоційніший від епічного, вони зіткані з драматичних колізій, які вимагають постійного, напруженого співпереживання» (Наталя Шумада) [26, с. 229].

«Виходячи із змісту, виділяють **чотири основні групи балад**:

1. З фантастичними та легендарними сюжетами, де особливо часто трапляється перетворення людей у квіти, трави чи куші. ...В таких баладах спостерігається відгомін дуже давніх анімістичних уявлень.

2. Балади про сімейний побут та любовні конфлікти: отруєння з ревнощів чи з намови...; підмова і зведення дівчини... Родинно-побутові — найчисленніша група балад.

3. Балади з історичною підосновою: дівчина вибирає смерть, не бажаючи стати коханкою феодала-насильника; теща в полоні у зятя-татарина.

4. Соціально-побутові балади: смерть чумака, загибель на війні козака або солдата...

У піснях третьої та четвертої груп баладні жанрові ознаки іноді недостатньо рельєфні. Через це деякі з балад можуть розглядатися як історичні або соціально-побутові пісні» (Анатолій Іваницький) [29, с. 162].

Класифікація балад за принципом І. Франка («Проба систематики українських пісень XVII в.»), К. Медвецького:

1. Легендарні.

2. Історичні.
3. Сімейні.
4. Любовні.
5. Балади про нещасливі випадки.
6. Насильницькі.
7. Розбійницькі.
8. «Шибеничні».
9. Військові.
10. Елегійні [43, с. 306].

Класифікація балад М. Андрєєва (праця «Російська балада», 1936):

1. Пісні казкового, власне новелістичного і частково анекдотичного характеру, що прилягають до новелістичних казок і анекдотів.

2. Пісні, що прилягають до билин, до історичних та воєнних пісень.

3. Пісні, виразніше зв'язані з певними соціальними групами (солдатські, розбійницькі, ямщицькі, монастирські) [43, с. 306].

Класифікація балад М. Кравцова (стаття «Слов'янська народна балада», 1964):

1. Балади з анімістичними і міфічними мотивами.

2. Із сімейними конфліктами.

3. Із соціальними конфліктами.

4. З історичними конфліктами [43, с. 307].

Класифікація балад С. Грици (стаття «Мелос української народної епіки», 1979):

1. Міфологічні (антропоморфічні) та пов'язані з легендами балади.

2. Сімейно-побутові.

3. Історичні.

4. Соціально-побутові [43, с. 307].

Класифікація балад за проектом каталогу всіх європейських баладних сюжетів, створеним Міжнародним об'єднанням з етнології і фольклору:

1. Магічно-міфічні (демонологічні) теми.

2. Побожні (легендарні).

3. Кохання.

4. Сім'я.

5. Соціальні конфлікти.

6. Історичні теми.
7. Войовничі та героїчні пристрасті.
8. Нещастя і катастрофи.
9. Жорстокі вчинки.
10. Жартівливі (гумористичні) епічні пісні [43, с. 307].

Класифікація балад О. Дея (монографія «Українська народна балада», 1986):

I. Кохання і дошлюбні відносини

1. Добір пари випробуванням сили і кмітливості.
2. Чарування. Отруєння чарами.
3. Суперництво в коханні.
4. Збування нелюба ціною життя.
5. Вивірення вірності в коханні.
6. Взаємовідданість закоханих вище родинних почуттів.
7. Втрата милого (милої). Переживання з приводу його (її) смерті (розлуки).
8. Самогубство (смерть) насильно розлучених закоханих.
9. Незвичайні побачення та зустрічі розлучених закоханих.
10. Зрада в коханні й дружбі.
11. Втеча зі спокусниками, розплата підмовлених до мандрів за своє легковір'я.
12. Зрадливе зведення дівчини. Втрата вінка.
13. Дітозгубництво.
14. Шлюб. Вінчання.

II. Сімейні взаємини і конфлікти

1. Випадковий і попереджений інцест.
2. Вивіряння родинної і подружньої вірності.
3. Нагла смерть вірної дружини.
4. Втрата доброго чоловіка.
5. Конфлікти між одруженими без любові (чоловік-нелюб, не-нависна жінка).
6. Подружня зрада. Перелюбство.
7. Вбивство (покарання) дружини (чоловіка) за намовою.
8. Знущання свекрухи над невісткою.
9. Взаємини невісток і зовиць.
10. Мати, батько і їх малі діти.
11. Мати і дорослі дочки і сини.
12. Сутички неслухняних і невдячних синів і дочок з батьками.

13. Родинні почуття між братами і сестрами. Брати — захисники сестер.
14. Відгомони соціальної нерівності у відносинах братів і сестер.
15. Збиткування мачухи (приймака) над сиротами. Сирітська доля.
16. Сімейні нещастя від розбійництва.

III. Відгомони соціального та історичного життя

1. Турецько-татарські напади на Україну.
2. Сутички козаків із шляхетськими поневолювачами.
3. Чумакування.
4. Гуртоправство.
5. Гайдамацтво, опришківство. Соціальний протест проти панів.
6. Військова повинність. Війни та їх жертви.
7. Героїзм борців за нове життя.
8. Велика Вітчизняна війна радянського народу» [43, с. 307—308].

«Якщо балади фантастичного, соціально-побутового змісту було легше відділити від маси пісень ліричних, гумористичних, обрядових, то набагато важче провести **межу між історичними баладами та історичними піснями**, адже балади також є історичними піснями. Та що ж різнить їх?

Історична пісня відтворює конкретну історичну подію по можливості точніше, дотримуючись хронології подій і реальності в зображенні героя. Балада дає узагальнені малюнки історії, вибираючи для сюжету найдраматичніші моменти з життя й боротьби героя (здебільшого героїчну смерть), характер якого розкривається в незвичайній обстановці. Загалом, у баладах виступають збірні образи: полонянка, подолянка, козак Байда, але є й кілька історичних імен, як ось Нечай, Морозенко, з життя яких вибрано незвичайні моменти, оспівані в баладному тоні. Герої цих творів історичні, але сюжети — баладні, з розвиненими епічними й драматичними елементами, оповиті серпанком легендарності й незвичайності. Історична балада займає по суті серединне місце між думами та піснями історичного змісту» (Григорій Нудьга) [78, с. 224].

Завдання

1. Прочитайте тексти всіх балад, поданих в антології «Закувала зозуленька»: «Дунаю, Дунаю, чого смутен течеш», «Ой послала мати та сина в дорогу», «Поza лугом зелененьким», «Відки, Йвасю? З-за Дунаю», «В славнім місті на риночку», «Ой Морозе,

Морозенку», «Побратався сокіл з сивеньким орлом», «Гомін, гомін, гомін по діброві», «Од куреня до куреня», «Ой не ходи, Грицю», «Ой сербине-сербиночку», «Ой у Гандзі лихая свекруха», «Бондарівна» («Ой в містечку Богуславку Каньовського пана»), «Лимерівна» («Ой пила, пила та Лимериха на меду...»), «У полі могила з вітром говорила», «Ой уночі із півночі ще кури не піли», «У неділю рано-пораненьку», «Іхали козаки із поля додому», «Ой виорю нивку широкою», «Ой налетіли голуби» (або балади за іншим виданням зі списку основної літератури). Визначте тематичну групу і цикл кожної балади за класифікацією О. Дея (див. матеріали до заняття).

2. Конкретними прикладами підтвердіть тези О. Дея, що балади є «спосом нещасливих людських доль», та М. Драгоманова, що в основі баладних сюжетів — «сумно-ефектні події».

3. Проаналізуйте визначення жанру балади, подані в різних наукових джерелах. Як відбилася в цих визначеннях така ознака балади, як поєднання епічного, ліричного та драматичного елементів? Яке з цих визначень ви б запропонували учням, які ознайомлюються з жанром балади?

4. Прочитайте розділ «Народні балади» за підручником Василя Цимбалюка «Українська література» для 7 класу. Які теоретичні відомості про цей жанр отримують учні? Проаналізуйте визначення балади, порівняйте їх із визначеннями в наукових працях:

«Балади виникли як пісні до танцю. Це слово походить від грецького «рухатися», від якого утворене і латинське «танцюю». Поступово словесний текст разом з мелодією відділилися від танцю, і балада стала одним із видів народних пісень, в яких зображувались героїчні або незвичайні фантастичні події переважно трагічного характеру, через які відтворювались гострі переживання дійових осіб» [83, с. 49].

«Балада — усний невеликий віршований твір, в якому зображені героїчні або незвичайні фантастичні події переважно трагічного характеру з гострими переживаннями дійових осіб» [83, с. 67—68].

Проаналізуйте добір текстів балад для читання учнями («Ой чиє ж то жито, чий ж то покоси», «Ой не ходи, Грицю...», «Лимерівна», «Чорна рілля заорана», «Що се в полі забіліло», «Ой був в Січі старий козак»), питання і завдання, подані автором підручника після текстів. Які тематичні групи балад представлені серед цієї добірки? Які ще балади ви б запропонували дітям для ознайомлення? Мотивуйте свій вибір.

5. Знайдіть у баладах фантастичні образи. З якою метою вони використовуються? У чому відмінність фантастики в баладах і чарівних казках? (поясніть на прикладі мотиву метаморфози).

6. Прочитайте дві балади — українську та російську — зі спільним мотивом (перетворення невістки в дерево), порівняйте їх між собою. Як виявляється в цих баладах національна специфіка? Зверніть увагу на ритміку балад. Прочитайте також баладу Т. Шевченка «Тополя», поясніть на цьому прикладі відмінності між фольклорною та літературною баладами.

Ой послала мати та сина в дорогу

Ой послала мати та сина в дорогу,
Молоду невістку у поле до льону:
— Ой, іди, невістко, у поле до льону;
Не вибереш льону — не вертай додому!

Молода невістка весь день працювала,
Льону не добрала, в полі ночувала.
Льону не добрала, в полі ночувала
І посеред поля тополею стала.

А син повертає, матінки питає:
— Чому моя мила мене не вітає? —
А матуся каже: — Помолися Богу,
Твоя мила пішла в далеку дорогу.

В далеку дорогу, що кінця не має,
Що звідти людина вже не повертає.
Ой візьми ти, сину, остру сокорину
Та зрубай тополю, що на нашім полю!

Ой вдарив один раз, вона затрусилась,
А вдарив другий раз, вона похилилась,
А вдарив третій раз, вона промовила:
— Ой не рубай мене, бо я твоя мила!

— А бодай же мати на світі не жила,
Що мене з тобою з пари розлучила!
І до кінця світа нехай люди знають
І лихим свекрухам хай не довіряють! [26, с. 230—231].

Обращение женщины в дерево

Злое зелье крапивное,
Еще злее да люта свекра!
Люта свекра — молодой снохе:
«Ты поди, моя невестка, во чисто поле;
Ты стань, моя невестка, меж трех дорог,
Четырех сторон,
Ты рябиною кудрявою,
Кудрявою, кучерявою!»

Туда ж ехал добрый молодец;
Ой стал под рябинушку,
Кудрявую, кучерявую;
Без ветра рябина зашаталася,
Без дождю рябина мокра стала,
Без вихрю рябина к земле клонится,
За черные кудри ловится.
Приехал сын к матери: «Сударыня, моя матушка!
Иде ж моя молода жена?» —
«Твоя жена с двора сошла,
С двора сошла, детей свела!» —

«Сударыня, моя матушка!
Сколько в службе не езживал, такого дива не видывал:
Как в поле, промеж трех дорог,
Меж трех дорог, четырех сторон,
Как стал я под рябинушку,
Кудрявую, кучерявую,
Без ветру рябина зашаталася,
Без дождю рябина мокра стала,
Без вихрю рябина к земле клонится,
За черные кудри ловится!» —

«Возьми, сын, ты остру саблю,
Ссеки рябину под корень!»
Он раз вдарил, она охнула,
Другой вдарил, она молвила:
«Не рябинушку секешь,
Секешь свою молодую жену!
А что веточки — то наши деточки!»
Пришел сын да и к матери:

«Не мать ты мне, не сударыня,
Змея ты мне подколотная!
Свела ж ты мою молодую жену,
Сведи теперь меня!» [87, с.185—186].

Тарас Шевченко. Тополя

По діброві вітер віє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.
Стан високий, лист широкий —
Нащо зеленіє?
Кругом поле, як те море
Широке, синіє.
Чумак іде, подивиться
Та й голову схилить;
Чабан вранці з сопілкою
Сяде на могилі,
Подивиться — серце нисє:
Кругом ні билини!
Одна, одна, як сирота
На чужині, гине!
Хто ж викохав тонку, гнучку
В степу погигати?
Постривайте, все розкажу,
Слухайте ж, дівчата.
Полюбила чорнобрива
Козака дівчина.
Полюбила — не спинила,
Пішов та й загинув...
Якби знала, що покине, —
Була б не любила;
Якби знала, що загине, —
Була б не пустила;
Якби знала, не ходила б
Пізно за водою,
Не стояла б до півночі
З милим під вербою;
Якби знала!..
І то лихо —
Попереду знати,

Що нам в світі зустрінеться.
Не знайте, дівчата!
Не питайте свою долю...
Само серце знає,
Кого любить... Нехай в'яне,
Поки закопають!
Бо не довго, чорнобриві,
Карі оченята;
Біле личко червоніє
Не довго, дівчата!
До полудня, та й зав'яне,
Брови полиняють...
Кохайтесь ж, любіться,

Як серденько знає.
Зашебече соловейко
В лузі на калині, —
Заспіває козаченько,
Ходя по долині.
Виспіває, поки вийде
Чорнобрива з хати;
А він її запитась:
«Чи не била мати?»
Стануть собі, обіймуться, —
Співа соловейко;
Послухають, розійдуться, —
Обоє раденькі.
Ніхто того не побачить,
Ніхто не питає:
«Де ти була, що робила?»
Сама собі знає.
Любилася, кохалася,
А серденько мліло:
Воно чуло недоленьку,
А сказати не вміло.

Не сказало — осталася,
День і ніч воркує,
Як голубка без голуба,
А ніхто не чує.
Не щебече соловейко
В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
Стоя під вербою;
Не співає, — як сирота,
Білим світом нудить.
Без милого батько, мати —
Як чужії люде.
Без милого сонце світить —
Як ворог сміється;
Без милого скрізь могила...
А серденько б'ється!
Минув і рік, минув другий
Козака немає;
Сохне вона, як квіточка, —
Ніхто не питає.
«Чого в'янеш, моя доню?» —
Мати не спитала,
За старого, багатого
Нищечком єднала.
«Іди, доню, — каже мати, —
Не вік діловати.
Він багатий, одинокий —
Будеш панувати».
«Не хочу я панувати,
Не піду я, мамо!
Рушниками, що придбала,
Спусти мене в яму.
Нехай попи заспівають,
А дружки поплачуть:
Легше мені в труні лежать,
Ніж його побачить».

Не слухала стара мати,
Робила, що знала;
Все бачила чорнобрива,
Сохла і мовчала.
Пішла вночі до ворожки,

Щоб поворожити:
Чи довго їй на сім світі
Без милого жити?
«Бабусенько, голубонько,
Серце моє, ненько!
Скажи мені щиру правду,
Де милий-серденько?
Чи жив, здоров, чи він лю-
бить,
Чи забув-покинув?
Скажи ж мені, де мій милий?
Край світа полину!
Бабусенько, голубонько,
Скажи, коли знаєш!
Бо видає мене мати
За старого заміж.
Любить його, моя сиза,
Серце не навчити.
Пішла б же я утопилась —
Жаль душу згубити.
Коли нежив чорнобривий,
Зроби, моя пташко,
Щоб додому не вернулась...
Тяжко мені, тяжко!
Там старий где з старостами...
Скажи ж мою долю».
«Добре, доню; спочинь трошки..
Чини ж мою волю.
Сама колись дівовала,
Тее лихо знаю;
Минулося — навчилася,
Людям помагаю.
Твою долю, моя доню,
Позаторік знала,
Позаторік і зіллячка
Для того придбала».
Пішла стара, мов каламар
Достала з полиці.
«Ось на тобі сего дива!
Піди до криниці;
Поки півні не співали,
Умийся водою,

Випий трошки сего зілля —
Все лихо загоїть.
Вип'єш — біжи якомога;
Що б там ні кричало,
Не оглянься, поки станеш
Аж там, де прощалась.
Одпочинеш; а як стане
Місяць серед неба,
Випий ще раз; не приїде —
Втретє випить треба.
За перший раз, як за той рік,
Будеш ти такою;
А за другий — серед степу
Тупне кінь ногою.
Коли живий козаченько,
То зараз прибуде.
А за третій... моя доню,
Не питай, що буде.
Та ще, чуєш, не хрестися,
Бо все піде в воду.
Тепер же йди, подивися
На торішню вроду».
Взяла зілля, поклонилась:
«Спасибі, бабусю!»
Вийшла з хати: «Чи йти, чи ні?
Ні, вже не вернуса!»
Пішла, вмилаь, напилася,
Мов не своя стала,
Вдруге, втретє, та, мов сонна,
В степу заспівала:
«Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю,
Рости, рости, тополенько,
Все вгору та вгору!
Рости тонка та висока
До самої хмари,
Спитай бога, чи діжду я,
Чи не діжду пари?
Рости, рости, подивися
[86, с. 53—58].

7. На прикладі конкретних творів зі спільним мотивом (суперництво в коханні; зрада між закоханими; знущання свекрухи над

За синєє море:
По тім боці — моя доля,
По сім боці — горе.
Там десь милий чорнобривий
По полю гуляє,
А я плачу, літа трачу,
Його виглядаю.
Скажи йому, моє серце,
Що сміються люде;
Скажи йому, що загину,
Коли не прибуде.
Сама хоче мене мати
В землю заховати...
А хто ж її головоньку
Буде доглядати?
Хто догляне, розпитає,
На старість допоможе?
Мамо моя, доле моя!
Боже милий, боже!
Подивися, тополенько,
Як нема — заплачеш
До схід сонця ранісінько,
Щоб ніхто не бачив.
Рости ж, серце-тополенько,
Все вгору та вгору;
Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!»
Таку пісню чорнобрива
В степу заспівала.
Зілля дива наробило —
Тополею стала.
Не вернулася додому,
Не діждала пари;
Тонка-тонка та висока —
До самої хмари.
По діброві вітер вие,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

невісткою; життя з нелюбом) покажіть відмінності між ліричною піснею і баладою.

8. Проаналізуйте основні класифікації балад, зіставте їх між собою. Яку з цих класифікацій, на вашу думку, доречно використовувати на уроках української літератури в 7 класі?

9. Доведіть, що балади є моралістичним жанром. Випишіть приклади повчань у баладах. Яку спрямованість вони мають?

10. Прочитайте вислів Григорія Нудьги про відмінність балади та історичної пісні, наведений у матеріалах до заняття. Перечитайте балади «Чорна рілля заорана», «Що се в полі забіліло», «Ой був в Січі старий козак», «В славнім місті на риночку», «Ой Морозе, Морозенку» і висловіть свою думку щодо правомірності віднесення цих творів до жанру балади.

11. Напишіть твір «Образ української жінки в народних баладах «Бондарівна» і «Лимерівна».

12. Підготуйте реферат «Сюжет балади «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці...» у творах художньої літератури» (на матеріалі творів М. Старицького «Ой не ходи, Грицю», В. Самійленка «Чураївна», І. Микитенка «Маруся Шурай», О. Кобилянської «У неділю рано зілля копала», Л. Костенко «Маруся Чурай»).

13. Підготуйте реферат «Історія дослідження українських народних балад».

Тест для перевірки знань

1. До якого роду належить жанр балади?

- А) до епічного,
- Б) до ліричного,
- В) до драматичного,
- Г) до ліро-епічного.

2. Що означає слово, від якого походить термін «балада»?

- А) грати,
- Б) танцювати,
- В) лякати,
- Г) плутатися.

3. Який прийом фантастики найбільш характерний для балад?

- А) метаморфоза,
- Б) фантастичні предмети,
- В) чарівне народження,
- Г) фантастичні істоти.

4. Який головний моральний урок балад?

- А) треба над усе шанувати батьків,
- Б) треба захищати рідну землю,
- В) кохання сильніше за гроші,
- Г) злочин обов'язково буде покараний.

5. Хто з названих фольклористів назвав балади «епосом нещасливих людських доль»?

- А) О. Дей,
- Б) І. Франко,
- В) Ф. Колесса,
- Г) М. Драгоманов.

6. Який стиль характерний для жанру балади?

- А) метафоричний,
- Б) реалістичний,
- В) фантастичний,
- Г) символічний.

7. Яка з названих балад була записана й видана першою?

- А) «Ой чие то жито»,
- Б) «Тройзілля»,
- В) «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці»,
- Г) «Дунаю, Дунаю, чого смутен течеш».

8. Який аспект висвітлення подій є характерним для балад?

- А) політичний,
- Б) релігійний,
- В) сімейно-особистісний,
- Г) соціально-психологічний.

9. Хто є традиційними персонажами балад?

- А) історичні особи,
- Б) фантастичні істоти,
- В) звичайні люди,
- Г) представники суспільної верхівки.

10. Який найпоширеніший принцип систематизації баладних текстів?

- А) історико-хронологічний,
- Б) сюжетно-тематичний,
- В) опорно-гасловий,
- Г) алфавітний.

Змістовий модуль 3

ЛІРИЧНІ ФОЛЬКЛОРНІ ЖАНРИ. КАЛЕНДАРНА ОБРЯДОВІСТЬ

ТЕМА 10

«НАРОДНА ЛІРИКА. РОДИННО-ПОБУТОВІ ПІСНІ»

План

1. Система жанрів української народної лірики.
2. Пісні про кохання: мотиви, символіка, художня мова.
3. Драматичні конфлікти пісень про родинне життя.
4. Природа комічного в жартівливих піснях.

Основна література

1. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / Упоряд. Н. С. Шумада. — К.: Веселка, 1989. — С. 219—262, 276—304.
2. Іваницький А. Українська народна музична творчість. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 258—271.
3. Костомаров М. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М. Слов'янська міфологія. — К.: Либідь, 1994. — С. 61—88, 157—174.
4. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 322—338.
5. Пісні родинного життя: Збірник / Упоряд. Г. В. Довженок. — К.: Дніпро, 1988. — 359 с.
6. Українська народна поетична творчість / За ред. М. Т. Рильського та інших. — К.: Радянська школа, 1963. — С. 247—256.
7. Український фольклор: критичні матеріали / С. К. Бисикало, Ф. М. Борщевський. — К.: Вища школа, 1978. — С. 227—252.
8. Українські народні пісні про кохання / Упор. Ю. Білякова, М. Кагарлицький. — К.: Мистецтво, 1971. — 212 с.
9. Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних // Франко І. Твори в 20 тт. Т. 16. Літературно-критичні статті. — С. 154—194.

Додаткова література

1. *Веселовский А. Н.* Психологический параллелизм и его формы в отражениях поэтического стиля // Русское народное поэтическое творчество. Хрестоматия по фольклористике: Учебное пособие для филологических специальностей педагогических институтов / Сост. Ю. Г. Круглов. — М.: Высшая школа, 1986. — С. 364—374.
2. *Дей О. І.* Поетика української народної пісні. — К.: Наукова думка, 1978. — 251 с.
3. *Дмитренко М.* Монографія про народні родинно-побутові пісні // Народна творчість та етнографія. — 1994. — № 4. — С. 84—85.
4. *Железняк Н.* Лінгвосоціокультурний аспект вивчення українського характеру («пісенність») // Дивослово. — 2001. — № 4. — С. 18—20.
5. *Костомаров М.* Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М. Слов'янська міфологія. — К.: Либідь, 1994. — С. 61—88, 157—174.
6. *Кравцов Н. И., Лазутин С. Г.* Русское устное народное творчество. — М.: Высшая школа, 1977. — С. 213—216.
7. *Поліщук Ф. М.* Український фольклор. Давня українська література. Практичні заняття. — К.: Вища школа, 1989. — С. 62—65.
8. *Чехівський О. О.* Ментальність українців і пісня // Дивослово. — 1996. — № 12. — С. 20—22.

Питання для перевірки знань

1. Які характерні риси народної лірики на відміну від літературної?
2. Дайте визначення пісні, назвіть її ознаки.
3. На які групи поділяються народні пісні за формою виконання?
4. Як класифікуються народні пісні?
5. Назвіть жанри родинно-побутових пісень.
6. Дайте визначення пісень про кохання.
7. Назвіть провідні мотиви пісень про кохання.
8. Які прийоми романтизації дійсності і вираження сентиментального пафосу зустрічаються в піснях про кохання?
9. Які символічні образи традиційно використовуються в піснях про кохання?
10. Розкрийте сутність прийому психологічного паралелізму в ліричних піснях.
11. Які особливості художньої мови пісень про кохання?
12. Дайте визначення пісень про родинне життя.
13. Назвіть основні мотиви пісень про родинне життя.

14. Які характерні риси поетики пісень про родинне життя?
15. Назвіть групи пісень про трагічні сімейні обставини, пов'язані із втратою членів сім'ї. Які їх мотиви і образи?
16. Схарактеризуйте зміст жартівливих пісень.
17. Які прийоми створення комічного ефекту використовуються в жартівливих піснях?
18. У яких творах українських письменників використано мотиви й образи родинно-побутових пісень?
19. Хто з українських фольклористів досліджував родинно-побутову лірику?
20. У якому класі учні ознайомлюються з родинно-побутовою лірикою на уроках української літератури?

Матеріали до заняття

«**Лірична поезія** має чимало спільного з обрядовою, яка за своїм походженням давніша за ліричну. Однак в обрядовій поезії є багато умовного, фантастичного, а у ліричній життя людини, її почуття і настрої передаються реалістично. Лірична пісня супроводжує людину все життя, вона органічно злилась з народним життям, щедро насичена побутовими фактами» (Михайло Грицай) [15, с. 138].

«**Народнопісенна лірика** дещо відрізняється від лірики авторської. Перша відмінність полягає в тому, що думки і почуття у фольклорі мають більш узагальнену форму, ніж у авторських творах — вони позбавлені тих ознак індивідуальності, які ми бачимо, наприклад, в літературі... Друга відмінність народної лірики від літератури проявляється в тому, що вона надзвичайно насичена побутовим матеріалом. Це дає підстави називати народну лірику також *побутовими піснями*. Зустрічається також термін *лірично-побутові пісні*» (Анатолій Іваницький) [29, с. 179].

«За формою виконання в ліриці розрізняються два стилі: *одноголосний і багатоголосний*. ...Одноголосний ліричний стиль не дуже давній» (Анатолій Іваницький) [29, с. 179].

«Перший загальноприйнятий поділ лірики здійснюється за соціально-побутовими критеріями: виділяються **пісні громадсько-го і особистого звучання**. Це дає два великі розряди:

- *суспільно-побутові пісні*,
- *побутові пісні*.

До *суспільно-побутових* зараховують головним чином станові пісні: козацькі, чумацькі, рекрутські, солдатські, наймитські, заробітчанські, бурлацькі, кріпацькі, опришківські, ремісницькі та деякі інші.

Дещо складнішою є класифікація *побутової лірики*. До побутових окремі дослідники зараховують лише ті пісні, в яких зображено події власне родинного життя. Однак більшість вчених-фольклористів до побутових відносить усі ліричні пісні, які торкаються особистого життя людини. Отже, сюди зараховують пісні про кохання, жіночу долю, сирітство; серйозні і гумористичні пісні; пісні дітей, молоді і дорослих...

Побутові пісні:

- дитячі (і пісні дорослих для дітей),
- колискові,
- пісні про кохання,
- про жіночу долю і родинне життя,
- жартівливі і сатиричні,
- танцювальні,
- коломийки, частушки,
- інші (вдівство, сирітство тощо, етико-філософські теми)»

(Анатолій Іваницький) [29, с. 180—181].

«Загалом **пісням про кохання та родинний побут** властиві:

- поглиблений ліризм (щирість наспівів і змісту роблять їх однією з вершин ліричного роду у фольклорі);
- єдність інтимного і побутового, що дає підстави кваліфікувати пісні про кохання і родинний побут як лірично-побутові;
- ці пісні — провідна частина сучасного ліричного репертуару народних співаків (значна їх кількість виконується у побуті селянства, робітників, інтелігенції);
- пісні про кохання та родинний побут у повному розумінні — актив сучасної пісенності...;
- як кожне живе явище, ці пісні еволюціонують у сучасному співочому побуті» (Анатолій Іваницький) [29, с. 218].

«**Любовні пісні** — група родинно-побутових пісень, в яких оспівуються почуття й переживання закоханих» [48, с. 438].

«У сучасному збірнику «Пісні Явдохи Зуїхи» **лірика кохання** (не рахуючи жартівливих пісень) **групється так:**

- зародження почуттів, взаємна любов, думки про одруження;
- батьки на перешкоді закоханих;

- вороги-розлучники;
- розлука;
- підмова і зрада;
- нещасливе кохання» (Анатолій Іваницький) [29, с. 219].

«У ...збірнику І. Колесси [«Галицько-руські народні пісні з мелодіями», Львів, 1902] **пісні про родинний побут** згруповано за його основними проявами: нелюб, вдівець, муж-п'яниця, свекруха, вдова, сирота, стара мати. Це традиційна класифікація, яка може мати свої конкретні варіанти. У виданні «Пісні Явдохи Зухи» вона має такий вигляд:

- любов і злагода в сім'ї;
- жаль за батьківським домом, лиха свекруха;
- життя з нелюбом;
- лихий чоловік, п'яниця;
- подружня зрада;
- сирітство, вдівство, мати.

З переліку тематики видно, що побутові пісні переважно відображували негативні сторони життя старої патріархальної родини» (Анатолій Іваницький) [29, с. 220].

Класифікація мотивів родинної лірики у збірнику «Пісні родинного життя» (упорядник Г. В. Довженок, Київ, 1988)

Родина, рід. Розлука з родом, туга за ним.

Мати (батько) та дорослі діти.

Свекри й невістка. Теща й зять.

Подружнє життя в злагоді.

Нещасливе подружжя:

а) Незгода.

б) Лихий чоловік. Нелюб.

в) Нелюба жінка.

г) Подружня невірність.

д) Чоловік-п'яниця. Жінка-п'яниця.

Брати й сестри.

Сирітство.

Удова.

Лиха доля. Змарновані літа. Самотність [59, с. 359].

«А прецінь же між **жіночими піснями** руського народу зустрічаємо дуже багато так сумовитих, так жалібно болющих, розкриваючи нам таку много ту недолі, що вдумавшись в ті пісні і в те життя, котре їх викликало, ми не можемо не вжахнутись, не

можемо не спитати самих себе: невже ж се правда? Невже ж се може діятись у нас, перед нашими очима, між нашим лагідним руським народом? Особливо заможня жінка винаходить в своїй житні чимраз нові рани і недогоди, на які нарікає в піснях.

Кожний, хто звик пильно придивлятися життю народному і особливо слідити його безмірно цікаві духові прояви, мусить звернути увагу на ті пісні, на ті, сказати по правді, *жіночі невольничі псалми*» (Іван Франко) [78, с. 244].

«**Жартівливі пісні** — фольклорні і літературні пісенні твори гумористичного чи сатиричного змісту. Зустрічаються в усіх видах української фольклорної лірики — від календарно-обрядової до історичної і танцювальної, але найбільше у родинно-побутовій і пісенних мініатюрах (коломийки, частівки)» [48, с. 264].

«На відміну від ліричних пісень про кохання та родинне життя, які можуть виконуватися і в гурті й на самоті, **жартівливі** потребують аудиторії, бо розраховані на співучасть, на те, щоб дотеп, каламбур, жарт був почутий, розрадив і розвеселив слухачів. Жартівливі пісні часто виконуються як приспівки до танцю» (Наталя Шумада) [26, с. 309].

«Найчастіше сміх [у жартівливих піснях] викликається тим, що слухач ніби залучається на роль свідка і спостерігача подій, які «збоку» сприймаються або парадоксально, або в зниженому ключі. Щоб показати комізм ситуацій і вчинків дійових осіб пісні, народ звертається до *таких засобів, як діалог, само розповідь, описовість, а також їх поєднання*. Ефект сміху засновується на різного роду відповідностях: між запитанням і відповіддю; між претензією і безпідставністю на неї; між позою чи формою — і реальністю» (Анатолій Іваницький) [29, с. 220].

Завдання

1. Складіть схему «Жанри народної лірики», яку б можна було використовувати на уроках української літератури.
2. Прочитайте тексти 10—12 пісень кожного жанрового різновиду родинно-побутової лірики за вашим вибором.
3. Знайдіть у запропонованих джерелах вислови про українську народну пісню. Який із них міг би стати епіграфом до шкільного уроку, присвяченого народній пісні?

4. Підготуйте реферат за монографією О. Дея «Поетика української народної пісні».

5. Поміркуйте, чи зумовлена форма виконання народної пісні (хорова або сольна) змістом твору? Наведіть приклади такої залежності.

6. Напишіть твір-мініатюру «Моя улюблена народна пісня про кохання».

7. Законспекуйте статтю О. Веселовського «Психологический параллелизм и его формы в отражениях поэтического стиля», звернувши увагу на визначення психологічного паралелізму.

8. Випишіть приклади психологічного паралелізму з пісень про кохання і родинне життя (4—5 прикладів).

9. Знайдіть приклади епітетів, метафор, порівнянь у народних піснях про кохання.

10. Перевірте себе на знання постійних епітетів народної лірики: доберіть постійні епітети до поданих нижче означників:

річенька	зоря
рученьки	калина
личко	оченята
вітер	кінь
садок	година
розмовонька	місяць
коні	степ
сльози	Дунай
гори	трава
гості	барвінок
дощик	

Матеріали для відповідей: дрібні, тихий, широкий, хрещатий, карі, ясна, бистрая, білії, білес, буйний, червона, воронії, зелена, лихая, ясний, любая, вишневий, круті, дорогії.

11. Законспекуйте статтю І. Франка «Жіноча неволя в руських піснях народних». Як інтерес до цього мотиву народної лірики відбився в поезії письменника?

Іван Франко. «Червона калино, чого в лузі гнешся?» (збірка «Зів'яле листя», «Другий жмуток»)

Червона калино, чого в лузі гнешся?
Чого в лузі гнешся?
Чи світла не любиш, до сонця не пнешся?
До сонця не пнешся?
Чи жаль тобі цвіту на радощі світу?

На радощі світу?
Чи бурі боїшся, чи грому з блакиту?
Чи грому з блакиту?
Не жаль мені цвіту, не страшно і грому,
Не страшно і грому,
І світло люблю я, купаюся в ньому
Купаюся в ньому.
Та вгору не пнуся, бо сили не маю,
Бо сили не маю.
Червоні ягідки додолу схиляю,
Додолу схиляю.
Я вгору не пнуся, я дубам не пара,
Я дубам не пара;
Та ти мене, дубе, отінив, як хмара,
Отінив, як хмара [82, с. 174—175].

12. Поміркуйте над питанням: чому зустрічається порівняно небагато родинних пісень з мотивом щасливого шлюбу (подружнього життя в злагоді)?

13. Зробіть повний філологічний аналіз народної пісні «Чи я в лузі не калина була?». Поміркуйте над тим, як переосмислено традиційний народнопоетичний символ калини як дівочтва, вроди. Пригадайте жанрові ознаки балади і поясніть, чому згадана пісня має баладне звучання.

14. Поясніть, чому пісні про кохання і родинне життя — це переважно жіноча лірика.

15. Проаналізуйте тексти жартівливих пісень і визначте, які найбільш характерні типи людей зображені в них.

16. На прикладі двох-трьох жартівливих пісень покажіть, які прийоми створення комічного ефекту використані в них.

17. У чому, на вашу думку, національна своєрідність українських жартівливих пісень порівняно з російськими? Порівняйте твори цього жанру зі збірників українського і російського фольклору і зробіть власні висновки.

18. Підготуйте повідомлення «Мотиви й образи родинно-побутової лірики в художній літературі» (на прикладі творчості українських поетів-романтиків; поетів «Молодої музи»; поетів XX століття).

19. З'ясуйте за програмами з української літератури для 11/12-річної школи, які жанри родинно-побутової лірики пропонуються для вивчення учням і в яких класах. З текстами яких пісень мають ознайомитися школярі? Які теоретичні поняття засвоїти?

Проаналізуйте розділ «Ліричні пісні» з підручника Василя Цимбалюка «Українська література» для 7 класу [83, с. 58—64] за таким планом:

- а) жанри, які розглядаються в розділі;
- б) тексти пісень для читання учнями;
- в) питання і завдання для аналізу пісень.

Чи вдало дібрані в цьому розділі приклади пісень різних жанрів, на ваш погляд? Які інші пісні ви би запропонували школярам для ознайомлення? Поміркуйте, яку наочність (образотворчу, музичну, відео) доцільно використати на уроках з вивчення родинно-побутових пісень.

20. Підготуйте реферат «Дослідження української родинно-побутової лірики».

Тест для перевірки знань

1. Який з названих жанрів не входить до групи родинно-побутової лірики?

- А) колискові пісні,
- Б) жартівливі пісні,
- В) весільні пісні,
- Г) пісні про кохання.

2. Яка провідна тема пісень про родинне життя?

- А) страждання сироти і вдови,
- Б) подружня невірність,
- В) жіноча недоля,
- Г) пияцтво.

3. Який символ є наскрізним для пісень про кохання?

- А) символ води,
- Б) символ вогню,
- В) символ калини,
- Г) символ коня.

4. З яким жанром порівнює І. Франко пісні про родинне життя?

- А) з родинно-побутовими баладами,
- Б) з веснянками і гаївками родинної тематики,
- В) з невольничими псалмами,
- Г) з колисковими і дитячими піснями.

5. Серед ознак жартівливих пісень немає такої:

- А) гумористичний зміст,
- Б) виключно побутова тематика,
- В) виключно соціальна тематика,
- Г) свідомо орієнтація на слухача.

6. Яке з наступних тверджень правильне?

- А) гумористичні елементи зустрічаються лише у жартівливих піснях,
- Б) гумористичні елементи наявні і в коломийках, весільних піснях, календарно-обрядовій поезії, а не тільки в жартівливих піснях,
- В) жартівливі пісні не виділяються в окремий жанр фольклору, бо гумор присутній в багатьох різних жанрах,
- Г) серед бурлацьких і рекрутських пісень є групи жартівливих.

7. Яка основа психологічного паралелізму народної лірики, на думку О. Веселовського?

- А) порівняння стану людини і природи,
- Б) ототожнення стану людини і природи,
- В) зіставлення стану людини і природи,
- Г) протиставлення стану людини і природи.

8. Як співвідносяться компоненти психологічного паралелізму, на думку О. Веселовського?

- А) перевага на боці людського компонента,
- Б) перевага на боці природного компонента,
- В) компоненти абсолютно рівноправні,
- Г) співвіднесення залежить від конкретного змісту пісні.

9. На які образи, на думку О. Веселовського, перетворюються особливо влучні зразки психологічного паралелізму, які закріпилися в народній традиції?

- А) на емблеми,
- Б) на персоніфікації,
- В) на символи,
- Г) на метафори.

10. Який різновид пафосу характерний для пісень про кохання?

- А) героїчний,
- Б) гуманістичний,
- В) сатиричний,
- Г) сентиментальний.

ТЕМА 11

«СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ ПІСНІ»

План

1. Особливості соціально-побутової лірики, її жанровий склад.
2. Козацькі пісні: історична основа, мотиви, символіка.
3. Чумацькі пісні: тематика і поетика.
4. Жанрові особливості солдатських, жовнірських і рекрутських пісень.
5. Драматизм селянського життя в кріпацьких, бурлацьких, наймитських, жебрацьких піснях.
6. Мотиви і образи заробітчанинських, робітничих та емігрантських пісень.
7. Суспільно-побутова лірика ХХ століття.

Основна література

1. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / Упоряд. Н. С. Шумада. — К.: Веселка, 1989. — С. 307—374.
2. Іваницький А. Українська народна музична творчість. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 181—211.
3. Костомаров М. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М. Слов'янська міфологія. — К.: Либідь, 1994. — С. 130—157.
4. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 339—374.
5. Рибалко К. «Ой ходив чумака...» (Сценарій свята чумацької пісні) // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. — 2000. — № 5. — С. 186—194.
6. Українська народна поетична творчість / За ред. М. Т. Рильського та інших. — К.: Радянська школа, 1963. — С. 256—265.
7. Українська народнопоетична творчість / Грицай М. С. та інші. — К.: Вища школа, 1983. — С. 139—150.

Додаткова література

1. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880) // Драгоманов М. Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 456—460.
2. Василик С. Стрілецькі пісні на слова поетів «Молодої музи» // Народна творчість та етнологія. — 2002. — № 3. — С. 89—95.

3. Кузьменко О. Стрілецька пісня у повстанському репертуарі // Народна творчість та етнографія. — 2002. — № 1—2. — С. 84—89.
4. «Ой у лузі червона калина»: Українські січові стрільці в піснях / Упоряд. М. Кришук; Муз. розшифрування М. Запотічного. — Тернопіль, 1990. — 56 с.
5. Плячинда-Сасина М. С. «Чумацькі народні пісні» І. Рудченка // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 1. — С. 36—40.
6. Повстанські пісні / Упоряд. і муз. ред. В. Подуфалій. — Тернопіль, 1992. — 78 с.
7. Правдюк О. Стрілецькі пісні в системі жанрів українського пісенного фольклору // Народна творчість та етнографія. — 1995. — № 2—3. — С. 24—35.
8. Сидоренко О. Як чумаки по сіль ходили // Наука і суспільство. — 1991. — № 11. — С. 60—63.
9. Терещенко А. К. «Чумацькі пісні» Володимира Зубицького // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 3. — С. 10—12.
10. Український фольклор: критичні матеріали / С. К. Бисикало, Ф. М. Борщевський. — К.: Вища школа, 1978. — С. 243—244.

Питання для перевірки знань

1. Назвіть жанри соціально-побутових пісень.
2. У чому специфічні риси соціально-побутової лірики?
3. Яка історична основа козацьких пісень? У чому їх відмінність від історичних пісень?
4. Назвіть провідні мотиви козацьких пісень.
5. Які символічні образи використовуються в козацьких піснях?
6. Яка побутово-історична основа чумацьких пісень? У чому їх спільність з козацькими піснями?
7. Назвіть основні мотиви і образи чумацьких пісень.
8. Які характерні стильові риси козацьких і чумацьких пісень?
9. Яке походження солдатських, жовнірських, рекрутських пісень?
10. Назвіть провідні мотиви та образи солдатських, жовнірських, рекрутських пісень.
11. У чому полягає драматизм і трагізм кріпацьких, бурлацьких, наймитських, жебрацьких пісень?
12. Назвіть мотиви і образи заробітчанських і робітничих пісень.
13. Яка історична основа емігрантських пісень?
14. Які жанри соціально-побутової лірики з'явилися у XX столітті?

15. Як вплинула соціально-побутова лірика на розвиток української літератури?

16. Хто з українських фольклористів збирав і досліджував соціально-побутові пісні?

Матеріали до заняття

«Козацькі пісні» — ліричні твори з козацької доби в історії України, в яких оспівано героїчну боротьбу проти іноземних поневолювачів, життя і побут козацьких родин. Належать водночас до історичних та ліричних станових (суспільно-побутових) пісень. Такий поділ цілком умовний, зроблений за ознакою наявності чи відсутності в них конкретних історичних фактів» [48, с. 359].

«Козацькі пісні» становлять кількісно вагомий і своєрідний розділ українського фольклору. *В російському фольклорі* козацькі пісні в окрему тематичну групу, як правило, не виділяються. Білоруська дослідниця Г. Петровська з цього приводу зауважує: «Напевно, це пояснюється невеликою кількістю таких пісень в російському фольклорі. Але їх значно більше в білоруській народній творчості і особливо багато в українському фольклорі» (Анатолій Іваницький) [29, с. 183].

«...Три ...підгрупи **козацьких пісень**: з історичним підтекстом (без точних історичних ознак); *пісні, де зображено різні сторони козацького побуту* (вони становлять провідну частину пісень даного розділу); *ліричні*, що до певної міри умовно зараховуються до козацьких (здебільшого — за згадкою слова «козак»). Серед ліричних переважають пісні про кохання» (Анатолій Іваницький) [29, с. 183—184].

«До історичних відносимо насамперед некозацькі та козацькі пісні, в яких згадуються конкретні історичні факти, прізвища.

До *козацьких* зараховуємо пісні, в яких відображене козацьке життя, але без конкретних історичних реалій. Такі козацькі пісні (в основному, побутового і ліричного змісту) винесено в окремий розділ, бо в них висвітлюються не історичні події, а побут і психологія» (Анатолій Іваницький) [29, с. 147].

«Чумацькі пісні» — тематична група української станової (суспільно-побутової) лірики, зміст якої відображає життя і побут

чумацтва — популярного промислу українців ще з княжих часів» [48, с. 737].

«У них [чумацьких піснях] до такої міри яскраво і повно відбився не тільки дух чумацтва, але і лад його життя, з картиною побуту, нравів, звичаїв і обрядів, що пісні ці повинні лягти в основу під час вивчення оригінального типу малоросійського торговця» (Іван Рудченко) [78, с. 243—244].

«**Чумацькі пісні** належать переважно до чоловічих співочих стилів і, певно, складені здебільшого самими чумаками під час довготривалих подорожей. Це пісні, які можна віднести до *суто чумацьких*.

Дещо менше, але також досить повно представлені в чумацькій пісенності *лірика кохання, стосунки між подружжям, а також гумор* (як правило, об'єктом жарту є чумак і чумацьке життя). Тема кохання, родинного життя та гумор відтворено у піснях, які складені не так самими чумаками, як їх оточенням. Серед них багато жіночих пісень. Така тематика до суто чумацької не належить. Проте пісні такого змісту цілком мотивовано вміщують у збірниках і рубриках чумацьких пісень. Якщо суто чумацькі пісні показують мандрівне життя з *середини*, очима самих чумаків, то пісні про кохання, родинне життя та гумористичні — це наче погляд на чумацтво *ззовні*, як його сприймали інші верстви народу, а також родичі і односельці чумаків» (Анатолій Іваницький) [29, с. 189—190].

«**Солдатські пісні** — група пісень суспільно-побутової лірики, присвячених історико-героїчним подіям та зображенню долі головного ліричного героя — солдата. Виникають після введення рекрутської повинності. Основна частина цієї групи — ліричні пісні про трагічну долю солдата. Існують також пісні, що відображають історичні події Вітчизняної війни 1812 р., Кримської війни і т. п., а також похідні пісні, що виконувалися хором у строю з особливим маршевим ритмом. Невелику частину складають жартівливі солдатські пісні. До цієї ж групи пісень належать і жовнірські (солдатів австрійської армії)» (Наталя Лихоманова) [45, с. 536].

«**Солдатські пісні** обіймають значно ширшу тематику [порівняно з рекрутськими піснями]. Можна виділити *дві різні групи*:

1. Пісні, в яких зображено солдатський побут (тяжке, безправне життя, походи, війна, каліцтво, смерть солдата, дозвілля і залицання до дівчат, повернення з війська додому). Значна частина таких пісень створена самими солдатами. Але багато які складали та виконували також жінки під впливом розповідей чоловіків про солдатську службу та з туги у розлуці.

2. Другу групу становлять пісні інших жанрово-тематичних розрядів, у змісті яких солдатське життя не відображене. Але ці пісні ввійшли у побут вояків, співалися ними на дозвіллі і, особливо, під час походів та муштри. ...До другої групи солдатських пісень зараховуються усі пісні (незалежно від їх змісту), які були переінітовані в солдатському середовищі і використовувалися як маршові, похідні чи білуачні» (Анатолій Іваницький) [29, с. 198].

«Жовнірські пісні — народні пісні суспільно-побутового циклу про вояцьке життя примусово рекрутованих українців до царського та цісарського військ» [48, с. 271].

«Рекрутські пісні — група ліричних пісень суспільно-побутового циклу, головною темою яких є зображення трагічної долі рекрута, його роздумів та сподівань» (Наталя Лихоманова) [45, с. 473].

«У рекрутських піснях зображується вербунок і примусовий набір, спроби втекти або викупитися, прощання з родиною, з коханою дівчиною. Усі рекрутські пісні пронизані настроями відчаю і горя. Для самих рекрутів цей період був короткочасною прелюдією до багаторічної солдатської служби. Враження від нього згодом заступалися важкими солдатськими буднями. Інакше сприймалося рекрутування ріднею та односельцями. Драматичні картини ловів рекрута, тужливе прощання роками ятрили душі матерів, сестер, наречених. А ті сім'ї, яких поки що не зачепило рекрутування, жили в постійному страху за долю підростаючих хлопців. Саме тому авторами та виконавцями рекрутських пісень були переважно жінки» (Анатолій Іваницький) [29, с. 198].

«Бурлацькі пісні відображають тяжку працю, мандри в пошуках кращої долі, конфлікти з дуками-багатіями... життя на чужині. **Наймитські пісні** відтворюють чумакування, службу у панів та сільських багатіїв, працю в полі та господарстві. **Строкарські пісні** так само вводять у соціальний зміст через деталі

праці. Перебування у відробітку певний, заздалегідь обумовлений термін (строк — звідси «строкарські») було чи не найпоширенішою формою експлуатації, особливо на селі. У строк зубожілі родини віддавали дітей чи наймалися дорослі... Серед наймитських і строкарських пісень окремо стоять пісні про долю сиріт-наймитів, найбільш безправного прошарку сільської бідноти. Ці пісні прийнято виділяти у групу **сирітсько-наймитських...** Значну рубрику складають **емігрантські пісні** — про заробітчанство в інших країнах і долю трудової еміграції. Через те, що емігранти-заробітчани найчастіше виїздили до Сполучених Штатів Америки, в латиноамериканські країни та Канаду, у західних областях, особливо серед лемків, емігрантські пісні називають **«гамерицькими»** — назва утворилася через протезування (приставку) у вимові звуком «г» слова «Америка» (Анатолій Іваницький) [29, с. 207].

«Заробітчанські пісні — тематична група станових (суспільно-побутових) пісень, мотиви яких пов'язані з життям та умовами праці сезонних робітників, «строкарів» на поміщицьких ланах, пасовиськах, промислах, в артілях та ін.» [48, с. 283].

«Заробітчанські пісні одноманітні за сюжетним складом. Велика частина присвячена опису роботи на цукрових плантаціях, заводах, шахтах. З'являється незвична для традиційної народної пісні лексика: пара, машина, завод, «робот», шахта та ін. Згодом заробітчанські пісні зливаються із робітничою піснею. Основним мотивом ліричної оповіді селянина-заробітчанина є туга за рідним домом та родиною, змалювання тяжкої виснажливої праці на чужині» (Наталя Лихоманова) [45, с. 215].

«Бурлацькі пісні — тематична група станових (суспільно-побутових) пісень, мотиви яких відбивають умови життя і праці бурлаків — людей-заробітчан без постійної роботи і постійного місця проживання» [48, с. 100].

«Емігрантські пісні — ліро-епічні пісні суспільно-побутового циклу, тематично пов'язані із еміграцією селян-заробітчан кінця XIX — початку XX ст. Виникають внаслідок першої хвилі еміграції селян Галичини, Буковини, Закарпаття, Волині, а також польських селян до Америки. Відповідні за тематикою пісні існують у польському, словацькому та чеському фольклорі. Наприклад, пісні «А боже мій із тов Гамериков» чи «Як

я йшов з Америки додому» мають варіанти у словаків. Емігрантські пісні переважно складені у стилі довгих епічних хронік: «Ой Канадо, Канадочко», «Канада є розширена», «Як ішов я з Америки до краю» або коломийок:

Ой хто хоче гроші мати, най їде за море,

Там він зразу розізнає, яке то є горе» (Наталя Лихоманова) [45, с. 178].

Завдання

1. Складіть схему «Жанри української соціально-побутової лірики».

2. Прочитайте по 7-8 текстів соціально-побутових пісень кожного жанрового різновиду.

3. Законспекуйте уривок з праці М. Костомарова «Об историческом значении русской народной поэзии» (с. 130—157).

4. Порівняйте жанри історичної та козацької пісні. Які їх спільні й відмінні риси?

5. Повторіть жанрові ознаки історичних пісень. Дайте письмову відповідь на питання: «До якого жанру слід віднести пісню «Ой на горі та й жінці жнуть...» — до історичних пісень козацької доби чи до ліричних козацьких пісень?» Докладно мотивуйте власну думку.

6. Прочитайте розділи підручників з російського фольклору, присвячені соціально-побутовій ліриці:

- *Зуева Т. В., Кирдан Б. П.* Русский фольклор: Учебник для высших учебных заведений. — М.: Флинта: Наука, 2003. — С. 297—299.

- *Аникин В. П., Круглов Ю. Г.* Русское народное поэтическое творчество. — Л.: Просвещение, 1983. — С. 257—265.

- *Кравцов Н. И., Лазутин С. Г.* Русское устное народное творчество: Учебник для фил. спец. ун-тов. — М.: Высшая школа, 1983. — С. 210—220.

Порівняйте жанрову систему соціально-побутової лірики в українському і російському фольклорі, назвіть спільні й відмінні жанри. Чим, на ваш погляд, зумовлені відмінності в жанровому складі соціально-побутових пісень українців і росіян?

7. Поміркуйте, чому в російському фольклорі практично не розвинувся жанр козацьких пісень, хоча козацтво як соціальне явище існувало?

8. Напишіть твір на тему: «Образ України в козацьких піснях».

9. Порівняйте морально-етичний ідеал козака в козацьких та історичних піснях.

10. Складіть порівняльну таблицю «Козацькі і чумацькі пісні». Відзначте в ній спільні й відмінні риси цих жанрів.

11. Підготуйте повідомлення «Мотиви і образи чумацьких пісень у творчості Тараса Шевченка (за поезіями «Ой не п'ються пива-меди», «У неділю не гуляла», «Неначе степом чумаки», поемою «Наймичка»).

12. Поміркуйте над питанням: чи можна віднести козацькі й чумацькі пісні до героїчного епосу українського народу?

13. Підготуйте стисле повідомлення «Історична та соціальна основа кріпацьких (бурлацьких, наймитських, заробітчанських, емігрантських) пісень».

14. Порівняйте зображення війни в козацьких і солдатських (жовнірських) піснях. У чому полягає відмінність?

15. Прочитайте пісню «Як ми прийшла карта» і поміркуйте, до якої групи пісень слід її віднести — сімейно-побутової чи соціально-побутової (рекрутських). Зробіть висновок про зв'язок цих жанрових груп народної лірики.

Як ми прийшла карта

Як ми прийшла карта нароковать,
Став я свого неня просить та благать:
«Ой неню мій, неню, вчини мені волю —
Йди за мене служить на ту войну!»

Стали музиканти чардаш грати,
Стали ми ся сльози з очей лляти:
Ніхто не заплаче, ні отець, ні мати,
А тільки заплаче три дівчати.

А одна заплаче, бо я єї брат,
А друга заплаче, бо я єї сват,
А третя заплаче, бо плакати мусить,
Бо вона від мене дитя носить [58, с. 119]

16. Підготуйте повідомлення на тему: «Мотиви рекрутських пісень в новелах Василя Стефаника «Виводили з села», «Стратився».

17. Прочитайте дві солдатські пісні — українську і російську, визначте спільне і відмінне між ними. Як проявляється націона-

льний колорит у цих піснях? Зробіть висновок про подібність ідейного спрямування цих пісень, причини такої подібності.

Бідна моя головонька

Бідна моя головонька,
Що чужая сторононька,
Що ні отця, ні матусі,
Ні брата, ні сестриці.
Ні жони молодії,
Ні дитини малої.
Коли б отець та матінка,
Вони б мене викупили;
Коли б брат та сестриця,
Вони б мене визволили;
Коли б жона молодая,
Вона б мене випрохала;
Коли б дитина малая,
Вона б мене виплакала.
Уловили його у садочку,
Самі сіли у задочку.
А його посадили в передочку.
Привезли на квартиру,
Положили на постелю:
— Ти, молодчик, висипайсь,
За головоньку не хапайсь! —
Молодчик не виспався,
За головоньку хапався:
— Бідна моя головонька,
Що чужая сторононька [26, с. 388].

Сторона ль ты моя, сторонушка

Сторона ль ты моя, сторонушка,
Сторона моя, незнакомая,
Что не сам я на тебя зашел,
Что не добрый меня конь завез,
Ни буйны ветры завяли,
Ни быстрые реки залелеяли.
Занесла меня, доброго молодца,
Что невольюшка солдатская,
Грозна служба государева,

На чужой дальней сторонушке
Ни отца нету, ни матушки,
Ни брата, ни родной сестры,
Ни младой жены, ни малых детушек.
Как на чужой дальней сторонушке
Что ложился я, добрый молодец,
На голых досках без постелюшки,
Умывался я, добрый молодец,
Что своими горячьми слезьми,
Утирался я, добрый молодец,
Я своею полою правою [56, с. 241—242].

18. Проаналізуйте шкільні програми з української літератури для 11/12-річної школи і з'ясуйте, в якому класі учні ознайомлюються з жанрами української соціально-побутової лірики, які теоретичні відомості отримують, які твори вивчають. Прочитайте розділ шкільного підручника «Українська література» для 8 класу Олександри Бандури, Ніли Волошиної «Народна лірика» і дайте відповіді на такі питання:

- а) Які жанри соціально-побутових пісень згадані в підручнику?
- б) Як пояснюється школярам історична та соціальна основа кожного з цих жанрів?
- в) Які конкретні твори пропонуються дітям для ознайомлення?
- г) Які питання і завдання подані після текстів для їх аналізу?
- д) Які художні особливості ліричних пісень називаються в розділі підручника?

Сформулюйте власні пропозиції щодо вдосконалення цього розділу підручника (теоретичний аспект, вибір текстів, наочність тощо).

Придумайте і стисло опишіть оригінальну форму уроку вивчення українських соціально-побутових пісень (урок-гра, змагання, театралізація, концерт, інтегрований урок з історією України, уявна подорож тощо).

Тест для перевірки знань

1. Що об'єднує соціально-побутову лірику та історичні пісні?

- А) мають становий характер,
- Б) виражають дух часу,
- В) мають розвинений сюжет, подієва основа — реальні історичні події,
- Г) розповідають про реальних історичних осіб.

2. Яка метафора найбільш поширена в козацьких піснях?

- А) смерть як одруження,
- Б) змії і вода,
- В) обраність героя,
- Г) розмова тварин.

3. Які два типи громадського життя українців відобразилися в соціально-побутовій ліриці, на думку М.Костомарова?

- А) козак і чумак,
- Б) козак і селянин,
- В) воїн і кріпак,
- Г) рекрут і солдат.

4. Яка тварина найчастіше згадується в чумацьких піснях?

- А) кінь,
- Б) віл,
- Г) собака,
- д) кіт.

5. Хто з названих вчених досліджував чумацькі пісні і видав їх збірку з передмовою?

- А) І. Франко,
- Б) І. Рудченко,
- В) М. Грушевський,
- Г) П. Чубинський.

6. Який стиль характерний для козацьких і чумацьких пісень?

- А) суворий реалізм,
- Б) метафоричний,
- В) розважливо-епічний,
- Г) фантастичний.

7. Які символи характерні для козацьких пісень?

- А) червона китайка, ворон, кінь,
- Б) чорна сорочка, віл,
- В) кіт, Сон, Дрімота, гулі,
- Г) калина, барвінок, вінок.

8. Які заспіви характерні для бурлацьких і наймитських пісень?

- А) «Немає горя так нікому»,
- Б) «Чи дома пан-господар»,
- В) «Чим я тобі, батенько, не вгодила?»,
- Г) «Засвистали козаченьки».

9. Яка народна назва жанру емігрантських пісень?

- А) канадійські,
- Б) гамерицькі,
- В) некрутські,
- Г) поважні пісні.

10. Який з названих жанрів виник найпізніше?

- А) козацькі пісні,
- Б) чумацькі пісні,
- В) бурлацькі пісні,
- Г) заробітчанські пісні.

ТЕМА 12

**«ТАНЦЮВАЛЬНІ ПІСНІ.
КОЛОМИЙКИ»**

План

1. Загальна характеристика танцювальних пісень, їх різновиди.
2. Коломийка як фольклорний жанр, її походження і побутування.
3. Тематичні групи коломийок, їх мотиви й образи:
 - коломийки про кохання, дозвілля молоді;
 - жартівливі коломийки;
 - коломийки про родинне життя;
 - суспільно-побутові коломийки.
4. Художні особливості коломийок. Формули зачинів. Прийом психологічного паралелізму.
5. Дослідження коломийок та їх зв'язки з художньою літературою, іншими жанрами фольклору.

Основна література

1. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / Упоряд. Н. С. Шумада. — К.: Веселка, 1989. — С. 405—412.
2. Іваницький А. Українська народна музична творчість. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 230—243.
3. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 374—382.

4. Українська народна поетична творчість / За ред. М. Рильського. — К.: Радянська школа, 1965. — С. 280—296.

5. Франко І. До історії коломийкового розміру // Вступ до літературознавства: Хрестоматія / Упоряд. Н. І. Бернадська. — К.: Либідь, 1994. — С. 133—134.

Додаткова література

1. *Дей О.* Поетична панорама народного життя // Коломийки в записках Івана Франка / Упор. О.Дей. — К.: Музична Україна, 1970. — С. 5—11.

2. Коломийки // Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 363—364.

3. *Матвійшин С. М.* Ой співанко-коломийко, як тебе не знати... // Українська мова і література в школі. — 1991. — № 4. — С. 30—34.

4. *Шумада Н.* Коломийка в дослідженнях В. Гнатюка // Народна творчість та етнографія. — 1992. — № 2. — С. 21—26.

5. *Шумада Н.* Коломийки у взаємозв'язках зі східнослов'янською пісенністю // Народна творчість та етнографія. — 1991. — № 2. — С. 3—13.

Питання для перевірки знань

1. Назвіть жанри українських танцювальних пісень. У яких етнографічних регіонах України вони розповсюджені?

2. Які гіпотези походження назви «коломийка» вам відомі?

3. Дайте визначення коломийкового розміру. Яке його походження?

4. Схарактеризуйте форму виконання коломийок?

5. Назвіть жанрові ознаки коломийок.

6. Схарактеризуйте тематику коломийок. У чому її специфічність порівняно з іншими пісенними жанрами?

7. Які тематичні групи коломийок вам відомі? У чому складність їх класифікації?

8. Які композиційні моделі коломийок вам відомі?

9. Назвіть українських фольклористів, які збирали і досліджували коломийки, та їх провідні праці.

10. Хто з українських письменників використовував коломийки у своїх творах?

Матеріали до заняття

«...**Танцювальні пісні** — це розділ фольклору, основне призначення якого полягає у співах під час виконання побутових танців. При цьому здійснюється єднання слова, наспіву і танцю-

вального руху. Головним об'єднуючим елементом виступає танцювальний рух...

В народі танцювальні пісні називаються по-різному: «*пісні до скоку*», «*скочні*», «*шумки*», «*триндички*» тощо, а також за видом танцю: «*Горлиця*», «*Катерина*», «*Шевчик*». Або ж пісні не виділяються ніяк і в народній свідомості приєднуються до широкого класу «*жартовних*» чи «*шуточних*» (народні назви жартівливих пісень)» (Анатолій Іваницький) [29, с. 231].

«У фольклористиці прийнято групувати **танцювальні пісні** за характером танців:

1. Пісні до побутових танців. Центральну групу складають тут приспівування до гопаків, козаків, метелиць. Це — власне танцювальні пісні. Танцюристи час від часу, виконуючи танцювальні рухи, співають різні жартівливі куплети. Серед найпоширеніших танців такі:

Гопак — у минулому був чоловічим танцем. Зараз нерідко танцюється у парі. Танець імпровізаційний, з стрибками, присядками. Близький до гопака — *тропак*.

Козачок (або *козак*) — провідна партія жіноча. Показові «дрібушки», вихиласи, притупування. Близький — *чабарашки*.

Метелиця — імпровізаційний танець, зберігає близькість до хороводів (утворює коло), використовуються також елементи гопака (в колі танцює пара)...

2. Коломийки — переважно однокуплетні (монострофічні) пісеньки. Раніше коломийки танцювали колом, зараз головні танцювальні рухи — мережка, ножнички, прийом «хрещик» (дівчата і хлопці міняються місцями). *Гуцулка* і *верховина* — близькі до коломийки танці, але верховина починається повільним ліричним вступом, після якого йде коломийка...

3. Частушки та пісні з пртанцівками — жартівливі куплети, супроводжувані імпровізаційними танцювальними рухами. Інші поширені назви — *триндички*, *шумки*, *телепеньки*. За особливостями змісту усі вони зближуються з коломийкою...

4. Пісні до танців, запозичених з фольклору сусідніх народів (так звані «напливові», тобто міграційні танці). Тут виділяється дві групи: *польки*, *краков'яки*, *кадрилі*, що загалом близькі до гопаків-козачкових танців, та *вальси* і *мазурки*...

Полька — танець чеського походження. Виконується групами або парами. Використовується змінний крок, кружляння.

Кадриль — як і полька, широко розповсюджена. Відрізняється від польки не так по музиці... як за танцювальними рухами.

Складається із кількох танцювальних фігур, що чергуються між собою.

Вальс — поширений по всьому світу. Близький до нього — *мазурка*» (Анатолій Іваницький) [29, с. 231—232].

«Коломийки і частушки (частівки)» — це найпоширеніші види коротеньких пісень, на які багата українська народна пісенна творчість (козачки, гопачки, шумки, чабарашки, приспівки тощо). Вони відзначаються особливою оперативністю у відображенні дійсності і винятковим тематичним багатством» (В. Хоменко) [75, с. 280].

«Поряд з назвою *«частушка»* на Україні відомі були й інші назви: *часті, витребеньки, Дрібушки, ріденька або коротенька пісня, коротушка, триндичка і т.п.* Але серед всіх цих назв під впливом російської термінології найбільш популярною стала назва *«частушка»* (*«частівка»*), вона широко увійшла в ужиток народних мас, міцно закріпилася» (В. Хоменко) [75, с. 283].

«Бадьорим ритмом, прискореним темпом виконання **частушки і коломийки** близькі до **козачків**, але на відміну від козачків (які виконуються лише до танцю) можуть виконуватися і незалежно від танцю. Крім того, зміст козачків завжди гумористичний, іронічний, сатиричний. Частушки ж, як і коломийки, крім сатирично-гумористичного, можуть мати і глибокий ліричний зміст, в них зустрічаються і елементи епічної розповіді, чого не спостерігається в козачках» (В. Хоменко) [75, с. 281].

«Частівка — жанр народної лірики, чотирирядкова, іноді — шестирядкова римована пісня швидкого темпу виконання. Розмір переважно хореїчний. Частівка — імпровізація, адресована конкретній особі чи аудиторії, оформлена як моментальний влучний відгук на злобу дня» [48, с. 736].

«Коломийки — жанр української пісенної лірики, яка генетично і ритмомелодійно пов'язана з однойменним народним танцем. За деякими версіями назва коломийок походить від міста Коломия — адміністративного та культурного центру Гуцульщини» [48, с. 363].

«Коломийками називають короткі (переважно моно строфічні) пісеньки-куплети, що складаються із двох віршів:

Коломийко моя люба, тебе не забуду:
Співатиму, шептатиму, доки живий буду!

Коломийкові тексти виконуються під моторні або речитативно-декламаційні наспіви. Найбільш типова коломийка належить до розряду танцювальних пісень, поширених в регіоні Карпат. За складочисловою структурою коломийки відзначаються надзвичайною стабільністю форми (4 + 4 + 6). Вона настільки постійна і характерні для коломийок, що і сам 14-складовий вірш такої будови дістав назву *коломийкового*. Не в останню чергу саме завдяки стабільності і характерності складочислової структури вірша погляди вчених на коломийку розходяться: одні вважають, що коломийка — це *жанр* українського фольклору, інші розглядають коломийку як *форму*» (Анатолій Іваницький) [29, с. 238].

«Назва **«коломийка»** певніш за все походить від основної танцювальної фігури — *кола*: коломийка виникла і довгий час побутувала як круговий танець. Можливо також, що друга частина назви «коломийка» походить від дієслова *«микати»* (*микатися*) — тобто, ганяти, гасати, носитися» (Анатолій Іваницький) [29, с. 239].

«Коломийки — коротенькі пісеньки, що можуть виступати як приспівки до танцю або існувати незалежно від нього. Часто вони об'єднуються у в'язанки, які не мають, проте, сталого змісту, а залежать від уподобань співака та обставин виконання» (Шумада Наталія) [26, с. 398].

«В районі їх найбільшого поширення (в Карпатах і Прикарпатті) самі співаки поділяють **коломийки** на два різновиди: *«до танцю»* (типова функція) і *«до співу»* (різновид ліричної пісні)...

Коломийки «до танцю» співають переважно чоловіки...

Жіночі коломийки до «співу» відрізняються більшим мелодизмом і ліричністю» (Анатолій Іваницький) [29, с. 239].

«Коломийка — вузькорегіональний народнопісенний жанр, який має усталену мелодію, виконується як приспівки до танцю чи якихось свят або обрядів. Коломийка властива для Карпат і Прикарпаття і поруч з співанкою є провідним жанром у місцевому пісенному фольклорі» (Анатолій Волков, Юрій Гречанюк) [45, с. 257].

«**Коломийки** різняться від усіх інших народних пісень своєю уривчастою, фрагментарною формою: два вірші, сполучені в строфу, замикають закінчений образ, обрисовують коротко, але ясно душевний настрій і творять собою замкнену цілість. Часто дві-три і більше коломийкових строф лучаться змістом в одну пісню. Та в лученні коломийкових строф співакові лишається широка, майже необмежена свобода» (Філарет Колесса) [78, с. 258].

«**Коломийка** — це танкова пісня, і такий характер заховала вона ще й досі, поєднуючи в сої поетичне слово, музику і танець в одну цілість» (Філарет Колесса) [78, с. 258].

«Для **коломийки** характерна висока сконденсованість змісту і форми, бо кожна строфа наповнена цілком завершеною думкою, а об'єднуючись у в'язанки, складає більш широкий твір з певною логічною цілістю. При лаконізмі коломийки одночасно в ній закладено глибокий зміст, широку гаму народно-філософських поглядів та психології.

Коломийка композиційно будується за принципом синтаксичного повторення чи запитання. Він народної пісні вона взяла за сіб діалогу, хоча в коломийці він зустрічається рідше ніж в піснях. Характерні традиційні для народної поезики зачини або заспіви *Закувала зозуленька, Ой попід гай зелененький* та ін. Багата палітра художньо-виражальних засобів, характерною ознакою яких є сталість і стабільність. Порівняно з іншими пісенними жанрами фольклору коломийка досить рідко послуговується епітетами. Позаяк коломийка дуже лаконічна, то всі описувані картини звужені до мінімуму, отож епітети вживаються тільки найбільш художньо досконалі. Характерне швидке реагування на різноманітні суспільно-політичні події та соціально-економічні умови життя; при цьому змінюючи тематику, коломийка все ж залишається традиційною за своєю структурою» (Анатолій Волков, Юрій Гречанюк) [45, с. 257].

«У типовій **коломийковій строфі** перший вірш подає звичайно образок з природи, другий зображує настрій людини, причому між обома паралельними членами є тісний зв'язок» (Філарет Колесса) [78, с. 259].

«Найбільша маса **коломийок** оспівує любов у всяких її стадіях і перипетіях» (Філарет Колесса) [78, с. 259].

«Незвичайне багатство і різнорідність мови, висловів, образів, порівнянь, римів, короткий і ядерний стиль — се такі прикмети, яких не можна ігнорувати. Хто хоче писати гарно, хто хоче навчитися вислову, з якого не можна ні слова випустити і до якого не треба ні слова додавати, той мусить учитися коломийок напам'ять» (Володимир Гнатюк) [78, с. 257].

«Слухаючи їх одну за одною, співані безладно, принагідно селянами, нам певно і в голову не приходять, що се перед нами перекочуються розрізнені *перлини великого намиста, частки великої епопеї сучасного народного життя*.

Зведені до купи в систему, що групує їх відповідно до змісту, вони складаються на *широкий образ нашого сучасного народного життя*, безмірно багатий деталями і кольорами, де бачимо сльози й радощі, працю і спочивки, турботи і забави, серйозні мислі й жарти нашого народу в різних його розверстваннях, його сусідів, його соціальний стан, його життя громадське й індивідуальне від колиски до могили, його традицію і вірування, його громадські й етичні ідеали...» (Іван Франко) [78, с. 220].

«...**Коломийка**... огортає собою всі прояви життя чоловіка у всіх порах; вона втискається всюди за чоловіком, для неї нема нічого тайного; звідти в ній висловлене і радість, і горе, і утіха, і жаль; звідти вона дихає і повагою і жартом; звідти в ній і гумор і сатира та іронія і т. ін.» (Володимир Гнатюк) [78, с. 254].

«Треба дивуватися, як **коломийкова мелодія**, не змінюючи ні в чому свого основного строю, приймає то сумний, то веселий характер: раз навіває безмежний сум і меланхолію, другий раз дише силою, енергією і веселістю молодого життя. Тим-то коломийкова форма надається однаково до передачі трагічних і веселих моментів народного життя» (Філарет Колесса) [78, с. 259].

«**Коломийки** — се коротенькі пісеньки, що складаються переважно з одного або двох куплетів найрізномірнішого змісту: ні одна поява народного життя не поминена в них, кожда наводить у них свій відголос. Тому й ціна їх для характеристики народного життя незвичайно велика, хоч дотепер майже не використовуана» (Володимир Гнатюк) [78, с. 254].

«...**Коломийки** се така форма поезії, в якій проявлялися... відгуки народного життя так само, як у інших формах народної по-

езії. Коломийки належить ...вважати зовсім самостійним витвором народного генія, паралельним до інших самостійних родів народної поезії» (Володимир Гнатюк) [78, с. 255].

Завдання

1. Законспекуйте уривки з праць В. Гнатюка, І. Франка, Ф. Колесси за джерелом: Український фольклор: Критичні матеріали / С. К. Бисикало, Ф. М. Борщевський. — К.: Вища школа, 1978. — С. 252—260. Які жанрові особливості коломийок відзначили ці вчені?

2. Прочитайте уривок із повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків», в якому розповідається про складання коломийок Марічкою. Які особливості творення цього жанру відзначив письменник?

«Марічка обзивалась на гру флюяри, як самичка до дикого голуба, — співанками. Вона їх знала безліч. Звідки вони з'являлись — не могла б розказати. Вони, здається, гойдалися з нею ще у колисці, хлюпались у купелі, родились у її грудях, як сходять квітки самосійні по сіножатях, як смереки ростуть по горах. На що б око не впало, що б не сталося на світі: чи пропала овечка, полюбив легінь, зрадила дівка, заслабла корова, зашуміла смерека — все виливалось у пісню, легку і просту, як ті гори в їх давнім, первіснім житті.

Марічка і сама вміла складати пісні. Сидячи на землі, поруч з Іваном, вона обіймала свої коліна і потиху гойдалася в такт. Її круглі литки, опалені сонцем і од колін голі до червоних онучів, чорніли під полою сорочки, а повні губи мило ламались, коли вона починала:

Зозулька ми закувала сива та маленька.

На все село іскладена пісенька новенька...

Маріччина пісня оповідала всім добре знайому подію, ще свіжу: як зчарувала Андрія Параска, як він вмирав од того та навчав не любити чужі молодиці. Або про горе матері, якої син загинув у лісі, придушений деревом. Пісні були сумні, прості і ревні, аж крапали серце. Вона їх звичайно кінчала:

Ой кувала ми зозулька та й коло потічка.

А хто ісклав співаночку? Йванкова Марічка.

<...>

Жура гризла Івана.

— Мушу йти в полонину, Марічко, — сумував, він заздалегідь.

— Шо ж, йди, Іванку, — покірно обзивалась Марічка. — Така нам доля судилась...

І вона співанками косичила їх розлучення, Їй було жалко, що надовго перервуться їхні стрічі в тихому лісі. Обіймала за шию Івана та, тулячи до його лиця біляву головку, стиха співала йому над вухом:

Ізгадай мні, мій миленький, два рази на днину,

А я тебе ізгадаю сім раз на годину.

— Ізгадаєш?

— Ізгадаю, Марічко.

— Нічьо! — потішала вона його. — Ти меш, сарако, вівчарити, я му сіно робити. Вилізу на копицу та й си подивлю в гори на полонинку, а ти мені затрембітай... Може, почую. Як муть мряки сідати на гори, я сяду та й си заплачу, що не видно, де пробуває милий. А як в погожу нічку зазоріє небо, я му дивитись, котра зірка над полонинков — тоту бачить Іванко...

Тільки співати залишу....

— Чьому? Співай, Марічко, не втрачай веселості свої, я си хутко поверну.

Але вона тільки сумно головою хитала.

Співаночки мої милі,

Де я вас подію?

Хіба я вас, співаночки,

Горами посію, —

стиха обізвувалась до нього Марічка.

Гой ви мете, співаночки,

Горами співати,

Я си буду, молоденька,

Сльозами вмивати.

Марічка зітхнула і ще сумніше додала:

Ой як буде добра доля,

Я вас позбираю,

А як буде лиха доля,

Я вас занехаю...

— Отак і мені... Може, і занехаю...

Іван слухав тоненький дівочий голос і думав, що вона давно вже засіяла гори співанками своїми, що їх співають ліси й сіножаті, ґруні й полонини, дзвонять потоки і виспіває сонце... Але прийде пора, він поверне до неї, і вона знов позбирає співанки, щоб було одбутись чим весілля...» [38, с. 212—215].

3. Знайдіть у запропонованих до теми джерелах різні гіпотези походження назви «коломийка». Складіть їх перелік у зошиті. Яка з гіпотез видається вам більш вірогідною і чому?

4. Випишіть у зошит визначення жанру коломийки з різних підручників, словників літературознавчих термінів. Порівняйте ці визначення між собою. На які сутнісні ознаки цього жанру вказують автори визначень?

5. Проаналізуйте ритмічну схему наступних коломийок:

*Чи ти чула, дівчинонько, як я тебе кликав,
Як я тобі за ворота обаринки сипав?*

*Нащо мене віддасте, мої любі тату,
Хто ж вам буде веселити через зиму хату?*

6. Письмово поясніть характеристику коломийок Івана Франка: «величезна панорама з безліччю живих картин». Яку з жанрових ознак коломийки мав на увазі фольклорист?

7. Підготуйте реферат: «Володимир Гнатюк як збирач і дослідник коломийок».

8. Поясніть, як пов'язані коломийки з родинно-побутовими та соціально-побутовими ліричними піснями. У чому полягає різниця цих груп жанрів?

9. Письмово поясніть, чи згодні ви з таким висловлюванням Лесі Українки: «Мені завжди здається, що коли де можна побачити вдачу народу, то се скоріше в ліричних піснях та в коломийках, ніж у баладах та піснях історичних...» (Лист до М. Драгоманова від 21.12.1891 р.).

10. Випишіть з підручників традиційні зачини коломийок. Складіть три-чотири власні коломийки за цими зачинами, дотримуючись схеми коломийкового розміру.

11. Знайдіть приклади коломийок до наступних композиційних моделей: психологічний паралелізм (образ природи + настрої людини); питання — відповідь, факт + коментар; звертання + прохання.

12. Ознайомтеся з текстами російських частівок. Порівняйте їх форму, зміст з українськими коломийками. Як виявляється в коломийках і частівках національний колорит?

Что ты, белая береза,
Ветра нет, а ты шумишь?
Что, ретивое сердечко,
Горя нет, а ты болишь?

Лучше нету того цвету,
Когда яблоня цветет.
Лучше нету той минуты,
Когда миленький придет.

Вышивала я платок,
Золотые коймы.
Вышивала, говорила:
— Люби, милый, помни!

Меня милый провожал,
У крылечка постоял,
Сколько звездочек на небе,
Столько раз поцеловал.

В поле, черная черемушка,
Чернеешь или нет?
Скажи, миле ночек, по совести,
Жалеешь или нет?

Ты, гармонь, гармошенька,
Развей тоску малешенько.
Развей ты горюшко-тоску
По дорожке, по песку.

Закатилось красно солнышко
До самой до земли.
Мой милой ушел на Волгу
До самой до зимы.

Не ругай, мама, за дролю [*милого*],
Скоро дроля будет зять:
Через два года на третий
Обещался замуж взять.

В нашей маленькой деревне
Два колодца рядом:
Отчего все девки рябы?
Их побило градом.

Шила милому кiset,
А вышла рукавица.

Пришел милый, похвалил:
— Какая мастерица!

Приезжали меня сватать
С позолоченной дугой.
Пока пудрилась, румянилась, —
Уехали к другой [56, с. 146—155].

13. Підготуйте повідомлення на тему: «Порівняльна характеристика жанрів коломийок і частівок».

14. За шкільними програмами для 11/12-річної школи з'ясуйте, в якому класі вивчаються коломийки. Які теоретичні відомості мають отримати школярі, з якими текстами ознайомитись? Проаналізуйте розділ «Коломийки» підручника «Українська література» для 6 класу Євгена Пасічника, Ольги Слоньовської [57, с. 43—44] за таким планом:

- а) визначення коломийки;
- б) опис її побутування, зв'язку з танцем;
- в) художні особливості коломийок;
- г) приклади коломийок;
- д) питання і завдання для учнів.

Визначте позитивні і негативні риси цього розділу підручника. Яким матеріалом (теоретичним, наочністю, текстами) ви б його доповнили? Поміркуйте, які форми роботи з шестикласниками має застосувати вчитель, щоб у дітей склався цілісний синтетичний образ коломийки як тексту, мелодії, танцювального руху?

15. Прочитайте і, по можливості, прослухайте пісню Руслани Лижичко «Коломийка». Які традиційні коломийкові формули, мотиви, образи ви помітили в ній?

Коломийка

Ой, кувала зозулечка та й мене забула,
А мого кохання нічка взяла та й минула.
Гей-гей!
Ой, кувала зазулечка та й казала ку-ку!
Не питай мене даремно, а бери за руку.
Не питай мя, легінечку, чом така сумна я.
Ой, кувала зозулечка,
Покохала-заблукала,
Ге-е-ей, серце моє.

Закохаєшся, шиді риді дана,
Не сховаєшся — я твоя кохана.
Не питай мене, шиді риді дана,
Чи любов мине, шиді риді. Гей! Гей!

Ой, кувала зозулечка.
Ой, кувала та й співала.
Збудила моє сердечко.

Ой, кувала зозулечка та й кувати буде.
Гей! Кохала легіначка, повік не забуду.
А як зійшов місяць ясний, сонця не чекала.
Покохала, заспівала.
Нам кохання було мало,
Ге-е-ей, серце моє.

Закохаєшся, шиді риді дана,
Не сховаєшся — я твоя кохана.
Не питай мене, шиді риді дана,
Чи любов мине, шиді риді. Гей! Гей!

Ой, кувала зозулечка.
Ой, кувала та й співала.
Нам кохання було мало.

Ой, кувала зозулечка, правду говорила
Нам на біду кохання є,
А як сонце вітер збудить, понесе на крилах,
Збудиться серце моє.

Закохаєшся, шиді риді дана,
Не сховаєшся — я твоя кохана.
Не питай мене, шиді риді дана,
Чи любов мине, шиді риді. Гей! Гей!

Ой, кувала зозулечка, шиді риді дана,
Збудила моє сердечко, шиді риді дана.
Ой, кувала тай співала, шиді риді дана,
Нам кохання було мало, шиді риді дана.
Гей! Гей! [47]

Тест для перевірки знань

1. Якої з ознак немає серед жанрових ознак коломийки?

- А) імпровізаційність,
- Б) панорамність змісту,
- В) фантастичність,
- Г) злободенність.

2. В. Гнатюк заперечував походження коломийки від:

- А) болгарського хоро,
- Б) українського козачка,
- В) польського краков'яка,
- Г) російської частівки.

3. Що оспівує найбільша маса коломийок, на думку Ф. Колесси?

- А) здоров'я,
- Б) сімейне щастя,
- В) любов,
- Г) багатство.

4. На які дві групи поділяються коломийки за способом виконання?

- А) речитативні і співані,
- Б) до танцю і до співу,
- В) жіночі і дівочі,
- Г) дитячі і дорослі.

5. Як називається група коломийок, об'єднана тематикою і образами?

- А) співанка,
- Б) віночок,
- В) в'язанка,
- Г) коло.

6. Скільки складів має коломийковий рядок?

- А) десять,
- Б) дванадцять,
- В) чотирнадцять,
- Г) шість.

7. У якому регіоні побутують коломийки?

- А) у карпатському,
- Б) у наддніпрянському,
- В) в поліському,
- Г) в південному.

8. І. Франко вважав, що коломийковий розмір походить від:

- А) 10-складника,
- Б) 12-складника,
- В) 14-складника,
- Г) 16-складника.

9. До якої тематичної групи належить наступна коломийка: «Ой дрібонька коломийка, дрібонька, дрібонька, // Одна мила, друга люба, третя солодонька»?

- А) дозвілля молоді,
- Б) залицяння,
- В) жартівлива коломийка,
- Г) про родинне життя.

10. Хто з названих вчених обстоював те, що коломийки — це самостійний жанр фольклору?

- А) Ф. Колесса,
- Б) В. Гнатюк,
- В) І. Срезневський,
- Г) М. Сумцов.

ТЕМА 13

«НАРОДНІ ПІСНІ ЛІТЕРАТУРНОГО ПОХОДЖЕННЯ. РОМАНСИ»

План

1. Жанрові особливості народних пісень літературного походження.
2. Пісні літературного походження XVIII століття.
3. Пісні літературного походження XIX століття.
4. Пісні літературного походження XX століття.
5. Жанр романсу: тематика і поетика.

Основна література

1. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / Упоряд. Н. С. Шумада. — К.: Веселка, 1989. — С. 377—402.
2. Іваницький А. Українська народна музична творчість. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 258—271.
3. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 382—396.
4. Українська народна поетична творчість / За ред. М. Т. Рильського та інших. — К.: Радянська школа, 1963. — С. 275—280.

Додаткова література

1. Василик С. Стрілецькі пісні на слова поетів «Молодої музи» // Народна творчість та етнографія. — 2002. — № 3. — С. 89—95.
2. Погребенник Ф. П. Наша дума, наша пісня: Нариси-дослідження. — К.: Музична Україна, 1991. — С. 95—200.
3. Українська народнопоетична творчість / Грицай М. С. та інші. — К.: Вища школа, 1983. — С. 176—196.

Питання для перевірки знань

1. Дайте визначення народних пісень літературного походження.
2. Чим народні пісні літературного походження відрізняються від традиційних народних пісень?
3. Які чинники фольклоризації авторської пісні?
4. Назвіть народні пісні літературного походження XVIII століття (анонімні, Семена Климовського, Марусі Чурай, Григорія Сковороди).
5. Назвіть народні пісні літературного походження XIX століття.
6. Які народні пісні створені на слова Тараса Шевченка? Івана Франка? Лесі Українки?
7. Які народні пісні літературного походження виникли в середовищі січових стрільців?
8. Назвіть народні пісні літературного походження, які з'явилися у XX столітті.
9. Звідки походить термін «романс»?
10. Які жанрові ознаки народних романсів?
11. Який тематичний діапазон романсів?

12. Назвіть народні романси, присвячені темі кохання; медитативно-філософського характеру; з мотивом смерті; з мотивом жіночої неволі.

13. Які характерні риси «жорстокого романсу»?

14. Схарактеризуйте ритміку романсів: баркароли, у ритмі вальсу, у ритмі танго.

15. З якими народними піснями літературного походження ознайомлюються учні під час вивчення української літератури (творчості Г. Сковороди, І. Котляревського, М. Петренка, Т. Шевченка, М. Старицького, І. Франка, А. Малишка, Д. Павличка та інших авторів).

Матеріали до заняття

«Пісні літературного походження» — це так звані фольклоризовані твори, тобто ті, які настільки близькі за світоглядними позиціями і за поетикою до народної творчості, що пережили не одне покоління на всіх просторах України і навіть поза її межами. ... Тематичний спектр та емоційна тональність пісень літературного походження дуже широкі, але більшість з них тяжіє до романсової лірики» (Наталія Шумада) [26, с. 414].

«Пісні літературного походження» — це твори поетів, що фольклоризувалися або співаються в народі на мелодії професійних композиторів з незначними змінами і міцно увійшли в свідомість широких мас трудящих.

Окремі зразки цього різновиду пісенності в усному побутуванні втратили імена своїх авторів, однак на їх походження вказують певні елементи поетики літературних творів» (Володимир Бойко) [15, с. 176].

«Пісні літературного походження» — це поетично-музичні твори, сприйняті народом від письменників та композиторів. Інколи трудящі беруть ці твори без змін, бо вони повністю відповідають їх прагненням, настроям, уподобанням. Часто народ змінює, шліфує, довершує не тільки текст, а й форму пісні, створює виняткової сили мелодії, що й через століття вражають своєю емоційною наснагою і красою» (Михайло Стельмах) [75, с. 275].

«В. Перетц, вперше застосувавши термін *«пісні літературного походження»*, вклав у нього поняття про походження пісенних творів незалежно від їх фольклоризації; в такому розумінні він

застосовує і термін «*пісні штучного походження*». В.Данилов називає пісні літературно походження також «*ненародними піснями*». І.Франко про зазначені твори говорить як про «*пісні книжного складання*», Ф.Колесса у статті «Українська народна пісня на переломі XVII—XVIII вв.» користується терміном «*пісні літературного походження*». М. Возняк, зазначаючи, що автором таких пісень була «без сумніву людина шкільної освіти», має на увазі «дві речі: перше, що кожний твір усної словесності в своїм первопочині є індивідуальним, не колективним твором, друге, що велика частина так званих творів усної словесності се колишні літературні твори» (Володимир Бойко) [15, с. 176].

«Щоби ж книжний твір міг перейти в усну традицію і стати народною піснею, мусить він змістом і формою достроюватися до творів усної словесності і, що найважливіше, він мусить, неначе прищеплена галузка, прийнятися на дереві народної поезії, втягти в себе його животворні соки та зростися з ним в одно, мусить перейти довгий процес асиміляції та вигладжування, а цього ніяк не можна заступити штучним способом» (Філарет Колесса) [15, с. 177—178].

«У процесі фольклоризації літературного твору спостерігаються зміни різного характеру. Досить часто натрапляємо при цьому на скорочення тексту, що відбувається за рахунок тих строф і рядків, які були розраховані автором переважно на читання; образи в них, як правило, більш індивідуалізовані... Інколи в піснях літературного походження зустрічаємо також випадки контамінації — використання куплетів інших народних пісень... Найчастіше в народних переробках літературних творів більш індивідуалізовані авторські вислови замінюються ближчими до поезики народної пісні часу фольклоризації твору» (Володимир Бойко) [15, с. 189].

«**Романс** (*ісп. romance, від лат. romance — по-романськи*) — невеликий за обсягом вірш та музичний твір для сольного співу з інструментальним акомпанементом» [48, с. 612].

«До **народних романсів** зараховуються пісенні твори, що виконуються (або можуть бути виконані) з акомпанементом і здобули поширення серед освічених верств суспільства та у міському середовищі. Нескладна структура (куплет чи куплет з приспівом), дохідлива проста мелодія, імпровізований акомпане-

мент — ці риси відповідають головному призначенню — домашньому побутовому виконанню. Народні романси називають також *побутовим романсом* або *романсом-піснею* (чи піснею-романсом), — щоб відрізнити їх від складних, психологічно поглиблених композиторських творів-романсів.

Термін «романс» виник в Іспанії, де так називали побутові пісні, що виконувались іспанською мовою (в середні віки іспанська мова звалась «романською», а в музиці у той час використовувалися латинські тексти)» (Анатолій Іваницький) [29, с. 258].

«Дуже близькі до **народних романсів пісні літературного походження**. Різниця між ними швидше умовна. Пісні літературного походження — це ті ж народні романси, але створені на тексти здебільшого відомих авторів. Деякі пісні літературного походження також фольклоризуються — і тоді різниця між ними зовсім стирається» (Анатолій Іваницький) [29, с. 258].

«У **пісні-романсі** є кілька стилєвих відгалужень. Вони поміж собою відрізняються за ступенем близькості до народнопісенних інтонацій. За цією ознакою виділяються два головних відгалуження:

— пісні-романси, що фольклоризувалися до майже повної втрати авторських ознак (їх можна назвати піснями-романсами фольклорного складу),

— пісні-романси, в яких риси літературно-мистецького складу збереглися досить відчутно (а в ряді випадків відомі й імена авторів)» (Анатолій Іваницький) [29, с. 262].

Завдання

1. Складіть таблицю «Народні пісні літературного походження» з розділами, що охоплюють пісні XVIII, XIX і XX століття.

2. Прочитайте тексти народних пісень літературного походження і народних романсів за антологією «Закувала зозуленька».

3. На прикладі конкретної народної пісні літературного походження покажіть, які чинники сприяли її фольклоризації:

- «Дивлюсь я на небо...» М. Петренка;
- «Зоре моя вечірняя...» Т. Шевченка;
- «Повій, вітре, на Україну» С. Руданського;
- «Ніч яка місячна, зоряна, ясна...» М. Старицького;
- «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...» І. Франка;
- «Рідна мати моя...» А. Малишка;

- «Лебеді материнства» В. Симоненка;
- «Два кольори» Д. Павличка.

4. Підготуйте повідомлення про легендарну авторку пісень Марусю Чурай. Які пісні їй приписуються? У яких літературних творах створено її образ?

5. Порівняйте поезію Г. Сковороди «Всякому городу нрав і права» зі збірки «Сад божественних пісень» (Пісня 10) і народну пісню «Всякому городу нрав і права» з п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка». Як змінився зміст і художня форма твору при його фольклоризації?

Григорій Сковорода. Всякому городу нрав і права

Всякому городу нрав и права;
 Всяка имеет свой ум голова;
 Всякому сердцу своя есть любовь,
 Всякому горлу свой есть вкус каков,
 А мне одна только в свете дума,
 А мне одно только не идет с ума.

Петр для чинов углы панскіи трет,
 Федька-купец при аршине, все лжет.
 Тот строит дом свой на новый манер,
 Тот все в процентах, пожалуй, поверь!
 А мне одна только в свете дума,
 А мне одно только не идет с ума.

Тот непрестанно стягает грунта,
 Сей иностранны заводит скота.
 Те формируют на ловлю собак,
 Сих шумит дом от гостей, как кабак, —
 А мне. одна только в свете дума,
 А мне одно только не идет с ума.

Строит на свой тон юриста права,
 С диспут студенту трещит голова.
 Тех беспокоит Венерин амур,
 Всякому голову мучит свой дур, —
 А мне. одна только в свете дума,
 Как бы умерти мне не без ума.

Смерте страшна, замашная косо!

Ты не щадиш и царских волосов,
 Ты не глядиш, где мужик, а где царь, —
 Все жереш так, как солому пожар.
 Кто ж на ея плюет острую сталь?
 Тот, чія совість, как чистый хрусталь...
 [68, с. 517—518].

Іван Котляревський. Наталка-Полтавка (уривок)

Всякому городу нрав і права,
 Всяка імієть свой ум голова,
 Всякого прихоті водять за ніс, | (2)
 Всякого манить к наживі свій біс.! |

Лев роздираєть там волка в куски,
 Тут же волк цапа скубе за виски;
 Цап в огороді капусту псує: | (2)
 Всякий з другого бере за своє. |

Всякий, хто вище, то нижчого гне, —
 Дужий безсильного давить і жме,
 Бідний багатого певний слуга, | (2)
 Корчиться, гнеться пред ним, як дуга. |

Всяк, хто не маже, то дуже скрипить,
 Хто не лукавить, то ззаду сидить;
 Всякого рот дере ложка суха — | (2)
 Хто ж єсть на світі, щоб був без гріха? |

[37, с. 246].

6. Простежте, як відбувався процес фольклоризації творів І. Франка «Як почувеш вночі край свого вікна» і Б. Лепкого «Час рікою пливе» в єдину народну пісню літературного походження «Час рікою пливе».

І. Франко «Як почувеш вночі край свого вікна...» (збірка «Зів'яле листя», «Другий жмуток»).

Як почувеш вночі край свого вікна,
 Що щось плаче і хлипає важко,
 Не тривожся зовсім, не збавляй собі сна,
 Не дивився в той бік, моя пташко!

Се не та сирота, що без мами блука,
Не голодний жебрак, моя зірко;
Се розпука моя, невестиша тоска,
Се любов моя плаче так гірко [82, с. 185].

Б. Лепкий
«Час рікою пливе» (цикл «Весною»)

Час рікою пливе...
Я побачив тебе
На проході в міськім огороді.
І дивився, дивив,
Довго очі трудив,
Бо пізнати чомусь було годі.

Та ж стать рівна, струнка,
Та ж головка мала,
Очі сиві палкі, говірливі,
Лиш уста мов не ті,
Мов чужі, не твої,
Маломовні, сумні, нещасливі.

Ті дрібонькі уста,
Що мов пташка пуста,
Щастя повні були, все розмовні,
Так упрямо мовчать,

...

[46, с. 463—464].

Наче кару терплять,
Що були не досить правдомовні...

На той вид тяжкий сум
Обгортає мій ум,
Похоронні нути в серці чути,
Невмолимий докір
Вилітає в простір:
«Як ти міг, як ти міг позабути?»

Не забув тебе я,
Хоть взивав забуття,
Не було позабути спромоги,
Лиш непривітний час
З серця квіти обтряс
І поніс їх на інші дороги

«Час рікою пливе»
(народна пісня літературного походження)

Час рікою пливе, як зустрів я тебе,
Як зустрів я тебе, моя пташко.
Довго-довго дививсь, марно очі трудив,
Та пізнати тебе було важко.

Ти висока й струнка, в тебе руса коса,
В тебе очі сумні й невеселі,
І уста вже не ті, не солодкі такі,
Скажи, хто цілував їх без мене?

Як почувеш колись біля свого вікна,
Хтось зітхає так сумно і тяжко,
Не вставай, не будись, не тривож свого сна,
Не тривож свого сна, моя пташко!

Як зустрінеш колись, привітай, усміхнись,
Зустрічай, як колись зустрічала.
Бо пройшли вже роки, і ми стали батьки,
Але наша любов не пропала.

7. Опишіть манеру виконання романсу. Чим вона відрізняється від манери виконання ліричної пісні? Яку роль відіграє інструментальний супровід?

8. Визначте ритмічну схему таких романсів: «Ніч яка місячна, зоряна, ясная...»; «Дівчино, рибчино...»; «Гуцулка Ксеня».

9. Поміркуйте, як співвідносяться народні пісні літературного походження і народні пісні-романси. Дайте розгорнуту відповідь на це питання, аргументуйте її твердженнями фольклористів.

10. Проаналізуйте програми з української літератури для 11/12-річної школи: в якому класі учні ознайомлюються з жанрами народних пісень літературного походження, піснями-романсами? Які твори пропонуються для вивчення? Зіставте цей матеріал з аналогічним у програмах для середньої загальноосвітньої школи з поглибленим вивченням української літератури у 8-11 класах, для класів з гуманітарним профілем, гімназій, ліцеїв та коледжів (уклад. Г. Ф. Семенюк, В. І. Цимбалюк): які відмінності ви спостерегли?

11. Прочитайте розділ «Пісні літературного походження» за підручником «Українська література» для 6 класу Євгена Пасічника, Ольги Слоньовської [57, с. 45—54], розділ «Пісні літературного походження. Пісні-гімни» за підручником «Українська література. 6 клас» Тетяни Дудіної, Андрія Панченкова [21, с. 41—50], розділ «Український народний романс» за підручником «Українська література» для 7 класу Василя Цимбалюка [83, с. 64—67]. Оцініть теоретичні глави, добір текстів, питання і завдання для учнів. Під час вивчення яких тем, на вашу думку, повторюються і поглиблюються знання про названі фольклорні жанри в 9-11 (12) класах?

Тест для перевірки знань

1. З якого століття, на думку М. І З. Лановик, почався зворотний вплив професійної літератури на усну народну творчість?

- А) з XIII століття,
- Б) з XV століття,
- В) з XVII століття,
- Г) з XIX століття.

2. Якою визначальною ознакою характеризуються народні пісні літературного походження порівняно з власне народними ліричними піснями?

- А) більшим обсягом,
- Б) більшим рівнем індивідуалізації,
- В) більш розвиненою символікою,
- Г) наявністю формул.

3. Яка з названих пісень не приписується Марусі Чурай?

- А) «В кінці греблі шумлять верби»,
- Б) «Грицю, Грицю, до роботи»,
- В) «Засвіт встали козаченьки»,
- Г) «Їхав козак за Дунай».

4. Кому належить оригінальний текст пісні «Дивлюсь я на небо»?

- А) Тарасу Шевченку,
- Б) Віктору Забілі,
- В) Михайлу Петренку,
- Г) Григорію Сковороді.

5. Які народні пісні створені на основі поезій А. Малишка?

- А) «Два кольори», «Лелеченьки»,
- Б) «Водограй», «Червона рута»,
- В) «Рідна мати моя», «Вчителько моя»,
- Г) «На білу гречку впали роси», «Яблука доспілі».

6. З якої мови походить термін «романс»?

- А) з іспанської,
- Б) з англійської,
- В) з німецької,
- Г) з польської.

7. Яка ознака є характерною для народного романсу?

- А) медитативність,
- Б) обов'язковість музичного супроводу,
- В) трагічний фінал,
- Г) складна асоціативність.

8. Який жанр був основою для виникнення й розвитку жанру романсу в Україні?

- А) балада,
- Б) кант,
- В) колядка,
- Г) псалма.

9. У якому ритмі складені романси «Гуцулка Ксеня» і «Мак червоний між житами»?

- А) баркарола,
- Б) танго,
- В) вальс,
- Г) полька.

10. Який із жанрів, поширений у російському міщанському побуті, практично не розвинувся в українському фольклорі?

- А) романс-баркарола,
- Б) «жорстокий романс»,
- В) романс, наближений до елегії,
- Г) романс у ритмі вальсу.

ТЕМА 14

«КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВА ПОЕЗІЯ»

План

1. Походження календарно-обрядової поезії, її зв'язок з хліборобським календарем, народним релігійним світоглядом.
2. Колядки і щедрівки, їх визначення, форма виконання. Тематичні групи. Художні особливості.
3. Веснянки і гаївки, їх розрізнення, форма виконання. Класифікація веснянок.

4. Русальні пісні, їх походження, мотиви і образи. Петрівчані пісні, їх тематика.

5. Купальські пісні, їх походження. Мотиви і образи. Форма виконання.

6. Жнивварські (зажинкові, жнивні, обжинкові) пісні: їх мотиви, художні особливості.

Основна література

1. *Грицай М.С. та інші.* Українська народно-поетична творчість. — К.: Вища школа, 1983. — С. 104—107.

2. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / Упоряд. Н. С. Шумада. — К.: Веселка, 1989. — С. 21—96.

3. Календарно-обрядові пісні / Упор. О. Ю. Чебанюк. — К.: Дніпро, 1987. — 392 с.

4. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. — М.: Наука, 1983. — 224 с.

5. *Лановик М., Лановик З.* Українська усна народна творчість: Підручник. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 106—193.

6. Українська народна поетична творчість / За ред М. Т. Рильського. — К.: Радянська школа, 1965. — С. 32—44.

7. Український фольклор: критичні матеріали / С. К. Бисикало, Ф. М. Борщевський. — К.: Вища школа, 1978. — 127—148.

Додаткова література

1. *Воропай О.* Звичай нашого народу. Етнографічний нарис: У 2 кн. — К.: Оберіг, 1991. — Т. 1. — 450 с.; Т. 2 — 445 с.

2. *Грушевський М.* Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т.1. — К.: Либідь, 1993. — С. 167—318.

3. *Доманицький В.* Сучасні колядки і щедрівки // Народна творчість та етнографія. — 1999. — № 1. — С. 89—119.

4. *Задорожний В.* Структурна та змістова еволюція у коляді «Не плач, Рахиле» в новий час // Слово і час. — 2005. — № 12. — С. 41—48.

5. *Іваницький А.* Українська народна музична творчість. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 67—107.

6. *Килимник С.* Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 2 кн. — Кн. 1. — К.: Обереги, 1994. — 400 с.

7. *Килимник С.* Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 2 кн. — Кн. 2. — К.: Обереги, 1994. — 528 с.

8. *Кібець Н.* Зимовий цикл святкувань // Народна творчість та етнографія. — 1998. — № 1. — С. 55—60.
9. *Климець Ю. Д.* Купальська обрядовість на Україні. — К.: Наукова думка, 1990. — 142 с.
10. *Кобальчинська Р.* Поезія звичаїв і обрядів найбільшого народного свята // Народна творчість та етнографія. — 1998. — № 1. — С. 49—54.
11. *Круть Ю. З.* Хліборобська обрядові поезія слов'ян. — К.: Наукова думка, 1973. — 208 с.
12. *Панчук О.* Композиційна структура щедрівок // Слово і час. — 2005. — № 12. — С. 49—56.
13. *Руснак І.* Український фольклор у школі (календарно-обрядова поезія) // Українська література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. — 2000. — № 3. — С. 78—80.
14. *Скуратівський В.* Дідух: Свята українського народу. — К.: Освіта, 1995. — 272 с.
15. *Скуратівський В.* Місяцелік. Український народний календар. — К.: Веселка, 1993. — 207 с.
16. *Скуратівський В. Т.* Русалії. — К.: Довіра, 1996. — 734 с.
17. *Фрээр Дж. Дж.* Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1980. — С. 676—721 («Европейские праздники огня. Истолкование праздников огня»).
18. *Чебанюк О.* Релікти архаїчних вірувань і ритуалів у деяких дівочих весняних іграх // Народна творчість та етнографія. — 1991. — № 4. — С. 88—95.
19. *Юдкін І.* Ритміка українських веснянок і західноєвропейські фольклорні традиції // Народна творчість та етнографія. — 1994. — № 4. — С. 57—60.

Питання для перевірки знань

1. Поясніть поняття «обряд», «звичай», «обрядовість», «ритуал».
2. Назвіть два найпоширеніші цикли обрядів в українському фольклорі. Які фольклорні жанри включені до них?
3. У чому своєрідні риси української календарно-обрядової поезії?
4. Як пов'язана календарно-обрядова поезія з релігією? З трудовою діяльністю селян?
5. Опишіть час, місце, порядок виконання і склад виконавців таких жанрів, як колядки, щедрівки, веснянки, русальні пісні, купальські пісні, жнивні пісні.
6. Які гіпотези походження колядок і щедрівок вам відомі?
7. Які космогонічні, астральні символи використовуються в колядках і щедрівках?

8. Назвіть риси поезики колядок і щедрівок. Схарактеризуйте їх композицію, ритміку.

9. Схарактеризуйте різні підходи до класифікації колядок і щедрівок. Які критерії покладені в їх основу?

10. Які народні терміни позначають весняні пісні?

11. Яке походження веснянок, їх зв'язок з культом сонця?

12. У чому полягає різниця веснянок і гаївок (за В. Гнатюком)?

13. Назвіть жанрові ознаки веснянок, їх тематичні групи, символи.

14. Назвіть риси поезики петрівчаних, русальних, купальських пісень. З якими обрядами вони пов'язані? Що вам відоме про походження цих пісень?

15. Назвіть тематичні групи жнивних пісень, їх символи.

16. Які українські фольклористи досліджували календарно-обрядову поезію? Назвіть їхні праці.

17. Як пов'язана українська календарно-обрядова поезія з художньою літературою?

Матеріали до заняття

«Обрядова поезія — це твори фольклору, які виникли й виконувалися під час здійснення обрядів — встановлених традицією дій, що мають для виконавців магічне, юридично-побутове й ритуально-ігрове значення» (Юрій Круглов) [1, с. 57].

«Календарно-обрядова поезія — цикл фольклорних пісенних творів, зміст і виконання яких з доісторичної давнини пов'язані з річним народним відліком часу — народним обрядовим календарем ... Святкові обряди і ритуали супроводжували пісенні твори відповідного змісту, які й складають цикл календарно-обрядової поезії. До нього належать: колядки, щедрівки, посівання (новорічні віншування), ринд зівки (рогульки), веснянки (гаївки), русальні (троїцькі, петрівчані, царинні), купальські (собіткові), обжинкові пісні» [48, с. 333].

«Календарна обрядова поезія — один з найдавніших видів народної поетичної творчості, який виник і розвивався у тісному зв'язку з виробничою діяльністю людського суспільства. Ця поезія поділялася на певні художньо-поетичні цикли, що відповідали циклам робіт протягом господарського року хліборобів. Звідси походить і її найменування — **календарна поезія**» (В. Бобкова) [75, с. 97].

«Щедрівки, колядки, веснянки й ін. — усе це обрядові пісні стародавнішого дохристиянського складу. Вся їх будова — сама простота... Вони наче гімн первісного чоловіка до сил чудової природи...» (Микола Лисенко) [78, с. 124].

«В українському фольклорі існує два види новорічних пісень — колядки та щедрівки. Назва *щедрівка* походить від *щедрого вечора* — як здавна називали вечір під новий рік. *Колядка*, як припускають, — видозміна латинського *calendae* (так у стародавньому Римі називалися перші дні місяця) або *kalandai* — від назви нового року у Візантії. Цей вплив позначився також на назвах новорічних свят у інших народів: у болгар *коленде*, у румун *колінда*, у абхазців *коланда*. Але самі пісні — колядки і щедрівки ...набагато давніші за ці назви» (Анатолій Іваницький) [29, с. 68].

«Серед усіх слов'янських народів новорічна пісенність найбільше розвинена в українців. Менше пісень в Білорусії і тільки окремі зразки зафіксовано в Росії (серед них такі своєрідні, як *овсени*, *виноградья*).

У змісті колядок і щедрівок виразно виділяються дві групи образів: *землеробство і сім'я*» (Анатолій Іваницький) [29, с. 68].

«**Колядки** — жанр величальних календарно-обрядових пісень, які в дохристиянську епоху були пов'язані із зимовим святковим циклом, а з утвердженням християнства — з різдвяним (від Різдва 7 до Богоявлення 19 січня за н. ст.)» [48, с. 364].

«Характерною ознакою **колядок і щедрівок** треба вважати правильне вживання приспівок-рефренів, що часто дорівнюють колядковому віршові, а навіть переростають його довжиною. Це показує, що ці пісні виконували завжди хором. Притім вірші в колядках не сполучаються у строфи: кожний вірш разом із рефреном творить сам по собі ритмічну й мелодичну цілість, неначе строфу; тому й рима в колядках слабо розвинена: її заступають у більшій частині асонанси. Ознаки глибокої старовини знаходимо також у музичній формі колядок і щедрівок» (Філарет Колеса) [78, с. 126].

«**Щедрівки** — жанр народних величальних обрядових пісень, якими зустрічали початок нового хліборобського року, початок весняної рільницької праці, що починалася наприкінці березня...

Під впливом християнського календаря пісенно-обрядовий цикл хліборобського весняного новоріччя праукраїнців перенесено до Різдва та календарного Нового року (за юліанським календарем, ст. стилем у XX ст. — напередодні 14 січня), а також другого Свят-вечора» [48, с. 744].

«Провідна... мета новорічної пісенності — звеличити трудову людину, піднести її на крилах поетичного слова над буденними складними умовами життя, висловити їй найкращі побажання та зичення... Контрастуючи зі справжнім станом речей, щедрівки та колядки, по суті, були своєрідним засобом відображення бажаного в житті. Тим-то вони глибоко імпонували їх виконавцям та слухачам... Своєю *граційною поетичністю* колядки й щедрівки якнайкраще відповідали святковій атмосфері новорічної урочистості» (Олексій Дей) [78, с. 129].

«В **колядках і щедрівках** на повну силу буяє народна фантазія, бажане видається за дійсне; яскріє казковий світ, де навіть звичайні побутові речі світяться золотом і сріблом, де панують розважливість, розум, добро і злагода, де всі заможні й веселі — господар такий ясний і красний, як місяць, його жона — як сонце, діти — як зірки» (Наталя Шумада) [26, с. 21—22].

«Від інших народних пісень **виконання новорічних пісень відрізняється рядом особливостей.**

1. Колядки і щедрівки співаються конкретному адресатові, а після виконання співаки отримують якусь винагороду...

2. Особливістю виконання колядок та щедрівок є й організований характер колядних гуртів...

3. Виконання новорічних пісень впливає з вікового і статевого поділу колядних гуртів. Існує п'ять видів об'єднань: дитячі (хлопчики, рідше хлопчики і дівчатка) віком 7—12 років; хлопчачі («підпарубчаки», 14—16 років), парубочі гурти, мішані гурти (парубки та дівчата шлюбного віку), а також гурти із сімейних пар старших людей» (Анатолій Іваницький) [29, с. 70—71].

«Є місцевості, де **колядки і щедрівки** не розрізняються співаками. Там, де їх розрізняють, це відбувається на підставі приурочення: колядки співають від Різдва до 31 грудня (ст. стиль), а щедрівки — на Новий рік та на Водохрестя. Це, однак, пізній розклад в народі пісень дуже давнього, язичницького походження.

В науковій фольклористиці **розрізнення колядок і щедрівок** відбувається на основі складочислової форми. До щедрівок відносять усі пісні розміру (4 + 4) без приспіву та з приспівом і зрідка 95 + 5) з приспівом, що має будову (4 + 4). До колядок зараховують пісенні структури (5 + 5) з різноманітними приспівками: (3 + 5 + 5 + 3), з 4-складовим приспівом та ін. Звичайно, і серед колядок, і серед щедрівок трапляються й інші форми, зокрема (6 + 6). Ще однією допоміжною ознакою розрізнення колядок і щедрівок служить приспів. Як правило, в колядках це «Святий вечір!», а в щедрівках «Щедрий вечір!». Інколи розрізнити не вдається. Це не повинно викликати здивування, тому що у фольклорі дифузні явища — річ природна. При записуванні слід запитувати у співаків, до колядок чи до щедрівок вони відносять певну пісню, і зазначати це у паспорті» (Анатолій Іваницький) [29, с. 71].

«На Україні весняні ігри і пісні побутують зараз у двох різних видах: веснянок і гагілок. *Гагілки* (інакше — гаївки, ягілки, маївки) виконуються лише протягом кількох днів на великодні свята в Галичині, на Волині, Поділлі. На Волині існує також назва *рогульки*, які, можливо. Належали колись до окремого різновиду веснянок-гайвок. Веснянки співаються з ранньої весни і до завершення сівби — аж до русального тижня (до зелених свят). Цей різновид побутує на лівобережжі, в Подніпров'ї, у Поліссі. Між веснянками і гагілками з функціонального і тематичного поглядів особливих відмінностей немає. Однак якщо гагілки — це танково-ігрові пісні, то веснянки обіймають різнотипні групи молодіжних ігор та пісень, в тому числі й такі, що співаються без руху» (Анатолій Іваницький) [29, с. 78].

«У весняній обрядовості можна виділити такі різновиди:
— пантомімічні сценки та ігри,
— спів весняних пісень-закличок,
— водіння танків та ігор (із співами)» (Анатолій Іваницький) [29, с. 78].

«**Веснянки** в основному — *це дівочі пісні*. Хлопці ж були тільки слухачами та втручались у дівочий спів жартівливими репліками, на які дівчата відповідали дотепними веснянками» (Михайло Грицай) [78, с. 136].

«Весна — щаслива пора в житті молоді, час вияву найніжніших почуттів, парування і оспівування в коханні, що яскраво відбилось у багатьох веснянках. Микола Костомаров так визначив

ідейний зміст **українських весняних пісень**, — це «...юність, переважно в житті жінки, зображена в послідовному розвитку почуттів і поривів у зв'язку або, краще сказати, в аналогії з розвитком життєвої сили навколишньої природи. Саме тому в цих піснях постійно зустрічаються порівняння й символи, саме тому деякі пісні співаються раніше від інших, ніби узгоджуючись із станом природи. Тут ви знайдете: безтурботну веселість тих років, коли дівчина перестає бути дитиною, таємну потребу кохання, соромливе освідчення власному серцю, перше побачення, дорікання, ніжність, жарти, сльози, надії, побоювання — всю історію молодості в світі сільському, тихому» (Михайло Грицай) [78, с. 134].

«За часом виникнення і функціональністю **веснянки** умовно можна *поділити на дві групи*: старовинні і новіші. До першої належать хороводи, танки, пантоміми, що супроводжуються протяжними піснями. Їм властива магічність у ставленні до природи, помітні відблиски язичества. Друга група — веснянки ліричного та жартівливого характеру — вже мало зв'язані із хороводами і танками. Вони виконувались молоддю під час вечірніх гулянок. Саме цих веснянок до нас дійшло більше. На характер їхньої тематики, образну систему, ритміку вже мали помітний вплив ліричні пісні. Багато текстів веснянок досить важко відрізнити від родинно-побутових пісень» (Михайло Грицай) [78, с. 135].

«Відділяє **весняні пісні про кохання** від аналогічних за тематикою **ліричних пісень** те, що в них менше соціальних мотивів, а більше оспівуються епізоди перших зустрічей закоханих. Пробудження природи органічно в'язалось із пробудженням інтимних почуттів молоді. Це в певній мірі відтиснуло соціальні теми на другий план» (Михайло Грицай) [54, с. 138].

«Веснянки насичені **пісенною символікою**, закохані часто виступали в образах голуба, зіроньки, сокола, зозулі тощо. Досить часто натрапляємо на образ верби — символу зустрічі і побачень молоді; калини — символу вроди, дівочтва і кохання; рути — символу дівочтва і суворості звичаїв; барвінку — символу шлюбу тощо» (Михайло Грицай) [15, с. 31].

«**Русальні пісні** (*троїцькі*) — вид календарно-обрядової лірики, яка супроводжувала звичаєво-обрядові дії протягом «русального тижня», що за християнським календарем починається в

П'ятидесятницю, на Святу трійцю, на 50-й день після Великодня (переважно на кінець травня — початок червня)» [48, с. 619].

«У стародавніх слов'ян **русалії** (свята русалок-берегинь) святкувалися в пору, коли весна переходила в літо, завершувалися польові роботи і до початку косовиці та догляду за врожаєм був проміжок вільного часу. Назва «русалії» походить від давньоримського свята троянд («роз») — *rosaria*. Античне свято розалій було поминальним. У слов'янських русаліях також значне місце займають звичаї і ритуали культу предків. Після прийняття християнства язичницькі русалії переслідувалися церквою, хоча і не в такій мірі, як купалії. Поступово відбулося накладення русалій з властивими їм культом померлих, віруваннями в магічні властивості трав і дерев на християнську трійцю. З цієї причини русальні пісні іноді називають *троїцькими*, *семіцькими*. Однак поширені і давні назви: *грянні* (від давньослов'янського *грянний* — зелений), *гренухи*, *русальні*. Русалії святкують протягом тижня. Русальний тиждень починається в зелену (кличальну) неділю. Четвер русального тижня називається в народі русалчиним Великим. У понеділок після русального тижня відбуваються проводи русалок» (Анатолій Іваницький) [29, с. 88].

«Помітно, що **магічна основа русального обряду і пісень** мала подвійний характер. З одного боку, в них відбивалась хліборобська магія, що втілювалось в образі берізки — уособленні розкішної рослинності, яка має передатись майбутньому врожаю, з другого — ворожильна любовна магія, яка виявлялася у плетінні вінків, з допомогою яких дівчата ворожили на свою долю» (Михайло Грицай) [15, с. 38].

«Відсутність відомостей про існування окремого **петрівчаного свята** в часи язичництва спонукає на такі припущення:

— петрівки колись належали до купальського обряду;

— через переслідування купалій у християнські часи, а також через збіг у часі двох церковних свят (Івана та Петра — між ними усього 6 днів) основна частина стародавніх купальських пісень закріпилася за святом літнього сонцестояння (24 червня за старим стилем), інша ж відщепилася і з мінімальними змінами в тематиці — лише згадки Петрівної ночі — перейшла на Петра;

— згодом петрівчані пісні були спеціалізовані і підлягли ліризації, особливо в пізніх багатоголосних версіях;

— з музичного боку петрівчані пісні також не надто відрізняються від купальських. Це дозволяє розглядати ці дві групи пісень сукупно (зокрема, з музичного погляду» (Анатолій Іваницький) [29, с.95].

«Купальські пісні» — вид календарної обрядової лірики, яка з часів язичництва супроводжувала обряд величання бога плодючості, згоди і любові — Купала, або Купала. До новітнього часу цей святковий обряд дійшов фрагментарно, із запровадженням християнства він поєднався зі святом Івана Хрестителя (відбувся в ніч з 23 на 24 червня за ст. ст.), став називатися в народі Іваном Купайлом» [48, с. 392].

«Багато що з язичницьких купалій залишається нез'ясованим. Зокрема, немає однастайності і в тлумаченні самого **слова «купало»**. На думку Б. О. Рибаківа, зміст назви «купало» походить від «куп» (укупі, купно — тобто, разом). Так само роз'яснюється і друга назва купалій — **«собітка»** (у лемків, словаків купальські пісні називаються собітовими). Схоже, що собітка походить від одного семантичного кореня з купай лом: собітка (собутка) — соботка — со-бытие, — тобто событно — знов-таки, разом, укупі, купно.

Купало, Купалії, Соботка — назви давньослов'янські. Ім'я ж **«Іван»** (Івана Купайла) — пізніша приставка, напевно, десь XV—XVII ст., коли Купайло у свідомості народу почало частково ототожнюватися з християнським святом Іоанна (Івана) Хрестителя» (Анатолій Іваницький) [29, с. 94].

«Свято літнього сонцестояння, полі функціональне за змістом, об'єднувало в собі елементи магії (вплив на врожай), а також матримоніальні моменти. Існують припущення, що під час горіння кострищ біля води відбувалися шлюбні церемонії. Оскільки у I тис. до н.е. шлюб ще не був моногамним, ігри й ритуали у дні літнього сонцестояння набували змісту нерегламентованих шлюбних стосунків. Сліди таких звичаїв збереглися у змісті деяких купальських пісень. Зокрема, в мотивах про кровосумішку, про одруження брата і сестри (в ряді варіантів — поіменно «Іван та Мар'я»). В пізніший період ці мотиви лягли в основу баладних сюжетів.

Шлюбні обряди були приурочені до свята літнього сонцестояння, бо це також пора пишного розквіту природи, надій на багатий врожай. Не виключено, що потреби продовження роду у свідомості праслов'ян пов'язувалися з уявленнями про родю-

чість землі і щедрість природи. Можливо, матримоніальним стосункам у дні літнього сонцестояння надавалося разом з тим магічного значення — сприяти доброму врожаєві» (Анатолій Іваницький) [29, с. 93—94].

«Справді, головним, найбільш бурхливим і мальовничим струменем **купальських пісень** є пісні про кохання, сватання, подружнє життя та жартівливі пісні. Всі вони пов'язані з Купалом лише тим, що їх співають дівчата в день цього свята, переважно під час хороводу навколо Марини чи Купала. За своїм змістом та мотивами вони органічно зливаються з веснянками та петрівочними піснями і є їх продовженням. Квітуха літня природа глибоко вражала закоханих серця творців і співачок пісень, і вони прагнули вилити свої враження та радісні душевні зворушення в таких же багатих і щедрих барвах. Оспівують купальські ліричні пісні дівчат чи хлопців, чий імена, як правило, називаються, говорять про певну пару закоханих чи вихваляють дівочу красу, — завжди ці теми супроводяться винятково красивими психологічно спорідненими картинами з життя природи, що виступають в порівняннях, паралелізмах, мальовничих приспівках тощо. Особливо частими образами в них є ясний місяць, сяючі зорі, граюче сонце, полум'я, шаріюча вишня, червона рожа, зріючі жито, червоні ягоди — всі вони сповнені яскравих літніх кольорів зорового сприйняття, ніби освітлені літнім сонцем, купальськими вогнями і символізують полум'яність почуттів закоханих...» (Олексій Дей) [78, с. 143].

«За змістом пісні [**купальсько-петрівчані**] діляться на *дві групи*:

— найдавніші, де знаходять відгомін релікти прадавньої магії, повір'я, обрядові дії язичницьких часів;

— нова тематика (кохання, сватання, весільні мотиви, сімейні стосунки, а також велика кількість жартівливих пісень) почала проникати в купалії з XV—XVI століть, коли різко посилилася ліризація фольклорних жанрів, в тому числі і обрядових, а «магічні» календарні співи стали все більше сприйматися у світському плані — як розваги молоді» (Анатолій Іваницький) [29, с. 95—96].

«**Поетика купальських пісень** зумовлена часом їх народження. Для давніших пісень властиві деякі риси балад. Вони сюжетні, зображують незвичні події, здебільшого мають трагічну розв'язку. Але на відміну від балад у купальських піснях немає соціальних мотивів. Можливо, вони притупилися, оскільки саме

свято перетворилося на розвагу... Купальські пісні, що з'явилися в пізніші часи, набули ознак ліричних пісень, схожі з ними і за тематикою. Їх автори використали традиційні народнопісенні художні засоби. Проте, купальські пісні відрізняє від ліричної пісенності обрядовість, виражена в текстах більшою чи меншою мірою» (Михайло Грицай) [15, с. 36—37].

Завдання

1. Складіть таблицю «Жанри календарно-обрядової поезії» з наступними графами: жанр, звідки походить його назва, час і місце виконання, провідні мотиви, особливості поетики. Схарактеризуйте в цій таблиці колядки і щедрівки, веснянки, купальські пісні, жниварські пісні.

2. Прочитайте розділи підручників з етнографії України (народознавства), присвячені описам календарних обрядів і звичаїв:

- Українське народознавство: Навч. посібник / За ред. С. П. Павлюка. — К.: Знання, 2006. — С. 118—163;

- Пономарьов А. П. Українська етнографія: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1994. — С. 285—294.

Зіставте їх з розділом підручника М. і З. Лановик (с. 106—193). У чому, на вашу думку, полягає відмінність підходів етнографів і фольклористів до вивчення календарної обрядовості? (дайте письмову відповідь на це запитання).

3. Випишіть у зошит різні класифікації колядок і щедрівок (за адресатом, мотивами, тематично-хронологічну). Яка з них видається вам більш вдалою?

4. Розкажіть про обряд колядування / щедрювання у вашій місцевості. Які традиційні і які нові елементи наявні в ньому?

5. Знайдіть у колядках 2—3 приклади прийому звеличання, випишіть їх у зошит. З якою естетичною метою застосовувався цей прийом? Знайдіть у запропонованих джерелах думки різних учених із цього приводу.

6. Знайдіть космогонічні символи в лемківській колядці «Як ще не було з нащадка світу».

7. Ознайомтеся з жанрами зимового циклу календарно-обрядової поезії російського фольклору за такими джерелами:

- Зуева Т. В., Кирдан Б. П. Русский фольклор: Учебник для высших учебных заведений. — М.: Флинта: Наука, 2003. — С. 72—76.

- Аникин В. П., Круглов Ю. Г. Русское народное поэтическое творчество. — Л.: Просвещение, 1983. — С. 59—63.

• *Кравцов Н. И., Лазутин С. Г.* Русское устное народное творчество: Учебник для фил. спец. ун-тов. — М.: Высшая школа, 1983. — С. 35—41.

Порівняйте російські та українські колядки, визначте їх спільні й відмінні риси. Зверніть увагу на ритміку текстів, на традиційні приспиви.

Російська колядка

Таусень!
Вот ходили мы,
Вот искали мы
По проулочкам,
По заулочкам.
Вот Иванов двор.
У Ивана на дворе
Да три терема стоят.
Как и светлой-от месяц —
Сам Иван-от господин.
Красно солнышко —
То Паладьюшка его.
Часты звездочки —
Его детушки [56, с.188].

Українська колядка

Ой сивая та і зозулечка.

Приспів:

Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я!

Усі сади та і люлі тала,
А в одному та і не бувала.
А в тім саду три тереми:
У першому — красне сонце,
У другому — ясен місяць,
А в третьому — дрібні зірки.
Ясен місяць — пан-господар,
Красне сонце — жона його,
Дрібні зірки — його дітки [26, с. 31—32].

8. Поясніть письмово, у чому спорідненість жанрів веснянки і замовляння.

9. Випишіть у зошит різні класифікації веснянок. Поясніть, у чому, на ваш погляд, недоліки класифікації веснянок С. Килимника.

10. Знайдіть приклади солярної символіки у веснянках.

11. Розучіть одну із ігрових веснянок («Мак», «Огірочки», «Просо», «Грушка», «Царівна», «Подоланочка» тощо), підготуйтеся до її демонстрації на практичному занятті (завдання для групи студентів).

12. Порівняйте фольклорні і літературні веснянки («Веснівка» М. Шашкевича, «Веснянка» Л. Глібова, цикл «Веснянки» І. Франка та ін.). Які фольклорні риси збереглися в літературних поезіях цього жанру?

Маркіян Шашкевич. Веснівка

Цвітка дрібная
Молила неньку,
Весну раненьку:
«Нене рідная!
Вволи ми волю —
Дай мені долю,
Щоб я зацвіла,
Весь луг скрасила,
Щоби я була,
Як сонце, ясна,
Як зоря, красна,
Щоби-м згорнула
[69, с. 353].

Весь світ до себе!» —
«Доню, голубко!
Жаль мені тебе,
Гарная любко;
Бо вихор свисне,
Мороз потисне,
Буря загуде, —
Краса змарніє,
Личко зчорніє,
Головоньку склониш,
Листоньки зрониш, —
Жаль серцю буде».

Леонід Глібов. Веснянка

«Весна прийшла!
Тепло знайшла!» —
Кричать дівчатка й хлопчики.
«Цвірінь! Цвірінь!
Журбу покинь!» —
Клопочуться горобчики.

Прибіг дідок,
Зліз на горбок —
У хаті будь не хочеться.
Тепляк дмухнув,

Крилом махнув,
По бороді лоскочеться.

Все ожило,
Все розцвіло.
І рій дітей привітненьких
На той горбок
Несе вінок
З фіалочок блакитненьких.

Бринить дідок,

Як той мачок,
Крипчастий і повнесенький;
Кричать, гудуть,
Далеко чуть
Таночок голоснесенький:

«Весну шануй,
Не спи, воркуй,
Наш голуб зозулястенький!
Не в'янь, рости,
[14, с. 188—189].

Красуйся ти,
Королику квіт частенький!»

«Цвірінь! Цвірінь!
Журбу покинь!» —
Підспівують горобчики;
І я зрадів,
Помолодів,
Як ті дівчата й хлопчики».

Іван Франко. Цикл «Веснянки»

Розвивайся, лозо, борзо,
Зелена діброво!
Оживає помертвіла
Природа наново.
Оживає, розриває
Пути зимовії,
Обновляється в свіжі сили
Й свіжії надії.

Зеленійся, рідне поле
Українська ниво!
Підіймися, колосися,
Достигаєш щасливо!
І щоб всяке добре сім'я

Ти повік плекала,
І щоб світу добра служба
З твого плоду стала!

* * *

Гріє сонечко!
Усміхається небо ясніє,
Дзвонить пісеньку жайвороночок,
Затонувши десь в бездні-
глубині
Кришталевого океану...

Встань,
Встань, орачу! Вже прогули
вітри,
Проскрипів мороз, вже прой-
шла зима!
Любо дихає воздух леготом;
Мов у дівчини, що з сну бу-
диться,
В груді радісно б'ється здорова
Молодая кров,
Так і груди землі дихадвигаєсь
Силом дивною, оживуючою.

Встань, орачу, встань!
Сій в щасливий час золоте зе-
рно!
З трепетом любові мати щирая
Обійме його,
Кров'ю теплою нахормить його,
Обережливо виростить його.

Гей, брати! В кого серце чистеє,
Руки сильні, думка чесная, —
Прокидайтеся!
Встаньте, слухайте всемогущо-
го
Поклику весни!
Сійте в головах думи вольнії,

В серцях жадобу братолюбія,
В грудях сміливість до великого

Бою за добро, щастя й волю
всіх!
Сійте! На пухку, на живу
рілляю
Впадуть сімена думки вашої!

* * *

Гримить! Благодатна пора на-
ступає,
Природу розкішна дроз про-
нимає,
Жде спрагла земля плодотвор-
ної зливи,

[82, с. 32—45].

І вітер над нею гуляє бурхли-
вий,
І з заходу темная хмара ле-
тить —
Гримить!
Гримить! Тайна дроз прони-
має народи, —
Мабуть, благодатная хвиля
надходить...
Мільйони чекають щасливої
зміни,
Ті хмари — плідної будучини
тіни,
Що людськість, мов красна
весна, обновить...
Гримить!

13. Поясніть, чому петрівчані пісні лише умовно відносять до календарно-обрядової поезії.

14. Складіть схему «Структура купальського обряду».

15. Знайдіть у науковій літературі різні гіпотези щодо симво-
ліки образів Купала і Марени в купальських піснях.

16. Розкажіть про святкування Івана Купала (дня літнього со-
нцестояння) в інших слов'янських і неслов'янських народів Єв-
ропи (див. дослідження Дж.Фрезера «Золота галузка»). Які еле-
менти спільні з українським обрядом?

17. Розкажіть про особливості святкування Івана Купала у
вашому місті (селі).

18. Випишіть у зошит провідні мотиви жниварських (зажин-
кових, жнивних, обжинкових) пісень.

19. Підготуйте повідомлення на тему: «Відображення кален-
дарних обрядів в українській літературі» (за одним із творів: «Ніч
перед Різдвом» М. Гоголя, «Тіні забутих предків» М. Коцюбин-
ського, «Морозенко» П. Мирного, «Щедрий вечір» М. Стельмаха
або іншим за вашим вибором).

20. З'ясуйте за шкільними програмами з української літера-
тури, в якому класі учні ознайомлюються з календарно-
обрядовою поезією? Які жанри вивчаються, які тексти пропо-
нуються для читання і прослуховування? Прочитайте розділ
«Календарно-обрядові пісні» з підручника «Українська літера-

тура» для 6 класу Євгена Пасічника, Ольги Слоньовської [57, с. 7—26], проаналізуйте цей розділ за критеріями науковості, доступності матеріалу для учнів. Порівняйте з аналогічними розділами в підручниках Тетяни Дудіної, Андрія Панченкова [21, с. 16—38], Ніни Гуйванюк, Валентини Бузинської, Світлани Тодорюк [17, с. 15—26, 88—94, 121—126, 174—179]. Які тексти наводяться в підручниках, які питання і завдання пропонують їх автори? Поміркуйте, чи достатньо лише читати виразно тексти календарно-обрядових пісень для створення в учнів їх цілісного образу. Які засоби наочності, на ваш погляд, доцільно застосувати на уроках вивчення календарно-обрядової поезії? Придумайте навчальну гру для повторення цієї теми на підсумковому уроці.

21. Дайте письмову відповідь на питання: «Чи можна в наш час відродити українську календарно-обрядову поезію в повному обсязі і чи слід це робити?»

Тест для перевірки знань

1. Які два головні цикли обрядовості є у фольклорі українців?

- А) родинна і календарна,
- Б) родинна і побутова,
- В) астральна і рослинна,
- Г) соціальна і родинна.

2. Яка за своєю основою календарна обрядовість слов'ян?

- А) тваринницька,
- Б) аграрна,
- В) мисливська,
- Г) промислова.

3. Які мотиви, на думку М. Грушевського, нашарувалися на магичні язичницькі в календарно-обрядовій поезії?

- А) соціальні,
- Б) історичні,
- В) любовно-шлюбні,
- Г) фантастичні.

4. Який критерій лежить в основі поділу колядок на колядки дівчині, парубку, господарю, господині?

- А) склад виконавців,
- Б) мотиви,
- В) ритміка,
- Г) адресат.

5. Який основний прийом зображення світу і людини в колядках?

- А) сатира,
- Б) гротеск,
- В) звеличання,
- Г) трагізм.

6. Як співвідносяться веснянки і гаївки, на думку В. Гнатюка?

- А) термін веснянка ширший,
- Б) термін гаївка ширший,
- В) це абсолютно синонімічні терміни,
- Г) веснянки виконуються на Галичині, а гаївки — на Лівобережжі.

7. В якому з рядів перераховані виключно танцювальні рухи веснянок?

- А) парний танець, сольний танець, танок,
- Б) танок, кривий танець, 2 ключі,
- В) парний танець, кривий танець, 2 ключі,
- Г) танок і сольний танець.

8. Якого мотиву немає в русальних піснях?

- А) цвіт папороті,
- Б) русалка просить сорочку,
- В) русалка загадує загадку,
- Г) проводи русалок.

9. Яке твердження правильне?

- А) усі купальські пісні жартівливі,
- Б) серед купальських пісень немає ритуальних,

В) частина купальських пісень ритуальні, а частина — ліричні,

Г) ритуальні купальські пісні виконуються лише на Галичині.

10. Яку особливість літніх ночей згадано як мотив у петрівчаних піснях?

А) зоряне небо,

Б) цвітіння папороті,

В) короткість,

Г) довготривалість.

Змістовий модуль 4

НАРОДНА ДРАМА. РОДИННА ОБРЯДОВІСТЬ. ДИТЯЧИЙ ФОЛЬКЛОР

ТЕМА 15

«ДРАМАТИЗОВАНІ КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВІ ДІЙСТВА. ВЕРТЕП»

План

1. Особливості народної драми, її різновиди.
2. «Коза» і «Маланка» як обрядові дійства зимового циклу.
3. Походження вертепної драми. Форми вертепу. Провідні записи вертепної драми.
4. Структура і поетика вертепної драми.

Основна література

1. Баканурський А. Українська різдвяна гра «Коза» // Народна творчість та етнографія. — 1991. — № 6. — С. 59—65.
2. Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я. Давня українська література. — С. 320—331.
3. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості / Упоряд. Н. С. Шумада. — К.: Веселка, 1998. — С. 53—55, 61—75.
4. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 108—113, 127—129, 133—134.
5. Українська народна поетична творчість / За ред. М. Т. Рильського та інших. — К.: Радянська школа, 1963. — С. 296—305.
6. Українська народнопоетична творчість / Грицай М. С. та інші. — К.: Вища школа, 1983. — С. 84—86.
7. Федас Й. Український народний вертеп (у дослідженнях XIX—XX ст.). — К.: Наукова думка, 1987. — 182 с.

Додаткова література

1. Вертеп // Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 111—112.
2. *Возняк М.* Історія української літератури. У двох книгах: Навч. вид. — Львів: Світ, 1994. — Книга 2. — С. 241—256.
3. *Воропай О.* Звичай нашого народу. Етнографічний нарис. — К.: Оберіг, 1991. — Книга 1. — С. 116—126.
4. *Давидюк В.* Від «Куці-Баби» до «Діда-Панаса» (культ предків у народній грі) // Берегиня. — 2002. — № 2. — С. 13—17.
5. *Кисіль О.* Український вертеп (Про походження українського вертепу) // Кисіль О. Український театр. — К.: Мистецтво, 1968. — С. 11—31.
6. *Пилипчик Р.* Дослідник українського вертепу Є. Марковський // Народна творчість та етнографія. — 1994. — № 1. — С. 16—25, № 2—3. — С. 17—27.
7. *Сулима М.* Українська драматургія 17—18 століть. — К.: ПЦ «Фоліант»; ВД «Стилос», 2005. — 368 с.
8. *Сулима М., Федас Й.* Український народний вертеп // Радянське літературознавство. — 1989. — № 2. — С. 73—74.
9. *Федас Й.* Термінологія народного театру: вертеп // Вісник. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. Вип. 12—13. — К.: Київський університет, 2002. — С. 78—81.
10. *Швець І.* Вертеп як феномен християнства // Київська старовина. — 1996. — № 2—3. — С. 97—99.
11. *Шевчук В.* Про Йосипа Обонкіна-Батю, українську вертепну драму та вертепне дійство // Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI—XVIII століть. У 2 кн. — Кн. 2. Розвинене бароко. Пізнє бароко. — К.: Либідь, 2005. — С. 561—578.

Питання для перевірки знань

1. Дайте визначення народної драми. Які її специфічні риси порівняно з професійним театром?
2. Як пов'язана народна драма з обрядом і грою?
3. Які різновиди народної драми вам відомі?
4. Яка ритуально-міфологічна основа обряду водіння кози? Що символізує образ кози?
5. Яка форма виконання обрядового дійства «Маланка»? Хто бере в ньому участь?
6. Що символізують образи Маланки і Василя?
7. Яке походження терміна «вертеп»?
8. Коли вертеп з'явився на українських землях? Які існують перші згадки про вертеп, перші записи вертепної драми?

9. Як пов'язані вертеп і шкільна драма?
10. Опишіть вертепний короб. З яких частин він складався? З якого матеріалу робили ляльок? Як вони рухалися?
11. Які різновиди (форми) вертепної драми вам відомі?
12. Яка структура вертепної драми?
13. Назвіть персонажів релігійної і народної частин вертепу.
14. У чому своєрідність образу козака-запорожця у вертепній драмі?
15. Які списки вертепної драми ви знаєте?
16. Хто з українських фольклористів зробив записи вертепної драми і досліджував її?
17. У яких творах українських письменників наявні мотиви й образи вертепної драми?

Матеріали до заняття

«**Народна драма** — це сукупність різних за формою і способом виконання уснопоетичних творів, які склалися для театралізованої гри... Для народної драми характерна **синкретичність** — поєднання слова, співу й танцю... Виконавці народних драматичних текстів прагнули до **перевтілення**, що давало змогу виразніше, поетичніше відтворювати ідею фольклорного твору. Звичайно, при виконанні того чи іншого виду народної драми помітну роль відіграє **імпровізація**, зокрема це виявляється у тексті, коли щось неістотне випускається, а важливе для даного моменту вставляється» (Михайло Грицай) [15, с. 84].

«**Народною драмою** називаються уснопоетичні твори, що склалися для сценічної гри. Особливістю цього виду народної творчості є поєднання слова з драматичними і сценічними засобами відображення дійсності» (В. Хоменко) [75, с. 296].

«**Специфічні ознаки фольклорного театру** — відсутність сцени, розділення виконавців і аудиторії, дія як форма відображення дійсності, перевтілення виконавця в інших об'єктивованих образ, естетична спрямованість вистави» (Тетяна Зуєва, Борис Кирдан) [27, с. 315].

«Особливого поширення **«Коза»** набула в лісовій і лісостеповій частині України. У самому факті водіння кози поєдналися, як мінімум, три джерела: звичай «першого показника», відголоски римських сатурналій і давньогрецьких діонісій (головним героєм

їх був козлоногий бог Діоніс — покровитель рослинності і родючості), пережитки язичницьких ігрищз перевдяганням і масовими «сміховими» обрядами» (Анатолій Іваницький) [29, с. 77].

«**Вертеп** (*старослов'ян. — печера*) — народний театр маріонеток, поширений в Україні, в барокову добу (XVII-XVIII ст.). Дія вертепної драми відбувалася у двоповерховій «скрині», відкритій з одного боку для глядачів. На верхньому ярусі розігрувалися сюжети релігійного характеру, переважно за мотивами Різдва Христового та рятування щойно народженого ЧСина Божого від царя Ірода; на нижньому — побутові інтермедії, персонажами яких переважно були Запорожець, Селянин, Дід, Баба, Панотець, Циган, Жид, Москаль, Лях та ін. Нині вертеп зберігся на свято Різдва, переважно в західних землях України» [48, с. 111—112].

«**Вертеп** — одна з найдавніших обрядових форм українського театру. Окремі дослідники (О. Шокало) вважають, що назва походить від праарійських слів-архетипів *вер*, *вир*, що означають вирувати, вертатися, відроджуватися, рости, а також *теп* — благословенна течія особливих космічних вод, світової ріки. Звідси, вертеп має небесно-сонячну етимологію і являє собою обрядове священнодійство, а не видовище» (Юрій Гречанюк) [45, с. 88].

«В Україні вертепом називали скриньку, або будиночок для лялькових вистав. Це були різні за своїми конструкціями споруди: двоповерховий будиночок розміром 150 × 150 × 50 см (можливі відхилення), котрий демонструється у бібліотеці поміщиків Галаганів у Сокиринцях на Полтавщині. Відомі й моделі триповерхової скриньки. На західноукраїнських землях вертеп найчастіше являв собою макет селянської хати або церкви. В останньому випадкові видно явний вплив літургійного західноєвропейського вертепу. Ведучий вертепу за допомогою відповідних важелів, змінюючи тон, пересував фігурки і мовив за них. На горішньому поверсі, як правило, розігрувалися євангельські сцени з царем Іродом, східними царями, янголами, смертю, чортом та ін.. На нижньому — сцени земні, світські, пронизані гумористичним, а часто й сатиричним зарядом, де брали участь Козак, Чорт, Солдат-москаль, Шинкар-жид, Циган та ін. Досить часто вдавалися до трагедії — переодягання» (Юрій Гречанюк) [45, с. 89].

«Малоросійський **вертеп** — це похідний (переносний) театр, який представляє благочестивим християнам велику подію у світі: Різдво (народження Спасителя)... Наш вертеп — це похідний двоповерховий домок, зроблений з тонких дощок і картону; горішний поверх має балюстраду, за балюстрадою грають містерію, — це Віфлеєм. У нижньому поверсі трон Ірода, підлога обклеєна хутром для того, щоб не видно було щілин, якими рухаються ляльки. Кожна лялька прикріплена до дроту; під підлогою — кінець цього дроту; за цей кінець, придержуючи ляльку, ляльковод спрямовує її в двері і водить у потрібному напрямі. Розмова від імені ляльок відбувається між дячками, півчими та бурсаками то пискливим голосом, то басом, як то треба. Друга частина вистави відбувається всі в нижньому поверсі» (Микола Маркевич) [26, с. 61—62].

«**Інтермедія** (лат. *intermedius* — проміжний, середній) — невеличкий розважальний драматичний твір, який виконують між актами вистави» [48, с. 316].

«**Вертеп** — це справжній театр. Є сюжет, ролі, зав'язка, кульмінація, розв'язка дії, декорації, окреслюється навіть «сцена» — місце біля шопки чи зірки. Це музична вистава, бо вона супроводжується піснями, у вертепі беруть участь музики. Кожен учасник вертепу знає напам'ять усі ролі, тому ролі взаємозамінні. Але конкретний діалог чи монолог, як правило, імпровізується (хоча є зошити з записаними текстами)» (Анатолій Іваницький) [29, с. 76—77].

Завдання

1. Випишіть з різних наукових джерел визначення понять «народна драма» і «народний театр». Як співвідносяться ці поняття між собою?

2. Складіть порівняльну таблицю «Народна драма і професійний театр».

3. Підготуйте усну розповідь на одну із тем: «Обряд «Водіння кози», «Обряд «Водіння Маланки».

4. Підготуйте повідомлення «Походження українського вертепу».

5. Законспектуйте статті Й. Федаса «Термінологія народного театру: вертеп»; І. Швеця «Вертеп як феномен християнства»; А. Баканурського «Українська різдвяна гра «Коза».

6. Підготуйте реферат «Записування й дослідження вертепної драми».

7. Складіть схему «Структура українського вертепу». Відзначте частини драми та провідних персонажів.

8. З'ясуйте, які апокрифічні мотиви наявні в релігійній частині вертепної драми.

9. Порівняйте мотив смерті у вертепній драмі і в поезії Г. Сковороди «Всякому городу нрав і права»:

Вертепна драма. Ява 15. Уривок

Смерть:

...Всього світа я сильній нахожуся,
Ізначала віка нікому не клонюся;
Аз єсмь монархия, всього світа пані,
Я цариця суца на всякий страни,
Князе і царе під властею моєю,
Усіх вас я посічу косою своєю..

Г. Сковорода.

«Всякому городу нрав і права...» (пісня 10). Уривок

Смерте страшна, замашная косо!
Ти не щадиш и царських волосов,
Ти не глядиш, где мужик, а где цар, –
Все жереш так, как солону пожар.
Кто ж на ея плюет острую сталь?
Тот, чія совість, как чистий хрусталь...

10. На прикладі кількох образів народної частини вертепу покажіть прийоми їх типізації.

11. Порівняйте образ козака-запорожця у козацьких, історичних піснях та у вертепній драмі. Про що свідчить зміна цього образу? Випишіть з праці О. Воропая «Звичаї нашого народу» міркування вченого з цього питання.

12. З'ясуйте за шкільними програмами з української літератури, в яких класах і в якому обсязі учні ознайомлюються з поняттям «народна драма». Проаналізуйте главу «Народна драма» підручника «Українська література» для 9 класу Бориса Степанишина. Як автор підручника пояснює школярам особливості народної драми, які види її згадує? В якому роділі цього підручника розповідається про вертеп? Поміркуйте, в якому розділі більш

доцільно розглядати цей жанр — в народній драмі чи серед творів шкільної драматургії? Мотивуйте свою точку зору.

13. Порівняйте сюжет про народження Ісуса в біблійно-релігійних колядках і у вертепній драмі. Відзначте спільні й відмінні мотиви.

14. Зіставте погляди вчених на питання світськості / релігійності вертепної драми. Який із них видається вам більш правильним і чому?

І. Франко: *«Ляльковий театр від найдавніших часів мав чисто світський характер, малював типи та ситуації буденного життя», «Про те, щоб лялькові вистави колись були допущені до церкви, нема навіть мови, на репрезентів цієї штуки падуть громи».*

І. Швець: *«Чи могло духовенство негативно ставитися до вертепу, якщо воно саме було чи не головним його творцем?»*

Тест для перевірки знань

1. Яка з рис специфіки фольклору сприяє розвитку драматичних форм?

- А) варіативність — наявність численних варіантів одного твору,
- Б) анонімність: відсутність автора,
- В) усність, бо фольклор — це виконавське мистецтво,
- Г) опора на традиції, що домінують над новаторством.

2. Що є основними джерелами народної драми?

- А) пісня і казка,
- Б) казка і міф,
- В) обряд і гра,
- Г) обряд і лірика.

3. Яка з наступних рис не властива народному театру?

- А) відсутність сцени,
- Б) умовність,
- В) наявність декорацій,
- Г) відсутність режисера до вистави.

4. До якого циклу календарної обрядовості належать дії твора «Водіння кози» і «Маланка»?

- А) до зимового,
- Б) до весняного,
- В) до літнього,
- Г) до осіннього.

5. Від якого слова походить термін «вертеп»?

- А) святий,
- Б) старий,
- В) народження,
- Г) печера.

6. Скільки поверхів має вертепна скринька?

- А) два,
- Б) три,
- В) чотири,
- Г) два або три.

7. Коли поширився український вертеп?

- А) в X столітті,
- Б) в XIII столітті,
- В) в XVII столітті,
- Г) в XIX столітті.

8. Які два джерела має вертепна драма?

- А) професійний театр і народна пісня,
- Б) антична трагедія і комедія,
- В) ляльковий театр та шкільна драма,
- Г) ляльковий театр та професійний придворний театр.

9. Яку функцію виконує Запорожець у народній частині вертепної драми?

- А) деміург,
- Б) культурний герой,
- В) трікстер,
- Г) помираючий і воскресаючий бог.

10. Який тип шкільної драми представляє собою свята частина вертепу?

- А) міраклъ,
- Б) мораліте,
- В) містерію,
- Г) інтермедію.

ТЕМА 16

«РОДИННО-ОБРЯДОВА ТВОРЧІСТЬ»

План

1. Народні обряди, пов'язані з народженням дитини.
2. Система похоронних обрядів.
3. Голосіння та їх жанрові різновиди.
4. Обряди, пов'язані з будівництвом дому і новосіллям.

Основна література

1. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості / Упоряд. Н. С. Шумада. — К.: Веселка, 1998. — С. 137—142.
2. Іваницький А. Українська народна музична творчість. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 124—131.
3. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 193—194, 221—242.
4. Українська народна поетична творчість / За ред. М. Т. Рильського та інших. — К.: Радянська школа, 1963. — С. 121—126.
5. Українська народнопоетична творчість / Грицай М. С. та інші. — К.: Вища школа, 1983. — С. 56—61.
6. Український фольклор: критичні матеріали / С. К. Бисикало, Ф. М. Борщевський. — К.: Вища школа, 1978. — С. 148—152.

Додаткова література

1. Голосіння, тужіння, плачі // Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 166—167.
2. Грушевський М. Історія української літератури. В 6 т. 9 кн. — Т. 1. — К.: Либідь, 1993. — С. 145—156.
7. Дзюба В. В. Уявлення людини про смерть (на матеріалі голосінь) // Вісник. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. Вип. 8. — К.: Київський університет, 2002. — С. 73—75.
8. Етнографія України: Навчальний посібник / За ред. А. С. Макарчука. — Львів: Світ, 1994. — С. 348—356.
9. Пономарьов А. П. Українська етнографія: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1994. — С. 268—272, 280—285.
10. Сисов В. М. Голосіння (Структура жанру. Система різновидів) // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 5. — С. 47—51.

11. Українське народознавство: Навч. посібник / За ред. С. П. Павлюка. — К.: Знання, 2006. — С. 217—221, 226—229.

12. Шалак О. «Висип мені, мати, високу могилу...» (уявлення про смерть і потойбічний світ, відображені в українському фольклорі) // Берегиня. — 2002. — № 2. — С.29—34.

Питання для перевірки знань

1. Що таке родинно-обрядова творчість? З яких циклів вона складається?

2. Які обряди пов'язані з народженням дитини? Назвіть елементи табу, магічних замовлянь, ритуальних предметів, що їх супроводжували.

3. Опишіть обряди перших пострижин і першої купелі.

4. Які обряди вшановували бабу-повитуху?

5. Яка ритуально-міфологічна основа похоронного обряду? Які уявлення про смерть і потойбічний світ відбилися в ньому?

6. Дайте визначення жанру голосіння.

7. Які мотиви голосінь виділили М. Грушевський, Ф. Колесса?

8. Поясніть термін «святочні голосіння».

9. Який зміст і призначення рекрутських голосінь?

10. З якою метою виконували весільні голосіння?

11. Назвіть мотиви соціально-побутових голосінь.

12. Схарактеризуйте емігрантські, тюремні, каторжанські голосіння.

13. Які традиційні формули і символи зустрічаються в голосіннях?

14. Схарактеризуйте ритміку голосінь.

15. Які обряди супроводжували будівництво дому?

16. Розкажіть про обряд новосілля.

17. Як відбилися родинні обряди в художній літературі?

18. Назвіть українських фольклористів, які досліджували родинну обрядовість.

Матеріали до заняття

«Народні урочистості, пов'язані з **народженням дитини**, не становлять такої цілісної системи, як весілля чи календарні обряди. Це навіть не один обряд, а скоріше обрядовий цикл, що охоплює *три стадії*.

— звичаєве регулювання поведінки майбутньої матері до народження дитини;

— обряди перших днів життя новонародженого (приблизно тиждень, залежно від місцевих традицій);

— обряд першого по стриженню (відбувається, коли дитині виповниться рік)» (Анатолій Іваницький) [29, с. 124].

«За спостереженням етнографів, **обряди навколо новонародженого** складалися із таких дій:

— вибір імені дитини;

— відвідини породіллі;

— вибір кумів;

— обряди прилучення дитини до хати і сім'ї, до общини;

— церковне хрещення;

— обід в честь новонародженого (традиційно звався «хрестинами»);

— обряди «очищення» породіллі і баби-повитухи (зокрема, зливання на руки — «зливки»);

— обряд першого по стриженню дитини (через рік)» (Анатолій Іваницький) [29, с. 124].

«Хрестинні пісні — звичайні народні величальні, ліричні, жартівливі та бесідні пісні — не тільки узвичаєний термін, яким користуються в народі та в науковій фольклористиці поруч з іншим — **родинні пісні**.

Пісні виконуються за таких обставин: переважна більшість — на обіді в честь новонародженого. Потім співали, везучи бабуповитуху в шинок (обід продовжувався там, щоб породіллі з немовлям могли дома відпочивати). Коли через кілька днів новонародженого клали в колиску, виконувалися колискові пісні» (Анатолій Іваницький) [29, с. 124—125].

«... **Пісенність родин**, колись однаково властива усім східним слов'янам, найкраще збереглася у білорусів. Як пише М. Гринблат, пісні, співані в Білорусії, дозволяють зараз «досліджувати той розділ старовинного фольклору, який вже давно не відомий ні в російській, ні в українській народній творчості». Справді, багато колишніх хрестинних пісень ми зустрічаємо зараз серед ліричних, жартівливих, танцювальних жанрів і лише завдяки пісенній творчості білорусів можна виявити і відтворити музично-пісенну картину родин і на Україні» (Анатолій Іваницький) [29, с. 125].

«Голосіння — це імпровізаційні поетичні твори, пов'язані з похоронним обрядом або провадами в рекрути. В залежності від

цього розрізняється два види голосінь: *похоронні і рекрутські*» (Михайло Стельмах) [75, с. 121].

«Найдавнішими і найбільш розвиненими є **поховальні голосіння**, які і досі втримуються у сільському побуті. Голосіннями називають імпровізаційні співи, виконувані жінками (дуже рідко — чоловіками) під час похоронних та поминальних обрядів. Назва «голосіння» поширена не скрізь, вона закріпилася у науковій фольклористиці. Зараз голосіння зберігаються виключно як жалібний спів-тужіння, їх наспіви складаються із музичних інтонацій, з мовно-музичних рецитацій та мовно-шумових явищ (плач, стогін, зойки)...

Текст голосінь, як і наспів, завжди імпровізується, він складається із звертань до померлого, якого кличуть, просять пробудитися, не залишати живих; линуть скарги на долю; малюються розпачливі картини «тісної, невидної хатки», рясніють прохання «вставати», озватися.

Голосіння — своєрідний жанр, що не має аналогів у фольклорі. Усі особливості голосінь склалися під впливом їх незвичайної функції, а також викликаються спонтанним характером дуже сильних негативних емоцій. Текст голосінь не має віршової форми, але він все ж дуже близький до розміреної ритмізованої мови» (Анатолій Іваницький) [29, с. 129—130].

«Замикають ряд родинно-обрядової творчості **народні голосіння**. Цей жанр — унікальне фольклорне явище. Не дивлячись на те, що в їх творенні брало участь багато людей (в основному жіноцтво), вони зберігають структурну стабільність. Голосіння — жанр *епічний*, особливо в тій частині, що присвячена возвеличенню добрих справ померлого. Вислів жалю за покійником має переважно *ліричну тональність*» (Степан Мишанич) [41, с. 215].

«Українські **голосіння** — це високохудожні твори *ліричного характеру*, в які рідко потрапляють епічно-описові картини. Вони вводять нас у світ тяжких переживань, у світ неутішного горя» (Михайло Стельмах) [75, с. 123].

«**Голосіння** — це словесно-поетичні твори, які виконуються над покійником у період між його смертю та похороном (в час смерті, покладення в труну, прощання в хаті, під час виносу з оселі, прощання з селом, останнє прощання перед похованням);

виконання яких періодично потворюється в час поминок чи свят вшанування духів померлих» (Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик) [43, с. 229].

«**Мелодія голосіння** — це одноманітне варіювання одного розтяжного мотиву, під який підходять довгі й коротші вірші... З ритмічного погляду голосільні мелодії мають форму свободного речитативу; це співана декламація... Голосіння — це в значній часті імпровізація, що вимагає деякого підготування, гарного вислову і навіть поетичного дару» (Філарет Колесса) [78, с. 151].

«Як похоронні, так і рекрутські голосіння мають переважно *речитативну форму*. Речитатив голосінь іще вільніший, менше зв'язаний з особливостями строфічної форми, аніж в думах. Цією гнучкістю будови й розміру визначається більша можливість для імпровізації» (Михайло Стельмах) [75, с. 125].

«**Мова поетичних віршових голосінь** так само, як і мова дум та обрядових, історичних й інших пісень старшої верстви, значно здійсмається над рівнем щоденної розмовної мови: це урочиста, піднесена, пестлива й патетична мова, вироблена довгими віками розвитку пісенної творчості. Голосіння відзначаються високорозвиненим поетичним стилем із великим засобом висловів, особливих зворотів, епітетів, порівнянь і метафор, з котрих впливає буйно розвинений паралелізм і символіка» (Філарет Колесса) [78, с. 151].

«**Головні мотиви голосіння** в нинішнім його вигляді можна намітити такі:

Заклич до небіжчика (небіжчиці), в формах ласкавих, ніжних, zarazом можлива енергійна і усильна, щоб заставити себе почути.

Вирази жалю і болю з приводу смерті — «лемент».

Поклик «не вмирати», вернутись, устати, подивитись, промовити.

Докори за те, що небіжчик сиротить рідних, кидає господарство.

Докори попереднім одшедшим, що вони покликали, переважили до себе покійного.

Образ сумного стану небіжчика в його новій домовині і контраст покиненого життя.

Образ сумного стану покинутих без нього і контраст страченого життя.

Побоювання, що без небіжчика його рідні не тільки не даватимуть собі ради з домом і господарством, але будуть безборонні супроти кривд чужих.

Вирази відчаю: краще було не родити дітей, ніж стратити; краще не жити без померлого (-ої).

Прошення прибути хоч на коротко, на побачення, на розмову, і запити, коли чекати, звідки виглядати?

Вирази резігнації: неможливість побачитись, прибути, промовити; неможливість що-небудь передати, як-небудь зв'язатись живим з небіжчиками.

Запити до природи, до садів, до птахів, чи вони не бачили небіжчика і не можуть щось від нього передати?

Образи-контрасти подружжя і смерті.

Образи-порівняння: зламане дерево, відірване від гілки яблуко і т. д.

Прошення до старших одшедших: прийняти і упокоїти новоодшедшого (одшедшої).

Надії побачення» (Михайло Грушевський) [16, с. 150—151].

«Інша класифікація належить **Ф. Колессі**, який **мотиви похоронних голосів** розділяє на дві групи: 1) мотиви, пов'язані з архаїчними віруваннями та культами; 2) мотиви, не пов'язані із давніми міфологічними уявленнями (пізніші за походженням). До першої групи Ф. Колесса відносить десять найдавніших мотивів, які властиві поховальній творчості усіх східних слов'ян:

- 1) будження покійника;
- 2) запити, чого загну́вався, хто й чим його образив, та просьба, щоб дав себе переблагати, щоб обізвався хоч одним словом;
- 3) величання покійника найкращими епітетами, перебільшеними похвалами й пестливими висловами;
- 4) опис гробу як підземної хати без вікон і дверей...;
- 5) зображування похоронів парубка й дівчини як весілля, що вказує на обрядове одруження по смерті;
- 6) поздоровлення, просьби й доручення, які передають через небіжчика для свояків і знайомих на тому світі (це вказує на первісне уявлення другого світу без поділу на місця нагороди й кари);
- 7) опис похоронів як ви́ряджання покійника в далеку дорогу, в незнану країну (в цьому мотиві добачає І. Спенсер ремінісценції, згадки з мандрівки народів; умерлий начебто вертається до країни предків);
- 8) закликування й доживдання покійника в гості та приготування гостини, що стоїть, очевидно, у зв'язку з обрядовим го-

дуванням небіжчиків із нагоди великих свят (Різдва, Великодня) і поминальних празників, коли примітивна первісна уява дійсно відчуває присутність покійників;

9) мертві зображені птахами, що відлітають у вирій, у другий світ; птахи виступають у ролі післанців, посередників між світом живих і мертвих. Символіка птахів, так буйно розвинена в голо-сіннях, має глибші основи в давньому віруванні про втілення ду-ші у пташачій подобі;

10) персоніфікування долі як окремої істоти: вона вроджена по матері, немінуча, необхідна, її народні вірування подекуди ототожнюють із душею предка; це дає підставу зближати «долю» із староруськими демонами маністичного походження (від помер-лих предків) — Родом і Рожаницями...

В окрему групу Ф. Колесса виділяє мотиви голосінь, що не пов'язані з віруваннями, а є висловленням жалю, розпачу, си-рітства, виявів пошани та любові до покійника. До них дослід-ник зараховує такі, як оплакування його тіла, його «слідочків»; оспівування любові й самопожертви батька-маєтрі, яких ніким і нічим заступити; вказування на вічну розлуку; зображення у те-мних барвах гіркої долі безпомічної вдови і сироти, що сама бажає собі смерті. Такі загальнолюдські мотиви є менш давніми за походженням, але теж творять традиційні формули» [43, с. 231—232].

«...Голосіння так само, як і всі інші роди давньої обрядової поезії, спершу мали характер **магічних формул заговорювання й заклинання**; в них проглядає прадавня віра в магічну силу слова й обрядового акту» (Філарет Колесса) [78, с. 151].

«Між похоронними і рекрутськими голосіннями було чимало спільного, але було й відмінне, а саме: солдатські плачі виникли в пізніший період, і в них немає елементів магічного тлумачення чи антропоморфізму. За рекрутом тужили його рідні, а сам рек-рут не голосив, хоч текст голосіння містив монологи від його імені» (Михайло Грицай) [15, с. 59].

«...Хоч вся практика похорону глибоко пересякла магічно-містичним елементом, котрий зберігається і нині ще не раз дуже пильно, в формах незвичайно архаїчних, — саме **голосіння** вже дуже значно вийшло з магічного світогляду. Відігравши свою ве-лику роль в розвої ліричної пісні, в її початках, голосіння в тій нинішній стадії, котрій його бачимо у нас, уже саме стоїть під

впливами високо розвиненої лірики. *Між піснею і плачем існує тісна зв'язь*, обопільні запозичення, перехода, обміна поетичними образами і символікою; се до певної міри може рахуватись наслідком різності наших записів, але почалось воно, очевидно, давно — як тільки лірична пісня, особливо жіноча, стала розвиватись. Мотиви розлуки, жалю, туги, любові, спільні обом категоріям, потворили певні переходи між голосіннями і піснями і увели голосіння властиво в круг ліричної поезії як її частину, відмінну тільки певними традиційними формами і присутністю певних постійних «загальних місць» (Михайло Грушевський) [16, с. 151—152].

Завдання

1. Розпитайте у старших жінок, які заборони стосувалися вагітних жінок. Запишіть їх. Чи відома вам їх магічна основа?

2. Запишіть сучасні повір'я, пов'язані з вибором імені для немовляти.

3. Зробіть запис сучасного обряду «хрестини». Які церковні і народні елементи ви помітили в ньому?

4. Чи виконується у вашому регіоні обряд «пострижини»? Які його місцеві особливості?

5. Які язичницькі та християнські елементи наявні в похоронному обряді?

6. Складіть схему «Жанрові різновиди голосінь».

7. Знайдіть приклади рекрутських та емігрантських голосінь у творах В. Стефаника «Виводили з села», «Стратився», «Камінний хрест». Які риси поезики жанру виявилися в них? Чим відрізняються такі голосіння від похоронних?

8. Знайдіть формули голосіння у «Плачі Ярославни» зі «Слова о полку Ігоревім»; «Вірші на жалосний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного» Касіяна Саковича.

9. Проаналізуйте, які стереотипні формули наявні в голосінні Любки за Нимидорою в повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря», в голосінні Палагни за Іваном в повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків», в голосінні Наума за Марусею в повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся»:

а) «Нимидора не побачила Миколи й перед смертю. Вона вмерла безталанною, як і родилась безталанною. Сусіди завертіли їй голову наміткою й поклали на лаві. Нимидора лежала жовта, як віск. Сусіди входили й виходили, а Любка голосила над матір'ю,

припавши до неї. Вона так гарно плакала, що всі молодиці в хаті плакали вкупі з нею.

— *Ненько моя, голубко моя! Нащо ж ти мене так рано покидаєш? Чи я ж тебе не любила, чи я тобі не годила? Чи я рано не вставала, чи я тебе не доглядала, що ти мене навіки покидаєш?*

Ненько моя, ластівко моя! Десь ти багато горя зазнала, десь ти багато сліз вилила, що не схотіла на цім світі жити, та полинула, як сива зозуля, в далеку сторононьку. Коли ж тебе, моя матінко, дождить в гості? Чи глибокими снігами, чи зеленими лугами, чи білими вишневими садками?

Матусю моя, лебідонько моя! Звідкіль тебе ждати, звідкіль виглядять? Чи з заходу, чи з сходу, чи з-за синього моря, чи з широкого степу? Чи прибудеш до мене, моя матінко, бистрою річкою, чи буйним вітром, чи дрібним дощем, чи білою хмарою; чи прилинеш до мене сивою зозулею та закуси в вишневому садочку?

Ненько моя, ластівочко, золоте насіннячко! Де ж тебе посію, моя матінко рідна? Чи в синьому небі, чи в зеленому лузі, чи в вишневому садочку? Чи зійдеш ти зіркою на небі, чи розів'єшся повною рожею в садочку?

Всі молодиці плакали й казали, що ніхто в цілому селі не вмів так гарно голосить, як молода Любка.

Поховали Нимидору на кладовищі рядом з її тещею і тестем. Любка посадила край могили вербу, а її чоловік поставив невеличкого хреста. Всі люди в селі жалкували за Нимидорою і просили бога, щоб їй хоч по смерті було легко лежати та землю держать, бо на цьому світі її життя було важче од сирої землі» [54, с. 521—522].

б) «Сумно повістувала трембіта горам про смерть.

Бо смерть тут має свій голос, яким промовляє до самотніх кичер. Били копитами коні по каменистих пляях, і постолі шуршали у північній ночі, як з леговищ людських, загублених в горах, поспішали сусіди на пізні вогні. Згинали перед тілом коліна, складали на груди мерцеві гроші — на перевіз душі, і мовчки засідали на лави. Мішали сиве волосся з вогнем червоних хусток, здоровий рум'янець з жовтим воском зморщених лиць.

Смертельне світло сплітало сітку однакових тіней на мертвім і на живих обличчях. Драглили вола багатих газдинь, тихо сiali старечі очі перед повагою смерті, мудрий спокій єднав життя і смерть, і грубі запрацьовані руки важко лежали у всіх на колінах.

Палагна поправляла полотно на мерцеві, а її пальці чули холод мертвого тіла, тоді як теплий солодкавий дух воску, що стікав по свічках, підіймав з грудей до горла жалість.

Трембіти плакали під вікном.

Жовте лице Івана спокійно лежало на полотні, замкнувши у собі щось тільки йому відоме, а праве око лукаво дивилось з-під піднятого трохи повіка на купку мідяних грошей на грудях, на стулені руки, в яких горіла свічка.

В головах тіла невидимо спочивала душа: вона ще не зміла вилетіть з хати. Палагна зверталась до неї, до тої самотньої душеńки мужа, що сиротливо тулилась до нерухомого тіла.

— *Чому не заговориш до мене, чому не поглянеш, не позавиваєш мозолі на моїх пучках? А в котру онь доріжку вибираєшся, мужу, відки виглядати маю тебе? —* голосила Палагна, і грубий голос її переривався в жалібних нотах.

— Файно голосить... — кивали головами старі сусідки і чули одвітні зітхання, що розпливались в шумі людських голосів.

— Ми разом пастушили в полонині... Раз якось паслисьмо вівці, та й звів студений вітер, гейби взимі... Така віхола крутить, що світку не видно, а він, небіжчик... — оповідав газда сусідам. А в сусідів уста ворушились од своїх згадок, бо годилось потішити засмучену душу, розлучену з тілом.

— *Ти пішов, а мене саму полишив... З ким же я буду тепер газдувати, з ким буду худібчину доглядати?.. —* питала чоловікову душу Палагна.

В одчинені двері, просто з темної ночі, вступали у хату все нові гості. Згинались перед тілом коліна, бряжчали мідяні гроші на грудях в Івана, і посувались на лавах люди, щоб дати місце новим.

Грубі свічі тихо топились, опливаючи воском, неначе сльозами, блідий полумінь лизав сперте повітря, і синій чад, змішавшись з нудним запахом воску та з випаром тіл, висів над глухим гомоном в хаті.

Ставало тісно. Обличчя схилялися до облич, тепле дихання мішалось з диханням, упрілі чола ловили у себе блиск смертельного світла, що запалило мінливі вогні на дротяних запасках, на чересах та табівках. А хата усе сповнялась новими гістьми, що вже товпились біля порога.

Тіло рушало. Біласті плями, як лишай, повзли по ньому ледве помітною тінню.

— *Мужу мій солоденький, на біду-сь мя лишив... —* жалілась Палагна. — *Не буде кому ні у місто піти, ні принести, ні дати, ні взяти, ні привезти...*

А за вікном тужливо повістувала про се трембіта, додаючи їй жалю.

Чи не багато вже суму мала бідна душа?» [38, с. 246—247].

в) «Далі Маруся ще спитала:

— Чи ви бачите? — та й замовкла... Здохнула важко... тільки й промовила: — Мати божа!.. прийми... — і успокоїлась навіки!

Наум скочив, сплеснув руками, підняв очі вгору і стояв так довгенько. Далі пав перед образами навколішки і моливсь: «Не остав мене, господи, отець милосердний, у сюю горкую годину! Цілий вік ти мене милував, а на старості, як мені треба було у землю лягти, мені слави та мені таке горенько!.. Укріпи мене, господи, щоб я не согрішив перед тобою!»

Кинувся до Марусі, припав до неї, вицілував їй руки, щоки, шию, лоб і усе приговорює:

— *Прощай, моя донечко, утіха, радість моя! Зав'яла ти, як садовий цвіточок; засохла, як билінка! Що я без тебе тепер зостався? Сирота! Пуще малої дитини. Об дитині жалкують, дитину приглядають, а мене хто тепер пригляне?.. Тепер ти у новім світі, меж янголами святими, знаєш, як мені тяжко, як мені гірко без тебе: молись, щоб і мене бог до тебе узяв! Закриваю твої оченьки до страшного суду! Не побачу у них своєї радості більш! Складаю твої рученьки, що мене годували, опатрували, обнімали...*

Він би й довго коло неї вбивався, так тут сусіда підійшла та й каже:

— Пусти, дядьку, вже ти її не піднімеш; а ось прийшли дівчата убирати Марусю; ти йди та давай порядок, бо, бач, Настя безчувственна теж лежить.

Наум став над Настею, вп'ять гірко заплакав та й каже:

— Уставай, мати! дружечки прийшли, нехай убирають до вінця нашу молоду... а я піду лагодити весілля!

Пришедши він до панотця, не зміг і слова сказати, а тільки що плаче так що й господи! Піп зараз догадався та й каже:

— Царство небесне їй! Праведна душа була, упокой її господи со святими!

А помолившись, і став розважати Наума, поки позіхалися дяки; далі пішли у церкву, піп став служити панахиду, а по душі звелів дзвонити на непорочні, як по старому і по почотному чоловікові; та й послав сукно і ставник і звелів іти читати псалтирі.

Увішедши Наум у церкву, так і пав перед образами, та й моливсь, що таки за впокой душі свого дитяти, а то таки, знай, узивав:

— Господи милосердний! Дай мені розум, щоб я, при такій тяжкій біді, не прогнівив би тебе не тільки словом, та ніже думкою!

Як же заспівали вічную пам'ять, так і сам почувся, що йому якось-то стало легше на душі, і хоч і жаль йому дочки, — що то вже і казати, кріпко жаль! — та зараз і подума: «Воля божа! Вона теперечки у царстві; а за такеє горе, що ми тепер терпимо, бог і нас сподобить з нею бути!»

Бодро дійшов додому. Вже Марусю нарядили і положили на лаві, біля вікна. Став Наум над нею, помоливсь, зложив руки на хрест та й став приговорювати:

— *Донечко моя мила! Марусенько моя незабутня! Що ж ти не глянеш каренькими своїми оченятами на свого батенька рідного? Що ж не кинеся рученьками обняти його?.. Що не проговориш до нього ні словечка?.. Ти ж мене так завжди зустрічала... а тепер... закрила свої оченьки, поки вздриш господи на страшному суді; зложила рученьки, поки з сим хрестом, що тепер держиш, вийдеш з домовини назустріч йому; скріпила уста, поки з янголами не станеш хвалити його!.. На кого ж ти нас покинула?.. Узяла наші радощі з собою; хто нас буде веселити такою добрiстю, як ти? Хто нас, сиріт, на старості буде жалувати?.. Хто нас, як билиночок у полі, буде доглядати?.. Хто зопинить наші горючії сльози?.. Хто обітре нам смажнії уста?.. Хто у болісті промочить нам запеклий язик?.. Не повеселила ти нас, живучи з своїм Василем! Не порадувала нас своїм весіллячком!.. Береш своє дівування у сиру землю!.. Зате подруженьки убрали твою русу косу, як до вінця; скиндячки положені... квіточками завітчані... і з правого боку тож квітка; нехай люди бачать, що ти була дівою на землі, дівою йдеш і на той світ.*

Який зібрався народ, — а вже таки повнісінька була хата і в вікно багато дивилося, — так усі навзрид плачуть!.. Та й як можна було утерпіти, дивлячись на чоловіка, що зовсім у старості, сідого, як лунь, немощного, — стоїть над своїм дитятем, що одним одна й була йому на світі, і ту пережив, і ту, на самім цвіту, хова, а сам зостається на світі з старістю, з недугами, з горем, один собі з старою до якого часу! Яка вже їх жисть буде?.. Та що й казати! Та ще ж яка й дитина! Коли б уже яка-небудь, так собі, так би і сюди й туди; а то ж дівка, не

то що на усе село, та вряд чи де й близько така була: богобоязлива, богомільна, до усякого діла невсипуща, слухняна, покірна, звичайна, тиха, розумна, і що вже красива, так вже нічого й говорити! І що то: хто й знав її, хто й не знав, то усяк любив і поважав, і як почули, що вона вмерла, то всі ж то, і старі, і молоді, та й мала дитина, усі за нею жалкували і збіглися дивитись на неї і по ній журитись.

Об старій Насті вже нічого й говорити: не здужала не то що порядку давати, та й з місця не вставала» [35, с. 199—202].

10. Підготуйте реферат «Дослідження родинних обрядів українською фольклористикою».

Тест для перевірки знань

1. Який із названих обрядів не належить до родинної обрядовості?

- А) обряд перших пострижин,
- Б) обряд дівич-вечора,
- В) обряд водіння кози,
- Г) обряд новосілля.

2. Як називається язичницький жертвний обід, що справлявся під час похорону?

- А) вечеря,
- Б) тризна,
- В) колачі,
- Г) русалії.

3. Яка форма виконання голосіння?

- А) речитатив,
- Б) спів,
- В) розповідання,
- Г) ігрова.

4. Які образи-порівняння використовуються в голосіннях?

- А) з цвітом калини,
- Б) зі зламаним деревом, відірваним від гілки яблуком,
- В) з птахами, звірями,
- Г) з сонцем, місяцем, зорею.

5. Які вчені запропонували класифікації мотивів голосінь?

- А) І. Франко, В. Гнатюк,
- Б) М. Костомаров, М. Максимович,
- В) М. Грушевський, Ф. Колесса,
- Г) О. Потебня, Й. Лозинський.

6. Коли виконувалися святочні голосіння?

- А) на Різдво,
- Б) на Купала,
- В) на Великдень,
- Г) у поминальні свята.

7. Який із жанрових різновидів голосінь більше притаманний російському та білоруському фольклору, а в українському фольклорі практично не розвинувся?

- А) рекрутські голосіння,
- Б) святочні голосіння,
- В) емігрантські голосіння,
- Г) весільні голосіння.

8. На які цикли поділяються соціально-побутові голосіння?

- А) з приводу важкої хвороби чи каліцтва і голосіння через стихійне лихо,
- Б) емігрантські і рекрутські,
- В) плач матері за сином і дівчини за нареченим,
- Г) тюремні і каторжанські голосіння.

9. Який ритуал супроводжував кожний етап будівництва дому?

- А) тризна,
- Б) «квітка»,
- В) купіль,
- Г) ритуальний танець.

10. Який ступінь збереженості обряду новосілля?

- А) він зберігся повністю з усіма фольклорними жанрами,
- Б) він зберігся лише на Правобережній Україні,
- В) він зберігся лише в окремих елементах,
- Г) він повністю втрачений.

ТЕМА 17

«ВЕСІЛЬНА ДРАМА»

План

1. Походження весільного обряду, його ритуально-міфологічна основа.
2. Структура весілля, основні обряди кожної його частини.
3. Дійові особи весілля. Символіка весільної драми.
4. Весільні пісні: особливості їх поетики.
5. Записування і дослідження українського весілля.

Основна література

1. Весілля: У 2 кн. / Передм. О. Правдюк. — К.: Наукова думка, 1970. — Кн. 1 — 451 с.; Кн. 2. — 476 с.
2. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / Упоряд. Н. С. Шумада. — К.: Веселка, 1989. — С. 95—110.
3. Іваницький А. І. Весільна пісенність на Україні та її обрядова функція // Весільні пісні: У 2 книгах. — Книга 1. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 11—69.
4. Іваницький А. Українська народна музична творчість. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 107—122.
5. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 194—221.
6. Українська народна поетична творчість / За ред. М. Рильського. — К.: Радянська школа, 1965. — С. 110—121.
7. Українська народнопоетична творчість / Грицай М. С. та інші. — К.: Вища школа, 1983. — С. 45—56.
8. Український фольклор: Критичні матеріали / С. К. Бисикало, Ф. М. Борщевський. — К.: Вища школа, 1978. — С. 116—121.

Додаткова література

1. Балушок В. Елементи давньослов'янських ініціацій в українському весіллі // Народна творчість та етнографія. — 1994. — № 1. — С. 31—35.
2. Борисенко В. Весільні побажання та віншівки // Урок української. — 2002. — № 5—6. — С. 15—16.
3. Кирчів Р. Ф. Сім'я і сімейний побут. Сімейні звичаї та обряди // Етнографія України: Навчальний посібник / За ред. А. С. Макарчука. — Львів: Світ, 1994. — С. 321—356.

4. Лисюк Н. Егда мимо ноць ходит (про весільний обряд) // Родовід. — 1996. — № 13. — С. 16—24.

5. Лозинський Й. Українське весілля. — К.: Наукова думка, 1992. — 176 с.

6. Пістун Н. Ф. Поліське весілля // Українська мова і література в школі. — 1991. — № 3. — С. 64—67.

7. Пономарьов А. П. Українська етнографія: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1994. — С. 227—254, 272—279.

8. Українське народознавство: Навч. посібник / За ред. С. П. Павлюка. — К.: Знання, 2006. — С. 197—230.

9. Шевченко В. Символіка весільного гільця // Народна творчість та етнографія. — 1996. — № 5—6. — С. 82—85.

Питання для перевірки знань

1. Що таке шлюб? Які історичні форми шлюбу вам відомі?
2. Дайте визначення сім'ї. Які форми сім'ї були поширені в українців? Назвіть основні функції сім'ї.
3. Що таке весільна обрядовість? Які історичні етапи її формування?
4. Які форми шлюбу відбилися у весільному обряді? Назвіть елементи матріархату і патріархату, що збереглися у весільній драмі.
5. Яка ритуально-міфологічна основа весільної драми?
6. Опишіть структуру весільної драми.
7. Які територіальні особливості весільної драми вам відомі?
8. Назвіть весільні чини. На кого припадало найбільше словесне навантаження у виконанні обряду?
9. Хто виконував весільні пісні? Назвіть основні хори.
10. Назвіть способи класифікації весільних пісень.
11. Які жанрові особливості весільних пісень?
12. Назвіть символи весільних пісень.
13. Які обряди входили до передвесільного циклу? Опишіть сватання, заручини, випікання короваю. Якими піснями вони супроводжувалися?
14. Опишіть обряд завивання гільця, плетіння вінка. Яка символіка цих обрядів?
15. Які пісні виконувалися під час дівич-вечора?
16. Назвіть власне весільні обряди. Які фольклорні жанри їх супроводжували?
17. Назвіть післявесільні обряди.
18. У яких творах українських письменників відображені весільні обряди?

19. Назвіть українських фольклористів, які записували весільні обряди та досліджували їх.

20. У якому класі учні ознайомлюються з українським весіллям?

Матеріали до заняття

«Шлюб» — це дозволена і регульована суспільством форма взаємин між чоловіком і жінкою, що визначає їх права і обов'язки стосовно один до одного і до дітей. Він здійснюється через обряд вінчання або громадську реєстрацію» (Р. П. Чмелик) [77, с. 197].

«Сім'я» — це об'єднання людей на основі шлюбу або кровної спорідненості, які пов'язані між собою спільністю побуту та взаємною відповідальністю» (Р. П. Чмелик) [77, с. 200].

«Весільна обрядова поезія» — це пісні, урочисті розповіді і промови, діалоги, доброзичливі побажання, замовляння та інші словесно-художні форми, що є складовою частиною родинно-побутового обряду — народного весілля, яким здавна прилюдно урочисто стверджували шлюб.

Як доводить сама назва весілля, його колоритна декоративність, бадьора, гучна музика, динамічні танці, сповнені життєстверджуючого ритму, експресивні розважальні ігри, дзвінкий сміх дотепів і жартів, багата поліфонія співу, цей обряд мав радісний, святковий характер народного торжества, сценічного дійства» (Галина Сухобрус) [75, с. 110].

«Весілля» — це надзвичайно добре скомпонована і осмислена драматична гра, де реальне органічно перепліталось з традиційно-умовним. Основними героями весільної драми були молодий і молода, їхні батьки, а навколо них об'єднувалися інші дійові особи: дружки, бояри, світки. Кожний із учасників драматичної гри повинен був чітко виконувати свою роль. «Режисером» весільної драми був сват, який мав бути людиною кмітливою і дотепною. Весільна драма була явищем публічним, захоплюючим і збирала багато глядачів» (Михайло Грицай) [15, с. 81].

«Народне весілля» — це багатоденне музично-драматичне дійство, події якого «розписані» по днях тижня, по фазах дня (ранок — обід — вечір) та по місцю їх проведення (вулиця —

двір — хата у батьків молодого і молодої). Весілля можна порівняти із грандіозною виставою з піснями, музиками, танцями, діалогами, пантомімою, складною атрибутикою (одяг, прикраси, наїдки, предмети утилітарної та символічної чинності тощо). Події відбуваються згідно традиційної для даної місцевості режисури, за участю десятків людей: головних героїв (молодої і молодого), їхніх родичів, весільної дружини (або причету — свах, бояр і т. д.), гостей та сторонніх спостерігачів (їх іноді жартома називають «запорожцями» — бо стоять за порогом)» (Анатолій Іваницький) [29, с. 108].

«Учасники весілля поділяються на дві групи. Перша — молодий і молода (їх ще називають князь і княгиня), їхні батьки та родичі (збірна їх назва — *рід*). Молодий і молода та їхні батьки не співають, дуже обмежена у них і словесна участь у дії.

Другу групу становлять основні виконавці рольового «розпису» весілля, які спеціально для цього запрошуються. У складі **весільної дружини молодого** — два *старости* (одного з них, дядька молодого, називають дружбою), *старший боярин і бояри* (двоюрідні брати і товариші молодого), *світилки* (рідні і двоюрідні сестри молодого та їхні подруги), *свахи* (одружені жінки — родичі чи сусідки молодого). **З боку молодої** діють *старша дружка та дружки* (подруги, сестри) і *свахи*. Основне текстове навантаження лягає на старосту, дружбу і (в епізодах) на старшого боярина. Протягом усього весілля дружки знаходяться біля молодої, а бояри — біля молодого.

Свахи печуть коровай (коровайниці), плетуть вінок (вінкоплетиниці), завивають молоду, виконують інші необхідні дії і співають пісні. Дружки запрошують на весілля, завивають гільце, розплітають косу, справляють дружини та співають. У світилок найголовніше завдання — співати від імені молодого та його роду» (Анатолій Іваницький) [29, с. 110].

«У співах загалом беруть участь **чотири хори**: два жіночі (свахи з боку молодої і молодого) і два дівочі (дружки молодої і світилки молодого). У складі кожного з них 5—7 осіб. Чоловічий спів в обрядовій частині весілля у центральному регіоні не вживається, але в інтермедійних моментах (танці і розваги між основними подіями та в після весільній частині) побутує широко.

Під час весілля хори молодої протистоять хорам молодого, між ними іде *постійне змагання*, яке часто набирає дошкульного характеру («передирки»)» (Анатолій Іваницький) [29, с. 110].

«Весільна драма композиційно складалася з 5 великих актів, причому до кожного акту входило кілька самостійних епізодів: **1) сватання**; **2) змовини** (оглядини, заручини); **3) підготовка до весілля** (вінкоплетіння; вихід молодої в супроводі дружок, а молодого в супроводі бояр на село запрошувати рідню і гостей до весілля; торочини; прикрашування гільця; печення короваю); **4) весілля** («посад» молодої, розплітання коси, батьківське благословення і провід молодих до вінця, «поїзд» молодого до двору молодої — сцена нападу і оборони; «зрада» брата молодої, що виявляється у «продажі» сестри; дари від молодого; краєння і розподіл короваю; виряджання скрині; прощання молодої з батьками, з рідним двором, від'їзд молодих до дому молодого; зустріч невістки в свекрів, дари від невістки, «комора»); **5) понеділкування** («почепини», «пропій» і «перезва»)) (Галина Сухобрус) [75, с. 110—111].

«За групами подій **весілля** розпадається на **три частини**: передвесільну («пролог»), власне весілля, післявесільну.

До *передвесільної* частини належать сватання і заручини...

Власне весілля розпочинається з запросин весільної дружини, гостей та випікання короваю. Основні події розгортаються з п'ятниці або суботи (ряд їх — паралельно в домі молодої і домі молодого); центральна частина (перехід молодої в дім молодого) відбувається в неділю. Завершується весілля в понеділок. Події центральної частини весілля унаочнює схема, що подається.

Хід весільних подій (власне весілля)

Субота

	У молодої		У молодого
1	Печуть коровай; коровайні пісні	1	Печуть коровай; коровайні пісні
2	Молода із дружками запрошує гостей і рід на весілля, дружки співають	2	Молодий з боярами запрошує гостей і рід на весілля
3	Дівич-вечір: в'ють вінки, квітчають гільце; святкові пісні про гільце і сумні про дівочу долю	3	Квітчають гільце; співають
4	Танці та розваги	4	Молодий з боярами та музикантами йде до молодої на дівич-вечір
5	Розплітання коси; сумні пісні		

Неділя

	У молодії		У молодого
1	Збираються до вінця, вінчання	1	Те ж саме
2	Обід роду молодії та гостей	2	Обід роду молодого та гостей
3	Ждуть молодого з поїздом	3	Поїзд молодого до молодії
4	Молоду продає її брат; пісні	4	Молодий повертається додому з молодою; весільний поїзд переїздить через вогнище
5	Вечеря, ділять коровай	5	Комора; пісні про калину
6	Молода прощається з родом, батьками, друзками; сумні пісні		
7	Молоди дарує тещі чоботи, тесеві — шапку; пісні і танці		
8	Від'їзд молодих, бояр та приданок (родичів та гостей молодого)		
9	Дружини (інсценізація «весілля» старшої дружки із старшим боярином)		

Понеділок

	У молодії		У молодого
1	Збирається рід молодії (перезва) і їдуть до батьків молодого; співають перезв'янських (жартівливих) пісень	1	Приїздить перезва
		2	Перепій, подарунки, пісні до кожного, хто дарує
		3	Ділять коровай (або верч, який молода привезла від батьків)

У наступні дні починалися *післявесільні* розваги, бесіди, жарти. У вівторок влаштовували «циганщину» — гуляння з перевдяганнями, танцями та музиками» (Анатолій Іваницький) [29, с. 109].

«Весільні пісні» — вид традиційної родинно-обрядової народної пісенності, який є органічним складником весільних обрядових

вих дій. Саме зв'язок з обрядовими весільними діями... відрізняє весільні пісні як змістом, так і способом виконання від інших ліричних пісень, що їх співають на весіллі» [48, с. 112—113].

«Пісенні тексти пов'язані з обрядом образно-емоційно, тобто, в них розкривається ставлення учасників весілля до подій. Звучать пісні широкого емоційного спектру, вони групуються навколо **провідних тем**:

— *жаль* (дочки — за домівкою і дівуванням; батьків — за дочкою...);

— *гірка жіноча доля* (життя у чужій родині, лиха свекруха, нелюбий чоловік...);

— *величання, поздоровлення* молодих, роду батьків — це пісні урочисті, світлі, піднесені...;

— *жарту* на весіллі (кепкування, перекори свах, бояр, світилок, дружок, — як правило, це короткі 3—4 рядкові дотинки, дотепні, жваві, сповнені іскрометного гумору; особливо багато жартів лунає за весільним столом...)» (Анатолій Іваницький) [29, с. 112—113].

«Як вони мені сподобалися. Що я кажу — сподобалися! Ще відколи слухаю та читаю народні пісні, — вони ніколи не зробили на мене такого глибокого враження. Це, певно, тому, що перший раз трапляється мені бачити одну групу пісень в цілості, і то ще в такій повній і багатій. Але скільки там пречудних образів попри дикий і напіввироблений формі, — скільки чуття, скільки геніальних порівнянь, скільки глибоко старовинних споминок та окрушин, що становлять цінний матеріал соціологічний, етнологічний і мовний. А скільки здорових, ясних і правдиво людських поглядів на життя! З якою теплою оспівана доля жінки перед її шлюбом і по шлюбі! Якими широкими рисами змальований стан народу, що був колись у глибокій старовині! Мені слів не стає на похвалу тієї епопеї селянського життя» (Іван Франко) [78, с. 118].

Завдання

1. Складіть тези статей В. Балущка «Елементи давньослов'янських ініціацій в українському весіллі» і Н. Лисюк «Егда мимо ноць ходит...». На їх основі підготуйте розповідь про ритуально-міфологічну основу весільного обряду.

2. Прочитайте розділи підручників з етнографії України (народознавства), присвячені описам весільних обрядів і звичаїв:

• Українське народознавство: Навч. посібник / За ред. С. П. Павлюка. — К.: Знання, 2006. — С. 221—226;

• Пономарьов А.П. Українська етнографія: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1994. — С. 272—279;

• Етнографія України: Навчальний посібник / За ред. А. С. Макарчука. — Львів: Світ, 1994. — С. 342—347.

Зіставте їх з розділом підручника М. і З. Лановик (с. 194—221). У чому, на вашу думку, полягає відмінність підходів етнографів і фольклористів до вивчення весільної обрядовості? (дайте письмову відповідь на це запитання).

3. Прочитайте кілька записів весільної драми. Які їх територіальні відмінності?

4. Складіть схему «Структура весільної драми» (передвесільні, власне весільні і післявесільні обряди).

5. Прочитайте розділи підручників з російського фольклору, присвячені весільній драмі і весільним пісням:

• Зуева Т. В., Кирдан Б. П. Русский фольклор: Учебник для высших учебных заведений. — М.: Флинта: Наука, 2003. — С. 87—110.

• Аникин В. П., Круглов Ю. Г. Русское народное поэтическое творчество. — Л.: Просвещение, 1983. — С. 68—71, 84—94.

• Кравцов Н. И., Лазутин С. Г. Русское устное народное творчество: Учебник для фил. спец. ун-тов. — М.: Высшая школа, 1983. — С. 50—56.

Знайдіть спільні й відмінні риси українського і російського обрядів. Чи поширені в українському фольклорі весільні голосіння (рос. «причитания»)?

6. Випишіть із різних наукових джерел класифікації весільних пісень. За якими принципами вони здійснені?

7. Прочитайте 10—12 весільних пісень, зробіть письмовий філологічний аналіз однієї з них на вибір (назва пісні, в який момент весілля і ким виконується, її настрій, мотиви і образи, виразальні засоби, ритміка).

8. Дайте письмову відповідь на питання: що спільного і чим відрізняються весільні пісні і пісні про кохання, пісні про родинне життя?

9. Розкажіть, які елементи народної весільної драми зберігаються в сучасному весіллі, а які втрачені і чому?

10. Підготуйте повідомлення «Українське весілля в художній літературі» (на матеріалі творів «Наталка-Полтавка» І. Котляревського, «Маруся» і «Конотопська відьма» Г. Квітки-Основ'яненка, «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» П. Мирного).

11. Проаналізуйте шкільні програми і підручники з української літератури: як представлена в них весільна драма? Які весільні пісні пропонуються школярам для ознайомлення? Які нетрадиційні форми уроку ви можете запропонувати для вивчення весільного обряду?

Тест для перевірки знань

1. Яку подію грають учасники весілля, за твердженням Ф. Колесси?

- А) народну, соціальну,
- Б) подію власного життя,
- В) історичну подію,
- Г) фантастичну подію.

2. Яке твердження правильне?

- А) на весіллі виконуються лише пісні,
- Б) на весіллі виконуються пісні і розповідаються легенди,
- В) весілля «обслуговує» цілий комплекс фольклорних жанрів,
- Г) на весіллі виконуються усі фольклорні жанри.

3. Елементи якого суспільного устрою відбилися у весільному обряді?

- А) виключно матріархат,
- Б) виключно патріархат,
- В) і патріархат, і матріархат,
- Г) до вінчання — матріархат, а після вінчання — патріархат.

4. З яким архаїчним обрядом, на думку В. Балушка, пов'язане весілля?

- А) жертвоприношення,
- Б) похорону,
- В) ініціації,
- Г) хрестин.

5. Який міфологічний час відображено у весільному фольклорі?

- А) день,
- Б) ніч,
- В) ранок,
- Г) вечір.

6. Що символізує Дунай у весільних піснях?

- А) перешкоду,
- Б) дівоцтво,
- В) батьківський дім,
- Г) чужу родину.

7. На кого падає основне текстове навантаження весільного обряду?

- А) на молодого і молоду,
- Б) на батьків молодих,
- В) на свата і старшого боярина,
- Г) на дружок і світилок.

8. В який день тижня відбувався Дівич-вечір?

- А) в п'ятницю,
- Б) в суботу,
- В) в неділю,
- Г) в понеділок.

9. Які символи притаманні весіллю?

- А) калина, барвінок, гільце,
- Б) сорочка, ворони, китайка,
- В) яблуня, вишня, гільце,
- Г) голуби, вода, кінь.

10. Які образи найчастіше згадуються в ритуальному діалозі під час сватання?

- А) лисиця і вовк,
- Б) куниця і князь,
- В) зоря і місяць,
- Г) рута і барвінок.

ТЕМА 18

«ДИТЯЧИЙ ФОЛЬКЛОР»

План

1. Характерні риси дитячого фольклору. Проблема класифікації його жанрів.

2. Жанрова своєрідність колискових пісень, їх образи, символика, художня мова.
3. Забавлянки, утішки, пестушки: їх ігровий характер, виховний розвивальний значення.
4. Дитячі заклички і примовки, їх зв'язок із замовляннями. Звуконаслідування.
5. Художні особливості лічилок, дражнилок (прозивалок), скоромовок, мирилок.
6. Мотиви і поетика дитячих пісень.

Основна література

1. *Бойко В.Г.* Дитячий фольклор // Український дитячий фольклор. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962. — С. 3—16.
2. *Довженко Г.* Вступ // Дитячий фольклор / Упоряди. Г. В. Довженко. — К.: Дніпро, 1986. — С. 5—20.
3. *Довженко Г., Луганська К.* Дитяча поезія // Дитячі пісні та речитативи / Упор. Довженко Г., Луганська К. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 8—36.
4. *Довженко Г. В., Луганська К. М.* Українські народні колискові пісні та забавлянки // Дитячий фольклор. Колискові пісні та забавлянки. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 11—44.
5. *Іваницький А.* Українська народна музична творчість. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 211—218.
6. *Лановик М., Лановик З.* Українська усна народна творчість: Підручник. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 567—590.
7. *Сивачук Н.* Український дитячий фольклор: Підручник. — К.: Деміург, 2003. — 288 с.

Додаткова література

1. *Аліксійчук О. С.* Дитячий фольклор Поділля (Антологія народної творчості): Навч. посібник. — Кам'янець-Подільський, 2005. — 76 с.
2. *Бабишкін С. Д.* Дитячий фольклор в історико-педагогічному аспекті // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 1. — С. 58—64.
3. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / Упоряд. Н. С. Шумада. — К.: Веселка, 1989. — С. 264—274, 529—560.
4. *Марчук О.* Перший дім дитини (прагмема колиски в контексті колісанки) // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. — 2005. — № 4. — С. 134—139.
5. *Мельников М. Н.* Русский детский фольклор. — М.: Просвещение, 1987. — 240 с.

6. Седнев Вл. Страшні дитячі історії: символізація необхідності // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 9—10. — С. 205—215.
7. Українська дитяча література. Хрестоматія: У 2 ч.: Навч. посібник / Упор. І. Луценко та інші. — К.: Вища школа, 1992. — Ч. 1. — С. 6—20.
8. Українське народознавство: Навч. посібник / За ред. С. П. Павлюка. — К.: Знання, 2006. — С. 187—194.

Питання для перевірки знань

1. Дайте визначення дитячого фольклору.
2. Які специфічні риси дитячого фольклору?
3. У чому полягає зв'язок дитячого фольклору з народною педагогікою?
4. Назвіть класифікації жанрів дитячого фольклору. Які критерії лежать в основі кожної з них?
5. Які ви знаєте жанрові різновиди поезії пестування?
6. У чому полягає відмінність закличок, примовок і звуконаслідувань?
7. Які характерні риси поетики лічилок? Як пов'язаний цей жанр із грою?
8. Назвіть жанрові ознаки дражнилок (прозивалок).
9. Які художні прийоми лежать в основі скоромовок? З якою метою виконуються твори цього жанру?
10. Які жанри дитячих пісень вам відомі?
11. Хто з українських учених досліджував дитячий фольклор? Назвіть їх основні праці.
12. Як пов'язані дитячий фольклор і художня література для дітей?

Матеріали до заняття

«**Дитячий фольклор** — багатожанрова система, що складається із прозових, речитативних, пісенних та ігрових творів. До дитячого фольклору зараховують як *творчість самих дітей*, так і *твори, що виконуються для дітей дорослими*. Такий поділ виникає з того, що ігрові і ритміко-інтонаційні можливості дітей залежать від віку. У ранньому віці (з перших днів народження і десь до трьох — трьох з половиною років) емоційний, моторний і розумовий розвиток дитини лежить цілком на обов'язку дорослих. Дорослі виконують для дітей раннього віку колискові пісні та різні забавлянки (утішки)...

Другу частину дитячого фольклору становлять твори, виконувани дітьми середнього і старшого віку. До них належать твори, що співаються або ритмічно промовляються: ігрові пісні, дражнилки, лічилки, небилиці, заклички, жартівливі пісні, а також прозові приповідки, скоромовки, загадки, казки. Частина з них складена дорослими для дітей, але велика кількість — це творчість самих дітей» (Анатолій Іваницький) [29, с. 211—212].

«...Г. С. Виноградов, як один зі знавців народної педагогіки, що першим почав широко вживати термін «дитячий фольклор», наголошував, що ним доцільно позначати *твори, складені самими дітьми*, а також *поезію пестування* (невеликі ліричні твори, які примовляють дорослі, пестячи дітей). Дещо пізніше до цього виду словесності долучили *колискові пісні* (хоч дехто з учених дотепер вважає їх розрядом родинно-побутової лірики). також було спостережено, що деякі жанри народної словесності, які побутували у середовищі дорослих, втративши своє первісне утилітарне призначення і сакральне значення, у дещо видозміненому, спрощеному вигляді перейшли у сферу дитячого фольклору. Усі дослідники однотайні, що *до дитячого фольклору відносяться і твори дітей, і твори для дітей, складені дорослими*. Основним критерієм відбору є функціональний аспект: твори, які виконуються лише у дитячому середовищі, а також ті, які не передбачають інших слухачів і виконуються дорослими тільки для дитини. Дитячий фольклор має свою специфіку: відповідає віковим особливостям дітей у виборі тем, образів, ідей; характеризується поєднанням словесного матеріалу з елементами гри, супровідними рухами; у багатьох творах проявляється виражене виховне спрямування» (Зоряна Лановик, Мар'яна Лановик) [43, с. 567—568].

«...Усі жанри дитячого фольклору умовно можна поділити на три групи:

- 1) *тексти, створені дорослими для дітей;*
- 2) *твори, які перейшли у дитячий фольклор із загального фольклорного доробку;*
- 3) *твори самих дітей.*

В окремих випадках чітка межа між ними стирається, тобто є жанри, які не можна однозначно зарахувати в ту чи іншу групу. Кожна з цих груп, виділена на основі походження жанрів, має свої особливості, поділяється на менші підгрупи і цикли відповідно до інших рис... Спільна риса їх усіх — дитяча тематика, вони виконуються тільки для дитини, переважно немовляти, чи

віком до 4—5 років» (Зоряна Лановик, Мар'яна Лановик) [43, с. 568].

«Колискові пісні» — жанр народної родинної лірики, специфічний зміст і форма якої функціонально зумовлені присиплянням дитини в колисці. Визначальний у колисковій пісні не смисловий, а звуковий (ритмо-мелодійний) компонент» [48, с. 361].

«Колискові пісні» — ліричні пісенні твори, які виконуються матір'ю (рідше батьком чи іншими членами родини) над колискою дитини для того, щоб її приспати» (Зоряна Лановик, Мар'яна Лановик) [43, с. 568].

«Колискова пісня» — один із жанрів дитячого фольклору, переважно коротенькі пісеньки, виконані зазвичай над дитячою колискою з чітко визначеною метою — приспати дитину» («Східнослов'янський фольклор. Словник наукової і народної термінології») [Цит за 66, с. 20—21].

«Колискова пісня» — термін фольклористичний. У народі ще й зараз вживають дієслівних форм: *співати при колисці* або *співати кота*. Вислів «співати кота» виник із звичаю, коли у нову колиску клали кота, гойдали його і наспівували при цьому колискової пісні. А після цього ритуалу клали до колиски дитину і співали їй, доки вона не засинала» (Анатолій Іваницький) [29, с. 212—213].

«Колисанка (колискова пісня)» — жанр народної ліричної пісні. Колисанку співає мати (зрідка бабуся), аби заколисати, залюляти, приспати, приспівати дитину. Колисанки переважно короткі. Ритм і темп — зумовлені темпом гойдання. Мелодія — наспівна, нескладна. Мета колисанки — відповідними рухами, монотонним співом і приємними дитині словесними образами спонукати до сну малого слухача. Музична і словесна форма та самий зміст колисанки вказують на прадавнє її походження, на його спорідненість із магічними навіюваннями — замовляннями» (Анатолій Волков) [45, с. 255].

«Колискові пісні» виділяються в окремий цикл, тому що мають чітко окреслені тематику і функцію, вони призначені тільки для одного слухача — дитини і мають тільки одного виконавця — матір або близьку людину» (Наталя Шумада) [26, с. 299].

Функції колискових пісень (за Наталією Сивачук):

- практично-побутова,
- пізнавальна,
- емоційна,
- морально-етична,
- психотерапевтична,
- формування естетичного чуття [66, с. 49—50].

«Поряд з **традиційними колисанками** побутують **імпровізовані**. Вони мало зафіксовані фольклористами саме через свою імпровізаційність. У функції колисанок можуть побутовувати твори інших жанрів: родинно-побутова, суспільно-побутова пісня, балада» (Анатолій Волков) [45, с. 256].

«Виконання колискових пісень відрізняється від виконання «дорослого» мелосу. Особливість співу залежить від втоми матері, її настрою чи роботи, яку вона могла зазвичай виконувати паралельно із заколисуванням (вишивання, прядіння, в'язання). Колисанко вий зворот на зразок «а-а-а», «баю-баю-баю», «люлі, люлі, люлі» є мелодичним розспівом-вокалізацією, який набуває розширеного вигляду і переростає в регулярний приспів, який імітує ритм погойдування. Повторюваність по співок та коливаюльно-спадковий рух сприяють виконанню колисковими піснями їх головного призначення — заколисувати і заспокоювати немовля» (Наталія Сивачук) [66, с. 43—44].

«Найстійкішим мотивом в українських колискових піснях є **закликання чи запрошення сну до дитини**. Сон уявляли наші предки як істоту, яка може увійти в людину і вийти з неї, може заспокоїти, приспати, ввести в стан абсолютного спокою. ...У давнину сон сприймався як невластивий людині фізичний стан, що настає в результаті дії якихось сил, духів. Такими силами є антропоморфічні образи Сну та дрімоти, до яких і звертається мати в колискових піснях. ...

Сон та Дрімота уподібнюються до людей, вони ходять, співають, ділять обов'язки («ти будеш колихати, а я буду присипляти»))» (Наталія Сивачук) [66, с. 21—22].

«**Коліскові пісні** і образно-тематичною структурою, і інтонаційно-ритмічною будовою споріднені із **замовляннями**. Як коліскові пісні, так і замовляння виголошуються речитативом, напівпошепки. Це інтимна розмова, яка мусить іти тихо, плавно, не

порушуючи гармонії, тихої музики сфер, це діалог зі Всесвітом, душі і серця.

Замовляння та колискові пісні мають такі спільні риси:

а) і колискові пісні, і замовляння виникли в період, коли відбувся остаточний перехід від мисливства до землеробства, коли матріархат прийшов на зміну патріархату, коли жінка вшановувалася як символ родючості... і владно входили в духовне життя людей культи вогню... води, землі-годувальниці, сонця, місяці, зернових культур та виробів з них;

б) колискава пісня має таку ж магічну функцію, що й замовляння, — повернути певну якість чи дію, свідченням чого є словесні формули побажання дитині;

в) і в замовляннях, і в колискових піснях персонажами виступають магічні істоти (Сон-Дрімота, «спання»), тотемні тварини (гулі, кіт, чайка, зозуля);

г) як і в замовляннях, так і в колискових піснях мова звернена до всього білого Світу: пташок, котика, калини, берези, вітру;

д) в обох жанрах оповідь розгортається за аналогією, бажане повинно стати дійсністю, слово — ділом...

е) інтонаційно-ритмічна будова колискових пісень подібна до інтонаційно-ритмічної будови замовлянь» (Наталія Сивачук) [66, с. 23—24].

«Колисанка літературна — ліричний жанр, генетично пов'язаний з фольклорною піснею, що виконується над колискою дитини.

Тематичний репертуар колисанок літературних значно ширший за фольклорні, позаяк він не обмежується утилітарною функцією, хоча й широко включає в себе традиційні колискові мотиви... Колисанка літературна нерідко використовує стильові ознаки свого фольклорного аналога: монологічну форму звернення до немовляти, «персоніфікований» діалог, анафору, поетичний паралелізм, постійні епітети, обов'язкові композиційні повторення... Псевдофольклоризація включає в себе й ритмо-мелодійні фігури, які мають імітувати темп колискового гойдання (найуживанішим є 4-стоповий хорей)» (Борис Іванюк) [45, с. 256].

«Забавлянки, або утішки, потішки, чукикалки — жанр дитячого фольклору, коротесенькі пісеньки чи віршики гумористичного, жартівливого змісту ігрової спрямованості. Вони активізують (стимулюють) єдність слова та моторики дитини, не тільки

супроводяться відповідними рухами, а й розвивають мовлення дитини. Незважаючи на свою простоту, забавлянки позначені евфонічною культурою, сприяють жвавому спілкуванню з довкіллям, привчають до чуття прекрасного» (Наталія Сивачук) [66, с. 51—52].

«Потішки або утішки — невеликі віршики, які промовляють дитині перед тим, як кладуть спати. Їхнє призначення — заспокоїти дитину, вплинути на її психічний стан, щоб вона швидше заснула» (Зоряна Лановик, Мар'яна Лановик) [43, с. 574].

«Найбільшу групу забавлянок становлять пестушки — коротенькі віршики, які виконуються у поєднанні із своєрідними рухами чи вправами, якими дорослий пестить дитину, підбадьорює, спонукає до певного виду діяльності і т. ін.» (Зоряна Лановик, Мар'яна Лановик) [43, с. 575].

«Окрему групу забавлянок становлять твори, які виконуються дорослими під час підкидання дитини на коліні або нозі. Народна назва таких творів — чукикалки...» (Зоряна Лановик, Мар'яна Лановик) [43, с. 576].

«Визначальне місце в художній тканині більшості забавлянок належить звуковому оформленню, яке виявляється в численних алітераціях, асонансах, звуконаслідуваннях — прямих і таких, що набрали форм повнозначних частин мови. Інколи евфонічні прийоми пов'язані зі змістом твору. В більшості ж випадків вони надають йому наспівності, особливого звучання, що важливо саме для цього жанру, оскільки для немовлят значення слів ще лишається недоступним, і сприймають вони лише загальне звучання твору» (Наталія Сивачук) [66, с. 23—24].

«Заклички — короткі поетичні твори, пов'язані з вірою давніх людей в магічну дію слова, в яких звучать звертання до природних явищ, стихій, об'єктів, з метою вплинути на погоду, довкілля чи саму людину» (Зоряна Лановик, Мар'яна Лановик) [43, с. 580].

«Примовки... подібні до закличок, але не містять звертання із безпосередньо висловленим проханням, виражають почуття, викликані якимось явищем (наприклад «сліпим» дощем) чи вказують на бажання, не називаючи його» (Зоряна Лановик, Мар'яна Лановик) [43, с. 582].

«**Звуконаслідування** ще називають ономапопеею, що означає імітацію засобами мови різних позамовних звукових явищ (дзижчати, гавкати, кудкудакати, туркотіти тощо). Цей вид дитячого фольклору відбив у своїй суті прагнення дитини до гри звуком, бажання наслідувати інтонації середовища, музику навколишнього світу, що відображаються здебільшого в поетичній формі» (Наталія Сивачук) [43, с. 142].

«**Скоромовка** — поетичний жанр, живлений джерелами дитячого фольклору, зумовлений потребами етнопедагогіки. В основі скоромовки — дотепна гра спеціально скомпонованих важковимовних слів, призначена для тренування артикуляційного апарату дитини» [48, с. 643].

«В українському дитинознавстві серед безлічі засобів, за допомогою яких виправляються дефекти мови, одним із найефективніших є **скоромовки (спотиканки, скороговорки)** — невеликі за розміром твори гумористичного спрямування, головне призначення яких — домогтися правильної вимови важких для дитини звуків, позбутися дефектів мови.

Скоромовки бувають як фольклорного, так і літературного походження...» (Наталія Сивачук) [66, с. 154].

«**Скоромовка** — невеликий твір, що часто складається з однієї фрази, побудований на поєднанні (повторенні) слів і звуків, ускладненому для вимови. Зазвичай має форму ритмізованої прози, іноді римованої. Побуває головним чином у дитячій аудиторії. Розважальність скоромовки сприяє реалізації практичних функцій розвитку мовних органів дитини» (Ганна Довженко) [Цит. за 66, с. 155].

«**Скоромовки** споріднені із **звуконаслідувальними творами**, проте між ними є суттєва різниця: останні виникли на основі природного потягу людини до звуконаслідування, а отже, побудовані вони на копіюванні, наслідуванні природних інтонацій та звуків навколишнього світу. Навпаки, ігровий ефект скоромовок досягається завдяки навмисному утрудненню вимови певного тексту...» (Наталія Сивачук) [66, с. 155].

«...**Скоромовки** як фольклорний жанр відіграють в українському дитинознавстві такі *функції*:

а) емоційно-вольова — формує в дитини любов до рідної мови, музики її фонем, бажання досягти вправності у вимові тих чи інших звуків, подолати певні перешкоди наполегливою працею над удосконаленням свого мовного апарата;

б) пізнавальна — дитина засвоює звуки рідної мови та свідомо оперує ними;

в) практично-дійова — дитина удосконалює своє вміння правильно вимовляти слова і привчається слухати мову співбесідника, вести діалог;

г) естетична — виховує у дитини почуття ритму, відчуття мови як явища космічного» (Наталія Сивачук) [66, с. 159].

«**Лічилка** — один із жанрів дитячого фольклору, римовані лаконічні вірші від п'яти до десяти (іноді — більше) рядків, призначені для розподілу ролей під час гри, послідовності участі в ній. Виконуються в чіткому ритмі» [48, с. 435].

«**Лічилки** — невеликі віршовані твори, якими визначаються роль і місце у грі кожного з її учасників» (Зоряна Лановик, Мар'яна Лановик) [43, с. 584].

«**Лічилка** — жанр дитячого фольклору. Лічилка має прикладне значення. Вона виконує функцію упорядкування, вибору та визначення дій учасника гри. При цьому перераховуються всі, хто бере участь у грі. Найчастіше лічилки бувають римованими з гумористичним змістом, а саме перерахування може бути зауваженим... Назва терміну походить від самої функції перерахування учасників гри та наявності в текстах числівників...» (Людмила Волкова, Ігор Зварич) [45, с. 308].

«Як фольклорний жанр **лічилки** не переобтяжені художніми тропами та складністю структурного елементу, проте їх вирізняє з-поміж інших дитячих творів передусім наявність заключних рядків, характер яких безпосередньо залежить від особливостей та умов виконання. Ці нюанси, на думку фольклористів, не мають суттєвого значення для кінцевого результату лічби, а лише урізноманітнюють шлях до нього; вони є своєрідним орнаментом, що робить малюнок лічилки й саму дію ще яскравішими. У творах, де переважають беззмістовні слова, так звані «зауми», ці заключні рядки спонукають учасника гри до виходу з кола гравців, або вказують на необхідність змуритись...»

У кінцівках лічилок зустрічаються слова-символи «ключ», «ножиці, клац», «кльош», «цок», «клац»...» (Наталія Сивачук) [66, с. 169—170].

«Найбільш імпровізованим жанром дитячої творчості є **прозивалки** — невеликі римовані твори, що є дитячою реакцією в момент сварки чи суперечки на якусь образу чи дію. Вони можуть супроводжуватись різними жестами, гримасами або й діями і є проявом безпосередності дитячого самовираження, її ставлення до іншої людини: гніву, незадоволення, ворожості, розпачу і т. ін.» (Зоряна Лановик, Мар'яна Лановик) [43, с. 585].

«Подібні до прозивалок **дражнилки** — ритмізовані словесні формули, якими діти виражають негативне ставлення до іншої дитини, пробуючи викликати в неї певну реакцію. Вони коротші, ніж прозивалки і не називають імені висміюваного, мають більш узагальнений характер» (Зоряна Лановик, Мар'яна Лановик) [43, с. 586].

«**Прозивалки** виникали під час суперечки між дітьми як відповідь на образу, недоброзичливе ставлення, недооцінку чеснот, певні жести та гримаси, бажання самоствердитися через дошкульне слово, встановити справедливість, покарати кривдника, стати на захист справедливості чи зупинити хвалька-зазнайку. На формування прозивалки як дитячого фольклорного жанру мали вирішальний вплив такі чинники:

- загальна культура соціуму, в якому розвивається та росте дитина;
- рівень сформованості моральних засад суспільства;
- рівень сміхової культури, її природа;
- інтелектуальний та духовний рівень дитини;
- уміння дитини спостерігати та імпровізувати за конкретних умов;
- наявність у лексиконі дитини стереотипних словесних формул, за допомогою яких можна скомпонувати прозивалку;
- етнічні традиції послуговування прозивалками у конкретних ситуаціях» (Наталія Сивачук) [66, с. 123].

«**Мирилки** — це короткі віршовані твори, які говорять діти на знак примирення, за призначенням вони протилежні до прозивалок і використовуються з метою відновлення товариських стосунків.

За гіпотезою, витоки цього жанру треба шукати також у фольклорі та обрядовості дорослих, оскільки вони нагадують обряд так званого «кумування»... коли дівчата й хлопці парами або тільки дівчата завивали гілки на березі у вигляді кола, обнімаючись кризь нього...

Також в основі мирилок може бути християнська традиція просити прощення перед сповіддю у рідних та близьких чи тих, кого раніше образив, обдурив чи просто скривив душею» (Наталія Сивачук) [66, с. 132—133].

«Страшилки — короткі розповіді про страшні неймовірні події з рисами містики та фантастики, які розповідають діти ровесникам, щоб викликати в них страх. У страшилках збережено основні риси епічних жанрів. Оповідь, як правило, ведеться від третьої особи, розгортається простий сюжет з усіма його компонентами (подекуди кульмінація збігається з розв'язкою). Найпоширеніша тема — загадкова смерть чи вбивство, спричинені або викликані незвичайними обставинами чи речами, які пагубно впливають на людське життя. Основне в характері страшилок — таємничість, яка створюється передусім елементами пейзажу... і описом надприродних явищ... Ефект переляку досягається не лише за допомогою незвичайного, містичного змісту, але й формальними чинниками: *повторами, ретардаціями і т.п.* Атмосфера нагнітається шляхом використання відповідних *епітетів*. У *кольористиці* переважають чорний і червоний — кольори смерті та крові; також вживаються інші означення — темна кімната, отруйна їжа, страшний чоловік. Події драматизуються *екзотичними елементами побуту* (карета з кучером, незвичайний інтер'єр, одяг)» (Зоряна Лановик, Мар'яна Лановик) [43, с. 587].

Завдання

1. Випишіть у зошит визначення дитячого фольклору з різних наукових джерел. Чи є розбіжності у трактуванні різними вченими обсягу цього поняття?

2. Прочитайте розділи підручників з української етнографії, присвячені народній педагогіці і вихованню дітей у сім'ї. Поясніть, яка роль дитячого фольклору в етнопедагогіці. Наведіть конкретні приклади.

• Етнографія України: Навчальний посібник / За ред. А. С. Макарчука. — Львів: Світ, 1994. — С. 335—337;

• Українське народознавство: Навч. посібник / За ред. С. П. Павлюка. — К.: Знання, 2006. — С. 187—194.

3. Ознайомтеся із наявними в науковій літературі класифікаціями жанрів дитячого фольклору. Запропонуйте власну класифікацію (на підставі певного критерію), схематично зобразіть її в зошиті.

4. Поміркуйте над питанням: «До якої групи жанрів — дитячого фольклору чи родинно-побутової лірики — правильно віднести колискові пісні?» Аргументуйте свої твердження. Знайдіть у літературі думки вчених на користь кожної з названих тез, випишіть ці висловлювання в зошит.

5. Поясніть зв'язок між колисковими піснями і замовляннями. Випишіть приклади магічних формул із текстів колискових.

6. Підготуйте повідомлення на тему: «Образ kota в українських колискових піснях».

7. Порівняйте українські та російські народні колискові пісні. Чи позначені вони, на ваш погляд, певною національною специфікою? (тексти див. у праці М.Мельникова «Російський дитячий фольклор»).

8. Схарактеризуйте літературні колискові («Колискова» Лесі Українки, «Лебеді материнства» Василя Симоненка, «Над колискою», Олександра Олеса, «Колискова» Богдана-Ігора Антонича та інших авторів). Які фольклорні риси збереглися в літературному жанрі? Що нового привнесли письменники до нього?

Степан Руданський. Над колискою

Спи, дитя моє, ти життя моє!
Спи, дитя моє красне!
Поки сонечко не запалиться,
Поки місяць не згасне!..

А я, бідная, над колискою
Цілу ніч не здрімаю,
Про життя твоє нещасливее
Тобі пісню співаю.

Спи, дитя моє, ти життя моє!
Тільки щастя і долі!
Будеш цілий вік, як той чорний
віл,
У ярмі та неволі!

Тільки губонька залепечеться,
Слаба ніженька стане,
Слаба рученька перехрестить-
ся,—
Твоє горе настане!

Не підеш з дітьми, не побави-
шся
На пуховім пісочку,
Не прийдеш у сад, не поло-
жишся,
Не заснеш в холодочку!..

Не з дітьми підеш,— панську
череду
Поженеш ти на поле!..
Не пісок м'який,— стерня ост-
рая
Босі ноги наколе!..

І від сонечка не сховаєшся
За відорану скибу;
Зав'ялить тебе в полі сонечко,
Як ту в'ялую рибу!..

І не раз сльоза із очей спаде
На запалені груди,—
І сльозу твою тільки бог їден
З неба видіти буде!

Станеш хлопцем ти, станеш
парубком,
Тобі все їдна доля:
Череда пройде, найде панщи-
на —
Їдна й тая ж неволя.

І що божий день осавула йде:
Ти вставай до роботи!..
Ти вставай, роби від неділень-
ки
До самої суботи...

І що божий день будеш досвіта

До роботи вставати;
Свою силоньку ні собі, ш мні,
А панам виробляти.

А там панові не вподобався,
Писарині якому,—
Ноги здигають, руки сплута-
ють
І звезуть до прийому.

Станеш голий ти у «присутст-
вії»,
Як родила тя мати...
І зачнуть тебе пани з дохто-
ром,
Мов коня, оглядати...

І забриють лоб — і до церкви
враз,
Там присягу прикажуть;
У мундир вберуть, оружжя
дадуть,
Світ навіки зав'яжуть.

Поженуть тебе в чужу сторо-
ну,
І зачнуть муштрувати,
І приказ дадуть — мову рід-
ную
На чужую зламати...
[62, с. 18—21].

Леся Українка. Колискова

Місяць янесенький
Промінь тихесенький
Кинув до нас.
Спи ж ти малесенький,
Пізній бо час

Любо ти спатимеш,

Поки не знатимеш,
Що то печаль;
Хутко прийматимеш
Лихо та жаль.

Тяжка годинонько!
Гірка хвилинонько!
Лихо не спить...

Леле, дитинонько!
Жить — сльози лить.

Сором хилитися,
Долі коритися!
Час твій прийде
З долею битися,—
[74, с. 46].

Сон пропаде...

Місяць ясененький
Промінь тихесенький
Кинув до нас...
Спи ж ти, малесенький,
Поки є час!

Олександр Олесь. Над колискою (Пісня матері)

Спить мій малесенький, спить
мій синок...
Спить він, наслухавшись див-
них казок.

Нащо ж ти віченьки знову роз-
крив?!
Спи, моя пташко, то вітер за-
вив.

Стогне і виє уже він давно,
Б'ється і стука у наше вікно...

Геть, розбишако, в далекі сте-
пи!..
Спи, моя ластівко, солодко
спи!

Ось уже й вітер зовсім зані-
мів...
Мабуть, заснуть під намет по-
летів...

Холодно зараз в лісах і лу-
гах —
Все потонуло в глибоких сні-
гах.

[55, с. 15—16].

Бігають зайчики, мерзнуть,
тремтять,
Затишок хочуть собі відшу-
кати.

Ось, вони вгляділи, кущик
стоїть, —
Годі! Давно вже лисичка там
спить.

Кинулись знову кудись на
грядки —
Ой, там ночують сьогодні во-
вки.

Краще ви в поле біжіть, за лі-
сок...
Знайдете там ви соломи сті-
жок —

Глибше забийтесь, зарийтесь
в снопки,
щоб не знайшли вас голодні
вовки...

Спи ж, мій малесенький,
годі гулять...
Зайчики білі давно уже
сплять.

Василь Симоненко. Лебеді материнства

Мріють крилами з туману ле-
беді рожеві,
Сиплють ночі у лимани зорі
сургучеві.

Заглядає в шибу казка сивими
очима,
Материнська добра ласка в неї
за плечима.

Ой біжи, біжи, досадо, не вер-
тай до хати,
Не пущу тебе колиску синову
гойдати.

Припливайте до колиски, ле-
беді, як мрії,
Опустіться, тихі зорі, синові
під віі.

Темряву тривожили криками
півні,
Танцювали лебеді в хаті на
стіні.

Лопотіли крилами і рожевим
пір'ям,
Лоскотали марево золотим су-
зір'ям.

Виростеш ти, сину, вирушиш в
дорогу,
Виростуть з тобою приспані
тривоги.

У хмільні смеркання мавки чо-
рноброві

[67, с. 90—92].

Ждатимуть твоєї ніжності й
любові.

Будуть тебе кликати у сади зе-
лені
Хлопців чорночубих диво-
наречені.

Можеш вибирати друзів і
дружину,
Вибрати не можна тільки Ба-
тьківщину.

Можна вибрати друга і по ду-
ху брата,
Та не можна рідну матір ви-
бирати.

За тобою завше будуть манд-
рувати
Очі материнські і білява хата.

І якщо впадеш ти на чужому
полі,
Прийдуть з України верби і
тополі,

Стануть над тобою, листям за-
тріпочуть,
Тугою прощання душу залос-
кочуть.

Можна все на світі вибирати,
сину,
Вибрати не можна тільки Ба-
тьківщину.

9. Проаналізуйте шкільні програми та підручники з української літератури. У якому класі вивчаються колискові пісні? Прочитайте розділ «Коліскові пісні» з підручників «Українська література» для 6 класу Євгена Пасічника, Ольги Слоньовської [57, с. 27—30], «Українська література» для 6 класу Тетяни Дудіної, Андрія Панченкова [21, с. 38—41]. Які жанрові ознаки колискової згадують автори, з якими текстами пропонують ознайомитися учням? Прочитайте питання і завдання для аналізу колискових. Сформулюйте додатково 4—5 питань для шестикласників, які вивчають колискові пісні.

10. Розучіть дві-три забавлянки («Ой, ладки-ладусі», «Ласочка», «Сорока», «Куй, куй чобіток» та інші), підготуйтеся до їх демонстрації на практичному занятті.

11. Знайдіть приклади використання гумору у творах дитячого фольклору. У чому, на ваш погляд, його своєрідність порівняно з іншими жанрами (жартівливими піснями, коломийками тощо)?

12. Порівняйте жанри закличок і замовлянь. Назвіть їх спільні й відмінні риси.

13. Розучіть 3-4 лічилки, підготуйтеся до їх демонстрації на практичному занятті. Поясніть, яке розвивальне й виховне значення лічилок.

14. Прочитайте добірку літературних авторських лічилок, зробіть висновок про їх відмінності від народних:

Григорій Чубай. Лісова лічилка

Раз і два.
Раз і два.
В нас лічилка — лісова!
В лісі — дерево дуплисте,
а в дуплі живе сова,
що жовтаві очі має,
Спить — удень. Вночі — літає.
Добрий сну, сові приснисть!
Я — ховаюсь! Ти — жмуристь!

Володимир Підпалий. Лічилка

Летів рій бджілок зі ста лічилок.
Зійшлися діти, давай лічити.
Бо кожна бджілка,
немов лічилка:
кого укусить — жмуритись мусить.

Варвара Гринько. Лічилки

Літо, спека, бо жнива.
В житі зайчики, аж два.
— Де ми будем, брате, жити,
Як покосять в полі жито?
— Раз, два — та й тікати —
Буде нас стіжок ховати!
Раз, два — та й зима...
В ліс втечемо — нас нема.

Летіла лелека,
Летіла здалека,
Та й сіла на хаті
Зірки рахувати.
Не їла, не спала,
Всю ніч рахувала,
А вдосвіта збилась,
Зоря покотилась,
Упала додолу
На піжмурці в колу.

15. Запишіть від дітей приклади сучасних лічилок. Які їх традиційні і новаторські риси?

16. Випишіть у зошит 4—5 скоромовок, навчіться їх правильно промовляти. Поясніть, яка роль скоромовок у розвитку артикуляції.

17. Поміркуйте письмово, яким має бути ставлення вчителя до дражнилок (прозивалок).

18. Випишіть у зошит 3—4 приклади використання прийому кумуляції в дитячому фольклорі. Чому, на ваш погляд, він є характерним для дитячого фольклору?

Тест для перевірки знань

1. Серед ознак дитячого фольклору немає такої:

- А) педагогічне спрямування,
- Б) зв'язок із грою,
- В) кумулятивність,
- Г) драматизм.

2. Який із жанрів дитячого фольклору належить до побутової його групи?

- А) заклички,
- Б) лічилки,
- В) забавлянки,
- Г) скоромовки.

3. Який з жанрів дитячого фольклору належить до поезії пестування?

- А) заклички,
- Б) лічилки,
- В) забавлянки,
- Г) скоромовки.

4. Як називаються звертання до живих істот, витримані в імперативній формі?

- А) заклички,
- Б) примовки,
- В) замовляння,
- Г) заклинання.

5. Яка ознака властива закличкам, примовкам і замовлянням?

- А) фантастичність,
- Б) імперативна форма,
- В) прозова форма,
- Г) образливий характер.

6. Які дві найбільші групи звуконаслідувань?

- А) дзвони і кумкання жаб,
- Б) спів солов'я і кумкання жаб,
- В) спів жайворонків і дзвони,
- Г) спів жайворонків і виття вовка.

7. У якому з жанрів майже завжди згадується ім'я дитини?

- А) лічилки,
- Б) дражнилки,
- В) заклички,
- Г) скоромовки.

8. Яка умова виконання скоромовок?

- А) повільність,
- Б) промовляння хором,
- В) швидкість,
- Г) зв'язок з рухами.

9. На які групи діляться лічилки?

- А) потішні та ігрові,
- Б) сюжетні і безсюжетні,
- В) веселі і сумні,
- Г) дівчачі і хлоп'ячі.

10. В якому жанрі дитячого фольклору використовуються псевдо-іншомовні слова?

- А) у закличках,
- Б) у примовках,
- В) у лічилках,
- Г) у скоромовках.

ІНДИВІДУАЛЬНЕ НАУКОВО-ДОСЛІДНЕ ЗАВДАННЯ

Індивідуальне науково-дослідне завдання (ІНДЗ) обов'язково виконується студентами-першокурсниками під час вивчення дисципліни «Усна народна творчість». Мета його виконання — розвиток умінь працювати з науковими джерелами, фольклорними текстами, формування навичок дослідницької роботи, систематизація і узагальнення знань про певні фольклорні жанри. Студентам пропонується скласти «Розгорнуту характеристику фольклорного жанру» за таким орієнтовним планом:

ПЛАН ХАРАКТЕРИСТИКИ

1. Місце жанру в українському фольклорі.
 2. Походження терміна на позначення жанру.
 3. Походження жанру, його історичний розвиток.
 4. Ознаки жанру. Форма виконання.
 5. Класифікація творів даного жанру.
 6. Провідні теми, мотиви, образи.
 7. Художні особливості (мова, стиль, символіка, художні засоби, сюжет, композиція тощо).
 8. Побутування жанру (регіональні особливості, ареал поширення).
 9. Зв'язок даного жанру з художньою літературою.
 10. Збирання і дослідження творів даного жанру українською фольклористикою.
 11. Тест для перевірки знання жанру (10 питань, 4 варіанти відповідей до кожного (А-Г), з них лише одна правильна).
 12. Список використаної літератури, оформлений згідно з бібліографічними вимогами.
- (план може коригуватися залежно від специфіки певного жанру).*

Для складання характеристики студентам пропонуються на вибір жанри:

Казки про тварин. Чарівні казки. Соціально-побутові казки. Замовляння. Легенди. Перекази. Народні оповідання і бувальщини. Народні анекдоти. Байки та притчі. Думи. Історичні пісні. Балади. Голосіння. Колискові пісні. Пісні про кохання. Пісні про родинне життя. Жартівливі пісні. Коломийки. Частівки. Козацькі пісні. Чумацькі пісні. Рекрутські і солдатські пісні. Кріпацькі, бурлацькі, наймитські пісні. Стрілецькі і повстанські пісні. Колядки і щедрівки. Веснянки. Русальні пісні. Купальські пісні. Жнивні пісні. Весільні пісні. Дитячі пісні. Утішки, пестушки, забавлянки. Лічилки, дражнилки. Дитячі заклички і примовки. Вертепна драма. Обряди «Коза» і «Маланка». Прислів'я і приказки. Загадки.

Вимоги до оформлення ІНДЗ:

аркуші формату А4, обсяг 7-10 аркушів, друкований текст, шрифт: Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5, всі поля 2 см, абзацний відступ 1,27, пункти плану виділені жирним шрифтом, сторінки пронумеровані (включно з першою).

Зразок оформлення титульного аркушу:

Індивідуальне науково-дослідне завдання з курсу
«Усна народна творчість»

студентки 11 групи 1 курсу Інституту філології БДПУ
Іванової Олени Михайлівни

**РОЗГОРНУТА ХАРАКТЕРИСТИКА
ЖАНРУ КОЛЯДОК І ЩЕДРІВОК**

2007

З другої сторінки починається основний текст із зазначенням пункту плану.

ПЕРЕЛІК ТВОРІВ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ НАПАМ'ЯТЬ І ПЕРЕКАЗУВАННЯ

1. Уривок з думи «Маруся Богуславка» або «Самійло Кішка» (перші 30—35 рядків).
2. Балада «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» (або «Лиме-рівна», «Бондарівна»).
3. Історична пісня «У Цареграді на риночку...» («Пісня про Байду»).
4. Десять прислів'їв і приказок, п'ять загадок.
5. Колискова пісня.
6. Пісня про кохання.
7. Пісня про родинне життя «Чи я в лузі не калина була».
8. Жартівлива пісня.
9. Козацька, чумацька або інша соціально-побутова пісня.
10. Сім коломийок.
11. Колядка (щедрівка).
12. Веснянка.
13. Купальська або жнивна пісня.
14. Весільна пісня.
15. Народна пісня на слова Тараса Шевченка «Зоре моя вечі-рняя».
16. Пісня-гімн «Ще не вмерла Україна».
17. Переказувати три казки (по одній кожного жанрового різ-новиду: анімалістичну, чарівну, побутову), легенду, переказ.

Примітки:

1. Якщо в переліку не зазначено конкретний твір для вивчення напам'ять або пере-казування, студенти обирають його самостійно.
2. За бажанням студента й дозволом викладача фольклорні твори, які вказані в пе-реліку, можуть замінюватися на інші того ж жанру.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ З КУРСУ

1. Поясніть походження терміна «фольклор».
2. Яке «широке» розуміння терміна «фольклор»?
3. Яке «вузьке» розуміння терміна «фольклор»?
4. Дайте визначення поняття «фольклор».

5. Перерахуйте риси специфіки фольклору в порівнянні з літературою.
6. Що таке синкретичність фольклору?
7. Яка різниця між поняттями «фольклор України» та «український фольклор»?
8. Чим можуть відрізнятися варіанти фольклорного тексту?
9. Дайте визначення фольклористики.
10. З якими науками найтісніше пов'язана фольклористика?
11. Перерахуйте завдання фольклористики.
12. Яких українських фольклористів XIX століття ви знаєте?
13. Яких українських фольклористів XX століття ви знаєте?
14. Дайте визначення поняття «фольклорний жанр», перерахуйте його ознаки (за В. Проппом).
15. Опишіть 4 підходи до класифікації фольклорних жанрів.
16. Назвіть епічні фольклорні жанри (ліричні, драматичні, ліро-епічні).
17. Якою є мова фольклору?
18. Який художній метод фольклору?
19. Перерахуйте найзагальніші риси специфіки фольклору.
20. Назвіть школи фольклористики XIX століття.
21. Назвіть школи фольклористики XX століття.
22. Назвіть провідну ідею та представників міфологічної (міграційної, антропологічної, історичної, структурної, етнопсихологічної, ритуально-міфологічної, радянської) школи фольклористики.
23. Які етапи розвитку українського фольклору? (за періодизацією М. та З. Лановик).
24. Поясніть поняття «синкретизм» первісного мистецтва і ранніх форм фольклору.
25. Поясніть поняття «анімізм» (антропоморфізм, фетишизм, тотемізм, магія).
26. Що таке культ? Назвіть поширені дохристиянські культи.
27. Як ви розумієте поняття «демонологія»?
28. Поясніть поняття «двовір'я».
29. Що таке табу?
30. Дайте визначення замовляння (заклинання, присяги, ворожіння).
31. Які існують тематичні групи замовлянь?
32. Назвіть риси поезики замовлянь.
33. На які свята виконувалися ворожіння?
34. На які групи поділяється фольклорна проза?
35. Назвіть жанри казкової прози.

36. Назвіть жанри неказкової прози.
37. Дайте визначення казки.
38. Коли вперше з'явився термін «казка» і який термін існував до нього?
39. Назвіть етапи формування жанру казки (за В. Анікінім).
40. Які існують тематичні групи казок? (за класифікацією О. Афанасьєва, А. Аарне).
41. Що таке кумулятивні казки? Назвіть приклади.
42. Назвіть відомі вам чарівні казки (казки про тварин, соціально-побутові).
43. Перерахуйте жанрові ознаки казки.
44. Назвіть головні жанрові ознаки анімалістичних казок (чарівних казок, соціально-побутових казок).
45. Які вчені склали міжнародний покажчик казкових сюжетів?
46. Які типи персонажів чарівної казки? (за Л. Дунаєвською).
47. Які існують групи казкових формул?
48. Чим відрізняється анімалістична казка і байка?
49. Яка схема сюжету чарівної казки (за В. Проппом).
50. Звідки походить термін «легенда»?
51. Назвіть тематичні групи легенд (переказів).
52. Поясніть термін «апокрифічна легенда» (зооморфічна, тератоморфічна, етіологічна, космогонічна, антропогенічна, топонімічна, гідронімічна, есхатологічна).
53. Звідки походить термін «анекдот»?
54. Які жанрові ознаки анекдота?
55. Назвіть тематичні групи народних анекдотів.
56. Перерахуйте ознаки притчі (небилиці, бувальщини, народного оповідання).
57. Назвіть тематичні цикли билин (дум, історичних пісень).
58. Назвіть думи старшого циклу (молодшого, соціально-побутового).
59. Які жанрові ознаки думи (історичної пісні)?
60. Звідки походить термін «балада»?
61. Назвіть жанрові ознаки балад.
62. Назвіть тематичні групи балад.
63. Що таке паремія? Які жанри включає це поняття?
64. В чому різниця прислів'їв і приказок?
65. Що таке пареміологія і пареміографія?
66. Які шляхи виникнення прислів'я описав О. Потебня?
67. Назвіть принципи укладання збірники прислів'їв.
68. Дайте визначення загадки.

69. Які існують моделі загадок?
70. Назвіть тематичні групи загадок.
71. Дайте визначення пісні.
72. На які групи поділяються пісні?
73. Назвіть жанри родинно-побутової лірики (соціально-побутової, родинно-обрядової, календарно-обрядової).
74. Назвіть символи народної лірики.
75. Які існують жанри танцювальних пісень?
76. Дайте визначення коломийкового розміру.
77. Яка форма виконання коломийок і частівок?
78. Назвіть тематичні групи коломийок.
79. Яке походження назви коломийки (основні гіпотези)?
80. Поясніть поняття «обряд», «звичай».
81. Назвіть два найпоширеніші цикли обрядів в українському фольклорі?
82. Хто, коли, де виконує колядки (щедрівки, веснянки, русальні пісні, купальські пісні, жнивні пісні)?
83. Назвіть тематичні групи колядок і щедрівок (веснянок).
84. Походження термінів «колядка» і «щедрівка».
85. У чому різниця веснянок і гаївок (за В. Гнатюком).
86. Назвіть групи жнивних пісень.
87. Назвіть символи календарно-обрядової лірики.
88. Які особливості народної драми?
89. Яке походження терміна «вертеп»?
90. З яких частин складався вертеп?
91. Назвіть персонажів вертепної драми.
92. Опишіть різновиди вертепу.
93. Назвіть найвідоміші списки (рукописні варіанти) українського вертепу.
94. Назвіть структурні частини українського весілля (3 цикли обрядів)?
95. Які весільні чини ви знаєте?
96. Перерахуйте групи весільних пісень.
97. Назвіть символи весільної драми.
98. Дайте визначення поняття «дитячий фольклор».
99. Назвіть жанри дитячого фольклору.
100. Які характерні риси дитячого фольклору?

ФОЛЬКЛОРНА ПРАКТИКА: МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Важливою складовою частиною професійної підготовки майбутніх учителів-словесників для роботи в національній школі є фольклорна практика, передбачена навчальними планами Інституту філології педагогічного університету на I курсі (2-й семестр).

Як зазначає видатний український фольклорист Анатолій Іваницький, «запис народної творчості — одне з чільних завдань фольклористики. Така потреба зумовлена тим, що фольклористика як наука мусить сама створювати фонди наукових документів. Фольклор побуває в усній формі і для теоретичного вивчення його необхідно зафіксувати — у вигляді музичних і поетичних текстів, фоно-, фото- та кінодокументів, коментарів та описів (обрядів, атрибутики, виконавства)» [29, с.302].

Під час фольклорної практики студенти поглиблюють і закріплюють знання, отримані під час вивчення курсу «Усна народна творчість» в 1-му семестрі, формують навички і вміння дослідницької роботи: пошук виконавців фольклору, встановлення контактів із ними, записування і обробка текстів народної словесності, складання і оформлення звіту про фольклорну практику.

Тривалість фольклорної практики за навчальним планом — 1 тиждень. Базою її проходження є місцевість проживання студента або місцевість, обрана студентом для проходження практики (переважно сільська). Матеріали практики здаються керівнику практики до 1 вересня поточного року. За результатами фольклорної практики виставляється залік (за 100-бальною системою).

СТРУКТУРА ЗВІТУ ПРО ФОЛЬКЛОРНУ ПРАКТИКУ

1. Титульна сторінка.
2. Відомості про місце проходження практики (село, селище, місто, район тощо) — стисла краєзнавча, історико-етнографічна довідка.

3. Відомості про виконавців фольклору — стисла розповідь про життя виконавця, його родину, захоплення (наприклад, участь в аматорських колективах, народні ремесла).

4. Відповіді на питання опитувальника і записані фольклорні тексти з паспортами.

5. Додатки (малюнки, фотографії, ноти, предметні додатки, аудіозаписи, відеозаписи тощо).

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ЗАПИСУВАННЯ ФОЛЬКЛОРНИХ ТВОРІВ

1. Перед записуванням творів досліднику слід провести підготовчу роботу: ознайомитися з фольклорними творами, поширеними в даній місцевості, з особливостями побуту, праці її мешканців, з місцевою говіркою (діалектом), дізнатися про найкращих і найвідоміших виконавців фольклору. У цьому вам можуть допомогти місцеві вчителі, краєзнавці, працівники музеїв, клубів, інших культурних установ, учасники народних фольклорних колективів.

2. Необхідно встановити психологічний контакт і довірливі стосунки з виконавцем, неухильно дотримуватися правил ввічливості й етикету, виявляти повагу до носія фольклору, щирий інтерес до його життя. Перед записуванням виконавцю слід пояснити, навіщо записується даний твір, попросити диктувати твір повільно, слово в слово.

3. Категорично забороняється присвоювати чужі записи, фальсифікувати фольклор. Непорушні етичні заповіді фольклориста — це сумлінність і правдивість. У випадку, коли твір переписується з рукописного альбому (співаника), про це треба зазначити.

4. Текст має бути переданий без змін, відповідно до його звучання, без пропусків, перекручень, перестановки слів. Записувати треба тією мовою, якою твір виконується. Не дозволяється перекладати твори!

5. Треба обов'язково поцікавитися, звідки відомий виконавець даний твір (особливо у випадках, коли виконавець фольклору родом із іншої місцевості чи змінив місце проживання).

6. Діалектні, просторічні, рідковживані слова треба пояснювати у виносках, спитавши у виконавця про їх значення.

7. Слід фіксувати (описувати) манеру виконання даного твору: жести, міміку, елементи драматизації.

8. Записати слід весь репертуар виконавця. Як стверджує А. Іваницький, «...на перший час, поки не визначилися наукові чи практичні інтереси збирача, записувати слід усе: пісні давні і сучасні (створені народом); студентські, туристські, авторські, що побутують в усній традиції тощо. Не все з цього матеріалу відзначається однаковою науковою і художньою вартістю, але це не повинно зупиняти фольклориста-збирача. Він мусить керуватися не естетичними критеріями («подобається» — «не подобається»), а розумінням високої місії літописця історії народної музичної культури в усіх її протиріччях» [29, с. 302].

9. Кожний твір повинен бути паспортизований. При записі на аудіо- чи відеокасету слід задиктувати паспорт на плівку.

10. Запропонований нижче опитувальник має орієнтовний характер. Питання призначені збирачеві фольклору. Як зазначає А. Іваницький, «питання слід вивчити напам'ять, щоб не насторожувати співака зайвими паперами і не забирати дорогоцінного часу» [29, с. 303]. Питання виконавцю треба ставити в такій формі, щоб він їх зрозумів. У процесі бесіди можуть виникати нові питання.

11. Дозволяється розширювати одні розділи опитувальника за рахунок інших, залежно від наявного матеріалу.

12. Предметні додатки також мають бути паспортизовані.

ПАСПОРТ ФОЛЬКЛОРНОГО ТВОРУ

1. Прізвище, ім'я та по батькові виконавця.
2. Рік і місце народження виконавця.
3. Національність, освіта і фах виконавця.
4. Дата запису.
5. Місце запису.
6. Прізвище, ім'я та по батькові, навчальний заклад, факультет, група записувача.

ОРІЄНТОВНИЙ ПОРЯДОК ЗАПИСУ ФОЛЬКЛОРНИХ ТВОРІВ ЗА ЖАНРАМИ

1. Казки.
2. Легенди, перекази, бувальщини, народні оповідання.
3. Народні анекдоти, байки, притчі.

4. Прислів'я, приказки, загадки, інші малі жанри (прикмети, тости, побажання, етикетні формули, народні порівняння тощо).
5. Думи та історичні пісні.
6. Балади.
7. Ліричні пісні (пісні про кохання і родинне життя, колискові, жартівливі, соціально-побутові — козацькі, чумацькі, рекрутські, солдатські, кріпацькі, наймитські; народні пісні літературного походження, пісні-романси тощо).
8. Коломийки і частівки, приспівки до танців.
9. Дитячий фольклор (утішки, пестушки, забавлянки, ігри, лічилки, мирилки, заклички, примовки, звуконаслідування, дражнилки, страшилки, скоромовки, дитячі пісні).
10. Замовляння.
11. Календарно-обрядова поезія (колядки, щедрівки, веснянки, гаївки, русальні, петрівочні, купальські, косарські, гребовицькі, царинні, жнивні пісні).
12. Родинно-обрядова поезія (родильні, хрестильні, весільні пісні, голосіння).

Зразок оформлення титульної сторінки матеріалів практики:

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
БЕРДЯНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІНСТИТУТ ФІЛОЛОГІЇ

Кафедра української та зарубіжної літератури

МАТЕРІАЛИ ФОЛЬКЛОРНОЇ ПРАКТИКИ,

зібрані в селі Запруддя
Камінь-Каширського району
Волинської області
26 червня — 2 липня 2007 року

студенткою 11 групи
відділення української
та зарубіжної філології
ІВАНОВОЮ Ольгою Михайлівною

2007

346

ПРОГРАМА-ОПИТУВАЛЬНИК

Казки

Як називаються казки у вашій місцевості?

Чи розрізняють казку і легенду, переказ, казку і народне оповідання, бувальщину, анекдот?

Чи розрізняють види казок (казки про тварин, фантастичні казки, побутові казки)?

Чи розрізняють казки для дітей і дорослих, чоловічі і жіночі?

Як виконавець став казкарем? Де він навчився казок? Звідки виконавець черпає свій репертуар? Яка його манера виконання казки? Яка реакція слухачів?

Коли найчастіше виконують казки? Кому їх адресують?

Які казки популярні у даній місцевості?

Чи творяться нові казки? Наскільки вони поширені? Хто їх автори?

Легенди, перекази, народні оповідання

Як називають ці жанри у народі? Чи вірять виконавці в реальність їхнього змісту?

Які легенди, перекази, народні оповідання побутують у вашій місцевості? Хто і з якої нагоди їх оповідає? Яка манера їх виконання?

Чи зустрічаються міфологічні, апокрифічні, топонімічні, побутові, історичні перекази?

Які є легенди і перекази про походження назви даного села (міста), сусідніх населених пунктів, назв місцевих річок, водоймищ, гаїв, ярів, лісів тощо?

Які існують легенди і перекази про історичних осіб, видатних жителів села (міста)?

Які існують легенди і перекази про письменників (Григорія Сковороду, Тараса Шевченка та інших)?

Чи існують легенди і перекази про сотворіння світу, небесних світил, людини, походження рослин, тварин, природних об'єктів (гір, річок, морів), атмосферних явищ (гроза, дощ, сніг, хмари, град)?

Чи існують легенди про Христа, Богородицю, святих, про гріхопадіння перших людей, Каїна та Авеля, Ноїв ковчег, Мойсея та інших біблійних осіб? Чи усвідомлюють виконавці їх відмінність від канонічного біблійного тексту?

Чи існують демонологічні легенди і перекази про русалок, мавок, домовиків, лісовиків, водяників, чортів, відьом, вовкулаків? Який вигляд цих істот, яка їхня вдача, звідки вони беруться, де живуть, які їх улюблені зайняття? Хто міг їх бачити? Як від них застерегтися, яку шкоду вони могли заподіяти?

Чи існують легенди і перекази про Долю, Злидні, Горе, дні тижня (Свята П'ятниця тощо), хвороби (холеру, чуму)?

Анекдоти, байки, притчі

Яка місцева назва цих жанрів? Де, з якою метою і в якій ситуації розповідаються анекдоти?

Які анекдоти, байки, притчі особливо популярні?

Які сучасні реалії відбиті в анекдотах?

Хто найчастіше виступає персонажем анекдотів?

Прислів'я, приказки, загадки

Яка місцева назва прислів'їв і приказок?

Як відображена в них господарська діяльність і побут людей?

Які поширені паремії повчального і виховного змісту?

Чи оновлюються прислів'я і приказки? Як у них відбиті реалії сучасного життя?

Чи існують паремії з місцевим колоритом (пов'язані з особами і подіями життя села)?

Яка місцева назва загадок? Хто і коли їх виконує? У кого вони користуються найбільшим успіхом?

Чи містяться загадки в інших фольклорних жанрах (казках, баладах, весільних піснях, календарно-обрядових піснях)?

Який зміст загадок? Чи є загадки сучасної тематики?

Чи поширені інші паремійні жанри: прикмети, народні тости, етикетні формули (привітання, вибачення, побажання тощо), стягнені анекдоти?

Думи та історичні пісні

Як називають у народі ці жанри? Чи розрізняють їх?

Як називають їх виконавців? Чи були в селі кобзарі і лірники? Коли вони виконували свої твори? Яким був їхній репертуар (крім дум)?

Чи є в селі люди, які пам'ятають думи (уривки з них), історичні пісні?

Які історичні пісні особливо популярні (про татар, козаків, Богдана Хмельницького, Мазепу, гайдамаччину, зруйнування Запорізької Січі, революції 1905, 1917 років)? Хто їх виконує і з якої нагоди?

Чи складаються нові історичні пісні? Чи побутують стрілецькі, повстанські пісні вояків УПА, пісні Великої Вітчизняної війни?

Балади

Які балади родинно-побутового та соціально-побутового характеру відомі в селі? Чи існують балади з елементами фантастики? Хто виконує балади і з якої нагоди?

Чи існує місцева назва балад?

Чи розрізняють балади і пісні про кохання і родинне життя?

Чи виконують баладу «У неділю рано зілля копала...»? Що знають про її легендарну авторку Маруся Чурай?

Ліричні пісні

Які види ліричних пісень поширені в даній місцевості (родинно-побутові, соціально-побутові)? Який їхній зміст? Чи творяться нові ліричні пісні? Чи розрізняють ліричні пісні та балади, весільні пісні?

Чи є загально визнані виконавці ліричних пісень? Звідки вони черпають репертуар? Чи впливає на репертуар радіо, телебачення, художня література?

Яка манера виконання ліричних пісень?

Які пісні виконують соло і які — хором? Які виконують переважно чоловіки, а які — жінки?

Коломийки і частівки

Чи поширені в даній місцевості ці жанри? Чи мають вони місцеві назви? Як пояснюють назву «коломийка»?

Чи об'єднуються коломийки і частівки в цикли, як їх називають?

Хто, коли і де їх виконує? Хто їх складає? Чи є талановиті імпровізатори?

Як пов'язані ці жанри з дозвіллям молоді?

Чи обов'язково ці пісні виконуються до танцю?

Які твори мають місцевий колорит? Чи є сучасні коломийки і частівки?

Дитячий фольклор

Які твори виконуються для дітей? Які колискові пісні, утішки, пестушки, забавлянки особливо поширені?

Які твори виконуються дітьми (заклички, примовки, звуконаслідування, дражнилки тощо)? Чи побутують дитячі страшилки? Які джерела їх сюжетів? Хто і коли їх оповідає?

Які побутують дитячі ігри? Які лічилки, мирилки особливо популярні?

У дітей якого віку популярні окремі жанри дитячого фольклору?

Які пісні діти переймають у дорослих? Які календарно-обрядові пісні виконуються переважно дітьми (колядки, щедрівки, веснянки, купальські тощо)?

Чи існують твори дитячого фольклору з новішими сюжетами? Які місцеві назви жанрів дитячого фольклору?

Замовляння

Хто, де і з якої нагоди виконує замовляння? Як називають людей, які їх виконують? Яке до них ставлення? Чи вірять у силу замовлянь? Які життєві історії з ними пов'язані?

Який зміст замовлянь, їхня тематика (господарські, родинно-побутові, лікувальні, військові тощо)?

Календарно-обрядова поезія

Які обряди виконувалися під час зимових свят? Чи відзначали свята Введення, Андрія, Катерини, Миколи? Чи існував обряд «Калита»? Чи практикувалися замовляння, ворожіння?

Де й коли відбувалися вечорниці? Які пісні виконувалися на них?

Хто колядував, якими були групи колядників (вік, стать, кількість, розподіл ролей)? Кому адресувалися колядки? Де виконувалися колядки? Чи був звичай водити «козу», «Маланку»? Які пісні співали при цьому?

Якими обрядами супроводжувався вечір на Новий рік? Хто ходив щедрувати? Чи був поширений обряд посівання? Хто його виконував, якими примовками і піснями він супроводжувався?

Чи святкували Водохреща (Йордань)? Які фольклорні твори (легенди, перекази, прикмети, прислів'я, пісні) з ним пов'язані?

Чи відбувалися під час зимових свят дівчачі ворожіння? Як і про що ворожили дівчата?

Чи існував звичай «волочити колодку», «чіпляти колодку»? Чи збереглися спеціальні пісні до цього обряду?

Коли зустрічали весну? Чи існували розповіді про боротьбу зими й літа? За якими прикметами говорили про початок весни? Які виконувалися обряди під час прильоту птахів? Як закликали весну? Як існували весняні ігри, танці? Хто, де, в який час їх виконував? Як називалися весняні пісні?

Які пісні виконувалися на Великдень?

Які обрядові дії супроводжували вихід у поле, початок оранки, сівби, вихід на пасовище? Які словесні формули їх супроводжували?

Які примовки виконувалися під час першого грому, дощу? Чи існував звичай качатися по землі, припадати спиною до землі під час першого грому? Що він означав? Запишіть повір'я та прикмети, пов'язані з весняними явищами природи.

Чи святкували Трійцю — Русалії, Зелені свята? Які обряди супроводжували русальний тиждень? Чи існував звичай вбирати у зелень дівчину (Тополя, Куст, Вербa) і обходити з нею село? Чи встановлювали Троїцьке дерево? Які розваги молоді супроводжували цей звичай?

Чи було поминання і кликання померлих? Які були уявлення про русалок (зовнішність, походження, поведінка, ставлення до людини, місце їх перебування)? Чи відзначали русалчин Великдень? Як проводили русалок? Які пісні при цьому співали?

Якими обрядами відзначали Петрівку? Які легенди, перекази пов'язані з Петром і Павлом? Які мотиви петрівчаних пісень? Які пісні супроводжували косіння та згрібання сіна?

Як відзначали ніч на Івана Купала? Які обряди і повір'я пов'язані з цим святом? Чи збирали лікарські рослини? Чи було поширене виготовлення Купала і Марени? Розпалювання вогнища? Стрибання через вогнище? Обливання водою чи купання? Який смисл вкладався в ці звичаї? Чи було поширене ворожіння (зокрема ворожіння на вінках)? З яких квітів робили вінки і яка була їхня символіка?

Які хороводи, розваги супроводжували свято Івана Купала? Які повір'я були пов'язані з активністю нечистої сили в ніч на Івана Купала? Які обереги і заборони існували для людини купальської ночі?

Чи встановлювали купальське дерево? Як його називали? Чи існували повір'я про цвіт папороті? Хто і як міг його здобути?

Які пісні супроводжували купальське свято?

Чи відбувалися змагання між гуртами дівчат і хлопців?

Які обряди виконувалися на початку, під час і по завершенні жнив? Чи поширене «завивання бороди», плетіння вінка, вітання господаря? Які пісні супроводжували жнива? Чи супроводжувалися початок і завершення жнив замовляннями?

Які звичаї і обряди, повір'я пов'язані з Іллею, Маковієм, Спасом?

Які трудові пісні співалися восени? Запишіть легенди і перекази про вирій (ирій) — відліт птахів у теплі краї. Які птахи відлітають першими і останніми? Які мають ключі від вирію?

Які відзначали свято Покрови? Які легенди і перекази, повір'я пов'язані з цим святом?

За якими прикметами передбачали зиму?

Родинно-обрядова поезія

Які події родинного життя супроводжувалися обрядами? Як відзначалися родини, хрестини? Чи співали при цьому спеціальні пісні? Чи існував звичай обдарування дитини, породіллі, повитухи? Які існували повір'я, пов'язані зі здоров'ям дитини і породіллі? Що забезпечувало щасливу долю дитини? Які дії супроводжували перше купання, одягання, покладання до колиски, пострижини, появу та випадання зуба? Як ставилися до колиски? Чому не можна було гойдати порожню колиску?

Як проходив весільний обряд у вашій місцевості? З яких елементів складався? Як довго тривало весілля? Хто були герої весільної драми (які ролі на весіллі існували)? Які пісні супроводжували сватання, заручини, оглядини, випікання короваю, плетіння вінка, звивання гільця?

Які пісні співали під час розплітання коси молодої? Чи продавали молоду? Які співали застольні, величальні пісні? Чи були поширені жартівливі пісні? Хто їх виконував?

Чи брали у весіллі участь ріджені? Які сценки вони розігрували?

Які інші фольклорні жанри виконувалися на весіллі (ліричні пісні, загадки, казки тощо)?

Які народні традиції зберігаються в сучасному весільному обряді? Яке ставлення до них представників різних вікових груп?

Чи були поширені голосіння на похоронах? Хто їх виконував?

Оцінювання фольклорної практики

Максимальна оцінка — 100 балів. Вона має такі складові: якісне оформлення — 10 балів; розповідь про місце проходження

практики — 10 балів; розповідь про виконавців фольклору — 10 балів; основна частина — відповідь на питання опитувальника з текстами творів і паспортами — 50 балів; додатки — 20 балів. Оцінка знижується за неякісне оформлення, мовні помилки в тексті (в тому числі друкарські), недостатній обсяг (менше 40 сторінок друкованого тексту); відсутність певної частини звіту, недостатню повноту записаних матеріалів, відсутність або неповноту паспортів фольклорних творів і додатків.

При спробах фальсифікації матеріалів (переписування текстів зі збірників, антологій, списування в інших студентів тощо) фольклорна практика не зараховується!

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ ПРАКТИКИ

Обсяг звіту — 40—50 сторінок друкованого тексту. Аркуші формату А4, шрифт Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5, всі поля 2 см, абзацний відступ 1,27.

Кожна структурна частина матеріалів (з 2 по 5) починається з нового аркуша, згори по центру її назва великими літературами півжирним шрифтом:

ВІДОМОСТІ ПРО МІСЦЕ ПРОХОДЖЕННЯ ПРАКТИКИ

ВІДОМОСТІ ПРО ВИКОНАВЦІВ ФОЛЬКЛОРУ

ВІДПОВІДІ НА ПИТАННЯ ОПИТУВАЛЬНИКА З ТЕКСТАМИ ТВОРІВ

ДОДАТКИ

Далі через пропущений рядок починається сам текст. В тексті окремі пункти, наприклад назви жанрів, слід виділяти півжирним шрифтом (**Казки; Загадки** тощо) по центру, але без пропуску рядка після підзаголовку.

Аркуші мають бути пронумеровані (номер згори праворуч). На титульній сторінці номер не ставиться.

Аркуші мають бути прошиті в пластикову папку-скоросшивач.

ДОДАТКИ

ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ ЗА ШКІЛЬНИМИ ПРОГРАМАМИ З УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1) Українська література. 5—11 класи. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів з українською і російською мовами навчання / Упор. О. Бандура, Н. Волошина. — К.: Шкільний світ, 2001. — 160 с.

2) Українська література. 5—11 класи: Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською і російською мовами навчання / За ред. Р. В. Мовчан. — К.: Генеза, 2002. — 136 с.

3) Українська література. 5—12 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням мовами національних меншин / Івасюк О. М. та ін. — К.: ВД «Букрек», 2005. — 128 с.

4) Українська література. 5—12 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів / За ред. Р. В. Мовчан. — К.: Ірпінь, 2005. — 201 с.

5) Програми для середньої загальноосвітньої школи з поглибленим вивченням української літератури у 8—11 класах, для класів з гуманітарним профілем, гімназій, ліцеїв та коледжів / Уклад. Г. Ф. Семенюк, В. І. Цимбалюк // Дивослово. — 2003. — № 8. — С. 46—76; 2004. — № 1. — С. 51—80.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА. 5—11 КЛАСИ.
ПРОГРАМИ ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДІВ З УКРАЇНСЬКОЮ І РОСІЙСЬКОЮ МОВАМИ
НАВЧАННЯ / УПОР. О. БАНДУРА, Н. ВОЛОШИНА

5-й клас

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

(10 год.)

**НАРОДНІ КАЗКИ. «Названий батько», «Мудра дівчина»,
«Про правду і кривду»**

«Названий батько». Мрії народу про щастя, про працю як основу життя. Фантастичне і реальне в казці. Розгляд її побудови й мови. Прислів'я, приказки, загадки в казках.

«Мудра дівчина». Мудрість, кмітливість, винахідливість простих людей і пихатість, жадібність, духовна вбогість користолобців. Любов і повага дівчини до батька. Протиставлення добра — злу, людяності — егоїзму. Сатиричне спрямування казки. діалог як спосіб вираження думок і почуттів персонажів. Трикратність у казці.

Поняття про виразне читання. особливості виразного читання казок.

«Про правду і кривду». Одвічне змагання людської правди й кривди. Мрія народу про перемогу справедливості на беззаконням (дядько, небіж). Фантастичні події. казкові герої, надприродні явища; три кратність.

Пауза, мовленнєвий такт. Виразне читання казок. Конкурс кращого читця.

Теорія літератури. Поняття про народну казку. Дійові особи. Для самостійного читання. Народні казки «Кирило Кожум'яка», «Кирик», «Як заєць ошукав ведмедя»; легенди з «Повісті минулих літ», «Заснування Києва», «Смерть князя Олега».

«Заснування Києва». Оповідь про поселення на різних прип'ячків Дніпрових горах трьох братів-полян — Кия, Щека, Хорива та їхньої сестри Либідь. Різні версії походження назви майбутньої столиці України-Русі. Літописне свідчення — одна із сторінок вітчизняної історичної науки.

«Смерть князя Олега». Язичницька віра наших предків у віщування волхвів-ясновидців. Образ князя — справедливого пра-

вителя свого народу. Визнання історичною наукою факту загибелі князя, як про це розповідає літопис.

НАРОДНІ ПЕРЕКАЗИ ТА ЛЕГЕНДИ

«Боротьба з ординцями», «Запорожці в урочищі Сагайдачному», «Богатирі», «Характерник Кравчина», «Козацьке житло», «Як Сірко переміг татар», «Шевченко на Хортиці», «Чудодійна криниця», «Кривий Ріг»

«Боротьба з ординцями». Народний переказ про заходи українського війська для охорони кордонів рідного краю. Кмітливість і винахідливість козаків. Збереження у вдячній пам'яті народу згадок про самовіддане служіння козацтва Україні».

«Запорожці в урочищі Сагайдачному». Поетичні описи козацького війська (одяг, озброєння). Військова майстерність запорожців. Вираження всенародної любові та вдячності січовому товариству.

«Богатирі». Зображення січовиків як казкових героїв. Наділення їх надприродними вміннями й силою. Чудодійні предмети в легенді. зіставлення її з переказом; виявлення особливостей кожного з цих фольклорних жанрів.

«Характерник Кравчина». Народні уявлення про січовиків як людей химерної вдачі, що володіють надприродними вміннями. Фантастичне в легенді.

«Козацьке житло». Опис загального вигляду Січової фортеці та інтер'єру козацьких бурдюг (землянок). Побут запорожців; їхня безкорисливість, доброта, гостинність.

«Як Сірко переміг татар». Іван Сірко — один з найбільш шанованих кошових отаманів. Уславлення народного героя. Наділення отамана надприродними якостями. Перевтілення людини в тварину чи предмет — одна з ознак легенди.

«Шевченко на Хортиці». Відображення в переказі справжньої події в житті поета — відвідання острова Хортиці, на якому в давні часи була фортеця Запорізької Січі. Вболівання поета за долю поневоленої України, його любов і шана до героїчного минулого рідного краю.

«Чудодійна криниця». Надприродні явища — чудодійні предмети, перевтілення — ознаки легенди. Вираження мрії про вічну молодість людини. Комічне в легенді.

«Кривий Ріг». Розповідь про заснування в давнину міст і сіл, про походження їх назв. особливості переказу й легенди порівняно з казкою.

Логічний наголос та інтонація.

Теорія літератури. Поняття про народний переказ і легенду. Усна народна творчість і література.

Для самостійного читання. Народні перекази «Звільнення Києва від облоги печенігів», «Три брати», «Батькова порада», «Про Устима Кармалюка»; народні легенди «Глібова скеля», «Погоня», «Зоря безсмертя».

ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ

Прислів'я про батьківщину, працю, природу, сім'ю, стосунки між людьми. Народна мудрість. Прямий і переносний смисл прислів'я. Будова і мова народних прислів'їв та приказок.

Виразне читання творів цих жанрів. Логічний наголос, логічна пауза, пониження голосу на крапці і підвищення на комі. Інтонація як засіб правильного відтворення змісту.

Теорія літератури. Поняття про прислів'я і приказки.

Для самостійного читання. Збірники народних прислів'їв і приказок; І. Сенченко. «Де сім господинь, там хата неметена».

ЗАГАДКИ

Загадки про людину, її працю і побут, про знаряддя праці, явища і предмети природи, про тварин і рослини. Вияв у загадках народного розуму, спостережливості, творчої фантазії, вираження трудового досвіду. Особливості жанру і способи творення загадок.

Особливості виразного читання загадок.

Теорія літератури. Поняття про народну загадку.

Для самостійного читання. Збірники народних загадок; С.Васильченко. «Золота діжа».

6-Й КЛАС

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

(8 год.)

НАРОДНІ ПІСНІ

Колядки: «Як ще не було початку світа», «Ой, рано, рано кури запіли», «Були люди невірнії», «Ой пане господарю, на твоїм дворі», «Ой над Дунаєм, над бережком».

Щедрівки: «За сіньми та за новими», «Ой у нашого господарика», «Я щедрик, Петрик, дайте вареник».

Веснянки: «З-за гори, з-за високої», «Ой ти, соловейку, та ранній пташку», «Весно, весно, що ти нам принесла?», «Ой весна, весна...».

Жниварські пісні: «Ой рано, рано женчики встали», «Жніте, женчики, жніте», «Нуте, нуте до межі», «Сидить ведмідь на копі», «Котився віночок по полю».

Історичні пісні: «- Чи спиш, чи чуєш, пане господарю», «Пісня про Байду», «Ой Морозе, Морозенку...», «Пісня про Устима Кармалюка», коломийки, «Єднайтесь, брати українці...», «Ой ти, ниво моя, ниво...», «Залетів горобець...».

Колядки

«Як ще не було початку світа». Язичницькі уявлення наших далеких предків про створення неба і землі, про єдність Всесвіту в трьох його універсальних іпостасях — неба з планетами, землі і води. Образ міфічного дерева серед моря (первісного хаосу) як вісі Всесвіту. Трикратність у пісні. Роль пестливих слів. особливості віршової форми.

Три варіанти пісні; спільне й відмінне в них.

«Ой, рано, рано кури запіли». Відтворення в пісні дохристиянських вірувань слов'ян. Архаїчні форми слів — свідчення давності української мови. Трикратність у колядці. Особливості віршової форми.

«Були люди невірні». Спогад про давні язичницькі вірування, протиставлення їм християнських. Казковий образ змія-людоджера. Біблійний персонаж Юрій (Георгій) змієборець. Значення у творі риторичних і окличних речень, своєрідність віршової форми.

«Ой пане господарю, на твоїм дворі» — християнізована колядка. Помічники селянина в його праці на полі — Сам Господь, Пресвята Богородиця, що є одним із засобів уславлення сільськогосподарської праці як священної, богоугодної, образ дерева — символ відвічності — й довічності хліборобства.

«Ой над Дунаєм, над бережком». Уславлення ремісницької праці на користь людям. Згадка про Дунай, на берегах якого в прадавні часи жили предки сучасних українців. Присутність за святковим столом ремісників різних професій — свідчення того, що дія відбувається в місті. Вшанування господині дому дорогими подарунками. Текстуальні повтори у колядці.

ЩЕДРІВКИ

«За сіньми та за новими». Величання селянської родини як осередка всього життя на землі. Поетичний образ жита — основи людського існування в прадавні часи. Побажання пану господарю та його родині. Особливості синтаксичних конструкцій в аналізованій щедрівці.

«Ой у нашого господарика». Опис багатства селянина-трудівника як вираження побажання добробуту його родині. Поєднання язичницьких та християнських уявлень. Шанобливе ставлення господаря до гостей — вияв гостинності й щедрості, притаманних українцям. Пестлива форма слів, особливості побудови речень. Білий вірш.

«Я щедрик, Петрик, дайте вареник». Дитяча щедрівка комічного змісту. Традиційні для щедрої вечері страви в селянській родині.

ВЕСНЯНКИ

«З-за гори, з-за високої». Уявлення давніх слов'ян про боротьбу сил природи в час переходу зими у весну. Єдність і взаємозалежність явищ природи, уособлення в образах трьох братів.

«Ой ти, соловейку, та ранній пташку». Згадка про Дажбога — свідчення про дуже давні, ще дохристиянські часи виникнення цієї пісні. Уявлення про те, що весну з вирію приносять на своїх крилах перелітні пташки. Образ соловейка — один із центральних у весняному циклі обрядової лірики.

«Весно, весно, що ти нам принесла?» Уславлення щедрот весни — один із основних мотивів пісень цього піджанру обрядової лірики. Традиційна побудова твору у формі запитань — відповідей. Пестливі слова, їхні художні функції.

«Ой весна, весна...». Радісні почуття народу, викликані приходом весни та сподіваннями на багатий урожай. Форма «запитання — відповіді» як характерна ознака будови пісні. Роль пестливих слів.

ЖНИВАРСЬКІ ПІСНІ

«Ой рано, рано женчики встали» — зажинкова пісня. Вираження радісного настрою, сподівань на добрий урожай, возвеличення родючої ниви.

«Жніте, женчики, жніте» — жартівлива пісня про жнива на достиглій ниві.

«Нуте, нуте до межі». Вираження вдовolenня женців від близького закінчення важкої роботи й очікування винагороди за неї.

«Сидить ведмідь на копі» — жартівлива пісня під час збирання «бороди» після закінчення жнив.

«Котився віночок по полю». Поетичне висловлювання думки про безперервну циклічність сільськогосподарських робіт на полі.

ІСТОРИЧНІ ПІСНІ

«-Чи спиш, чи чуєш, пане господарю». Поетична розповідь про мужність козацького війська в битві з татарською ордою, нищівний розгром нападників і відновлення господарства. Текстуальні повтори в пісні як одна з ознак народнопісенної лірики.

«Пісня про Байду» — зразок давньої історичної пісні. Славний козак Байда, його відданість батьківщині, вірність своєму народові, мужність, справедливість, почуття власної гідності, непримирненість до ворогів, презирство до багатства і влади людини над людиною. Особливості мови пісні (архаїзми, постійні епітети, пестливі слова). Роль діалогу.

Інтонація, логічний наголос, пауза, темп як основні засоби виразного читання.

«Ой Морозе, Морозенку...». Історична основа пісні. Боротьба українського народу проти загарбників. Уславлення козака Морозенка — мужнього захисника рідної землі. Всенародна любов до вірного сина України. Особливості побудови; діалог як спосіб вираження думок і почуттів персонажів.

Виразне читання текстів народних пісень та їх вокальне виконання.

«Пісня про Устима Кармалюка». Устим Кармалюк — історична особа, керівник боротьби покріпачених селян проти поміщиків. Прагнення Кармалюка до соціальної справедливості, мужній захист інтересів уярмленого народу, стійкість у боротьбі з ворогами трудящих, трагічність особистої долі.

Художні особливості пісні, її глибокий ліризм.

Удосконалення вміння відтворювати засобами виразного читання настроїв та переживань персонажа.

Коломийки як різновид пісень. Поетичне відображення життя, праці та боротьби трудового народу за своє щастя, осуд соціальної несправедливості, нещадного визиску, безправ'я трудящих.

Показ пробудження громадянської свідомості, соціального протесту в масах.

Відтворення в коломийках возз'єднання східних і західних земель України в єдиній державі, боротьби проти загарбників. Зображення трудових буднів народу в мирний час.

Багатство і різноманітність змісту коломийок. Своєрідність форми, використання архаїзмів та діалектизмів.

Усне малювання («оживлення» тексту).

«Єднайтесь, брати українці...». Заклик до національного єднання. Вираження багатомірної мрії українського народу про об'єднання рідного краю і створення самостійної вільної держави — «без панства, без рабства, насильства і зрад», про відродження давньої слави України, відновлення її рівності з іншими народами світу. Роль символіки в пісні.

«Ой ти, ниво моя, ниво...». Спогади про давнє лихоліття рідного краю. Мрії селянства про вільну працю на власному полі. Поетичний образ ниви, що наливає щедрий колос.

«Залетів горобець...». Гострий осуд розкрадачів народного добра, висміювання крутість, безсоромних хитрощів одних людей та легковірності, нехлюйства — інших. Перебільшення як засіб творення комічного.

Удосконалення вміння передавати засобами виразного читання ставлення автора (і своє) до зображеного.

Теорія літератури. Поняття про народні пісні та їх види. Обрядові, історичні, побутові пісні. Поняття про гіперболу. Художні особливості й значення народних пісень.

Для самостійного читання. Народні пісні. «За річкою вогні горять», «Ой Богдане, батьку Хмелю», «Летіла зозуля», «Стоїть явір над водою», «Пішла мати на село..», «Я в матері одна була», «Ой піду я на базар...»; коломийки; П. Грабовський. «Веснянки»; І. Франко. «Веснянки»; Олександр Олесь. «А вже красне сонечко...»

**НАРОДНІ БАЙКИ. «Як ворона дістала зі збанка води»,
«Не випусти рака з рота», «Миш, жаба і каня»,
«Хвалькувата муха», «Миш і жаба»**

«Як ворона дістала зі збанка води». Думка про те, що винахідливість і працьовитість завжди приносять удачу.

«Не випусти рака з рота». Марнославство, легковірність, необачність, егоїзм; засудження байдужості до пам'яті батька й ма-

тері, братів і сестер. Значення окличних речень для розкриття почуттів і настроїв персонажів. Діалог у байці. Змістовний зв'язок байки та прислів'я.

«Миш, жаба і каня». Осуд таких моральних пороків, як зажерливість, нечесність, сварливість, егоїзм. Діалектизми в байці.

«Хвалькувата муха». Пихатість і хвастощі, засудження неробства й привласнення трудових заслуг інших.

«Миш і жаба». Застереження від легковірності, сліпої довіри нерозумним доброзичливцям.

Теорія літератури. Поняття про народну байку.

Для самостійного читання. Народні байки. «Піддурена ворона», «Лисиця і виноград», «Як бузьок помирих миш із жабою», «Вівця, лисиця та вовк».

Народні анекдоти. Відтворення різних комічних випадків з життя людей.

Теорія літератури. Поняття про народний анекдот.

Для самостійного читання. Збірники народних анекдотів.

7-й клас

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

(10 год.)

НАРОДНІ ДУМИ. «Дума про козака Голоту», «Дума про Марусю Богуславку» або «Дума про Самійла Кішку»

«Дума про козака Голоту». Історична основа думи: боротьба українського народу проти татарських нападників. Протиставлення в думі образів козака та багатого татарина. Втілення в образі Голоти рис народного героя, сили і мужності захисників батьківщини. Мова, ритміка та композиція думи.

«Дума про Марусю Богуславку» — перлина усної народної творчості. Легендарний образ жінки-полонянки. Суперечливість образу героїні: глибока любов до рідного краю, туга за ним, убоління за ув'язнених співвітчизників і вірність своєму чоловікові-султану. Героїчний вчинок Марусі. Показ страждань козаків-невільників, осуд насильства людини над людиною.

Інтонаційне багатство думи. Особливості її композиції та ритмічної будови.

«Дума про Самійла Кішку». Художнє відтворення історичного факту — повстання козаків-невільників на турецькій галері

під проводом Самійла Кішки. Майстерність змалювання характерів. Самійло Кішка — мужній патріот, вмілий організатор повстання. Протиставлення сміливості боягузтву, вірності — зраді. Композиційні особливості думи. Своєрідність віршової форми. Художнє багатство мови.

«Дума про Івана Богуна». Поетична розповідь про один з важливих епізодів народно-визвольної війни 1648—1654 років. Правдиве відтворення важкого становища українського війська під час облоги Вінницької фортеці польськими й татарськими полчищами. Показ взаємозагрозності дій козацьких полків. Радість перемоги. Образи народних героїв — Богдана Хмельницького та Івана Богуна. Своєрідність композиції і віршової форми думи.

Удосконалення вміння виразно читати думи.

Теми й герої народних дум. Особливості виконання творів. Кобзарі — творці та виконавці дум. Ідейно-художня близькість українських народних дум до російських билин.

Особливості виразного читання народних дум (не акторське виконання, а виразне читання).

Теорія літератури. Думи як вид усної народної творчості. Особливості їх побудови. Поетична мова дум: постійні епітети й порівняння, тавтологічні звороти. Своєрідність віршової форми.

Для самостійного читання. «Дума про Хвеська Ганжу Андібера».

НАРОДНІ БАЛАДИ. «Що сі в полі забіліло...», «Ой був в Січі старий козак...», «Ой чиє ж то жито, чиї то покоси...»

«Що сі в полі забіліло...». Розповідь про набіги татар в Україну й трагічну становище полонених людей. Показ глибокої пошани дітей до батьків. Незвичайність події, зображеної в баладі. Засоби народної поезики в творі.

«Ой був в Січі старий козак...». Історична основа балади. Вірність січових козаків своєму народові, їхня звитязна боротьба проти поневолення польською шляхтою. Гострий осуд зрадництва, прагнення відступництвом здобути багатство і владу, схвалення справедливої кари зрадникові. Подібне й відмінне в баладі, думі та історичній пісні.

«Ой чиє ж то жито, чиї то покоси...». Осуд у баладі підступних дій свекрухи, що зумовили родинну трагедію. Обстоювання подружньої вірності, необхідності злагоди між членами сім'ї. Ві-

дгомін у баладі первісних вірувань про перетворення людини на рослину чи тварину. Незвичайність, таємничість подій як засіб колоритного відтворення гостроти цілком реального конфлікту, переконливішого вираження народної моралі.

Теорія літератури. Поняття про народну баладу як епічний жанр фольклору. Систематизація знань про усну народну творчість.

Для самостійного читання. Народні балади. «Чорна рілля зорана», «Ой у полі криниченька», «Повернувся козак з походу додому», «Ой Марусю, Марусю», «Три явори зелененькі на яр похилились», «Ой жила вдова сім літ на Подолі...», «Війна, війна, світ палає!», «Серед темної ночі».

8-Й КЛАС

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

(2 год.)

НАРОДНА ЛІРИКА. **«Віс вітер на долину», «Розлилися круті бережечки», «Із-за гори вітер віє», «Ой ясне сонце високо сходить», «Вилітали орли з-за крутої гори», «Ой матінко-зірко...», «Ой та зажурились стрільці січовії», «Грицю, Грицю, до роботи!»**

«Віс вітер на долину». Болісні переживання роз'єданого селянського роду, змушеного шукати заробітків в інших місцях («розійшлися по Україні, як туманець сивий»). Інтенсивне використання образотворчих засобів, зокрема паралелізмів та поетичних звертань.

«Розлилися круті бережечки» — зразок численних козацьких пісень. Синівська любов козаків до матері-України, готовність захищати її від зовнішніх ворогів. Особливості мови та віршової форми пісні.

«Із-за гори вітер віє». Спогад про часи гетьманщини, коли трудовому народові жилося привільно. Гіркі скарги на тяжкий визиск уярмленого люду кріпосниками. Вираження гнівного протесту. Спостереження над композиційними та римо-ритмічними особливостями пісні.

«Ой ясне сонце високо сходить» — зразок чумацької лірики. Розповідь про типовий у давні часи випадок — сутичку чума-

ків з розбійниками в безлюдному степу. Сюжетність пісні, роль діалогу.

«Вилітали орли з-за крутої гори» — типовий зразок рекрутських (солдатських) пісень. Перипетії вербування селянської молоді в армію. Туга новобранців за батьківською нивою, рідною сім'єю, селянським побутом. Трактування солдатчини як великого лиха, гіршого за кріпацтво, поневолення людей, перетворення їх на бездушні автомати, сліпих виконавців чужої волі. Осуд жорстоких порядків у армії. Особливості композиції пісні.

«Ой матінко-зірко...» — наймитська пісня. Скарги молодії дівчини, відданої в найми на строк, її туга за рідною домівкою. Монологічна форма пісні, роль поетичних звертань.

«Ой та зажурились стрільці січовії» — пісня січових стрільців. Поетична розповідь про їхню боротьбу за визволення України з чужоземного поневолення. Вираження болю трагічної поразки, туги з приводу тяжкого становища рідного краю під гнітом окупантів. Віра в сили українського народу, його можливість побудувати самостійну державу. Поєднання тужливого настрою з бадьорим.

«Грицю, Грицю, до роботи!». Жартівлива пісня. Прагнення персонажа показати себе не таким, яким він є насправді, як засіб творення комічного. Несподіване закінчення, близькість до народного анекдоту, діалогічна форма.

Удосконалення вміння читати діалог за дійовими особами.

Розповідь про пісні Марусі Чурай. Огляд пісень, що вивчалися в попередніх класах. Зв'язки народної та літературної лірики.

Теорія літератури. Поглиблення поняття про народну лірику та її основні жанри.

Для самостійного читання. «Із-за гори, гори, з темненького лісу», «Стоїть явір над водою, на воду схилився», «Побратався сокіл з сизокрилим орлом», «Ой гай мати», «Ой у полі жито», «Козака несуть».

9-й клас

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

(1 год.)

НАРОДНА ДРАМА. «Весілля»

Поєднання слова й мелодії з елементами драматичної дії в обрядових піснях сільськогосподарського циклу.

«Весілля» — велична народна драма. Спільне й відмінне в її сюжеті в різних регіонах України. Поділ на своєрідні акти: сватання, заручини, плетіння вінка, гільце, дівич-вечір, коровай, саме весілля, покриття молодої. Усталений склад основних дійових осіб: молодий і молода, їхні батьки, бояри, дружки, світилки, приданки, свашки. Об'єднання різних обрядів, звичаїв, музики, піснених та розмовних діалогів. Поєднання усталених словесних стереотипів та імпровізації. Серйозні, драматичні й комічні елементи у весільних дійствах. Відгомін у них матріархальних і патріархальних елементів, язичницьких вірувань.

Весілля — важливий складник народної культури. Відображення в ньому світогляду, моралі, поетичних уявлень трудового народу, родинних і суспільних відносин на певному історичному етапі.

Спорідненість українського весілля з російським та білоруським.

Записи фольклористами й письменниками весільних пісень, обрядів та звичаїв. Зв'язки народної і літературної драматургії.

Теорія літератури. Поняття про народну драматургію та її основні жанри.

Для самостійного читання. «Просо», «Коза», «Явтух», «Мак», «Подоланочка», «Меланка», «Війт і жебрак», весільні пісні й обряди в різних збірниках.

10-й клас

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

(2 год.)

НАРОДНИЙ ЕПОС. **«Зажурилась Україна,
бо нічим прожити», «Гей не дивуйтесь, добрії люди»,
«Чи не той то хміль»,
«Хмельницький і Барабаш»**

«Зажурилась Україна, бо нічим прожити» — давня історична пісня. Страждання українського народу від нападів турецько-татарських орд. Заклик до мирного населення єднатися з козацьким військом для захисту рідних земель. Думка про те, що лише однастайні дії всього народу можуть врятувати країну від

зруйнування. Висока образність пісні, досконалість віршової форми.

«Гей не дивуйтесь, добрії люди». Спалахи національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Протиставлення суворого, спартанського побуту запорожців розкішному життю шляхти за рахунок пограбування України. Радість українського народу викликана визволенням з-під пансько-польської корми. Уславлення видатних народних героїв, борців за визволення рідного краю. Народні прислів'я в тексті пісні. Оригінальність віршової форми.

«Чи не той то хміль». Історична основа пісні. Богдан Хмельницький — народний ватажок, талановитий полководець, мудрий державний діяч. Народний характер національно-визвольної війни. Засоби народної поезики в пісні (постійні епітети, сталі порівняння, паралелізм, тавтологія тощо). Римо-ритмічні особливості твору.

«Хмельницький і Барабаш». Історична основа думи. Схвалення прагнень Хмельницького об'єднати всі сили народу для боротьби за визволення України, захисту її самостійного державного існування. Прагнення Барабаша заради власних вигод зберегти панування крулевської Польщі на українських землях.

Думки про те, що зрада «своїх» для народної справи страшніша за будь-якого зовнішнього ворога. Виправдання жорстоких дій Хмельницького, вимушених історичними обставинами.

Дослівні повторення окремих місць у думі як один із широко застосовуваних у фольклорі художніх засобів. Особливості віршової форми думи.

Огляд інших жанрів фольклорного епосу (казки, переказу, легенди, балади, байки) з опорою на твори, що вивчалися в попередніх класах; анекдот як попередник літературної новели. Зв'язки народного й літературного епосу.

Теорія література. Поняття про народний епос та його основні жанри. Узагальнення знань про найбільш використовувані засоби уснопоетичної мови. Поглиблення поняття про народне віршування.

Для самостійного читання. «Максим козак Залізник», «Ой на горі та жінці жнуть», «Втеча трьох братів з Азова, з турецької неволі», «Іван — мужичий син», «Яйце-райце».

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА. 5—11 КЛАСИ:
ПРОГРАМА ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДІВ З УКРАЇНСЬКОЮ І РОСІЙСЬКОЮ МОВАМИ
НАВЧАННЯ / ЗА РЕД. Р. В. МОВЧАН

5 КЛАС

СВІТ ФАНТАЗІЇ, МУДРОСТІ
(15 год.*)

НАРОДНІ ЛЕГЕНДИ

**«Про створення землі», «Чому буває сумне сонце?»,
«Про зоряний Віз», «Про вітер», «Про вогонь»,
«звідки взявся вогонь у кремені?», «Гостина місяців»,
«Чому пес живе коло людини?» (на вибір)**

Легенда як сюжетна фантастична оповідь.

Первісні уявлення про всесвіт і людину, реальні та фантастичні елементи людської поведінки, риси характеру, давні уявлення про послух і непослух, добро і зло. Їхня роль у житті людини. Переказ легенд близько до тексту.

Теорія літератури. Поняття про легенду.

НАРОДНІ КАЗКИ

**«Про правду і кривду», «Летючий корабель»,
«Мудра дівчина», «Про жар-птицю та вовка»,
«Красний Іванко і заляте місто» (на вибір)**

Зміст казки. Її побудова (зачин, кінцівка). Яскравий національний колорит мови української казки. Виразне читання казки. Переказ казки. Народне уявлення про добро і зло. Особисте сприйняття і тлумачення казки. Розкриття характерів казкових героїв і негативних персонажів (на вибір). Аналіз фантастичного й реального у казці. Смішне та страшне, добро та зло, красиве й потворне.

Теорія літератури. Поняття про казку.

* За даною програмою подана загальна кількість годин, відведених на вивчення всього розділу, без зазначення кількості годин на окремі теми.

Міжлітературні зв'язки. Типологічна спорідненість українських казок про хитрих і кмітливих тварин із творами Й.В.Гете «Рейнеке-Лис» та Шарля Перро «Кіт у чоботях».

ЗАГАДКИ (на вибір)

Загадка як вид усної народної творчості. Розгляд загадок: їхня будова, художні засоби в них (метафора). Види загадок: про людей, їхнє життя, вчинки, про природу та її явища, про рослин, тварин. Розгляд загадок.

...**Теорія літератури.** Поняття про загадку... підтекст (прихований зміст).

ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ

Народне уявлення про довколишній світ та його оцінка в прислів'ях і приказках. Краса і мудрість цього жанру усної народної творчості. Розгляд прислів'їв та приказок (на вибір учителя), їхній аналіз.

Теорія літератури. Поняття про прислів'я та приказку.

ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ НАШОГО НАРОДУ (12 год.)

НАРОДНІ ПЕРЕКАЗИ

**«Про запорожців», «Ой Морозе-Морозенку»,
«Звідки пішло прізвище Богдан Хмельницький»,
«Олекса Довбуш» (на вибір)**

Переказ як усна оповідь про життєві факти та явища, пов'язані з конкретними історичними подіями. Історичне й вигадане (легендарне) в переказах. Сюжетність переказів. Образи козацьких ватажків — видатних історичних осіб. Розповідь про події з їхнього життя, доблесні подвиги та військові перемоги.

Теорія літератури. Поняття про переказ.

ЗАГАДКОВО ПРЕКРАСНА І СЛАВНА ДАВНИНА УКРАЇНИ (15 год.)

КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВІ ПІСНІ (подаються відповідно до пір року)

Роль пісні в житті українців. Пісня — душа українського народу. Ознайомлення з головними календарними обрядами українців. Виникнення народної обрядової поезії. Магічний вплив слова, обряду на людину. Поєднання язичницької віри та християнства в календарно-обрядовій пісні.

Пісні літнього календарного циклу:

русальні («У ржі на межі», «Ой біжить, біжить мала дівчина», «Проведу я русалочки до бору» та інші);

купальські («Заплету віночок», «Ой вінку мій, вінку», «Купайло, Купайло» та інші);

жниварські («Маяло житечко, маяло», «Там у полі криниченька», «А сонечко котиться, котиться»). Літо — пора найбільшого розквіту природи, пафос гармонії духовного світу людини з природою. Значення цих пісень в естетичному, духовному і трудовому вихованні людини.

Пісні зимового календарного циклу: Наодні звичаї, обряди новорічних святкувань. Величання господарів у свято Різдва Христового та Нового року **колядками та щедрівками** («Ой хто, хто Миколая любить», «Засівна», «Добрий вечір тобі, пане господарю!», «Щедрик, щедрик, щедрівочка», «Нова радість стала» та інші).

Пісні весняного календарного циклу: **веснянки** (гаївки, маївки, гагілки), пов'язані з обрядом закликання весни («Ой весна, весна, днем красна», «Ой кувала зозуленька» та інші).

КОЛОМИЙКИ

Коломийка як супроводжувальна приспівка до танцю. Побутування коломийок у Західній Україні. «Віночок народних коломийок». Зміст і форма коломийок.

Теорія літератури. Поняття про пісню, коломийку та її різновид. Повтори (рефрен), анафора.

ПІСНІ ЛІТЕРАТУРНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Олександр Кониський. «Молитва». Народна легенда про дівчину-Україну, яку Господь обдарував піснею. Зв'язок її з піснею О. Кониського.

Павло Чубинський, Михайло Вербицький. «Ще не вмерла Україна». Національний Гімн нашої держави. Історія його створення.

Ідея вірності батьківщині в піснях **Михайла Ткача «Сину, качки летять»** та **Богдана Лепкого «Журавлі»**. Символи в цих творах.

Теорія літератури. Гімн як різновид пісні.

СТРІЛЕЦЬКІ ПІСНІ

Патріотичні мотиви, героїчний пафос пісень **Степана Чернецького** та **Григорія Труха** («ой у лузі червона калина похилилася», **Левка Лепкого** («Гей, видно село»).

МОЯ РОДИНА, МІЙ РІД. ЯКИЙ Я?

(13 год.)

КОЛИСКОВІ ПІСНІ

«Ой ти, коте, коточок», «Ой ну, люлі, дитя, спать»

Роздуми про тепло рідного дому, про мамину колискову. Роль колискової у вихованні дитини. Вияв у цих піснях ширих материнських почуттів і побажань. Особливості пісенної лексики.

Теорія літератури. Колискова як різновид пісні.

7 КЛАС

ПРО ДАЛЕКІ МИНУЛІ ЧАСИ УКРАЇНИ

(15 год.)

СУСПІЛЬНО-ПОБУТОВІ ПІСНІ

Висловлювання відомих людей про українські народні пісні. Їхнє ідейно-художнє багатство.

Козацькі пісні: «Гомін, гомін по діброві», «Ой на горі та жемці жнуть», «Стоїть явір над водою» та інші. Драматизм змісту, емоційне розмаїття. Головний герой — улюбленець народу козак-воїн, захисник України.

Чумацькі пісні: «Ой у степу криниченька», «Ой горе тій чайці» та інші. Зображення непростого мандрівного життя чумаків.

Кріпацькі пісні: «А в неділю пораненько», «Ой летіла зозулечка», «Із-за гори вітер віє» та інші. Їхній викривальний пафос, емоційність.

Рекрутські та солдатські пісні: «Ой зачула моя доля», «Ой не шуми, луже, ти, зелений гаю» та інші. Настрої туги, розпачу в них, антивоєнне спрямування.

Бурлацькі, наймитські, заробітчанські пісні: «Забіліли сніги», «Та немає в світі гріш нікому», «Ой піду я лугом» та інші. Вираження в них трагічної долі пісенних героїв, їхніх тяжких переживань.

Теорія літератури. Поглиблення поняття про народну пісню, її художні засоби.

8 КЛАС

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

(6 год.)

Колективність творення, усність побутування, варіативність, традиційність усної народної творчості. Загальні відомості про фольклорний процес. Збирачі фольклору (М. Максимович, А. Метлинський, О. Маркович, П. Чубинський) та його дослідники (М. Костомаров, П. Куліш, О. Потебня, М. Драгоманов). Відмінність між фольклором та літературою. Фольклор у записах письменників. Письменники про фольклор (М. Гоголь, Т. Шевченко, І. Франко). Жанри усної народної творчості: легенди, перекази, казки, загадки, прислів'я, приказки, пісні (повторення матеріалу 5—7 класів), думи.

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИЧНІ ПІСНІ

Мотиви патріотизму в історичних піснях. Пісні про звиязну боротьбу козаків з турецько-татарськими нападниками («Зажу-

рилась Україна»). Образи лицарів-оборонців рідної землі, їхня сміливість фізична й духовна сила, вірність, здатність до самозречення («Та, ой, як крикнув же та козак Сірко»). Пісні про боротьбу проти соціального та національного гніту, про хоробрість і мужність козаків у змаганні за волю України («Ой Морозе, Морозенку», «Максим козак Залізник», «Чи не той то хміль», «За Сибіром сонце сходить»). Образи історичних осіб, змальованих народною уявою.

Пісні легендарної поетеси з Полтави **Марусі Чурай** «Засвіт встали козаченьки», «Віють вітри, віють буйні», «Ой не ходи, Грицю», що вважаються народними.

УКРАЇНСЬКІ НІРОДНІ ДУМИ

«Самійло Кішка», «Маруся Богуславка» (на вибір),
«Буря на Чорному морі»

Жанрова своєрідність дум, їхня історична основа. Прославлення боротьби українського народу проти зовнішніх і внутрішніх ворогів. Возвеличення героїв, оповідь про їхні подвиги та самопожертву заради рідної землі. Морально-етична проблематика народних дум. Специфічність поетичної форми, ритму. Історико-героїчні думи: про боротьбу з турецько-татарськими нападниками («Самійло Кішка», «Маруся Богуславка», «Дума про козака Голоту», «Втеча трьох братів із города Азова», про боротьбу з польсько-шляхетськими поневолювачами («Перемога Корсунська», «Хмельницький та Барабаш»). Соціально-побутові думи: «Козак Нетяга Фесько Ганжа Андибер», «Буря на Чорному морі». Кобзарі та лірники — виконавці народних дум: О. Вересай, Г. Гончаренко, А. Гребінь, М. Кравченко, Є. Адамцевич, Т. Пархоменко, Г. Ткаченко, Є. Мовчан. Сучасні виконавці: В. та М. Литвини, В. Нечеп. Національна капела бандуристів України.

«Самійло Кішка», «Маруся Богуславка» (на вибір). Історико-героїчні думи про боротьбу українського народу проти турецько-татарських нападників. Пафос визволення, ідея волі, захисту, непримиренності до будь-якого насильства. Поетичні засоби змалювання образу Самійла Кішки — керівника повстання українських невільників проти поневолювачів. Образ української полонянки Марусі. Її душевна роздвоєність між любов'ю до рідної землі та становищем дружини турецького вельможі. Сміливий,

героїчний вчинок Марусі Богуславки. особливості композиції думи, її ритму.

«Буря на Чорному морі» — зразок соціально-побутової думи. Проблема морально-етичної поведінки людини, відповідності її життя загальнолюдським, християнським цінностям. Напружена, випробувальна ситуація, зображена в думі. Буря на морі — узагальнений образ потоптання в гріхах і порятунок через усвідомлене покаяння. Переоцінка героями своєї поведінки, стосунків з іншими людьми. Повчальний характер думи, її художні особливості.

Теорія літератури. Поняття про думу, інтонаційний ритм твору, художнє узагальнення у фольклорі.

9 КЛАС

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

(5 год.)

ВЕСІЛЛЯ

Весілля — один із провідних жанрів родинно-обрядової творчості. Весільна обрядовість, її виникнення та становлення. Весілля як драма. Основні етапи весілля — сватання, заручини, обряд випікання короваю, завивання гільця тощо — та їхній народнопісенний супровід. Ознайомлення з текстами пісень: **«Тройця по церкві ходила»**, **«До бору, дружечки, до бору»**, **«А брат сестрицю та й розплітає»**, **«Розвий, сосно, сімсот квіток»**, **«Летять галочки у три рядочки»**, **«Ой матінко, та не гай мене»** (на вибір), їхній аналіз. Зв'язок жанрів родинно-обрядової творчості (весільні пісні) з художньою літературою. Використання елементів родинної обрядовості у творах І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, П. Куліша та ін.

РОДИННО-ПОБУТОВІ ПІСНІ

Родинно-побутові пісні: про кохання (дошлюбні взаємини), пісні про сімейне життя (родинні стосунки), пісні про трагічні сімейні обставини. Центральне місце пісень про кохання в ліричній

поезії народу, їхні мотиви та тематика. Культ романтизованих почуттів, сентиментальний пафос. Ознайомлення з піснями: «**Те-че річка невеличка**», «**Місяць на небі, зіроньки сяють**», «**Цвіте терен, цвіте терен**», «**Сонце низенько, вечір близенько**», «**В кінці греблі шумлять верби**», «**за городом качки пливуть**», «**світи, світи місяченьку**», «**лугом іду, коня веду**» (на вибір). Використання в ліричних піснях художньо-поетичних засобів (епітета, порівняння, метафори, метонімії, синекдохи, гіперболи, літоти). Традиційна символіка пісень про кохання. Спорідненість родинно-побутових пісень із народними баладами.

Теорія літератури. Поетика народної пісні.

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ БАЛАДИ

Тематико-стильові особливості, практичне значення балад та їхнє естетико-емоційне спрямування. Особливості сюжету. Герої української балади, драматизм колізії в ній. Оптимістичне закінчення. Реалізм та фантастика в українській народній баладі. Класифікація балад: легендарні, історичні, сімейні, любовні та інші. Вивчення та аналіз балад «**Бондарівна**», «**Ой летіла стріла**», «**Ой на горі вогонь горить**», «**Козака несуть**». Розвиток балади як літературного жанру в добу романтизму (П. Гулак-Артемівський, М. Костомаров, Т. Шевченко та інші).

Теорія літератури. Поняття про баладу.

Для вивчення напам'ять

Одну пісню про кохання (на вибір).

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА. 5—12 КЛАСИ. ПРОГРАМА ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ З НАВЧАННЯМ МОВАМИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН / ІВАСЮК О. М. ТА ІН.

5 КЛАС

Кількість годин	Зміст навчального матеріалу	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів
3	<p>ІЗ ДЖЕРЕЛ НАРОДНОЇ МУДРОСТІ. НАРОДНІ КАЗКИ. «Названий батько», «Мудра дівчина», «Королеве золото».</p> <p><i>Теорія літератури:</i></p> <p>Поняття про фольклор (усну народну творчість). Народна казка.</p>	<p>Учень:</p> <p>Дас визначення фольклору та основних видів фольклорних творів, зокрема народної казки, знає зміст казок «Названий батько», «Мудра дівчина» та «Королеве золото», дійових осіб (персонажів).</p> <p>Виразно читає та переказує тексти казок, визначає головних та другорядних дійових осіб (героїв, персонажів), характеризує їх, оцінює їх вчинки, розпізнає композиційну специфіку казки як фольклорного жанру.</p> <p>Сприймає фольклор як колективну творчість народу, розпізнає фантастичне і реальне, усвідомлює перемогу добра над злом, використовує знання про народну мудрість на практиці; узагальнює такі народні риси, як милосердя, кмітливість, винахідливість, гумор, відображені в усній народній творчості.</p>
3	<p>НАРОДНІ ПЕРЕКАЗИ ТА ЛЕГЕНДИ. «Запорожці в урочищі Сагайдачному», «Шандровський соляний колодязь». Легенда Вашого краю.</p> <p><i>Теорія літератури:</i></p> <p>Поняття про народні перекази та легенди.</p>	<p>Аналізує назви та зміст народних переказів і легенд «Запорожці в урочищі Сагайдачному», «Шандровський соляний колодязь».</p> <p>Виразно, осмислено читає й переказує тексти переказів, легенд; визначає тему та головну думку, розпізнає жанрову специфіку народних переказів та легенд; знаходить у текстах переказів слова й вирази, які підтверджують головну думку творів.</p> <p>Робить висновки про зв'язок історії народу з її відображенням у фольклорних жанрах (народних переказах, думах і піснях), про самовіддане служіння козацтва Україні, його роль у відродженні української державності, про заснування давніх міст і сіл, походження їх назв.</p> <p>Дас визначення народних переказів і легенд як фольклорних жанрів, порівнює спільне та відмінне між переказами і легендами.</p>

2	<p>ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ. ЗАГАДКИ. СКОРОМОВКИ.</p> <p><i>Теорія літератури:</i> Поняття про прислів'я та приказки, загадки, скоромовки.</p>	<p>Виразно, вдумливо читає тексти прислів'їв, приказок, загадок, скоромовок. Визначає тематику прислів'їв та приказок, наводить паралелі (відповідники) з рідної мови.</p> <p>Знаходить відгадки до загадок.</p> <p>Узагальнює зміст прислів'їв і приказок, загадок та скоромовок, оцінює їх як скарбницю народної мудрості. Підкреслює відображення національної ментальності у фольклорних жанрах, спостережливості, народного розуму та творчої фантазії.</p> <p>Дас визначення прислів'їв, приказок, загадок і скоромовок. Пояснює специфіку їх як окремих фольклорних жанрів (будова, способи творення, особливості мови). Порівнює спільне й відмінне між прислів'ями, приказками і загадками.</p>
---	--	--

6 КЛАС

Кількість годин	Зміст навчального матеріалу	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів
3	<p>КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВІ ПІСНІ (відповідно до пори року). «Весняночка-паняночка», «Пісенька житнього віночка», «Ой хто, хто Миколу любить», «Добрий вечір тобі, пане господарю», «Щедрик, щедрик, щедрючка».</p> <p><i>Теорія літератури:</i> Народні пісні, їх види. Календарно-обрядові пісні, колядки та щедрівки.</p>	<p>Учень: Характеризує народну пісню як жанр фольклору, визначає види народних пісень. Знає про народних співи — лірників та кобзарів (бандуристів). Розповідає про пісні літературного походження, про зв'язок літературних пісень з народними. Класифікує календарно-обрядові пісні (веснянки, купальські, жниварські, колядки та щедрівки), визначає їх ознаки. Пояснює, чому більшість обрядів та обрядових пісень пов'язані із землеробською працею.</p> <p>Виразно читає й аналізує тексти календарно-обрядових пісень.</p> <p>Висловлює судження про головні календарні обряди українців, про святкування Різдва, Нового року, Святого Миколая, про підготовку до Великднів свят. Називає свої улюблені народні пісні.</p>

7 КЛАС

Кількість годин	Зміст навчального матеріалу	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів
2	Павло Чубинський, Михайло Вербицький. «Ще не вмерла України і слава, і воля...»	Розповідає про пісні літературного походження, їх авторів. З'ясовує, що таке гімн, знає історію створення національного гімну України. Декламує гімн. Порівнює гімн з іншими видами пісень.
1	КРОКУЄ ОСІНЬ ЗОЛОТА... Богдан Лепкий. «Журавлі» («Видиш, брате мій...»). <i>Теорія літератури:</i> Гімн як різновид пісні.	Висловлює судження про значення національного гімну в житті людини. Пояснює зміст пісні «журавлі», визначає її головну думку — тему відданості рідній землі, характеризує ставлення автора до загальнолюдських цінностей. Висловлює власні судження про значення Батьківщини у житті людини.

Кількість годин	Зміст навчального матеріалу	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів
3	МИНУВШИНА УКРАЇНИ У ФОЛЬКЛОРІ. НАРОДНІ ДУМИ. «Дума про Марусю Богуславку». <i>Теорія літератури:</i> Дума як вид усної народної творчості.	Учень: Знає назви українських дум, роль історичних дум у духовному житті українців. Аналізує зміст думи «Про Марусю Богуславку» та її зв'язок з історичним контекстом, подає визначення думи, пояснює її жанрову специфіку. Виразно та осмислено читає текст думи, виділяє головну думку, вирізняє композиційні елементи. Висловлює судження про відображення укладеного образу Марусі Богуславки, її героїчних вчинків, засудження рабства, несправедливості та зла. Називає кобзарів, розповідає про сучасне кобзарське мистецтво України.

2	ІСТОРИЧНІ ПІСНІ. «Ой на горі да жінці жнуть». <i>Теорія літератури:</i> Поняття про історичну пісню. НАРОДНІ БАЛАДИ. «Ой був у січі старий козак...».	Аналізує зміст пісні, пояснює її зв'язок з історичним контекстом, з'ясовує визначення історичної пісні, спостерігає її жанрову специфіку. Декламує відповідно до народної ритміки, формулює головну думку твору. Висловлює судження про історичні пісні, їх особливості й тематику, про силу любові й шани заповорожців до своєї Батьківщини. Знає класифікацію балад (народна, літературна), про європейські корені нової балади, формулює визначення балади; аналізує зміст балади, його зв'язок з історичним контекстом; обґрунтовує жанрову специфіку балади. Називає балади про кохання, про родинно-побутові стосунки. Читає, коротко переказує зміст балади, визначає головну думку та особливості композиції твору, пояснює символи народної творчості, використовують у баладі. Висловлює судження про баладу, її особливості у порівнянні з іншими пісненими жанрами, про моральне значення вірності своєму народові, засуджує зрадливість. Коментує використання жанру балади в українській романтичній літературі.
2	<i>Теорія літератури:</i> Народна балада як жанр фольклору.	

8 КЛАС

Кількість годин	Зміст навчального матеріалу	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів
3	УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ. НАРОДНА ЛІРИКА. «Дунаю, Дунаю, чого смутен течеш?», «Віє вітер на долину», «Розлилися круті бережки», «Ой ясне сонечко високо ходить», «Ой та зажурилися стрільці січові». <i>Теорія літератури:</i> Поглиблення поняття про народну лірику та її основні твори. <i>Стаття Олександра Кошиця «Про українську пісню й музику».</i>	Учень: Називає особливості і основні роди усної народної творчості (народна лірика, народна драма, народний епос). Знає визначення народної лірики як окремого роду усної словесної народної творчості, характеризує жанри (види) та під жанри (підвиди). Називає першу фіксацію української народної пісні. Аналізує ліричну пісню як жанр родинно-побутової лірики, розповідає про родинно-побутову пісню «Віє вітер на долину». Характеризує соціально-побутову пісню «Розлилися круті бережки» та її художні особливості (порівняння, повтори). З'ясовує особливості чумаської лірики («Ой ясне сонечко високо ходить») та стрілецької пісні «Ой та зажурилися стрільці січові». Зіставляє та узагальнює характерні риси та відмінності кожного підвиду народної лірики. З'ясовує, як народна лірика служить для характеристики етносу. Характеризує зміст статті О. Кошиця «Про українську пісню й музику».

9 КЛАС

Кількість годин	Зміст навчального матеріалу	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів
2	<p>УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ, НАРОДНА ДРАМА. «Просо», «Коза», «Весілля».</p> <p><i>Теорія літератури:</i></p> <p>Поняття про народну драматургію та її основні жанри.</p>	<p>Учень:</p> <p>Знає про українську усну народну творчість як складову і невід'ємну частину великої культури народу. Називає основні роди українського фольклору: народний епос, народну лірику і народну драму. Характеризує народну драматургію та її основні жанри: пісню-гру з драматичними діалогами («Просо»), драматичну сценку-гру жартівливого характеру («Коза»), родинно-обрядову драму («Весілля»). Аналізує одну з прадавніх трудових пісень-ігор «Просо», що є мікро драмою жартівливого характеру. Характеризує мовні особливості діалогу, магічний характер пісні. Аналізує елементи драматичного твору (ремарки, діалоги) у п'єсі-трі «Коза». Пояснює виділення з обрядів різдвяного циклу окремих складників і перетворення їх на самостійні сцени, розкриває варіантність пісні про козу-дерезу, що дійшла до наших днів. Аналізує народну драму «Весілля» та її варіанти у різних народів. Розкриває зв'язок української народної драматургії зі світоглядом. ментальністю українців.</p>

УКРАЇНЬСКА ЛІТЕРАТУРА. 5—12 КЛАСИ. ПРОГРАМА ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ / ЗА РЕД. Р. В. МОВЧАН

5 КЛАС

Кількість годин	Зміст навчального матеріалу	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів	Додатки: Мистецький контекст, між предметні зв'язки
2	ВСТУП Слово в житті людини. Краса світу і людської душі в художньому слові. Образне слово — першокласний елемент літератури. Початок словесного мистецтва: фольклор і літописи. Художня література як мистецтво слова. Види мистецтва. ТЛ: образне слово, епітет, порівняння, персоніфікація, фольклор.	Знати і розуміти значення термінів «образне слово», «фольклор». Розуміти роль художнього слова в житті людини, специфіку художнього образу. Називати види мистецтва. Вміти відрізняти художню творчість від інших видів діяльності людини.	Образотворче мистецтво, во, музичне мистецтво, які вивчаються у школі.
(22) 3	СВІТ ФАНТАЗІЙ, МУДРОСТІ МІФИ І ЛЕГЕНДИ УКРАЇНЦІВ «Про створення землі», «Чому буває сумне сонце?», «Про зоряний Віз», «Про вітер», «Про вогонь», «Про дощ», «Чому пес живе коло людини?», «Лісова панна», «Берегиня», «Дажбог», «Неопалима купина» (на вибір) Первісні уявлення про світ і людину, реальні та фантастичні елементи людської поведінки, добро і зло. Їхня роль у житті. ТЛ: міф, легенда.	Розуміти, що таке міф. Знати зміст українських міфів і легенд. Розуміти роль і місце реального та фантастичного в житті. Вміти розповідати про виникнення міфів і легенд. Переказувати міфи і легенди, тлумачити їхній зміст. <i>Розвиток допитливого, шанобливого ставлення до світоглядних уявлень наших предків.</i>	Міфи і легенди народів світу (зарубіжна література).

Кількість годин	Зміст навчального матеріалу	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів	Додатки: Мистецький контекст, між предметні зв'язки
4	<p>НАРОДНІ КАЗКИ</p> <p>«Про правду і кривду», «Мудра дівчина», «Про Жар-Птицю та Вовка», «Красний Іванко і заклияті місто» (на вибір)</p> <p>Тематика народних казок, їхні різновиди (про звірів, фантастичні, пригодницькі тощо). Побудова казки (зачин, кінцівка). Її яскравий національний колорит. Народне уявлення про добро і зло в казці. Аналіз фантастичного і реального, смішного і страшного, красивого і потворного в казках.</p> <p>ТЛ: казка.</p>	<p>Знати зміст українських казок. Розуміти особливості побудови народної казки, роль у ній фанатстичного елементу.</p> <p>Вміти виразно і вдумливо читати казки, переказувати їх. Характеризувати народних героїв, аналізувати реальне і фантастичне в казках. Переказувати народні уявлення про добро і зло, красиве і потворене, смішне і страшне (на основі текстів казок). Вміти висловлювати власні міркування про зміст казок, проводити аналогії з сучасним життям.</p> <p>Осмислення постійної присутності в житті, в душі людини добра і зла, красивого і потворного.</p> <p><i>Розвиток творчих здібностей учнів (уяви, фантазії, прагнення експериментувати).</i></p>	<p>Спорідненість українських казок з казками народів світу («Пані Метелиця» братів Грімм, «Василина прекрасна», «Розумна жінка» тощо).</p> <p>Учнівські малюнки до казок (образотворче мистецтво).</p>

2	<p>ЗАГАДКИ (на вибір)</p> <p>Загадка як вид усної народної творчості. Розгляд змісту і форми загадок. Види загадок (про людей, їхнє життя, про природу та її явища, про рослин, тварин). Художні засоби в них (метафора).</p> <p>ТЛ: загадка, метафора.</p>	<p>Вміти називати види загадок.</p> <p>Вміти відгадувати загадки. Пояснювати логіку їх відгадування. Розглядати і пояснювати особливості будови загадки, роль у ній метафори.</p> <p>Вивчити напам'ять: кілька загадок (на вибір).</p> <p><i>Розвиток допитливості, спостережливості, уважності, кмітливості як важливих елементів розумової діяльності людини. Розвиток логічного мислення.</i></p>	<p>Математичні загадки (математика).</p>
2	<p>ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ</p> <p>Народне уявлення про довколишній світ та його оцінка в прислів'ях і приказках. Краса і мудрість цього жанру усної народної творчості.</p> <p>ТЛ: прислів'я, приказка.</p>	<p>Називати види прислів'їв і приказок. Розуміти їхню дотепність і мудрість.</p> <p>Вміти відрізняти прислів'я від приказки та пояснювати їх, проєктуючи на ситуації сучасного життя.</p> <p>Вивчити напам'ять: прислів'я і приказки (20 на вибір).</p> <p><i>Формування шанобливого ставлення до кмітливості та мудрості нашого народу. Осмислення ролі в сучасному світі цих якостей, розвиток афористичності й точності думки, уваги до вибору лексики власних суджень.</i></p>	<p>Аналогічні прислів'я і приказки інших народів світу (зарубіжна література).</p>

6 КЛАС

Кількість годин	Зміст навчального матеріалу	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів	Додатки: Мистецький контекст, між предметні зв'язки
(13) 4	<p>ЗАГАДКОВО ПРЕКРАСНА І СЛАВНА ДАВНИНА УКРАЇНИ КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВІ ПІСНІ Роль і місце пісні в житті українців. Головні календарні обряди. Народна обрядова пісня, її різновиди. <i>Пісні літнього циклу:</i> «У ржі на межі», «Ой біжить, біжить мала дівчина», «Проведу я русалочки до бору» (русальні), «Заплету віночок», «ой вінку мій, вінку», «Купайло, Купайло!» (купальські), «Маяло житечко, маяло», «Там у полі криниченька» (жниваські) — на вибір. <i>Пісні зимового циклу:</i> «Ой хто, хто Миколая любить», «засівна», «Нова радість стала», «Добрий вечір тобі, пане господарю!», «Щедрик, щедрик, щедрівочка!» (на вибір). <i>Веснянки:</i> «Ой весна, весна — днем красна», «Ой кувала зозуленька», «Ой в кривого танця». Т.Л.: народна пісня, повтори (рефрен), анафора.</p>	<p>Знати про виникнення народної обрядової поезії, її різновиди. Вміти розповідати про головні календарні обряди українців. Розуміти магичну силу обрядових пісень для наших предків. Розрізняти і називати різновиди календарно-обрядових пісень. Вміти виразно і вдумливо читати їх, коментувати їхній зміст. Виділяти і пояснювати художні засоби, використані в українських народних піснях. Вивчити напам'ять: 1 пісню літнього циклу, 3 колядки і щедрівки, 1 веснянку (на вибір). <i>Формування прагнення відроджувати і вивчати оригінальну творчість народу. Виховання поваги до прадавніх вірувань наших предків, гордості за свій талановитий народ.</i></p>	<p>Фольклорна спадщина інших слов'янських народів (зарубіжна література). К. Стеценко, «Колядки», М. Леонтович, «Щедрик» (музичне мистецтво). А. Петрицький, «Різдвяний ранок» (образотворче мистецтво). М. Лисенко. Музичні обробки українських веснянок (музичне мистецтво). С. Васильківський, «Весна в Україні» (образотворче мистецтво).</p>

1	<p>НАРОДНІ КОЛИСКОВІ ПІСНІ «Ой ти, коте, коточок», «Ой ну, люлю, дитя, спать» Коліскова пісня в житті людини. Провідні мотиви колискових пісень. Вияв у них материнських почуттів і побажань. Їхні лексичні особливості. ТЛ: коліскова.</p>	<p>Виразно, вдумливо читати коліскові. Вміти прокоментувати їхній зміст, пояснити лексичні особливості. Розвиток умінь висловлювати власні роздуми про тепло рідного дому. <i>Виховання почуття любові до своїх рідних.</i></p>	<p>«Коліскова» Лесі Українки. М. Лисенко, «Коліскова пісня», Я. Степовий, «Коліскова» (музичне мистецтво).</p>
2	<p>ПІСНІ ЛІТЕРАТУРНОГО ПОХОДЖЕННЯ «Ще не вмерла Україна» П. Чубинського, М. Вербицького — національний гімн нашої держави. Легенда про дівчину-Україну, яку Господь обдарував пісню, «Молитва» О. Кониського, «На долині туман» В. Діденка — пісня, що стала народною. ТЛ: пісня-гімн.</p>	<p>Розуміти і вміти пояснити специфіку пісні літературного походження. Переказувати історію створення національного гімну. Розповісти про зв'язок народної легенди про дівчину-Україну, яку Господь обдарував пісню, з «Молитвою» О. Кониського. Виразно і вдумливо читати пісні. Визначати і коментувати провідні мотиви, пояснювати роль символів у них. Вивчити напам'ять: «Ще не вмерла Україна», «Молитва». <i>Осмислення почуття патріотизму, віри у щасливе майбутнє свого народу.</i></p>	<p>М. Лисенко, «Боже Великий, Єдиний...» («Молитва») (музичне мистецтво).</p>
1	<p>СТРИЛЕЦЬКІ ПІСНІ «Ой, у лузі червона калина похилилася» С. Чарнецького і Г. Труха, «Гей, видно село» Л. Лепкого Патріотичні мотиви, героїчний, стверджувальний пафос пісень.</p>	<p>Знати про січових стрільців. Розуміти особливості виникнення стрілецьких пісень. Вміти пояснити їхні символи. Відрізняти стрілецькі пісні від інших видів пісень, визначати провідний мотив творів, їхній ідейно-художній зміст. Вивчити напам'ять: «Ой, у лузі червона калина похилилася». <i>Усвідомлення трагічної української історії та героїзму нашого народу.</i></p>	<p>Відомості про січових стрільців (історія Українці).</p>

7 КЛАС

Кількість годин	Зміст навчального матеріалу	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів	Додатки: Мистецький контекст. Міжпредметні зв'язки
(3) 3	<p>ІЗ ПІСЕННИХ СКАРБІВ</p> <p>СУСПІЛЬНО-ПОБУТОВІ ПІСНІ «Ой на горі та жінці жнуть», «Голо-м, гомін по діброві», «Ой у степу криниченька»</p> <p>Висловлювання відомих людей про українські народні пісні. Їхнє ідейно-художнє багатство. Жанрово-тематичне розмаїття пісень (козацькі, чумацькі, кріпацькі, со-лдатські, бурлацькі, заробітчаські тощо). Трагічний і героїчний пафос козацьких і чумацьких пісень.</p> <p>КОЛОМИЙКИ «Дозвілля молоді», «Жартівливі коломийки» — «перли розсипаного намиста». Особливість жанру і його життєвість. Побудова, ритм коломийок. Життєствердний, гумористичний пафос.</p> <p>Т.Л: коломийки, пафос твору.</p>	<p>Розуміти пафос козацьких і чумацьких пісень. Підібрати висловлювання відомих людей про українські пісні, прокоментувати їх. Виразно і вдумливо читати тексти пісень, коломийок. вийти проаналізувати їхній зміст, образи, настрої, з'ясовуючи художні зсоби, специфічні ознаки народної пісні та коломийки.</p> <p>Вивчити напам'ять: 2 пісні (на вибір).</p> <p><i>Осмислення значення пісенної спадщини українців, бажання відроджувати і вивчати оригінальну творчість.</i></p>	<p>Доба козаччини в історії України.</p> <p>М. Лисенко, «запорозький марш» (музичне мистецтво).</p> <p>О. Мурашко, «Похорон кошового», І. Айвазовський, «Чумацька вал-ка» (образотворче мистецтво).</p>

8 КЛАС

Кількість годин	Зміст навчального матеріалу	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів	Додатки: Мистецький контекст. Міжпредметні зв'язки
(7) 3	<p>УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИЧНІ ПІСНІ</p> <p>Пісні про звитяжну боротьбу козаків з турецько-татарськими нападниками («Зажурилась Україна», «Та, ой, як крикнув же та козак Сірко»), про боротьбу проти соціального та національного гніту («Ой Морозе, Морозенку», «Максим козак Залізник», «Чи не той то Хміль», «За Сибіром сонце сходить»). Образи історичних осіб, лицарів-оборонців рідної землі, створені народною уявою.</p>	<p>Пригадати історичні відомості про часи, змальовані в піснях.</p> <p>Вміти виразно і вдумливо читати тексти, розповідати про національних героїв, які змальовано в них. Вміти створювати уявні словесні картини.</p> <p>Визначати провідні мотиви пісень. Розвиток уміння характеризувати образи історичних осіб, лицарів-оборонців рідної землі. Висловлювати власні судження про те, за що народ увіковічнив імена своїх героїв.</p> <p><i>Усвідомлення лицарства, сміливості, фізичної, духовної сили наших героїчних предків. Виховання і утвердження цих якостей у наш час.</i></p>	<p>Часи козаччини, національно-визвольної боротьби (історія України). Ю. Брандт, «Пісня перемоги», І. Айвазовський, «Коміші на Дніпрі», невідомий художник, «Богдан Хмельницький» (образотворче мистецтво).</p>
1	<p>ПІСНІ МАРУСИ ЧУРАЙ</p> <p>«Засвіт встали козаченьки», «Віють вітри, віють буйні», «Ой не ходи, Грицю...»</p> <p>Легендарна поетеса з Полтави. Трагічна історія її життя.</p> <p>Пісні, що стали народними. Їхня популярність, фольклорна основа, народнопоетичні образи.</p>	<p>Розуміти значення і функції пісні в житті українського народу. Знати і розповідати легенду про Марусю Чурай. Розвиток уміння виразного читання, коментування пісень. Розглядати і пояснювати художні засоби.</p> <p>Висловлювати власне ставлення до Марусі та її пісень. Вміти створювати уявний словесний портрет легендарної поетеси.</p> <p>Вивчити напам'ять: «Засвіт встали козаченьки».</p> <p><i>Усвідомлення того, що добра слава про обдаровану людину живе у віках, що поет — активний творець духовності.</i></p>	<p>Визвольна війна українського народу (історія України). давньогрецька поетеса Сапфо (зарубіжна література). В. Маковський, «Українська дівчина» (образотворче мистецтво).</p>

Кількість годин	Зміст навчального матеріалу	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів	Додатки: Мистецький контекст. Міжпредметні зв'язки
4	<p>УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ</p> <p>«Маруся Богуславка», «Буря на Чорному морі»</p> <p>Героїчний епос українського народу. Різновиди дум (історико-героїчні, соціально-побутові). Кобзарі та лірники — виконавці народних дум: О. Вересай, Г. Гончаренко, М. Кравченко та ін.). Сучасні виконавці: В. та М. Литвини, В. Нечема. Національна капела бандуристів України. Жанрова своєрідність, історична основа, героїчний зміст дум. Специфічність поетичної форми, ритму. Морально-етична проблематика. Проблема вибору, душевна роздвоєність між любов'ю до рідної землі та становищем дружини турецького вельможі («Маруся Богуславка»). Символ гріхопадіння і порятунку через усвідомлене покаяння («Буря на Чорному морі»).</p> <p>ТЛ: думи.</p>	<p>Виразно і осмислено читати думи, передавати зміст, вміти визначати їхню тематику, художні особливості. Розвиток навичок аналізу художнього образу (аналізувати образ української полонянки Марусі, її сміливий, героїчний вчинок). Вміти прокоментувати проблему відповідності життя і поведінки людини християнським, загальнолюдським цінностям, переосінку героїзму своєї поведінки, стосунків з іншими людьми («Буря на Чорному морі»). Розвивати вміння розкрити власне розуміння узагальненого образу («бури на морі»). Дискутувати про поняття гріха і покаяння.</p> <p><i>Усвідомлення того, що любов до вітчизни — одна з найвищих людських чеснот. Прагнення до гармонії вчинків із загальнолюдськими, християнськими цінностями. Усвідомлення понять гріховності та покаяння.</i></p>	<p>Боротьба українського козацтва проти зовнішніх ворогів (історія України).</p> <p>Україна — морська держава (географія).</p> <p>М. Лисенко, «Марш чорноморських козаків», опера «Маруся Богуславка» (музичне мистецтво).</p> <p>О. Сластьон, «Запорожські судна», І. Айвазовський, «Чорне море» (образотворче мистецтво).</p>

9 КЛАС

Кількість годин	Зміст навчального матеріалу	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів	Додатки: Мистецький контекст. Міжпредметні зв'язки
(4) 2	<p>УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ</p> <p>РОДИННО-ПОБУТОВІ ПІСНІ.</p> <p>«Місяць на небі, зіроньки сяють», «Цвіте терен, цвіте терен», «Сонце низенько, вечір близенько», «В кінці греблі шумлять верби», «За городом качки плывуть», «Світи, світи місяченьку», «Дугом іду, коня веду» (на вибір).</p> <p>Процес виникнення фольклору. Багатство і розмаїття українського фольклору (появлення і узагальнення вивченого). Види родинно-побутових пісень (про кохання, про сімейне життя). Культ романтизованих почуттів, сентиментальний пафос, традиційна символіка.</p> <p>ТЛ: поглиблення знань з поезики народної пісні.</p>	<p>Вміти розрізняти види і жанри усної народної творчості, розкрити роль фольклору в житті українського народу, його місце в розвитку літератури.</p> <p>Розрізняти види родинно-побутових пісень. Вміти аналізувати тексти, визначати їхні мотиви, тематику, художньо-поетичні засоби, зокрема образи-символи.</p> <p>Вивчити напам'ять: 4 пісні (на вибір).</p> <p><i>Усвідомлення значення давньої культурної спадщини свого народу.</i></p>	<p>Фольклор слов'янських народів.</p> <p>І. Соколов, «З базару», М. Пимоненко, «Суперниці», «святоче воєрощі», С. Васильківський, «А що мати скажуть» (образотворче мистецтво).</p> <p>Музика М. Лисенка до українських народних пісень.</p>

Кількість годин	Зміст навчального матеріалу	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів	Додатки: Мистецький контекст. Міжпредметні зв'язки
1	<p>УКРАЇНСЬКЕ ВЕСІЛЛЯ</p> <p>Весілля — один із провідних жанрів родинно-обрядової творчості. Основні етапи весілля та їхній пісенний супровід. Весільні пісні: «До бору, дружечки, до бору», «А брат сестрицю та й розпिताє», «Розвий, сосно, сімсот квіток», «Летять галочки у три рядочки», «Ой матінко, та не гай мене» — (на вибір). Естетична специфіка весільної пісні як обрядової. Використання елементів народної обрядовості у творах українських письменників (Г. Квитка-Основ'яненко, І. Котляревський, Т. Шевченко, Марко Вовчок, П. Куліш, М. Стельмах, У. Самчук та ін.).</p>	<p>Мати уявлення про обряд українського весілля. Виразно читати весільні пісні, вміння їх аналізувати, звертаючи увагу на мотиви, настрій, художні засоби.</p> <p><i>Усвідомлення значення збереження звичаїв і традицій свого народу.</i></p>	<p>К. Трутовський, «Весільний викуп», В. Мажорський, «Дівчачий вечір», І. Соколов, «Весілля» (образотворче мистецтво).</p>
1	<p>УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ БАЛАДИ</p> <p>«Бондарівна», «Ой летіла стріла», «Ой на горі вогонь горить», «Козака несуть»</p> <p>Тематичні та стилізові особливості, сюжет, герої українських балад. Класифікація балад: легендарні, історичні, сімейні, любовні та ін.).</p> <p>Т.Л: балада.</p>	<p>Вміти розкривати зміст поняття «балада». Розрізняти види балад. Аналізувати тексти за змістом і стилістичними особливостями. Пояснювати драматизм колізії, специфічність закінчення, реалістичне і фантастичне в баладі.</p> <p><i>Усвідомлення поняття трагічного і оптимістичного, їхнє місце в житті людини.</i></p>	<p>Балади Т. Шевченка, Ф. Війона, Й. В. Гете, Ф. Шіллера, О. Пушкіна, Р. Кіплінга та ін. І. Соколов, «Дівчача ворожати» уночі проти Івана Купала» (образотворче мистецтво).</p>

ПРОГРАМИ ДЛЯ СЕРЕДНЬОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ
ШКОЛИ З ПОГЛИБЛЕНИМ ВИВЧЕННЯМ УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ У 8—11 КЛАСАХ, ДЛЯ КЛАСІВ
З ГУМАНІТАРНИМ ПРОФІЛЕМ, ГІМНАЗІЙ, ЛІЦЕЇВ
ТА КОЛЕДЖІВ / УКЛАД. Г. Ф. СЕМЕНЮК, В. І. ЦИМБАЛЮК

І СЕМЕСТР

8 КЛАС

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Український фольклор — колективна словесна творчість народу, його жанрова різноманітність. Багатство пісенної творчості народу.

Обрядова народна поезія, її жанри (повторення вивченого про веснянки, колядки, щедрівки, русальні, купальські та жнивварські пісні).

ГОЛОСІННЯ

Народні голосіння — різновид родинно-обрядової поезії, своєрідний ліричний жанр українського фольклору. Відображення в них стародавніх міфологічних уявлень наших предків, болю, туги і скорботи за втраченим небіжчиком. Поетичні образи в голосіннях (сонце, вітер, місяць, птахи). Усталена форма голосінь, своєрідність ритміки (виконуються речитативом), римування, вживання пестливих слів, що зближує їх із народною піснею.

Спостереження за текстами «Голосіння сироти за матір'ю» і «Голосіння за дорослим сином». Використання голосінь у художній літературі («Слово о полку Ігоревім», твори Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Коцюбинського).

Узагальнююче повторення про малі й великі епічні фольклорні жанри (історичні пісні, народні думи, балади).

Тематика історичних пісень: змалювання боротьби з турками і татарами («Зажурилась Україна, бо нічим прожити...»), «За річкою вогні горять...»), проти польської шляхти («Чи не той то хміль», «Максим козак Залізняк»), проти гнобителів за кривди народу («За Сибіром сонце сходить...»).

Образи козаків як мужніх лицарів, захисників рідного краю («Ой Морозе, Морозенку», «Та ой як крикнув же та козак Сірко...»). Історична основа пісень, реальні протитипи персонажів. Художній прийом гіперболізації в зображенні героїв («Пісня про Байду»). Оптимістичний характер пісень, їхні художні особливості. Використання традицій історичних пісень у творчості українських письменників.

Своєрідність українських народних дум як унікального фольклорного жанру, їхня тематика: страждання невольників-українців у турецькій неволі («Невольницький плач»), їхня втеча в рідний край («Втеча трьох братів із города Азова з турецької неволі», «Самійло Кішка»), боротьба з польською шляхтою («Хмельницький та Барабаш», «Іван Богун»), соціально-побутові думи («Буря на Чорному морі», «Козак Нетяга Фесько Ганджа Андибер», «Бідна вдова і три сини»).

Звеличення мужності й звитяги народних героїв в історико-героїчних думах (образи козака Голоти, Самійла Кішки, Богдана Хмельницького, Івана Богуна, художні засоби їх характеристики).

Узагальнений образ жінки-полонянки, патріотки Марусі Богуславки, показ роздвоєності її душі, громадянського обов'язку перед своїм народом («Маруся Богуславка»).

Використання в думах народних голосінь у формі плачу невольників («Невольницький плач»).

Повчальний характер соціально-побутової думи «Буря на Чорному морі», актуальність її морально-етичної проблематики, що відповідає нормам християнської моралі (покаяння в гріхах, усепощення). Узагальнений символічний образ бурі на морі. Майстерність у зображенні морально-етичного конфлікту.

Своєрідність побудови та ритмічної організації народних дум, спосіб їхнього виконання (поєднання співу з речитативом), специфічні художні засоби. Відмінність народних дум від історичних пісень.

Кобзарі як виконавці народних дум та історичних пісень. Найвідоміші українські кобзарі (О. Вересай, М. Кравченко, Г. Ткаченко, Є. Адамцевич, Є. Мовчан, В. і М. Литвини та ін.).

Українські народні балади, їхні особливості. Героїчні та фантастичні мотиви в баладах. Художній прийом метаморфози, перетворення дівчини в тополя («Ой чиє ж то жито, чиї то покоси»).

Соціально-побутові балади («Лимерівна», «Бондарівна»). Любовні балади («Ой не ходи, Грицю...»). Історичні балади («Що се в полі забіліло», «Ой був в Січі старий козак»).

Використання мотивів та образів народних балад у літературі (Т. Шевченко, Л. Боровиковський, І. Карпенко-Карий, М. Старицький, Панас Мирний, І. Франко, А. Малишко, І. Драч та ін.).

НАРОДНА ЛІРИКА

Родинно-побутові пісні («Вітер віє на долину», «Грицю, Грицю, до роботи», «Ой у полі нивка», «Вівці мої, вівці»). Правдиве і майстерне відтворення в них картин життя і побуту українського народу. Художні особливості пісень (поетичні звертання, діалогічна форма, поетичний паралелізм, комічні ситуації, образотворчі засоби, мелодійність).

Узагальнююче потворення про народну пісню-романс як своєрідний ліричний жанр українського фольклору. Призабуті імена авторів найдавніших українських романсів («місяць на небі», «Стоїть явір над водою», «Не питай, чого в мене заплакані очі» та ін.), які стали народними піснями.

Улюблені в народі пісні, створені поетами та композиторами: «Їхав козак за Дунай» (сл. та муз. С. Климовського), «Скажи мені правду, мій добрий козаче» (сл. О. Афанасьєва-Чужбинського), «Коло річки, коло броду» (сл. Лесі Українки), «Сміються-плачуть солов'ї» (сл. О. Олеса, муз. М. Лисенка, «Ой, чого ти, дубе», «Тихо над річкою» (сл. С. Черкасенка), «Їхав козак на війноньку» (муз. М. Гайворонського) та ін. Народні романси на слова Т. Шевченка («По діброві вітер віє», «Зоре моя вечірняя тощо).

Сучасні українські пісні літературного походження, які стали народними: «Стежина» (сл. А. Малишка, муз. П. Майбороди), «Гуцулка Ксеня» (сл. і муз. Р.Савицького), «Лелеченьки» (сл. Д. Павличка, муз. О. Білаша), «Марічка» (сл. М. Ткача, муз. С. Сабадаша), «Червона рута» (сл. і муз. В. Івасюка) та ін.

Легендарна народна поетеса 16 ст. із Полтавщини Маруся Чурай, її трагічна доля. Найвідоміші пісні Марусі Чурай, які стали народними: «Засвіт встали козаченьки», «Грицю, Грицю, до роботи», «Віють вітри, віють буйні», «Котилися вози з гори», «Ой не ходи, Грицю» та ін.

Соціально-побутові пісні, їхня тематична різноманітність. Кріпацькі та рекрутські пісні («Із-за гори вітер віє», «Вилітали орли з-за крутої гори», «В неділю раненько зозуля кувала»). бурлацькі та чумацькі пісні («Ой матінко-зірко», «Ой ясне сонце високо сходить», «Над річкою бережком»). Козацькі та стрілецькі пісні («Розлилися круті бережечки», «Козака несуть», «Ой та зажурились стрільці січовії», «Повіяв вітер степовий»). Відобра-

ження в них важкого становища народу, патріотизму, мужності та звитяги народних захисників. Використання народнопісенних художніх засобів.

Образотворчі засоби ліричних пісень, глибоке відтворення в них людських почуттів, ліризм, задушевність. Особливості віршованої форми та ритмомелодики, символічні образи в піснях.

Значення пісенної творчості українського народу, висловлювання про неї відомих культурних діячів.

Теорія літератури. Фольклорні роди та жанри. Поняття про історичні пісні, думи, голосіння. Художні особливості народних пісень. Фольклорна ритмомелодика.

9 КЛАС

ВСТУП

...Постійний зв'язок літератури з фольклором.

ПОЧАТКИ ХУДОЖНЬОЇ ТВОРЧОСТІ НАРОДУ

Народний обряд, його синкретичний і символічний характер. Багатство народних обрядів в Україні. Обряди як початки художньої творчості.

Міф — найдавніша форма художньої творчості народу. Героїчний епос народів світу. Тотемічні образи у давніх міфах народів Африки, Австралії, Азії, Америки.

Загальна характеристика античної міфології. Найвідоміші її міфи (про Дедала та Ікара, Прометея, Геракла, Троянську війну).

Особливості міфопоетичного уявлення наших предків. Загальна характеристика слов'янської (праукраїнської) міфології: язичницькі божества (Перун, Сварог, Дажбог, Велес, Дана тощо), демонологія (русалки, мавки, домовики, лісовики).

Відображення античної та слов'янської міфології у літературі: «Іліада» та «Одісея» Гомера, «Слово о полку Ігоревім», «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського, «Лісова пісня» Лесі Українки.

Теорія літератури. Синкретизм у мистецтві. Поняття про міф, міфологію, демонологію.

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Специфіка фольклору як усної народної творчості, його визначальні риси. Усна народна творчість як основне джерело збагачення літератури.

Календарно-обрядова поезія в Україні, її багатство і різноманітність.

Епічні та ліричні жанри фольклорних творів. (Узагальнююче повторення вивченого у 5—8 класах про казки, легенди, перекази, загадки, прислів'я, приказки, обрядові, історичні, побутові, ліричні пісні, балади та думи).

Родинно-побутові пісні українського народу: пісні про кохання та родинне життя, їхні мотиви, тематика («Тече річка невеличка», «Цвіте терен, цвіте терен...», «Сонце низенько, вечір близько...», «В кінці греблі шумлять верби», «Ой, не світи, місяченьку», «Чи я в лузі не калина була?», «Віє вітер на долину...», «Ой у полі нивка», «Вівці мої, вівці», «Із-за гори кам'яної» та ін.). Символіка народних пісень, образотворчі засоби, зокрема тропи.

Українські народні балади, їхні особливості. Героїчні та фантастичні мотиви в баладах. Художній прийом метаморфози, перетворення дівчини в тополя («Ой чие ж то жито, чий то покоси...»).

Соціально-побутові балади («Лимерівна», «Бондарівна»). Любовні балади («Ой не ходи, Грицю...»). Історичні балади («Що се в полі забіліло», «Ой був в Січі старий козак»).

Використання мотивів та образів народних балад у літературі (Т. Шевченко, Л. Боровиковський, І. Карпенко-Карий, М. Старицький, Панас Мирний, І. Франко, А. Малишко, І. Драч та ін.).

Драматичні жанри фольклорних творів: пісні-діалоги («Просо»), пісні-ігри («Подoliaночка», «Мак», «Явтух»), пісні-ігрища («Коза», «Маланка»), веретеп (ляльковий театр), весілля та його складові частини (сватання, заручини, коровай, гілице, дівич-вечір, власне весілля, перезва). Найвідоміші весільні пісні: «Спечіть мені коровай красний...», «Тепер у нас да дівич-вечір...», «Бояри молодії, учиніть волю мою...», «Горіла сосна, палала...», «А брат сестрицю та й розплітає...», «Ой матінко, та не лай мене...». Використання весільних пісень у художній літературі.

Фольклористика як наука про усну народну творчість. Найвідоміші українські фольклористи (М. Максимович, А. Метлинський, П. Чубинський, О. Маркович, М. Номис, Г. Нудьга, Ф. Колесса, В. Гнатюк та ін.).

Теорія літератури. Поняття про драматичні жанри фольклору.

10 КЛАС

ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС 70—90-Х РОКІВ ХІХ СТ. У КУЛЬТУРОЛОГІЧНОМУ КОНТЕКСТІ ДОБИ

...Узагальнююче повторення про фольклор як основу вивчення художньої літератури.

Ліричні пісні українського народу, їхня жанрова різноманітність. Пісні-балади («Ой не ходи, Грицю...», «Пісня про шандаря»), використання їх у художній літературі (у творчості М. Старицького, І. Франка, О. Кобилянської, Л. Костенко). Пісні літературного походження, які стали народними (на слова українських письменників). Відомі українські піснетворці.

Український фольклор у контексті світової усної народної творчості.

11 КЛАС

ВСТУП

Фольклор як невичерпне джерело розвитку української літератури.

Пісні Січових стрільців (Р. Купчинського, Б. і Л. Лепких, М. Гайворонського та ін.: «Ой у лузі червона калина», «Гей, там на грі Січ іде», «Гей ви. стрільці січовії...» тощо).

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

www.ukrfolk.kiev.ua — Проект «Моя Україна. Берви».

www.kolyadka.h1.ru — Сайт «Звичаї нашого народу» (опис народних свят, демонологія, прикмети, сонник).

www.pisni.org.ua — Сайт «Українські пісні» (тексти народних пісень з нотами).

www.gomin.uazone.net — «Гомін» (архів української народної пісенності).

www.ukrlib.com.ua/narod/index.php — Розділ «Народна творчість» на сайті «Бібліотека української літератури».

www.lukoshko.net — Українські, білоруські, російські народні казки.

www.rius.kiev.ua/nt.html — Сайт НДІ українознавства, розділ «Сонячне коло» (народні обряди).

www.ualogos.kiev.ua — Електронне наукове фахове видання «Українознавство».

www.etno.webua.org — «Українська етнографія».

www.berehynya.iatp.org.ua — Всеукраїнський народознавчий часопис «Берегиня».

www.mau-nau.org.ua — Сайт Національної асоціації українців.

www.folkart.net.ua — «Українська народна творчість».

www.etnolog.org.ua/imfe.html — Сайт Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського.

www.ruthenia.ru/folklore/cnek.html — Сайт «Фольклор и пост-фольклор: структура, типологія, семантика».

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Аутентичний фольклор — всі види творчо-прикладної діяльності — словесна, музична, народні обряди, хореографія, народний театр, різні жанри власне прикладної, ручної діяльності (вишивка, різьбярство, гончарство, ткацтво і т. д.) у їх первозданному, адекватному генетичним джерелам вигляді, без будь-яких обробок — літературних, композиторських, режисерських; вони функціонують у природному середовищі села або в сценічній чи виставочній репрезентації [76, с. 40].

Автологія (від грецьк. autos — сам і logos — слово) — вживання слів у поетичному тексті в прямому значенні на відміну від тропів [48, с. 13]. Наприклад, автологічний стиль.

Алегорія (від грецьк. allegoria від allos — інакший, agoreo — говорю) — один з видів іномовлення, вираження абстрактного об'єкта (поняття) через конкретний образ [45, с. 18].

Анімізм (від лат. animula — душа) — віра у наявність душі чи духу в явищах природи, речах та предметах навколишнього світу [43, с. 56].

Антропоморфізм (від грецьк. antropos — людина + morphe — форма) — уподібнення людині за зовнішнім виглядом [27, с. 383].

Апокрифи (від грецьк. apokryphos — таємний) — заборонені християнською церквою стародавні книги, у яких записувалися народні сказання, замовляння, прикмети і різноманітні повчання [8, с. 15]; твір з біблійним сюжетом, що містить відступи від офіційного віровчення і тому відкидається церквою [27, с. 383].

Архетип (грецьк. arche — початок і typos — образ) — прообраз, первісний образ, ідея [48, с. 65]; «першообрази, прообрази універсальних міфологічних мотивів і сюжетів, формуються згідно зі швейцарським психоаналітиком К.-Г. Юнгом у

сфері «колективного несвідомого» і реалізують не лише в явищах несвідомого (сни і т.ін.), але і в міфотворчості [49, с. 659].

Варіант (від лат. *variantis* — мінливий) — у фольклорі: кожне одноразове виконання народного твору, а також його зафіксований текст [27, с. 383].

Вірування — релігійні уявлення кого-небудь; віросповідання [6, с. 147].

Герой культурний — міфологічний персонаж, який відкрив людям вогонь, метал, корисні копалини, що створив знаряддя праці тощо [27, с. 385].

Гіпербола (від грецьк. *hyperbole* — перебільшення) — мовно-стилістична фігура риторичного призначення або поетичний троп, що містять художнє перебільшення будь-якого об'єкту художньої рефлексії [45, с. 123].

Гумор (лат. *humor* — волога, рідина) — різновид комічного, відображення смішного в життєвих явищах і людських характерах. Гумор не заперечує об'єкта висміювання і цим відрізняється від сатири, для якої характерне цілковите заперечення й різке осміяння зображуваного. Добродушний гумор піддає осміянню здебільшого часткові недоліки загалом позитивних явищ, окремі смішні риси в характері людини» [48, с. 176].

Двовір'я — поєднання у свідомості народу язичницького та християнського світоглядів [43, с. 71].

Демонологія — вчення про духів-демонів, які шкодять або сприяють людині в її справах [43, с. 68].

Дидактичний — повчальний, наставницький // Який має характер повчання [6, с. 220].

Драма (грецьк. *drama* — дія) — один з літературних родів, який змальовує світ у формі дії, здебільшого призначений для сценічного втілення [48, с. 213].

Епітет — слово, що вказує на одну з ознак того предмета, який називається, і має на меті конкретизувати уявлення про нього [12, с. 208].

Етнічна педагогіка, етнопедагогіка, народна педагогіка — система традиційних норм навчання і виховання дітей, притаманна даному народу [77, с. 565]; міждисциплінарна галузь

знання на перетині етнографії, педагогіки й соціології, що займається вивченням народних методів виховання і соціалізації дітей та осмисленням світу дитинства [60, с. 45].

Етнографічна група — локально-територіальна частина етносу, яка вирізняється особливостями традиційної матеріальної і духовної культури, побуту, інколи діалектом. Такими групами в Україні є гуцули, бойки, лемки, поліщуки, подоляни, волиняни та ін. [77, с. 566]; це локальна частина етносу, яка має спільну з ним етнічну самосвідомість, але відрізняється деякими рисами традиційно-побутової культури [60, с. 146].

Етнографія — історична наука про походження й історію народів, формування специфічних особливостей їх традиційного побуту, матеріальної і духовної культури [23, с. 4]; галузь гуманітарних наук, котра вивчає народи (етноси), їхнє походження, етнічну історію, традиційно-побутову культуру та характер міжетнічних відносин, базуючись переважно на даних польових досліджень [60, с. 9].

Етнос — спільнота людей (плем'я, народність, нація), що історично склалася та має соціальну цілісність і оригінальний стереотип поведінки [6, с. 268]; це усталена спільність людей, що історично склалася на певній території і позначена спільністю мови, культури, побуту, психічного складу, єдністю етнічної самосвідомості, зафіксованої у самоназві, а також усвідомленням єдності родового походження і водночас несхожістю на інші етноси. Це органічна соціальна система з чітко вираженою структурою, в основі якої лежить система між поколінної етнокультурної інформації, освяченої традиціями [60, с. 72].

Жанр літературний (від франц. *genre* — вид, рід) — вид змістовної форми, яка зумовлює цілісність літературного твору, що визначається єдністю теми, композиції та мовленнєвого стилю [45, с. 197].

Жанрова домінанта — визначальна жанрова характеристика твору, його жанрова концепція [45, с. 199].

Жанрова система (система жанрів) — відносна стійка єдність жанрових форм [45, с. 201].

Звичай — повсякденний усталений спосіб (правило) поведінки, складений історично, на основі людських стосунків, у результаті багаторазового здійснення одних і тих же дій та усвідомлення їх суспільної значущості [77, с. 566].

Зооморфізм (від грецьк. *zoon* — тварина + *morphe* — форма) — уподібнення тваринам за зовнішнім виглядом [27, с. 384].

Імпровізація (від італ. *improvvisazione*, лат. *improvisus* — несподіваний, раптовий) — процес складання художнього твору в момент його виконання. Імпровізація передбачає свободу поетичних асоціацій, високу майстерність та обдарованість автора [45, с. 225].

Ініціація (від лат. *initiatio* — здійснення таїнств, посвята) — обряд родового суспільства, що забезпечує посвяту, перехід його членів до нової статевовікової групи [27, с. 384].

Інцест (від лат. *incestum* — кровозмішування) — статевий зв'язок між близькими родичами [27, с. 384].

Історико-етнографічний регіон — територія, що вирізняється комплексом етнокультурних прикмет (народною архітектурою, одягом, господарськими заняттями тощо), сформувалась унаслідок ландшафтно-кліматичних, історичних особливостей тощо. такий регіон може утворювати декілька етнографічних груп (Карпатський, Поліський регіони тощо) [77, с. 566]; це таке етнотериторіальне утворення в рамках усього етносу, котре за історичною долею та етнічним обличчям його населення є самобутнім, що зафіксовано в історичних документах і відтворене у крайовій символіці та людській пам'яті [60, с. 132].

Календар — в аграрно-магічному розумінні — розподіл празників і святих протягом року [8, с. 215].

Класифікація [лат. *classis* — розряд + *facere* — робити] — 1) система супідрядних понять (класів об'єктів, явищ) в якійсь галузі знання, складена на основі врахування загальних ознак об'єктів і закономірних зв'язків між ними...; 2) розподіл тих чи інших об'єктів по класах (розділах, розрядах) залежно від їх загальних ознак, що фіксує закономірні зв'язки між класами об'єктів у єдиній системі даної галузі знання [69, с. 235].

Комічне (грецьк. *komikos* — смішний) — категорія естетики, що характеризує той аспект естетичного освоєння світу, який супроводжується сміхом без співчуття, страху і пригнічення [48, с. 368].

Композиція (лат. *compositio* — побудова, складання, поєднання, створення) — побудова твору, доцільне поєднання всіх його компонентів у художньо-естетичну цілісність, зумовлену

логікою зображеного, представленого читачеві світу, світоглядною позицією, естетичним ідеалом, задумом письменника, каноном, нормами обраного жанру, орієнтацією на адресата [48, с. 371]; форма побудови художнього твору, яка знаходить свій вияв у смислосназначущому співвідношенні окремо взятих його частин [12, с. 238].

Контамінація (лат. *contaminatio* — схрещування, змішування) — поєднання у літературних і фольклорних творах добре відомих частин інших творів (віршових, пісенних рядків або й цілих строф, куплетів тощо) не як цитат, а як структурних, змістовних складників цих творів [48, с. 380].

Культи (від лат. *cultus* — вшанування) — інститут вшанування та поклоніння речам, явищам, істотам, божествам [43, с. 57].

Кумуляція (лат. *cumulatio* — нагромадження, збирання) — стилістичний прийом, явлений багаторазовим повторенням певних елементів твору [48, с. 392].

Ліризм — естетичне сприйняття дійсності, в процесі якого буття осмислюється крізь призму людських переживань [43, с. 322].

Лірика (від грец. *lira* — струнний музичний інструмент, під акомпанемент якого стародавні греки співали пісні) — один із трьох основних літературних родів, у якому навколишня дійсність зображується шляхом передачі почуттів, настроїв, переживань, емоцій ліричного героя чи автора [12, с. 284]; один із трьох, поряд з епосом та драмою, родів художньої літератури, в якому у формі естетизованих переживань осмислюється сутність людського буття, витворюється нова духовна дійсність, розбудована за законами краси [48, с. 403].

Магія (лат. *magia*, від гр. *mageia* — чародійство) — система обрядів, пов'язаних з віруваннями у здатність надзвичайним чином впливати на людей, тварин, сили природи, а також на божества та духовний світ з користю для світу живих [43, с. 76].

«Мандрівні сюжети» — у теорії літературних запозичень — сюжети казок, байок, пісень, творів пісенної літератури, які начебто переходять від народу до народу [48, с. 442].

Меморати — розповіді про події із власного життя, спогади, які не стали традиційними, а тому не мають усталеної форми (Х. Седов) [43, с. 484]; усні оповідання, що передають спо-

гади оповідача про події. учасником чи очевидцем яких він був [27, с. 386].

Менталітет — сукупність психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних і т. ін. особливостей мислення народу, соціальної групи або індивіда, що проявляються в культурі, мові, поведінці і т. ін. [6, с. 518].

Метафора — слово, значення якого переноситься на найменування іншого предмета, пов'язаного з предметом, на який звичайно вказує це слово, рисами подібності [12, с. 213].

Міф — буквально означає переказ, сказання. Звичайно мають на увазі розповіді про богів, духів, обожнених чи пов'язаних із богами своїм походженням героїв, про першопредків, які діяли на початку часу і брали участь прямо чи непрямо у створенні самого світу, його елементів як природних, так і культурних [49, с. 653].

Міфема — використання в літературі (*фольклорі*) імен, реалій та фактів міфологічної генези [45, с. 335].

Міфологія — сукупність... розповідей про богів і героїв і, в той же час, система фантастичних уявлень про світ. Міфологією називають і науку про міфи [49, с. 653].

Міфологема — чітка наявність у літературному (*фольклорному*) творі міфологічного загальновідомого сюжету, сюжетної схеми або мотиву. Тобто міфологемою називається така присутність міфу в творі, яка структурує його [45, с. 338].

Мотив (нім. *Motive*, франц. *motif*, від лат. *moveo* — рухаю) — відносно стійкий формально-змістовний складник художнього твору [45, с. 347]; одиниця музичної форми, мелодія, наспів, основний елемент, з якого складається музичний твір; у фольклористиці: найпростіша оповідна одиниця (елементарний сюжет чи складова частина складного сюжету) [27, с. 386].

Народ — історично сформована спільність людей, яка характеризується спільними ознаками мови, культури, психічного складу, стійкими між поколіннями зв'язками, усвідомленням свого спільного походження [77, с. 567].

Нація — це особливий стан розвитку етносу, пов'язаний з творенням його державності, національної свідомості, національно-державних символів і атрибутів, національної культури [60, с. 76]; історично складена спільність людей, якій притаманні всі ознаки народу. Вона засвоює набуті віками етнокультурні цінності, розвиваючи їх; водночас виступає

як консолідуюча сила усіх громадян, спонукає їх до політичного життя у межах самостійної держави [77, с. 567].

Новаторство (від лат. *povator* — оновлював, ініціатор нового, зачинатель) — усе нове, прогресивне, що запроваджується в якій-небудь галузі людської діяльності [6, с. 624]; нововведення, характеристика тих граней творчої діяльності людини, якими ця діяльність відрізняється від традиційних форм [48, с. 693].

Обряд — узвичаєне, обов'язкове символічне дійство, приурочене до відзначення найбільш важливих подій у житті людського колективу, родини чи навіть окремої особи [53, с. 567]; сукупність традиційних умовних дій, котрі в образно-символічній формі виражають усталені зв'язки людей з природою та поміж собою [60, с. 268].

Обрядовість — сукупність обрядів, усталених символічних дійств, якими супроводиться громадське чи сімейно-побутове життя [77, с. 567].

Паспорт фольклорного твору — сукупність даних, які містять інформацію про збирача (прізвище, ім'я, по батькові), час фіксації фольклорного твору (дата), місце його запису (село, місто, район, область), відомості про інформатора (прізвище, ім'я, по батькові, вік, національність, професія, освіта, звідки родом, як довго проживає в даній місцевості) та інші додаткові відомості [27, с. 387].

Періодизація — поділ на періоди [6, с. 753].

Першопредки — прабатьки, культурні герої, які вважалися родоначальниками народу, племені і т. ін. На відміну від безпосередніх предків, діяльність першопредків стосувалася міфологічних часів першотворення [49, с. 668].

Повтор (повторення) — найпростіша стилістична фігура, яка вживається у фольклорній творчості, передовсім у народній пісні та поезії, зумовлена емоційними та смисловими чинниками [48, с. 555].

Поетика (за В. Проппом) — сукупність прийомів для вираження художніх цілей й емоційного і мислительного світу, чи коротше — форма в зв'язку з її конкретним, фабульним і ідейним, змістом [46, с. 110].

Порівняння — словесний вираз, в якому уявлення про зображуваний предмет конкретизується шляхом зіставлення його з іншим предметом, таким, що містить у собі необхідні для

конкретизації уявлення ознаки в більш концентрованому вигляді [12, с. 211].

Постфольклор — галузь словесності, тексти якої розвиваються за фольклорними схемами, але не підходять під формальне визначення фольклору. Насамперед це писемний фольклор (графіті, дівочі альбоми) і мережевий фольклор. Термін «постфольклор» ввів до обігу професор Сергій Юрійович Неклюдов (РДГУ) у 1995 році в статті «Після фольклору», опублікованій у часописі «Жива старовина» [61].

Психологізм — змалювання внутрішнього життя особистості як важливого моменту образу світу [45, с. 457].

Психологічний паралелізм — у народній поезії: зіставлення людського образу і образу зі світу природи за ознакою дії чи стану [27, с. 386].

Ретардація (від лат. *retardatio* — уповільнення, затримка) — у фольклорі: уповільнення сюжетної дії, яке досягається за допомогою різноманітних повторів [27, с. 387].

Речитатив (*італ. recitativo, від лат. recitare — читати вголос, виголошувати*) — наспівна декламація, що характеризується емоційно забарвленою інтонацією, зміщенням, посиленням чи зниженням логічних та ритмічних наголосів, смисловим наповненням пауз, застосуванням стилістичних фігур тощо» [48, с. 592].

Ритм — рівномірне чергування впорядкованих елементів (звукових, мовних, зображальних і т. ін.), циклів, фаз, тих чи інших процесів і явищ / муз. Чергування і співвідношення довгих і коротких долей та акцентів [6, с. 1031].

Ритуал — послідовне виконання обрядів, які супроводжують відзначення певного святкового дня чи релігійної відправи [77, с. 567]; сукупність обрядів, пов'язаних з відзначенням найважливіших життєвих подій переважно культового змісту [60, с. 268].

Сакральний — який стосується релігійного культу; обрядовий, ритуальний, священний [6, с. 1096].

Сатира (лат. *satira*, від *satura* — суміш, усяка всячина) — особливий спосіб художнього відображення дійсності, який полягає в гострому осудливому осміянні негативного [48, с. 624—625].

Свято — головне міфологізоване дійство, ритуал, що наділяється особливою сакральністю на противагу буденному, профан-

ному часу. Як правило, відтворювало події часів першотворення [49, с. 669]; урочисте відзначення знаменних подій, яке включає розважальні елементи та деякі обрядові дії [60, с. 268].

Символи (образи-символи) — характерні для народної поезії традиційні інакомовлення («скам'янілі» метафори), які позначають персонажів, їх почуття та переживання [27, с. 386].

Синкретизм (гр. *sinkretismos* — об'єднання) — у первісному мистецтві — поєднання різнорідних елементів (танцю, співу, музики, слова, жестів і т. д.) у єдиному вираженні [43, с. 25].

Специфіка (*наприклад, фольклорного жанру, фольклору в порівнянні з літературою тощо*) [лат. *specifіcus* — видовизначальний, видовий] — те, що властиво виключно даному предмету чи явищу; відмінні особливості чогось, своєрідність [69, с. 478].

Стереотип — незмінний загальноприйнятий зразок, якому слідує без роздумів, шаблон, трафарет [64, с. 530].

Сюжет (від франц. *sujet* — предмет, тема) — перебіг дії та послідовність її розвитку, що служить у творі формою розгортання й конкретизації його фабули [12, с. 160].

Теорія [гр. *theoria* — спостереження, дослідження] — 1) узагальнення досвіду, суспільної практики, що відбиває об'єктивні закономірності розвитку природи й суспільства; 2) сукупність узагальнених положень, які утворюють певну науку чи її розділ [69, с. 503].

Типізація — втілення засобами мистецтва, літератури загального, типового в частковому, індивідуальному, у конкретних художніх образах, формах [6, с. 1246].

Тотем — предмет-оберіг, якому надається містичний зміст, або звір чи птах як захисник певного роду чи племені, вірний покровитель людини. В уявленні предків тотем — їхній співродич, котрого шанували як брата чи сестру, йому треба завжди годити, за що він допомагає або хоч не шкодить [8, с. 541].

Тотемізм — сукупність уявлень та вірувань у надприродній зв'язок між людьми (племенем, общиною, родом) та окремими видами рослин, птахів і звірів [43, с. 56].

Традиція (від лат. *tradition* — передача) в будь-якій сфері людської діяльності — те, що у формі усталених звичаїв, норм, порядків передається з покоління в покоління [48, с. 692].

- Трікстер** — демонічно-комічний дублер культурного героя, наділений рисами шахрая, витівника [49, с. 670].
- Троп** (від грецьк. *tropos* — зворот) — слово, вживане у переносному значенні для характеристики будь-якого явища за допомогою вторинних смислових значень, актуалізації його «внутрішньої форми» (О. Потебня) [48, с. 695].
- Умовність** — одна із сутнісних властивостей мистецтва, що підкреслює відмінність художніх творів від реальності, яка в них відтворюється [88, с. 364].
- Усна народнопоетична творчість** — це художньо-словесна творчість народу в сукупності її видів і форм, де засобами мови збережено знання про життя і природу, давні культури і вірування; а також відбито світ думок, уявлень, почуттів і переживань, народнопоетичної фантазії [43, с. 18].
- Утилітарний** [лат. *utilitas* — користь, вигода] — ...2) прикладний [48, с. 528]; пов'язаний з практичним застосуванням, використанням // Який виходить винятково з практичної вигоди чи користі; практичний, прикладний [6, с. 1307].
- Фабулати** — сюжетно оформлені фабульні оповідання (Х. Седов) [43, с. 484]; усні оповідання, засновані на реальних подіях і життєвих спостереженнях, але не є їх безпосереднім відображенням [27, с. 389].
- Фальсифікат** (від лат. *falsificatum* — підроблене) — у фольклористиці: текст, що видається за фольклорний, але таким не є [27, с. 389].
- Фантастичне** (від грецьк. *fantastike* — здатність до уяви) — естетична категорія, що виражає ціннісну характеристику множини не існуючих у реальності об'єктів і процесів, народжених творчою уявою художника [88, с. 368].
- Фетиш** — за уявленнями первісної людини — предмет, наділений надприродною, чудодійною силою, що був об'єктом релігійного обожнювання [6, с. 1320].
- Фетишизм** — система уявлень про надприродні властивості предметів і речей та поклоніння ним [43, с. 57].
- Фольклор** (від англ. *folklore* — народна мудрість, знання) — художнє відображення дійсності у словесно-музично-хореографічних і драматичних формах колективної народної творчості, нерозривно пов'язаної з життям і побутом. У ній відбито світоглядні, етичні й естетичні погляди народу [26, с. 5].

Фольклоризація — засвоєння фольклорною традицією літературного твору.

Фольклоризм — трансформація фольклору в професійній творчості — літературі, музиці, театрі та ін. [76, с. 41].

Фольклористика — це наука, що вивчає закономірності та особливості розвитку фольклору, характер і природу, сутність, тематику народнопоетичної творчості, її специфіку та спільні риси з іншими видами мистецтва; особливості побутування та функціонування текстів усної словесності на різних етапах розвитку; жанрову систему і поетику [43, с. 19].

Формула (від лат. formula — форма, правило) — у фольклорі: стійка словесна конструкція, зазвичай ритмічно впорядкована і така, що несе на собі ознаки жанру [27, с. 389].

Функція (у фольклористиці) — дії персонажів, необхідні для розвитку сюжету.

Хронікати — безсюжетні хронікальні повідомлення, короткі інформації (Х. Седов) [43, с. 484].

Хронотоп (грецьк. chronos — час, topos — місце) — взаємозв'язок часових і просторових характеристик зображених у художньому творі явищ [48, с. 726].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аникин В. П., Круглов Ю. Г. Русское народное поэтическое творчество. — Л.: Просвещение, 1983. — 416 с.
2. Бандура О., Волошина Н. Українська література: Підручник для 8 класу. — К.: Освіта, 2002. — 416 с.
3. Березовський І. Українські народні казки про тварин // Казки про тварин. — К.: Наукова думка, 1979. — С. 9—44.
4. Білецький Л. Т. Основи української літературно-наукової критики / Упоряд. М. М. Ільницький. — К.: Либідь, 1998. — 408 с.
5. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування. — К.: Довіра, 1993. — 414 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. — 1440 с.
7. Возняк М. С. Історія української літератури. У 2 кн. — Кн. 1. — Львів: Світ, 1992. — 696 с.
8. Войтович В. Українська міфологія. — К.: Либідь, 2002. — 664 с.
9. Волошина Н. Й., Бандура О. М. Українська література: Підручник для 5 класу. — К.: Освіта, 1992. — 304 с.
10. Вороний М. Євшан-зілля // Духовні криниці. Українська література (перша третина ХХ століття): Хрестоматія для 10 класу... / Упор. Г. Ф. Семенюк, П. П. Хропко. — К.: Освіта, 2000. — С. 323—327.
11. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис: У 2 кн. — К.: Оберіг, 1991. — Т. 1. — 450 с.
12. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури: Підручник / За наук. ред. О. Галича. — К.: Либідь, 2001. — 488 с.
13. Глазовий П. Вибране: Байки. Гуморески. Усмішки. — К.: Дніпро, 1974. — 142 с.
14. Глібов Л. І. Цяцькований Осел: Вибрані твори / Упоряд. М. П. Бондар. — К.: Веселка, 1987. — 206 с.
15. Грицай М. С., Бойко В. Г., Дунаєвська Л. Ф. Українська народно-поетична творчість. — К.: Вища школа, 1983. — 358 с.
16. Грушевський М. Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. — Т. 1. — К.: Либідь, 1993. — 392 с.

17. Гуйванюк Н., Бузинська В., Тодорюк С. Українська література: Підручник для 6 кл. загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням російською мовою. — Львів: Світ, 2006. — 228 с.
18. Дей О. Українська народна балада. — К.: Наукова думка, 1986. — 263 с.
19. Дмитренко М. Українська фольклористика: історія, теорія, практика. — К.: Редакція часопису «Народознавство», 2001. — 576 с.
20. Довженко О. Кіноповісті. Оповідання. — К.: Наукова думка, 1986. — 710 с.
21. Дудіна Т. К., Панченков А. О. Українська література: 6 клас: Підручник. — К.: А.С.К., 2006. — 288 с.
22. Дунаєвська Л. Ф. Українська народна казка. — К.: Вища школа, 1987. — 128 с.
23. Етнографія України: Навчальний посібник / За ред. А. С. Макарчука. — Львів: Світ, 1994. — 520 с.
24. Закон України «Про загальну середню освіту» // Освіта України. Нормативно-правові документи. — К.: Міленіум, 2001. — С. 103—126.
25. Закон України «Про освіту» // Освіта України. Нормативно-правові документи. — К.: Міленіум, 2001. — С. 7—38.
26. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / Упоряд. Н. С. Шумада. — К.: Веселка, 1989. — 606 с.
27. Зуева Т. В., Кирдан Б. П. Русский фольклор: Учебник для высших учебных заведений. — М.: Флинта: Наука, 2003. — 400 с.
28. Іваницький А., Пальоний В. Радянська фольклористика чи радянський фольклоризм? Політика та культура // Родовід. — 1996. — № 13. — С. 25—30.
29. Іваницький А. Українська народна музична творчість. — К.: Музична Україна, 1990. — 336 с.
30. Івасюк О., Гуйванюк Н., Бузинська В. Українська література: Підручник для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням російською мовою. — Львів: Світ, 2005. — 216 с.
31. Історія української літератури ХІХ ст. (70—90-ті роки): У 2 кн.: Підручник / О. Д. Гнідан та ін. — К.: Вища школа, 2003. — Кн. 2. — 439 с.
32. Історія української літератури. (Перші десятиріччя ХІХ століття): Підручник / П. П. Хропко, О. Д. Гнідан, П. І. Орлик та ін. — К.: Либідь. 1992. — 512 с.
33. Калинова сопілка: Антологія української народної творчості / Упор. Н. Шумада. — К.: Веселка, 1989. — 606 с.
34. Кафарський В. І., Савчук Б. П. Етнологія: Підручник. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 432 с.
35. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Маруся: Вибрані твори. — К.: Веселка, 1975. — 216 с.
36. Костенко Л. Вибране. — К.: Дніпро, 1989. — 559 с.
37. Котляревський І. П. Наталка-Полтавка // Котляревський І. П. Твори. — К.: Молодь, 1965. — С. 227—266.

38. *Коцюбинський М.* Твори: В 2 т. — К.: Наукова думка, 1988. — Т. 2: Повісті та оповідання (1907—1912). Статті та нариси. — 496 с.
39. *Кравцов Н. И., Лазутин С. Г.* Русское устное народное творчество: Учебник для фил. спец. ун-тов. — М.: Высшая школа, 1983. — 448 с.
40. *Куліш П. О.* Твори: В 2 т. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 2. — 586 с.
41. Культура і побут населення України: Навч. посібник / В. І. Наулко та ін. — К.: Либідь, 1993. — 288 с.
42. *Лановик М., Лановик З.* Вивчення української усної народної творчості у вищій школі // Вища школа. — 2001. — № 6. — С. 38—45.
43. *Лановик М., Лановик З.* Українська усна народна творчість: Підручник. — К.: Знання-Прес, 2001. — 591 с.
44. Легенди та перекази / Упор. та приміт. А. Л. Іоаніді. — К.: Наукова думка, 1985. — 400 с.
45. Лексикон загального та порівняльного літературознавства / За ред. А. Волкова (голова) та ін. — Чернівці: Золоті литаври, 2001. — 636 с.
46. *Лепкий Б.* Час рікою пливе // Розсипані перли. Поети «Молодої Музи» / Упор. М. Ільницький. — К.: Дніпро, 1991. — С. 463—464.
47. *Лижичко Руслана.* Коломийка // <http://www.miditext.ru/lyrics/ru/01/kolomiyka.html>.
48. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та інші. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — 752 с.
49. Мифология. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. Е. М. Мелетинский. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. — 736 с.
50. *Мовчан Р. В.* Українська література: Підручник для 5-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. — К.: Генеза, 2005. — 240 с.
51. Народні байки / Упоряд. М. Дмитренко. — К.: Редакція часопису «Народознавство», 1994. — 40 с.
52. *Наєнко М.К.* Українське літературознавство: Школи, напрями, тенденції. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — 320 с.
53. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті. — К.: Шкільний світ, 2001. — 16 с.
54. *Нечуй-Левицький І.* Микола Джеря // Нечуй-Левицький І. Твори в 2 т. — Т. 1: Повісті та оповідання. П'єса. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 435—536.
55. *Олесь О.* Все навколо зеленіє: Вірші, поеми, казки / Упоряд. Р. Радишевський. — К.: Веселка, 1990. — 318 с.
56. От прибаутки до былины: Русский фольклор / Сост. В. Аникин. — М.: Художественная литература, 1991. — 398 с.
57. *Пасічник Є., Слоньовська О.* Українська література: Підручник для 6 класу. — К.: Освіта, 2000. — 320 с.
58. Перлини української народної пісні: Пісенник / Упоряд. М. М. Гордійчук. — К.: Музична Україна, 1989. — 390 с.

59. Пісні родинного життя: Збірник / Упоряд. Г. В. Довженок. — К.: Дніпро, 1988. — 359 с.
60. Пономарьов А. П. Українська етнографія: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1994. — 320 с.
61. Постфольклор // ru.wikipedia.org.
62. Руданський С. В. Лев і Пролев. — Львів: Каменяр, 1980. — 126 с.
63. Русин М. Ю. Фольклор: традиції і сучасність. — К.: Либідь, 1991. — 102 с.
64. Русское народное поэтическое творчество. Хрестоматия по фольклористике: Учебное пособие для филологических специальностей педагогических институтов / Сост Ю. Г. Круглов. — М.: Высшая школа, 1986. — 536 с.
65. Сайт «Весела абетка» // www.abetka.ukrlife.org.
66. Сивачук Н. Український дитячий фольклор: Підручник. — К.: Деміург, 2003. — 288 с.
67. Симоненко В. А. Народ мій завжди буде: Вірші та казки. — К.: Веселка, 1990. — 159 с.
68. Сковорода Г. С. Світ ловив мене, та не впіймав. — Харків: Фо-ліо, 2006. — 607 с.
69. Словарь иностранных слов. — М.: Русский язык, 1988. — 624 с.
70. Слово о полку Ігоревім... / У перекладі Б. Яценка // Сценко Б. Історія першого видання «Слова о полку Ігоревім». — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. — С. 279—297.
71. Степанишин Б. Українська література: Підручник для 9 класу. — К.: Освіта, 1997. — 336 с.
72. Теорія фольклору / О.Марчун // <http://ref.net.ua/work/det-14258.html>.
73. Тисячоліття. Поетичний переклад України-Русі. Антологія / Упоряд. М. Н. Москаленко. — К.: Дніпро, 1995. — 693 с.
74. Українка Леся. Зібрання творів у 12 томах. — Т. 1. Поезії. — К.: Наукова думка, 1975. — 448 с.
75. Українська народна поетична творчість / За ред. М. Рильського. — К.: Радянська школа, 1965. — 231 с.
76. Українська художня культура: Навч. посібник / За ред. І. Ф. Ляшенка. — К.: Либідь, 1996. — 416 с.
77. Українське народознавство: Навч. посібник / За ред. С. П. Павлюка. — К.: Знання, 2006. — 568 с.
78. Український фольклор: Критичні матеріали / С. К. Бисикало, Ф. М. Борщевський. — К.: Вища школа, 1978. — 288 с.
79. Українські замовляння / Упоряд. М. Н. Москаленко. — К.: Дніпро, 1993. — 309 с.
80. Українські народні казки, легенди, анекдоти / Упоряд. В. А. Юзвенко. — К.: Молодь, 1989. — 432 с.
81. Українські поети-романтики: Поетичні твори / Упоряд. М. Л. Гончарука. — К.: Наукова думка, 1987. — 592 с.

82. *Франко І. Я.* Поезії. Мойсей: Поема. Украдене щастя: Драма з сільського життя. — К.: Дніпро, 1989. — 567 с.
83. *Цимбалюк В.* Українська література. Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — К.: Освіта, 2004. — 496 с.
84. *Чичеров В. И.* Русское народное творчество. — М.: Издательство Московского университета, 1959. — 522 с.
85. *Шабельникова Л. П.* Українська література: Підручник для 5 кл. — К.: Грамота, 2005. — 296 с.
86. *Шевченко Т. Г.* Кобзар. — К.: Дніпро, 1981. — 613 с.
87. Эолова арфа: Антологія баллады / Сост. А. А. Гугнина. — М.: Высшая школа, 1989. — 671 с.
88. Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — 447 с.
89. Японські народні казки / Упоряд. І. П. Дзюба. — К.: Веселка, 1986. — 151 с.

КЛЮЧІ ДО ТЕСТІВ

№ тесту	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
T1	Г	Б	В	Г	Б	А	А	Г	Б	А
T2	Б	Г	Б	В	А	А	В	А	Б	Г
T3	Б	Б	В	В	Г	Г	В	А	В	В
T4	Г	Б	Г	Б	А	Г	В	Б	В	А
T5	Б	В	А	В	Б	А	В	Б	Б	А
T6	А	Г	В	Б	Г	В	А	Б	Б	В
T7	А	Б	А	В	Г	А	А	А	Б	Б
T8	А	Б	В	А	А	В	В	В	В	А
T9	Г	Б	А	Г	А	Б	Г	В	В	Б
T10	В	В	А	В	В	Б	В	А	В	Г
T11	Б	А	Б	Б	Б	А	А	А	Б	Г
T12	В	В	В	Б	В	В	А	А	А	Б
T13	Г	Б	Г	В	В	А	А	Б	Б	Б
T14	А	Б	В	Г	В	А	Б	А	В	В
T15	В	В	В	А	Г	А	В	В	В	В
T16	В	Б	А	Б	В	Г	Г	А	Б	В
T17	Б	В	В	В	Б	А	В	Б	А	Б
T18	Г	А	В	Б	Б	А	Б	В	Б	В

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Софія Олегівна ФІЛОНЕНКО

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Навчальний посібник

Керівник видавничих проектів – *Б. А. Сладкевич*

Друкується в авторській редакції

Дизайн обкладинки – *О. С. Молчанова*

Підписано до друку 30.05.2008. Формат 60x84 1/16.

Друк офсетний. Гарнітура PetersburgC.

Умовн. друк. арк. 23,2.

Наклад 1000 прим.

Видавництво “Центр учбової літератури”

вул. Електриків, 23

м. Київ, 04176

тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63

8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)

e-mail: office@uabook.com

сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006